MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXIV

SZERKESZTI

SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN, 1997

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK ÉVKÖNYVE

© *Sebestyén Árpád,* 1997

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Taxner Ernő
Technikai szerkesztő: Kis Tamás
Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
Sokszorosító Üzemében 300 példányban

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 3–20

DEBRECEN
1997.

Kultúrák metszőpontján*

Nyelvjáték-érzékeny szövegkompetencia, mint a köznapi, a tudományos, az irodalmi, a művészi stb. kommunikáció eredményességének feltétele

A TEREMTMÉNY ÉNEKE

új szemmel nézni
a régi képre: ez a
mi alkotásunk
(Fodor András)

0. A „régi kép", amivel beszédemben foglalkozni kívánok a *kommunikáció,* s amit vele kapcsolatban elmondani szándékozom az annak elemzése, hogy milyen tényezők a meghatározói annak az „új szem"-nek, amellyel ezt a régi képet, véleményem szerint, manapság néznünk célszerű.

Előadásom azonban inkább egy többé-kevésbé laza gondolatfüzér bemutatása lesz, mintsem egy esszé felolvasása. S hogy mindjárt egy más kultúrából — ezúttal a személyi számítógép elektronikus kultúrájából — vett kifejezéssel is éljek: ennek az előadásnak írásos változata 'hipertextuálisan' is olvasható, azaz nemcsak az élőszóban elhangzott gondolatok egymásutánját, hanem az ezek között a gondolatok között tetszőlegesen létesített (nem a lineáris elrendezéshez ragaszkodó) kapcsolatok útját követve is.

Ezzel a gondolatfüzérrel ugyanakkor átfogó képet kívánok nyújtani a szóban forgó téma kutatásáról, valamint a kutatás eredményeinek szakterületek határait átlépő alkalmazásáról is.

1. Mindenekelőtt azt szeretném tisztázni, hogy milyen értelemben használom én az előadásom címében előforduló *terminusokat.* — Az itt következő értelmezésekkel kapcsolatban azonban fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a tematika részleges szűkítése érdekében ezeket az értelmezéseket a *befogadók* szempontjából

* A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Petőfi Sándor Jánost — a Magyar Nyelvtudományi és a Germanisztikai Intézet közös kezdeményezése alapján — a „doctor honoris causa" kitüntető címmel ruházta fel. Ez a közlemény az 1996. december 14-i dísztoktorrá avatással kapcsolatban elmondott beszéd írásban kidolgozott változata.

fogom megalkotni, aminek következtében azok nem (vagy nem minden esetben) vihetők át megfelelő átalakítások nélkül az alkotókra is.

1.1. Kezdjük a *kommunikáció* terminussal. A *kommunikáció* szóhoz — azon túl, hogy egy folyamatra éppúgy utalhat, mint e folyamat eredményére — többek között a 'közlés', a 'híradás' jelentést szokás rendelni. Ezt teszem én is a *kommunikáció* terminussal, a két jelentés között azonban a következő különbséget téve:

• *közlés*-ről a 'tájékoztatás' értelmében beszélek, amely feltételezi, (a) hogy a tájékoztató fél meghatározott intencióval hozza létre és továbbítja közleményét egy jól meghatározott tájékoztatandó félhez, valamint (b) hogy az adott kommunikációszituációban önmagát 'tájékoztatandó fél'-nek tekintő partner megpróbálja a hozzá érkező közleményt a tájékoztató fél (általa feltételezett) intenciójának megfelelően értelmezni;

• *híradás*-ról pedig a 'valaminek a kifejezésre juttatása' értelmében, ahol (a) ez a 'kifejezésre juttatás' a híradó fél részéről nem tételez fel szükségképpen egy jól meghatározott címzettet (s ha fel is tételez, a híradást általában nemcsak ez a címzett veszi tudomásul/fogadja be, hanem mások is), s ahol (b) egy az adott kommunikációszituációban önmagát 'híradást befogadó fél'-nek tekintő — nem a szóban forgó téma szakterületének elkötelezett — partner, elsősorban a híradás tartalma iránt érdeklődik, s csak másodsorban — ha egyáltalán — a híradó személye és/vagy (feltételezhető) intenciója iránt is.

A fenti megkülönböztetés értelmében például a köznapi kommunikációban általában „közlünk", míg egy kutató, egy író, egy művész „hírt ad" — az előbbi egy tudományos felfedezés mibenlétéről, egy elméleti modell létrehozásáról és felépítéséről, az utóbbi kettő pedig arról, hogy mi módon látja a világot, mit gondol, mit érez, művészetének anyagát milyen új módon tartja szükségesnek/érdekesnek megformálni stb.

Hangsúlyozom, hogy itt nem a „közlés" és „híradás" kifejezések jelentésének egyfajta rögzítését kívántam elvégezni, hanem példaként azt a két 'jelentés'-t akartam érzékeltetni, amelyet én az előadásom címében említett kommunikációtípusok esetében a *kommunikáció* terminushoz rendelek. Annak a kérdésnek a vizsgálatára most nem áll szándékomban kitérni, hogy a kommunikációtípusok körének bővítése mi módon teszi/teheti szükségessé további 'jelentés'-ek bevezetését.

1.2. Az említett kommunikációtípusok körén belül maradva a kommunikáció eredményessége — a *kommunikáció* terminushoz rendelt jelentések értelmében — mást jelent a „közlés"-jellegű és mást a „híradás"-jellegű kommunikáció esetében, ha e kettő egy lényeges vonásban meg is egyezik. Ez a lényeges vonás az, hogy sem egy közlés, sem egy híradás (mint egy kommunikációfolyamat eredményeként létrehozott „hangzó és/vagy vizuális objektum") nem hordja önmagában a jelentését. A jelentés a szóban forgó fizikai objektum és

mindenkori befogadója interakciójának eredményeként jön létre, amely interakcióban a befogadó szerepe legalább olyan fontos, mint az éppen adott fizikai objektumé.

Talán nem szükséges külön hangsúlyoznom, hogy az esetek egy részében az is a befogadó interpretációjától függ, hogy az adott kommunikációszituációban milyen típusú és jellegű kommunikációfolyamat résztvevőjének tekinti magát, valamint az is, hogy abban a kommunikációfolyamatban mely objektumot tekint egy kommunikáció fizikai manifesztációjának.

Ami magát az e r e d m é n y e s s é g e t illeti,

• egy „közléstípusú kommunikáció" (mint folyamat) akkor tekinthető eredményesnek, ha a közléshez (mint a folyamat eredményeként létrejövő fizikai objektumhoz) a befogadó olyan jelentést tud rendelni, amely mind a k ö z l é s f e l é p í t é s é v e l, mind a k ö z l ő i n t e n c i ó j á v a l egybehangzó; az egybehangzóság megléte vagy meg nem léte azonban általában csak egy őszinte dialogikus kommunikáció esetében dönthető el;

• egy „híradástípusú kommunikáció" (mint folyamat) pedig akkor, ha a híradáshoz (mint a folyamat eredményeként létrejött fizikai objektumhoz) a befogadó olyan jelentést tud rendelni, amely az adott híradás f e l é p í t é s é v e l (azt is mondhatnánk, hogy az adott híradás 'feltételezett intenciójá'-val) egybehangzó; az egybehangzóság meglétét vagy meg nem létét tudományos híradás befogadása esetén adott esetben eldöntheti egy elméleti vagy gyakorlati ellenőrzés, művészi híradások esetében ilyen döntés létrehozása akkor sem föltétlenül szükséges, amikor esetleg lehetséges lenne.

1.3. Az eredményes kommunikáció mind a közlések/híradások alkotói, mind azok befogadói részéről meghatározott képességeket és készségeket tételez fel, a szakirodalom ezek összességét kommunikatív- vagy szövegkompetenciának nevezi. Én itt a *szövegkompetencia* terminust fogom használni, amihez természetesen először azt kell világossá tennem, hogy milyen értelemben használom magát a *szöveg* terminust.

A *szöveg* terminus használatával kapcsolatban a következő jeltani (szemiotikai) aspektusok figyelembe vételét tartom szükségesnek:

• a *szöveg* terminussal célszerű nem egy közlés- vagy híradásfolyamat során létrehozott — bizonyos értelemben önmagában lezárt — fizikai objektumra (pl. egy írott vagy nyomtatott, illetőleg hangszalagon, vagy videókazettán rögzített 'produktum'-ra) utalni, hanem egy ilyen fizikai objektumból és egy hozzárendelt lehetséges jelentésből létrejövő/létrehozott úgynevezett relációs objektumra; ez azt jelenti, hogy ugyanabból a fizikai (szöveg-)manifesztációból különböző szövegek jöhetnek/hozhatók létre;

• a *szöveg* terminussal célszerű olyan közlésekre/híradásokra utalni, amelyek fizikai manifesztációjának felépítésében nemcsak v e r b á l i s n y e l v e k (verbális jelrendszerek) elemeinek, hanem m á s n y e l v e k (más jelrend-

szerek) — így például a zene, a képi ábrázolás, a tánc stb. nyelve (jelrendszere) — elemeinek a használata is megengedett; ez azt jelenti, hogy a *szöveg* terminust célszerű multilinguális, illetőleg multimediális értelemben (is) használni; természetesen — a kizárólag verbális elemeket tartalmazó kommunikáció hangzás- és/vagy írásképének funkciójára gondolva — az a kérdés sem jogosulatlan, hogy egyáltalán létezik-e unimediális kommunikáció;

• a *szöveg* terminussal végül célszerű olyan közlésekre/híradásokra utalni, amelyek egy adott vagy feltételezett kommunikációsztituációban egy adott vagy feltételezett funkció betöltésére alkalmasnak minősíthetők, és mint olyanok — mind a fizikai manifesztációjukhoz rendelt formai felépítés, mind a hozzájuk rendelt jelentés szempontjából nézve — valamiképpen összefüggőnek és lezártnak/befejezettnek tekinthetők.

Nyilvánvaló, hogy valamennyi felsorolt tulajdonság olyan, hogy azt egy-egy befogadó interpretatív úton rendeli (vagy nem rendeli) hozzá egy (valamilyen külső körülmények következtében) általa „első megközelítésben" fizikai szövegmanifesztációnak tekintett objektumhoz.

A *szövegkompetencia* terminus — a *szöveg* terminus fenti értelmezése alapján és annak következtében — szűkebb értelemben azoknak a képességeknek és készségeknek együttesére utal, amelyekkel a kommunikáció résztvevőinek rendelkezniük kell (a) egyrészt ahhoz, hogy egy fizikai objektumot egy szöveg fizikai manifesztációjának minősíthessenek, (b) másrészt ahhoz, hogy egy szöveg fizikai manifesztációjának minősített fizikai objektumhoz egy kommunikatív funkciót, valamint egy attól bizonyos értelemben függő formai felépítést és jelentést rendelhessenek. — A *szövegkompetencia* terminus tágabb értelemben az előzőekben említett képességeken és készségeken túl olyan képességek és készségek együttesére is utal, amelyek birtoklása egy-egy szöveg (mint relációs objektum) történeti, stilisztikai, morális, ideológiai stb. értékeléséhez szükségesek. Itt azonban ezzel a kérdéssel sem kívánok foglalkozni.

1.4. Lássuk ezek után a *nyelvjáték-érzékeny* terminus értelmezését, amihez az út a *nyelv* és a *nyelvjáték* terminusok értelmezésén keresztül vezet.

A *nyelv* terminussal — azzal megegyező értelemben, amelyben az előzőekben is használtam — egy verbális vagy nemverbális jelrendszerre és azoknak a szabályoknak az együttesére utalok, amelyek a szóban forgó rendszertől függő makrokompozíciós szintig a nyelvi kifejezések jólformáltságát meghatározzák. (Ilyen makrokompozíciós szintnek tekintem például az indoeurópai (verbális) nyelvek esetében az egyszerű bővített — s bizonyos megszorításokkal az összetett — mondatok szintjét, a klasszikus zene nyelveinek esetében a zenei periódusok szintjét stb.) E fölött a szint fölött a komplex nyelvi kifejezések jólformáltságának (elfogadhatóságának) a biztosításához megfelelő „világra vonatkozó ismeretek" alkalmazására is szükség van.

A *nyelvjáték* terminus használatát Ludwig Wittgenstein vezette be, de explicit értelmezést nem rendelt hozzá. Azt is mondhatnánk, hogy e terminus használatát — értelemszerűen! — példák sokaságával szemléltette. Mindazok, akik e terminust használják, azt körülbelül a következő értelmezés alapján teszik: Egy nyelvjáték verbális és/vagy nemverbális jelek (rész)rendszerének és e (rész)rendszer meghatározott szociokulturális kontextuson belüli — mind nyelvi, mind világra vonatkozó ismeretekre épülő és általában implicit formában maradó — használati szabályainak együttese.

E meghatározás-kísérlettel kapcsolatos problémák tárgyalására itt nem térek ki; magam is példákhoz folyamodva, szemléltetésül csupán azzal egészítem ki, hogy például egy család tagjai között, egy összeszokott baráti körben vagy együtt dolgozó kollégák körében folyó köznapi kommunikáció éppúgy egy-egy nyelvjátékban való részvételnek tekinthető, mint az egy paradigmán belül dolgozó kutatók körében vagy egy adott irányzathoz tartozó írók/művészek körében folyó szakmai jellegű kommunikáció. — Az itt tárgyalt értelmezésekkel most magam is egy nyelvjáték létrehozásával foglalkozom, explicitté szándékozván tenni annak bizonyos szabályait.

A szövegkompetencia „nyelvjáték-érzékeny" voltának szükségessége azt jelenti, hogy a kommunikáció eredményessége alapvetően attól függ, hogy a kommunikációs partnerek „ugyanazon nyelvjáték"-ban vesznek-e részt, vagy sem. Más szóval, hogy a kommunikáció során közel azonos jelentéssel használják-e az alkalmazott jelrendszerek elemeit, valamint az azok kombinálhatóságát vezérlő nyelvi és világra vonatkozó ismereteket.

Lássuk végül a *kultúra* terminusnak az itt tárgyalt tematika szempontjából célszerű értelmezését! A *kultúra* terminussal egy adott közösséget (minimálisan egy adott személyt) meghatározó tudás-, meggyőződés-, feltételezés- és elvárásrendszernek, valamint 'viselkedési norma'-rendszernek az együttesére utalok, amely természetesen mind szinkronikusan, mind történeti változásában értelmezhető és értelmezendő.

Azt hiszem könnyű belátni, hogy a „nyelvjátékérzékeny kompetencia" — amely a kultúrá(k)nak kommunikatív vetülete — minden esetben két vagy több kultúra metszéspontján kell, hogy működjék. Neveltetésünk, szociokulturális meghatározottságunk különbözősége következtében ugyanis két kultúra találkozik már két személy köznapi kommunikációjában is. Még inkább ez a helyzet a különböző szakterületek, művészeti ágak képviselői között folyó kommunikációban, s ez a komplexitás tovább fokozódik olyan kommunikációszituációkban, amelyekben a partnerek különböző anyanyelvűek és/vagy egymástól radikálisan eltérő szociokulturális makrokörnyezetekhez tartoznak.

2. Ahhoz nem fér kétség, hogy a nyelvjátékérzékeny kompetenciának a kutatása nemcsak hasznos, hanem elengedhetetlenül szükséges is. A kérdés csupán az,

hogy milyen „szempont-hierarchia" alapján lehet/kell ezt a kutatást végezni. Előadásom itt következő részében ezt a kérdést kívánom a saját kutatási tapasztalatomra támaszkodva különböző oldalakról megvilágítani.

2.1. Köztudott, hogy bármely kutatás jellegét a kutatás tárgyának, céljának és módszerének hierarchikus konfigurációja határozza meg. Minthogy az említett három tényezőnek hat permutációja hozható létre, ha valamennyi tényezőt másmás hierarchiaszintre helyezzük, hat lehetséges hierarchikus konfigurációval számolhatunk.

Mellőzve a különféle konfigurációk előnyös és hátrányos aspektusainak elemzését, itt csupán az általam választott konfigurációt — a *tárgy–cél–módszer* hierarchiát — kívánom röviden kommentálni, amelyben első megközelítésben a szövegkompetencia volt a tárgy, az arra vonatkozó tudásrendszerbe foglalása a cél, a maximális explicitségre törekvés a módszer. Számomra ugyan ez a hierarchia mind a mai napig megőrizte érvényét, az egyes hierarchiaelemek értelmezése azonban az idők folyamán különféle változásokon esett át.

2.2. Ami a *tárgyat* illeti: minthogy a változás érintette a szövegfogalom tartalmát, érintette a szövegkompetenciáét is. A *szöveg* fogalma — ahogy ezt már az előzőekben is láttuk — egyrészt egy önmagában lezárt objektum fogalmától egy relációs objektum fogalmáig, másrészt egy kizárólag verbális objektum fogalmától egy multimediális objektum fogalmáig tágult.

A szövegkompetenciának, mint a kutatás tárgyának, fogalma azonban az első esetre vonatkozóan nemcsak azért változott, mert változott a szöveg fogalmáé is, hanem más, egyszerűsítést célzó — praktikus — okok következtében is.

Kutatómunkám kezdetén egy úgynevezett *ko*textuális szövegelmélet létrehozására törekedtem, ez a törekvés azonban nem a szövegek szöveg-immanens megközelítésének szándékából eredt. A szövegimmanencia kutatási aspektusként való alkalmazásának a lehetőségében soha nem hittem! A *ko*textualitás számomra azt jelentette, hogy mindannak, amit szövegekkel tenni (szövegekről mondani) szándékoztam, az elemzendő szöveg és a leírására alkalmazott (nyelvészeti és poétikai) elmélet együttesének környezetén belül kellett (volna) maradnia. Sajnos, azoknak a kutatóknak a többsége, akik ma a *kotextuális* terminust használják, ezzel a terminussal csupán a szöveg belső környezeteire utalnak, s nem veszik figyelembe az alkalmazott elmélete(ke)t is, jóllehet azok szerepe (ahogy azt később Jakobson munkáit elemezve is megpróbáltam kimutatni) meghatározó jelentőségű. — Ebben az időszakban a *szövegkompetencia* a szövegekre, mint önmagukban lezárt objektumokra vonatkozó, adott nyelvi/poétikai elméletekre támaszkodó interszubjektív tudást jelentette.

Amikor — belátva egy kotextuális szövegelmélet „hatóképességé"-nek (mind az alkotó, mind a befogadó kizárásának!) nagymértékben korlátozott és korlátozó

voltát — törekvésem kiterjesztettem egy *kon*textuális szövegelmélet létrehozására, ezzel a kiterjesztéssel — hogy metaforikus kifejezéssel éljek — „belépett a képbe" a teljes kommunikációszituáció. Más szóval az 'alkotó' is és a 'befogadó' is, hogy most itt csak ezt a kettőt említsem. — A szövegkompetencia ettől kezdve vagy az alkotó, vagy a befogadó, vagy mindkettő tudás-, meggyőződés-, feltételezés és elvárásrendszerét is magába kellett volna hogy foglalja, ami nyilvánvalóan nemcsak a szövegekre vonatkozó interszubjektív nyelvi/poétikai tudást jelenti, hanem az ő világukra (minimálisan: az éppen adott szöveggel kapcsolatba hozható/hozandó világfragmentumra) vonatkozó tudásukat is. Az egyszerűség kedvéért azonban úgy döntöttem, hogy kutatásomat egyelőre a befogadó szövegkompetenciájának az elemzésére és leírására korlátozom. Ezt meggyőződésem szerint lehetővé teszi a szövegkompetenciák működésének természete, amelynek taglalására itt sajnos úgyszintén nem térhetek ki.

A befogadó szövegkompetenciájának vizsgálatára való korlátozódás azonban még mindig nem jelentette az operacionálisan lehetséges (és célszerű!) egyszerűsítés optimumát. Ehhez az optimumhoz az interpretációk tipológiájának megalkotása és elemzése révén jutottam el, amelyben az első fokú elméleti értelmező leíró strukturális interpretáció bizonyult valamennyi interpretációtípus „mag"-jának, azaz a többi típustól leválasztva kezelhetőnek. — Ez természetesen „idealizálás", amellyel a természetes körülmények közötti (azaz nem egy elmélet előírásait követő) szöveg*befogadás* vizsgálata megközelíthető, amelynek eredményei azonban a természetes szövegbefogadásra minden további nélkül nem általánosíthatók: ennek a típusnak a megnevezésében az 'első fokú' minősítő a 'másodfokú'-val áll szemben, az 'elméleti' a 'természetes körülmények közötti'-vel, az 'értelmező' az 'értékelő'-vel, a 'leíró' az 'argumentáló'-val, a 'strukturális' a 'procedurális'-sal (az interpretáció folyamatára is tekintettel levővel).

A szövegfogalom második típusú (azaz verbális objektumról multimediálisra való) kitágításának a következménye az előzőek értelmében azt jelenti, hogy mindazt, amit a szövegkompetencia vizsgálatánál verbális szövegekre vonatkozóan figyelembe kell venni, ki kell terjeszteni multimediális szövegekre is.

2.3. Ami a *célt* illeti: a tárgy változása természetesen maga után vonja a cél tartalmi változását is.

Amikor *verbális* szövegek *kotextuális* elméletének a létrehozására törekedtem, a szövegkompetenciát érintően rendszerbe foglalni kívánt tudás csupán arra terjedt ki, amit az alkotó és/vagy befogadó figyelembe vétele nélkül, adott — elsősorban nyelvészeti és/vagy poétikai — elmélet(ek) alkalmazása alapján egy-egy adott szövegről mondani lehet. Ez a tudás egyrészt nagy mértékben konvencionalizált, másrészt korlátozott, minthogy jelentéstani szempontból a szövegfelépítésnek

csupán alacsony kompozíciószintjeire vonatkozhat. Tulajdonságok, amelyeknek következtében többé-kevésbé interszubjektív entitásként kezelhető.

Verbális szövegek *kontextuális* elméletének létrehozására törekedve, de az első fokú, elméleti-értelmező, leíró-strukturális interpretáció keretében maradva, a szövegkompetenciát érintően rendszerbe foglalni kívánt tudás annak a tényleges vagy feltételezett tudásnak az alkalmazására is ki kell terjedjen, amellyel egy tényleges vagy feltételezett befogadó egy tényleges vagy feltételezett kommunikációszituációban az interpretálandó szövegben feltételezhetően kifejezésre jutó világfragmentummal kapcsolatban rendelkezik. Ez a tudás egyrészt nagy mértékben diffúz, másrészt kultúráktól/nyelvjátékoktól függő. Tulajdonságok, amelyeknek következtében csupán befogadók szerint változó hipotetikusan konstruált entitásként kezelhető.

Multimediális szövegekre a verbális szövegekkel kapcsolatban mondottak terjesztendők ki értelemszerűen. A rendszerbe foglalandó tudás komplexitása ebben az esetben az előzőekénél nyilván lényegesen nagyobb.

2.4. Ami a m ó d s z e r t illeti: a tárgy változása — valamint a tárgy változásától függően változó cél változása — természetesen maga után vonja a módszer változását is.

A *verbális* szövegekre vonatkozó *kontextuális* elmélet létrehozására törekvés időszakában Chomsky teóriáját (általánosabb kifejezéssel élve: egy formális teóriát) tekintettem követendő példának, megpróbálva — amilyen módon lehetségesnek láttam — szövegekre átértelmezni azt. (Nem hívén például a Chomsky-típusú „generativitás" szövegekre való kiterjeszthetőségében, ezt a típusú generativitást egy „lexikai-kombinatorikus"-sal próbáltam helyettesíteni.) Ennek az orientációnak a következtében a szövegelemzésben általam alkalmazni kívánt módszerben a f o r m a l i z á l á s aspektusa dominált. Elutasítva egy formális metodológia más területről való importálását — az effajta importálásnak a kutatás tárgyát és célját érintő korlátozó/(de)formáló jellege miatt —, egy tárgynak és célnak megfelelő formális szövegelméletet szerettem volna létrehozni.

A *verbális* szövegekre vonatkozó *kontextuális* elmélet létrehozására törekvés időszakában a f o r m a l i z á l á s igénye az e x p l i c i t s é g igényére szűkült, ami a szöveginterpretálással kapcsolatban egyes kutatók szemében még mindig túlzott maximalizmus. Az explicitség megvalósítása biztosításának itt csak a következő két aspektusát kívánom említeni:

• az *explicitség* megvalósításának f o r m á l i s a l a p j a, véleményem szerint, az interpretálás során alkalmazandó különféle (formai, jelentéstani, poétikai, világfragmentum-specifikus stb.) tudás-, meggyőződés- stb. rendszerek kétszeresen moduláris elrendezése: az egyes rendszereket a „hosszú távú memória"-nak megfelelő elméleti egységben úgy kell tárolni, hogy (a) azoknak, mint rendszereknek, egymással való kombinálhatósága biztosítva legyen, valamint, hogy (b) a rendszerek kombinálhatósága könnyen átvihető legyen az azokból

esetenként kiválasztott, az „operatív memória"-nak megfelelő elméleti egységekbe bevitt elemekre;

• ami az *explicitség* megvalósításának t a r t a l m i a s p e k t u s á t illeti, amennyiben nem hipotetikusan feltételezett interpretátorokkal operálunk, az explicitség biztosításához olyan módszerek kidolgozására van szükség, amellyel egy-egy adott interpretáló közösség egy-egy adott szöveg valamely vizsgálni szándékozott összetevőjére/organizációformájára vonatkozó tudása, meggyőződése, elvárása feltárható.

Multimediális szövegekre itt is a verbális szövegekkel kapcsolatban mondottak terjesztendők ki értelemszerűen, számolva ez alkalommal is a komplexitás fokának növekedésével.

2.5. Ennek a tematikus egységnek a befejezéseképpen a nyelvjáték-érzékenység szükségességének egy sajátos vetületére szeretnék rámutatni. A nyelvjáték-érzékeny szövegkompetencia kutatásával foglalkozva nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy miközben egy kutató ennek a kompetenciának mibenlétét, tulajdonságait kutatja, meg nem szűnően szüksége van saját magának is e kompetencia birtoklására. Szakirodalmi forrásként különböző korokból, szociokulturális kontextusokból származó, többnyire különböző nyelveken írott műveket kell olvasnia, különböző interpretáló közösségek különböző szövegekkel kapcsolatos kommunikatív viselkedését kell tanulmányoznia stb.

Engedjék meg, hogy most pár szóval arra is kitérjek, mi módon segített (kényszerített) engem a sors arra, hogy ne csak részt vegyek a legkülönfélébb nyelvjátékokban, hanem erre a részvételre tudatosan is reflektáljak.

Kezdjük először az úgynevezett „két kultúrá"-val. Többször írtam/szóltam arról, hogy bár kezdettől fogva az irodalom érdekelt, a matematika is életem elmaradhatatlan kísérőjévé lett. Kisiskolás koromban azáltal, hogy iskolatársaim matematikai korrepetálásával kerestem kenyeret. Egyetemista koromban egyrészt azáltal, hogy különböző okok következtében a matematika–fizika szakot és nem az irodalomszakot választottam első alkalommal — nem „szüneteltetvén" természetesen eközben sem az irodalmi szövegekkel való foglalkozást; másrészt azáltal, hogy amikor pedig német szakos lettem, szakdolgozatom írásakor matematikai módszerek alkalmazásának kínálkozó lehetőségébe botlottam. Kezdő tanár koromban azáltal, hogy matematikát és fizikát tanítottam középiskolában, miközben előadóként működtem a debreceni irodalmi színpadon. Kezdő kutató koromban azáltal, hogy matematikai nyelvészettel kezdtem foglalkozni. S ez a „kettősség" — amelynek különféle tanulmányaimban is nyoma maradt — folytatódott külföldön is, és bizonyos értelemben folytatódik mind a mai napig.

Lássuk ezek után a *nyelveket!* Gimnazista koromban korrepetáló tevékenységem kiterjedt a latin nyelvre is, amelyet nagyon szerettem, s amely sajátos kultúraközvetítő. Később számos francia szöveget tanultam meg memoriterként. Amikor egyetemista koromban oroszul kellett tanulnunk, nemcsak matematikai

szövegeket olvastam, hanem irodalmi szövegeket is. (Egy hevenyészett fordításban évfolyamtársaim között terjesztett Csehov novella alapján rám ragadt a Turkin név!) Később matematikai szövegeket fordítottam oroszból, és nyelvészeti szakirodalmat olvastam és fordítottam angolból, németből és oroszból; Jakobson műveinek fordításakor sokszor ugyanaz az — irodalmi szövegek struktúrájával foglalkozó! — tanulmány rendelkezésemre állt mindhárom nyelven, valamennyi Jakobson által autorizált formában. S hogy valami szinte hihetetlenül furcsát is mondjak: Chomsky *Syntactic Structures* című művét oroszul olvastam először, mert a debreceni egyetemi könyvtárba érkezett angol példány nem volt hozzáférhető! Ez a sor azután azzal folytatódott, hogy 1969 után saját gondolataimat kellett kifejeznem először svéd, majd német, jelenleg olasz nyelven, mind a köznapi életben, mind egyetemi katedrán, éspedig a szóban forgó országok adófizető polgáraként, ami lényegében különbözik akár csak egy hosszabb idejű vendégprofesszorság státusától is.

S hogy a *multimedialitás* se maradjon ki: Középiskolai tanárként zenei gimnáziumokban és az Állami Balett Intézet Gimnáziumában tanítottam. A szóban forgó intézmények és tanítványaim révén egy „kultúraéhes átlagpolgár"-nál ily módon közelebbi kapcsolatba kerülve mindkét művészeti ág nyelvével. Később, különböző országokban élve, saját kontextusukban ismerhettem meg a különféle műalkotásokat éppúgy, mint a média különféle fajtáit, s jelenleg a nyelvfilozófia tanáraként — a verbális és nemverbális nyelvek filozófiáját oktatva — kutató- és oktatótevékenységem középpontjában a multimediális kommunikátumok állnak.

Amikor életem eddigi szakaszáról megpróbálok e sokféleség szempontjából vizsgált mérleget készíteni, nem juthatok más eredményre, mint arra, hogy az, amit 1951-ben Debrecenbe hoztam magammal, az itt töltött — és mindvégig az egyetemmel is kapcsolatot tartó — tíz év alatt úgy kiszélesedett és elmélyült, hogy szilárd hordozójává válhatott mindannak, ami azután ráépült.

S ha valakinek e személyes kitérő túlságosan retusált képet festőnek tűnne — tudván, hogy az élet éppen azokban az években, sajnos, nem csak „pozitív" dolgokat produkált —, annak azt mondom, hogy „mentálhigiéniai" okokból életem legelső szakaszától kezdve megpróbáltam mindig elsősorban a „szép"-re, a „pozitív"-ra emlékezni. S ez nemcsak „túlélni" segített, hanem egyáltalán élni is; élni, minden körülmények között alkotni képes ember módjára.

3. Lássuk végül röviden a harmadik témakört: a nyelvjátékérzékeny szövegkompetenciára vonatkozó kutatás eddigi eredményei a l k a l m a z á s á n a k néhány aspektusát.

3.1. Ha a nyelvjátékérzékeny szövegkompetencia szükségessége esetleg nem lett volna nyilvánvaló ez előadás nélkül is, az eddig elmondottak talán érzékeltetni tudták ezt a szükségességet, vagy legalább újabb megvilágításba helyezték azt. Nincs a mindennapi életnek olyan kontextusa, nincs az a bármilyen szűk területre

korlátozódó szaktudományos kutatás, nincs az a bármennyire is homogénnak tartható irodalmi, művészi irányzat, amin belül ne működne egyidejűleg több nyelvjáték. Így van ez a matematikában (lásd például a halmazelméletet), így van ez a fizikában (lásd például a kvantummechanikát) — hogy csak a legegzaktabbaknak tartott tudományokat említsem —, s így van ez a hosszabb-rövidebb életű elnevezésüket folytonosan megújító poszt-poszt-modern irodalmi és művészeti iskolák/csoportosulások esetében is. Mindnyájan kultúrák több nyelvjátékú metszéspontján élünk, s a technikai civilizáció rohamos fejlődése következtében (lásd például az Internet-et) egyre inkább. Azt hiszem jóvátehetetlen mulasztás lenne, ebből nem levonni bizonyos következtetéseket.

3.2. Az első következtetéslánc a szövegkompetenciára vonatkozó k u t a t ó m u n k á t kellene, hogy érintse. A szövegtani kutatás területén ugyanis, véleményem szerint, már felhalmozódott annyi tapasztalat és eredmény, hogy a kutatómunkát jól megalapozott és többszempontú stratégia alapján — erre alkalmas intézményes keretben — lehetne (s talán kellene is!) folytatni. E kutatómunkának — egy *általános szövegtan* lehetőség szerinti teljes kidolgozását tartva szem előtt — három főiránya a következő lehetne:

• elemezni kellene az egymással — a tárgy, cél és módszer vonatkozásában — konkurálni képes általános szövegtani elméleti kereteket (paradigmákat), és azoknak az elméleti kereteknek a g l o b á l i s a r c h i t e k t ú r á j á t, amelyeknek teljesítőképessége kellő hatásfokúnak ígérkezik, következetesen ki kellene építeni a teljesség elérhető határáig;

• elemezni kellene továbbá a kiválasztott paradigmák és s z ö v e g t a n i ('laterális') t á r s d i s z c i p l í n á i k kapcsolatát, azaz (a) egyfelől vizsgálni kellene, hogy milyen típusú szövegnyelvészet funkcionálhatna optimális módon egy-egy paradigma nyelvészeti összetevőjeként, és hogy ezek a szövegnyelvészetek milyen típusú mondatnyelvészetek meglétét kívánnák meg; (b) másfelől vizsgálni kellene, hogy mi az az optimális viszony, ami az egyes paradigmák, valamint a poétika, a retorika, a dialóguselmélet, a narrativika, a stilisztika stb. között létrehozható lenne, megengedve természetesen, hogy adott esetben ezeknek a társdiszciplínáknak tárgya, célja és módszere is részleges átalakuláson mehessen át;

• elemezni kellene végül a kiválasztott paradigmák és az úgynevezett m a k r o - s z ö v e g t u d o m á n y o k kapcsolatát — közelebbről azt, hogy az egyes paradigmák milyen határok között tudnak megfelelni azoknak az elvárásoknak, amelyeket a különféle filológiák, az irodalomtudomány, a jogtudomány, a vallástudomány stb. táplálnak egy általános szövegtannal szemben.

3.3. A második következtetéslánc a legkülönfélébb — intézményes és nem intézményes — keretben és szinten folyó o k t a t ó m u n k á t kellene, hogy érintse. Hivatkozva egyrészt a nyelvjátékérzékeny szövegkompetencia szerepének fontosságára, másrészt a szövegtani kutatás területén eddig felhalmozódott

(előzőek során említett) tapasztalatokra és eredményekre, úgy hiszem, az oktatómunkát is az eddigiektől eltérő módon és keretben lehetne (s talán kellene is!) folytatni. Az oktatómunkával kapcsolatban elsősorban a következőkre kellene gondolni:

• nagyobb súlyt kellene fektetni például a nem irodalmi szövegek felépítésének és kommunikatív funkciójának vizsgálatára — a nem irodalmi szövegek közé sorolva nemcsak a mindennapi élet különféle kontextusaiban létrehozandó és befogadandó szövegeket, hanem a különféle humán- és természettudományok körébe tartozókat is;

• a szövegvizsgálatot maximális mértékben ki kellene terjeszteni a multimediális (azaz verbális és nemverbális összetevővel egyaránt rendelkező) szövegekre is — illusztrált irodalmi szövegekre éppúgy, mint ábrákkal, formulákkal, fotókkal stb. ellátott szakszövegekre; különféle technikai eszközöket felhasználó előadásokra éppúgy, mint színi előadásokra, operákra; televíziós adásokra éppúgy, mint filmekre stb.;

• mind a verbális, mind a multimediális (irodalmi és nem irodalmi) szövegek elemzésekor nemcsak analitikus módszereket kellene alkalmazni, hanem — legalább az esetek egy részében — azokat előkészítő kreatív módszereket is; a kreatív módszerek, amellett, hogy jobban megfelelnek a korunkban kialakulóban lévő (interaktív) kommunikatív viselkedésnek (vagy talán éppen annak következtében!), egyrészt más módon el nem érhető érdeklődést képesek ébreszteni a befogadandó szövegek iránt, másrészt nagy mértékben hozzá tudnak járulni a befogadókban implicit formában jelen lévő „kommunikáció-specifikus" képességek, készségek stb. feltárásához;

• végül — és tényleg nem utolsósorban! — egyre fokozottabb figyelmet kellene fordítani mind az elektronikus tárolókon (diszketteken és/vagy CD-ROM-okon) tárolt, mind az Internetben való „navigáció" útján szerzett multimediális információk befogadásának szövegtani aspektusaira is, ahol ennek az „is" kötőszónak kettős funkciója van: egyrészt ezt a kommunikátumtípust kapcsolja az előzőekben felsorolt többi típushoz, másrészt a szövegtani aspektust az ezzel a kommunikátumtípussal kapcsolatban minden körülmények között úgyszintén tárgyalandó pszichológiai, szociológiai stb. aspektushoz.

3.4. A nyelvjátékérzékeny szövegkompetencia fontossága, valamint az abból a szövegtan oktatására levont következmények elkerülhetetlenül a következő alapkérdésekhez vezetnek:

(A) Kinek kellene ezt a szövegkompetenciát elsajátítania, illetőleg az ennek aspektusaival foglalkozó szövegtan alapjaival megismerkednie;

(B) ki, hol és mikor kezdhetné el ennek a szövegkompetenciának, illetőleg az annak aspektusait tárgyaló szövegtannak az oktatását azonnal; végül, hogy

(C) a jövőt illetően ennek az oktatásnak milyen intézményes keretet kellene/lehetne biztosítani?

Minthogy e kérdések kimerítő tárgyalása itt nem áll módomban, legalább jelezni kívánom az általam e kérdésekre vonatkozóan célszerűnek tartott válaszokat:

(A):

A „kinek" kérdésre a válasz viszonylag egyszerű: a nyelvjátékérzékeny szövegkompetenciát mindenkinek el kell(ene) sajátítania, minthogy mindenki cselekvő/szenvedő alanya a legkülönfélébb kommunikációfolyamatoknak, és nem lehet közömbös, hogy azokban eredményesen tud-e részt venni, vagy sem! Ami az előzőekben körvonalazott szövegtant illeti, annak alapjaival legalább azoknak kell(ene) megismerkedniük, akik oktatómunkát végeznek és/vagy az úgynevezett „kommunikációs szektor"-ban dolgoznak.

(B.):

Ami a „ki" kérdés azonnali megoldását illeti: Az nyilvánvaló, hogy e szövegkompetencia és szövegtan oktatói kellő diszciplináris, interdiszciplináris és interkulturális alapokkal rendelkező személyek kell legyenek. Kevésbé nyilvánvaló, hogy ilyen személyek képzéséről — a sürgősséget figyelembe véve — milyen keretben lehetne/kellene a legcélravezetőbben gondoskodni azonnal.

Ami a „hol" és „mikor" kérdések azonnali megoldását illeti, az azokra adható válasz a „ki" kérdésre adott választól függ.

(C.):

Ami a jövőre vonatkozó intézményes keretet illeti, annak lehetőségét (hogy ne mondjam szükségességét!) én a következőkben látom:

- a felsőoktatás szintjén: egy olyan studium generale bevezetésében, amelynek a szövegtan szerves részét képezi;
- a többi oktatási szinten: ennek a studium generalenak az adott szintre vonatkozó értelemszerű alkalmazásában.

Ennek az intézményes keretnek a részletesebb taglalásába itt nem kívánok belemenni, minthogy azt korábban már másutt megtettem.

4. Előadásom befejezéséül két zárómegjegyzés:

Az egyes kérdések tárgyalása közben előadásomat bibliográfiai utalásokkal nem terheltem, itt azonban szükségesnek tartom, hogy egy tájékoztató bibliográfiai megjegyzést tegyek: Ami az elméleti kérdéseket illeti, azok magyar nyelvű bővebb kifejtése a Bibliográfia I. szektorában felsorolt művekben található meg; e művek közül a „Szemiotikai szövegtan" című kiadvány eddigi kötetei elsősorban a szövegtani kutatás általános kérdéseit tárgyalják, a több szerzős művek elsősorban a kreatív szövegmegközelítését, az I. szektor többi műve, valamint a II. és III. szektorban felsorolt írások az én szövegtani koncepciómét: a szemiotikai textológiáét. A

studium generale kérdéseivel részletesebben a következő tanulmányban foglalkoztam: „A szemiotikai textológia mint egy studium generale egyik lehetséges eleme", in: *Magister emeritus* 1993, JGyTF Kiadó, Szeged, 75–116.

Előadásom részben visszatekintés volt, részben kitekintés. Örülnék, ha a kitekintésben vázolt program valamelyik részét a Debreceni Egyetem valamelyik Tanszéke (Fakultása?) be tudná a saját programjába illeszteni, s még inkább, ha annak megvalósításában — pár éve megkezdett együttműködésünk folytatásaként — az én közreműködésemre is igényt tartana. Részemről a kooperációs készség a jövőben se fog hiányozni.

PETŐFI SÁNDOR JÁNOS

Bibliográfia

E bibliográfia I. része az 1990 óta egyedül vagy másokkal együtt írt/szerkesztett könyvek bibliográfiai adatait tartalmazza; II. része a koncepciómat érintő diszkussziókét, elemzésekét, interjúkét; III. része az általam írt magyar nyelvű visszatekintésekét.

Valamennyi írásom bibliográfiája 1990-ig Petőfi 1991-ben, 1990-től Petőfi 1997-ben található meg. (E kiadványok adatait lásd a Bibliográfia I. részében.)

I.

PETŐFI S. JÁNOS:

1990: *Szöveg, szövegtan, műelemzés* (Textológiai tanulmányok). Szerk.: E. BENKES ZSUZSA. Budapest, Országos Pedagógiai Intézet.

1991: *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé* (Szövegnyelvészet — Szemiotikai Textológia) / *Towards a Semiotic Theory of the Human Communication* (Text Linguistics — Semiotic Textology). Kétnyelvű kiadás. Szeged, Gold Press.

PETŐFI S. JÁNOS–BENKES ZSUZSA:

1992: *Elkallódni megkerülni.* Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben. Veszprém, Országos Továbbképző, Taneszközfejlesztő és Értékesítő Vállalat.

BENKES ZSUZSA–PETŐFI S. JÁNOS:

1993: *A vers és próza kreatív-produktív megközelítéséhez.* Alapfeladat-típusok. Budapest, Országos Közoktatási Szolgáltató Iroda.

PETŐFI S. JÁNOS–BÁCSI JÁNOS–BENKES ZSUZSA–VASS LÁSZLÓ:

1993: *Szövegtan és verselemzés.* Budapest, Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda.

PETŐFI S. JÁNOS:

1994: *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról.* A mondatszemiotikától a szövegszemiotikáig (Tanulmányok). Párizs–Bécs–Budapest, Magyar Műhely.

PETŐFI S. JÁNOS–BÁCSI JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–BENKES ZSUZSA–VASS LÁSZLÓ:

1994: *Szövegtan és prózaelemzés.* A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez. Budapest, Trezor Kiadó.

BENKES ZSUZSA–NAGY L. JÁNOS–PETŐFI S. JÁNOS:

1996: *Szövegtani kaleidoszkóp 1.* Antológia. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BENKES ZSUZSA–PETŐFI S. JÁNOS:

1996: *Szövegtani kaleidoszkóp 2.* Bevezetés a szövegmegformáltság elemzésébe. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

PETŐFI, S. JÁNOS:

1996a: *Az explicitség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában.* A szemiotikai textológiai értelmező interpretáció néhány aspektusa. Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.

1996b: *Több mediális összetevővel rendelkező irodalmi szövegek elemzése.* [Multimédia (1)], Budapest, OKSzI.

1997: *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé 2.* (Szemiotikai Textológia — kreatív szövegmegközelítés — multimedialitás). Szeged, JGyTF Kiadó. (Megjelenés alatt)

BENKES ZSUZSA–PETŐFI, S. JÁNOS:

1997: *A kreatív szövegmegközelítés aspektusai.* Módszertani segédkönyv. Szeged, JGyTF Kiadó. (Előkészületben)

PETŐFI, S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE (szerk.):

Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGyTF Kiadó.

1. *A szövegtani kutatás néhány alapkérdése.* 1990
2. *A magyar szövegkutatás irodalmából* (Első rész). 1991
3. *A magyar szövegkutatás irodalmából* (Második rész). 1991
4. *A verbális szövegek megözelítésének aspektusaihoz (I).* 1992

PETŐFI, S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ (szerk.):

Szemiotikai szövegtan. Szeged, JGyTF Kiadó.

5. *Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok.* 1992.
6. *A verbális szövegek megközelítésének aspektusaihoz (II).* 1993.
7. *A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez.* 1994.
8. *A verbális szövegek megözelítésének aspektusaihoz (III).* 1995.
9. *A szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (I).* 1996 (megjelenés alatt).

II.

E. BENKES ZSUZSA–HORVÁTH TAMÁS:

1990: Beszélgetés Petőfi S. Jánossal. In: PETŐFI S. JÁNOS, *Szöveg, szövegtan, műelemzés* (Textológiai tanulmányok). Szerk. E. BENKES ZSUZSA. Budapest, Országos Pedagógiai Intézet. 200–214.

BÉKÉSI IMRE–CSÚRI KÁROLY–NAGY L. JÁNOS–PETŐFI S. JÁNOS:

1990: Diszkusszió: Szövegtan, interpretáció, interdiszciplinaritás. In: *Szemiotikai szövegtan 1.* A szövegtani kutatás néhány alapkérdése (= Acta Acad. Paed. Szegediensis, Ser. Ling.-Litt.-Aest.). Szerk. PETŐFI S. JÁNOS és BÉKÉSI IMRE. Szeged. 57–83.

PETŐFI S. JÁNOS:

1990: Az irodalmi művek elemzésétől a multimediális kommunikáció szemiotikai elmélete felé. 25 év textológiai kutatás: visszatekintés, kitekintés. In: *Szemiotikai szövegtan 1.* A szövegtani kutatás néhány alapkérdése (= Acta Acad. Paed. Szegediensis, Ser. Ling.-Litt.-Aest.). Szerk. PETŐFI S. JÁNOS és BÉKÉSI IMRE. Szeged, 127–133.

MÁTÉ JAKAB:

1993: Petőfi S. János általános nyelvészeti és szövegtani tevékenysége. In: *Régi és új peregrináció.* Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon [= A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson — Szegeden, 1991. augusztus 12–16. — elhangzott előadások]. Szerk. BÉKÉSI IMRE, JANKOVICS JÓZSEF, KÓSA LÁSZLÓ és NYERGES JUDIT. Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft. 1349–1359.

PETŐFI S. JÁNOS:

1993: Megjegyzések a szemiotikai szövegtan általam kidolgozott koncepciójához. In: *Régi és új peregrináció.* Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon [= A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson — Szegeden, 1991. augusztus 12–16. — elhangzott előadások]. Szerk. BÉKÉSI IMRE, JANKOVICS JÓZSEF, KÓSA LÁSZLÓ és NYERGES JUDIT. Budapest — Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft. 1406–8.

TAVASZI HAJNAL:

1994: PETŐFI S. JÁNOS, Jelentést rendelni a szöveghez. Beszélgetés a szövegtan professzorával. *Korunk,* harmadik évfolyam V/1. január, 21–4.

DISZKUSSZIÓ: A szövegtani kutatás néhány aktuális kérdése

[1995] 2. A szemiotikai textológia felépítésének és alkalmazásának néhány aspektusa. [BENCZE LÓRÁNT, BERSZÁN ISTVÁN, BÓKAY ANTAL, MÁTÉ JAKAB, PALOTÁSNÉ NAGY ÉVA, RAISZ RÓZSA, SZABÓ ZOLTÁN és WACHA IMRE kérdéseire válaszolnak BENKES ZSUZSA, PETŐFI S. JÁNOS és VASS LÁSZLÓ.] In: *Szemiotikai szövegtan 8.* A verbális szövegek sze-

miotikai megközelítésének aspektusaihoz (III). Szerk. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE és VASS LÁSZLÓ. Szeged, JGyTF Kiadó, 1995. 189–236.

III.

A)

PETŐFI S. JÁNOS:

1991: Szövegnyelvészetről és textológiáról egyes szám első személyben. In: *A nyelvészetről egyes szám első személyben.* Szerk. SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 213–23.

1993: A szemiotikai szövegtan mint határtudomány (Szövegtani kutatás magyar nyelvi és szociokulturális háttérrel). In: *Régi és új peregrináció.* Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon [= A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson — Szegeden, 1991. augusztus 12–16. — elhangzott előadások]. Szerk. BÉKÉSI IMRE, JANKOVICS JÓZSEF, KÓSA LÁSZLÓ és NYERGES JUDIT. Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft. 1203–18.

B)

PETŐFI S. JÁNOS:

1991: Utam a szemiotikai szövegtanhoz:
1. 1961–1966. A matematikai-nyelvészeti orientáció időszaka. In: *Könyv Papp Ferencnek.* Szerk. HUNYADI LÁSZLÓ et alii. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. 385–392.

1993: Utam a szemiotikai szövegtanhoz:
2. 1967–1969: A nyelvi műalkotások egy nyelvészeti megalapozottságú strukturális interpretációelméletének körvonalazása felé. In: *Szemiotikai Szövegtan 6.* A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (II). Szerk. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE és VASS LÁSZLÓ. Szeged, JGyTF Kiadó. 205–218.

1995: Utam a szemiotikai szövegtanhoz:
3. 1970–1971. Egy nyelvészeti megalapozású kotextuális szövegelmélet koncepciójának felvázolása. In: *Szemiotikai szövegtan 8.* A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (III). Szerk. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE és VASS LÁSZLÓ. Szeged, JGyTF Kiadó. 237–248.

1996: Utam a szemiotikai szövegtanhoz:
4. 1972–1973. A kotextuális szövegelmélet tulajdonságai vizsgálatának időszaka (I.) In: *Szemiotikai szövegtan 9.* A szemiotikai szövegtani kutatás (inter)diszciplináris környezete. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE és VASS LÁSZLÓ. Szeged, JGyTF Kiadó (Megjelenés alatt).

* * *

1994: Utam a szemiotikai szövegtanhoz.

12. 1988–1989. A multimediális irányultság kezdeti időszaka.

13. 1990–1991. A szemiotikai textológia koncepciójának végleges kialakítása felé. In: *Szemiotikai szövegtan 7.* A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez. Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE és VASS LÁSZLÓ. Szeged, JGyTF Kiadó. 157–174.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 21–41

DEBRECEN
1997.

Kétszázéves a „Debreceni Grammatika"

Megjegyzések egy máig tartó vitához

0. Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításának 300. jubileumi évében, 1993-ban a Debreceni Református Kollégium és intézményei nemzetközi szimpózium megrendezésével kívántak hozzájárulni a városi ünnepségek sorozatához. Mint a Kollégium régi diákját, engem is felkért dr. Kocsis Elemér püspök úr, a Kollégium Igazgatótanácsának elnöke, hogy szabadon választott tárgyú előadással vegyek részt a konferencián. A közelgő kerek évfordulóra gondolva előadásomnak ezt a címet adtam: „Az 1795-ös Debreceni Grammatika nyelvszemléletéről". A konferencia anyaga nyomtatásban nem jelent meg, így előadásom a fiókban maradt.

1995 úgy telt el, hogy a jeles műre a szakirodalom nem fordított különösebb figyelmet. Amikor később, 1996-ban az Egri Anyanyelvoktatási Napok fő szervezője, Szende Aladár hírét vette előadásomnak, úgy találta, érdemes lenne szót ejteni róla abban a körben is. Benkő Lorándnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének felkérésére végül ilyen címmel tartottam a témából újabb előadást: „A Debreceni grammatika mint tankönyv". Az egri konferencia előadásai ugyan nyomtatásban is megjelentek, de úgy gondoltam, talán érdemes lenne a két előadás gondolatait összefonva szólni a kérdésről. Így viszont a terjedelem már túlhaladta az ott elfogadható mértéket, ezért célszerűbbnek láttam némileg átrendezett mondanivalómat évkönyvünkben tenni közzé.

1. A 18. század második fele a magyarság számára nem csupán a nyugat-európai típusú felvilágosodás és polgárosodás korszakát hozta el, hanem — a Habsburg Bécs németesítő törekvései miatt — a nemzet- és nyelvvesztés herderi veszedelmének kilátásait is. A nemzeti érzelmű értelmiségi elit ellenállásának középpontjába így az anyanyelv féltése, illetőleg kiművelésének sürgős és múlhatatlan feladata került. Jól tükröződik ez a jelenség a magyar nyelvkönyvek számának hirtelen megnövekedésében is.

1751–1800 között hazánkban 34 normatív igényű magyar nyelvtan: elemi és felsőbb szintű, magyar vagy idegen nyelvű grammatika vagy nyelvtanító kiadvány

jelent meg (BENKŐ 1960: 322–3). Jellemző ezek időbeli szóródása is: 1751–1770 közt alig 3 látott napvilágot, viszont 1789 és 1795 közt, szinte egyszerre 16. Ebből mindjárt adódik két következtetés: az 1770-es évekkel fellendülő magyar felvilágosodásnak a nemzeti művelődést szorgalmazó mozgalma, amely a tudóssá válás, az európai szintre emelkedés központi kérdésévé tette az anyanyelv kiművelését, tömeges támogatásra és együttműködésre talált az anyanyelv oktatói, kutatói között: a haza és haladás iránti lelkesedés sokak érdeklődését terelte a nyelv kérdései felé. Továbbá: az egymás sarkába hágó grammatikák nem hagytak időt a higgadt, kiérlelt munkára és kritikai megméretésre. A 6 év alatt megjelent 16 „nyelvtanító könyv" közül egyesek szinte észrevétlenek maradtak esetleges értékeikkel együtt, mások — vihart kavarva — magukra vonták a közfigyelmet, s nem is mindig a szigorúan vett szakmai szempontú kritikák kereszttüzébe kerültek.

2. Ilyen sorsra jutott a „Debreceni Grammatika" ragadványnéven elhíresült munka is, eredeti címén „Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság" (Bétsbenn a' Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel. 1795). Ez a könyv születésétől máig, immár kétszáz év óta botránykövévé vált a magyar tudománytörténetnek, ürügyévé azoknak a nem kis részben politikai, vallási töltetű indulatoknak, amelyek Debrecent mindenestül elmarasztalni törekedtek, a nemzeti haladás kerékkötőjének, a vaskalapos maradiság székvárosának tüntetve fel. A kérdés körül zajló, máig sem elcsitult viták anyagával kötetek sorát lehetne megtölteni. Itt most csak arra vállalkozhatunk, hogy néhány kevésbé közismert mozzanatra ráirányítsuk a figyelmet.

3. Érdemes mindenekelőtt egy pillantást vetni a korabeli Debrecenre, a városra és a Kollégiumra. Annál is inkább, mert a város főbírája, egyben a Kollégium főkurátora az a Domokos Lajos (1728–1803) volt, aki a DebrGr. létrehozásában is a legfőbb szerepet játszotta.

A főbíró jogi tanulmányokat végzett Utrechtben. Ott szerezte egész Európára kitekintő műveltségét: „franciául és németül pompásan fogalmazott, a jelek szerint olaszul is tudott, nem szólva választékos latinságáról" (RÉVÉSZ 1966: 114). Harcos, kemény egyéniség: egész élete a Habsburg Bécs katolizáló és germanizáló törekvései elleni háborúskodásban telt el. A debreceni katolikus kisebbség panaszai nyomán ugyanis Mária Terézia erős retorziókat vezetett be. Jellemző, hogy a „kálvinista Rómában" 1777-ben az összes működő hivatalnokok száma 287, közülük viszont 237 katolikus volt. Az uralkodó ház attól tartott, hogy Debrecen vezetésével a protestáns keleti országrész Poroszországhoz fordul segítségért a katolikus Habsburg Bécs ellenében. A kalapos király, „József Debrecen iránt nem viseltetett lényegesen jobb indulattal, mint anyja, sőt több vonatkozásban folytatta annak (egy akkor kedvelt zagyva szólásmóddal) »sikanírozó« és

»kujonírozó« (bosszantó és gyötrő) magatartását a nagy magyar protestáns központtal szemben, mely addig a reformáció óta a vallásgyakorlat megszakítatlan szabadságával élt" (RÉVÉSZ 1966: 34). Hogy csak egy ilyen esettel érzékeltessük az akkori városi hangulatot: előírták, hogy a város megválasztott főbírója a katolikus templomban köteles letenni a hivatali esküt — mire Domokos Lajos inkább nem vállalta a tisztséget.

A városi, kerületi és országos protestáns szervezetekben harcosan kiálló Domokos azonban nehezen tudta érvényesíteni akaratát a Kollégium irányításában. Az ő professzor eszményképe az utrechti Petrus Wesseling volt, aki nem diktált, hanem szabadon adott elő, élcekkel is fűszerezve beszédét. Nem úgy, mint Sinai Miklós, a nagy tekintélyű kollégiumi professzor, aki diktálós, összeférhetetlen, rigorózus tudós volt, és ráadásul hallani sem akart arról, hogy a Kollégium és az egyház ügyeibe világi szervek, presbitériumok érdemben beleszólhassanak. „A Domokos–Sinai ellentétet kétségtelenül teológiai és egyházpolitikai nézeteltérés alapozta meg, s talán nemzedékekre visszamenő családi gyűlölködés is fokozta": tudjuk, hogy Domokos anyai ágon a bibliafordító Komáromi Csipkés György leszármazottja volt (RÉVÉSZ 1966: 25). Így a Kollégium inkább gátolta, mint segítette Domokos gazdasági és személyi újítási törekvéseit, hagyományőrzésnek tüntetve fel a régihez való görcsös ragaszkodást.

A debreceni maradiság elhirhedésének volt egy másik gyökere is. Mint RÉVÉSZ írja (1966: 91): „Mária Terézia Ratio Educationis-ában és annak későbbi pótlékaiban és újabb változataiban is, a felvilágosult pedagógia és didaktika minden, haladónak mondható hatása mellett is lehetetlen volt fel nem ismerni a katolikus alapérdeket és a katolizáló s vele karöltve germanizáló tendenciákat." Ilyen volt például az egyik pótléknak az a szándéka, hogy az anyanyelvű alsó iskolákból a felsőbb, grammatikaiakba „csak a legkiválóbb tehetségű, szorgalmú és erkölcsű parasztfiúkat lehet engedni, sőt még a polgár fiúk közül is csak a jó közepeseket, akiknek szülei képesek őket úgy eltartani, hogy a tanulás mellett ne szoruljanak kenyérkereső munkára" (uo. 96). Érthető, hogy Domokos élesen tiltakozott az ilyen diszkrimináció ellen, hiszen a Kollégiumban évszázadok óta igen sok tehetséges szegény diák tanult.

Mindezek mellett Domokos harcos védelmezője volt a hajdúszabadság megszerzésének a káptalani jobbágyság számára, szószólója annak a megyei követségnek, amely az 1780-as években az örökös jobbágyság eltörlését követelte. Jogos bizalmatlanságból ellenezte az országos protestáns főkonzisztórium Mária Teréziától szorgalmazott felállítását is. Az, hogy a kinevezett titkár, Bessenyei György az állás kútba esése után a katolikus hitre tért, Domokos bizalmatlanságát látszik igazolni.

Látni való, hogy a maga patricius demokrata törekvéseivel Domokos nehéz küzdelmet vívott. Harcolt a protestáns és polgári jogokért helyi, kerületi és

országos szinten, törekedett az egyház vezetésében a világi testület beleszólásának fokozására, védte a Kollégium gazdasági működési feltételeit és beiskolázási szabadságát, miközben modernizálni szerette volna az oktatás módszerét, frissíteni a személyi állományt stb. Nem kevés ellenséget szerzett magának táboron kívül és belül, amibe az is belejátszott, hogy türelmetlensége, indulatos magatartása sokszor a vele egyetértőket is ellene fordította.

Mindenesetre országos szinten Debrecen szüntelen tiltakozása nem kedvezett a város és Kollégium megítélésének. „A felvilágosodás katolikus hívei részéről könnyű és olcsó viszontvád és védekezés volt a protestánsok folytonos tiltakozásaira a korlátolt maradiság és az egyoldalú felekezetieskedés bélyegét rásütni ... " (RÉVÉSZ 1966: 91, az én kiemelésem).

4. Természetesen következik a fentiekből, hogy Domokos lelkes híve volt a felvilágosodás központi gondolatának, a magyar nyelv kiművelésének és a közéletben, irodalomban, tudományban való elterjesztésének. Azt is világosan látta, hogy e tekintetben a kulcskérdés a magyarnak tanítási nyelvként való bevezetése a felsőfokú oktatásban. Nem véletlen, hogy a felvilágosodás hívei lelkes örömmel fogadták, hogy Rácz Sámuel orvosprofesszor 1777-től magyarul adott elő a budai egyetemen, magyarul írt orvosi cikkeket már 1772-től, 1782-ben pedig magyarra fordítva adta ki Jacob Joseph Plenck egy orvosi tankönyvét (SZILÁGYI 1988: 496–7). Törekvését versben üdvözölte nemcsak Ányos Pál, hanem Földi János és tanítványa — Domokos Lajos pártfogoltja — Csokonai Vitéz Mihály is.

Dugonics András, aki 1774-től a nagyszombati, 1777-től a budai egyetem professzora, matematikai előadásait többnyire magyarul tartotta, 1784-ben pedig magyar nyelvű matematika tankönyvet írt. Elismerően nyilatkozott a magyar nyelvű tankönyvekről 1790-ben maga Kazinczy Ferenc is: „ha a magyar nyelv hozattatik-bé... szemlátomást fogunk előmenni a' tanúlásban, Magyar tsemetéink Magyar nevelőket kapnak, 's a Mesterségekben és Tudományokban olly szerentsés virágzásra lépünk, mint a' millyenre Német-Ország lépett, minekutánna a' ki-hóltt Római és az idegen Frantzia Nyelvtől el-állott, 's tulajdon nyelvén kezdette írni könyveit" (id. SZILÁGYI 1988: 496–7).

Domokos Lajosnak a magyar nyelv ügye iránti elkötelezettségét RÉVÉSZ IMRE több helyen is méltatja. „A Kollégium szellemi jólléte és a felvilágosult időhöz illő fejlődése össze volt forrva a nagy kurátor gondoskodásában a magyar nyelv ügye iránt való lelkes odaadással. Európai színvonalú nyelvtudása... nem volt akadálya annak, hogy anyanyelvét ne szeresse és annak fejlődésén buzgón ne munkálkodjék" (1966: 114). Feltehető, hogy ez a folyamatos anyanyelv-pártolása játszotta a döntő szerepet abban, hogy amikor az alkalom eljött, jogász létére is magára vállalta egy tüzetes magyar grammatika megalkotásának szervező, irányító, s talán egyes részleteiben szerzői fáradalmait is. Ez volt a Debreceni Grammatika.

És ha már megszületett a mű, Domokos még tovább lépett. Az ő közreműködésével 1797. április 24-én a püspökség határozatot hozott, hogy a Kollégium oktatásában a magyar nyelv legyen a tanítás nyelve. A határozat preambulumában — valószínűleg Domokos fogalmazásában — Bessenyei gondolatai jelennek meg az anyanyelvnek a szerepéről a tudomány fejlődésében. A merész tett nem mindenkinek tetszett a Kollégiumban. Sinai professzor lamentálva fogadta: „Via ad barbariem!", út a barbársághoz. Ma úgy látjuk, lépésével megelőzte korát, és bár később vissza kellett térni a latinhoz, és csak évtizedes harcok után jött el a magyar nyelvű oktatás kora (vö. FORGÁCS 1993: 4–14), Domokos Lajos helyes irányban indult el.

5. A grammatika kérdésére visszatérve azt mondhatjuk, hogy a magyar nyelvnek a felsőoktatásba való bevitele, szaktudományi előadások és tankönyvek formájában való használata a szépirodalomtól függetlenül is sürgős feladattá tette a nem elemi szintű grammatika megalkotását, a nyelv rendszerének, szabályainak, történetének, eredetének tudományos leírását. A feltámadt igényt és annak kielégítési szándékát jelzi számos ezekből az évtizedekből való nyelvtannak már a címe is: „Einleitung in die ungarisch-*philosophische* Sprachlehre" (Bécs, 1793. Nagy György); „A nemes magyar nyelv írásának és szólásának *tudománya*" (Marosvásárhely, 1794. Böjthy Antal); „*Okoskodva* tanító magyar nyelvmester" (értsd: magyarázva, az okokat felfejtve! — Kolozsvár, 1794. Gyarmathi Sámuel); „A magyar nyelv *tulajdonságairól*" (Nagyszeben, 1796. Aranka György); „*Elaboratior* Grammatica Hungarica..." (Pest, 1805. Révai Miklós); „*Dissertatio philologica* de vocabulorum derivatione ac formatione in lingva Magyarica" (Pest, 1815. Beregszászi Nagy Pál); „*Analyticae Institutionum* Linguae Hungaricae" (Buda, 1816. Verseghy Ferenc); „Magyar Grammatica avagy *Nyelvtudomány*" (Buda, 1818. Verseghy) stb. (Kiemelések tőlem.)

Ebbe a sorba — mondhatnám e sor élére — illeszkedik be a debreceni Magyar grammatika. Keletkezésének külső története talán már az unalomig ismert, hiszen szerepel a munka Bevezetésében. Röviden: két Bécsbe szakadt magyar szerkesztő, Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789-ben pályázatot írt ki „egy jó Magyar Grammatikának írására". A kitűzött húsz arany pályadíjat Nunkovits György püspök 1790-ben ötvenre emelte. A beérkezett öt pályaművet előbb kolozsvári és nagyenyedi, majd debreceni bírálóknak küldték el. Ők az első díjat Földi János szatmárnémeti, majd hajdúkerületi orvosnak ítélték oda, neki juttatván 26 aranyat. A többi pénzt, tehát fejenként 6 aranyat a többi négy pályázó közt osztottak szét (köztük volt Gyarmathi Sámuel Okoskodva tanító magyar nyelvmestere is, melyet a szerzője 1794-ben a maga költségén kinyomtatott).

A későbbi vihar abból támadt, hogy a debreceni bírálatok során „a' szorgalmatos visgálás és elmélkedés közben, sok a' félék ötlöttek az Itélőknek elméjekbe, mellyek a' Nyelvtanító-könyvekből vagy k i m a r a d t a k , vagy v á l t o -

z á s t kívánnának némely dolgokra nézve. Jegyzéseket tettek tehát magoknak a' Tudós Itélők, mellyeket eleinte tóldalékul akartak egygyik Grammatikához adni; de bővebb megfontolás után sokkal helyesebbnek és arányosabbnak látták, hogy magok készítsenek e g y g y e t , mellyben igyekezzenek a' Magyar Nyelvet nem tsak H i s t ó r i a i módon; hanem annak eredetét, természetét és tulajdonságait is, a' mennyire telhetik, F i l o s o f i a i módon előadni. Igyekeztek is valójában, és ez az a' Grammatika, mellyet a' Titulus szerint, egy Magyar Társaság, az az a' Tudós Itélő-bírák készítettek *Debreczenben.* A' jutalom-pénzből mindazonáltal részt venni nem kivántak: elegendő jutalomnak tartották hazafiúi készségeket kinyilatkoztatni, 's Nemzeteknek javát tehetségek szerént előmozdítani" (DebrGr. VIII., én ritkíttattam. S.Á.). A terjedelmes, 356 oldalas kötet megjelenését „Gróf Széchény Ferencz" háromszáz forintos adománya tette lehetővé.

6. A szerzők kiléte a címlapon nincs megjelölve. A „Görög és Kerekes" aláírású Bévezetés fentebb idézett részében az áll, hogy a szerzők „a tudós ítélőbírák" voltak, de nevek említése nélkül. A szerzőktől írt, 1794. szeptember 8-án keltezett „Előljáró beszéd" is elhallgatja a neveket: „Ímé próbára itt vagyon egy Új Magyar Grammatika, melynek készítésére, egynehányann társaságbal (!) advánn magunkat, Hivatalbéli sok foglalatosságink között is időt szakasztottunk. Azt ugyan mondhatjuk, hogy minden előre való szándék nélkül, mintegy tsak történetből (= véletlenül) kerültünk belé ebbe a munkába, és nem is gondoltuk, hogy valaha ilyen munkához fogjunk..." (XXIV.). E szavakból úgy tűnik, nem tekintették magukat szakembernek, tehát nem kollégiumi professzorok voltak. Az is érződik, hogy nem annyira saját elhatározás, mint inkább a bírálat során támadt erkölcsi nyomás, esetleg külső hatás — valószínűleg a főbíró kapacitálása — indította őket e hivatalukon kívül eső — tehát nem lelkészi — feladat elvégzésére.

A szerzőket a debreceniek bizonyára ismerték kezdettől fogva. Nagy nyilvánosságra Kazinczy hozta nevüket, amikor 1808-ban Sylvester grammatikájának új kiadásához írt „Utólírásában" így szólt — a debreceni grammatikáról: „Mint leve ez a' Grammatika, azt a' Publikum az előtte álló Bévezetésből tudja: ... de nem tudja, kik voltak légyen dolgozóji. Az Debreczenben nem titok, 's minthogy annak tudásához az egész Publikumnak, a' mostaninak és jövendőbelinek, jusa vagyon, megnevezem őket a' szerént, a' mint azt az eggyik, sőt az első dolgozó-társtól vettem: — DOMOKOS LAJOS Úr volt az; eggy nagy-tekintetű Öreg, Debreczennek sok esztendeig Fő-, Biharnak pedig első rendű Törvény-Bírája 's két Ország'-Gyűlésein Követje (megholt 1803.), 's Debreczeni Predikátor SZIKSZAY GYÖRGY (mh. ugyan azon eszt.) és mostani Superintendens BENEDEK MIHÁLY Urak. — A' munka nagy sietéssel készült, 's a' Redactor — úgy panaszlotta ezt nékem D... Úr — társainak hírek nélkül küldötte sajtó alá a'

toldozva foldozva készült munkát, még pedig kéje szerént elváltoztatván mindent a' mi nem vala ízlése szerént" (KAZINCZY 1808: XXIX–XXXI).

A szakirodalom egy része máig csak e három nevet emlegeti, így a megfelelő egyetemi jegyzet is (HORVÁTH 1983: 51–2). Pedig Földi már korán a szerzők quadrumviratusáról szól, s meg is nevezi negyediknek Hunyadi Ferencet. Ugrásszerűen megnöveli a vélt közreműködők számát HARSÁNYI ISTVÁN, aki két tanulmányában megemlíti még Gál András, Szilágyi Gábor, Kocsi Sebestyén István, Böszörményi Pál és Domokos Imre nevét (1925: 122; 1927: 274). Kassai József nyomán gyanúba került még tizedikként Budai Ézsaiás kollégiumi professzor is, aki 1794 végén került a Kollégiumba (VARGHA BALÁZS 1978: 38–40).

Hitelesnek alighanem csak az első négy nevet tekinthetjük. És még a máig ismeretlen, Kazinczy, illetőleg Domokos által emlegetett Redaktor, szerkesztő közreműködése lenne tisztázandó, ha valóban olyan jelentős volt a beavatkozása a nyomdai szerkesztés során. Valószínű, hogy ő nem a debreceni szerzők egyike volt, hanem — mivel a nyomdai munkák Bécsben zajlottak — a két bécsi szerkesztő valamelyike vagy egy általuk megbízott szakember.

7. Sajnos, e kérdések eldöntésében nem nyújt maradéktalan felvilágosítást a jelenlegi Kollégium értékes levéltára sem. Megtalálható itt egy vászonba kötött vaskos kézirat, utólag ráírt címmel: „Debreceni Grammatika. Eredeti kézirat". Jelzete: R-585/47., terjedelme 219 duplaoldalas levél. Csonka, mert nemcsak az elejéről hiányzik a nyomtatásbeli Bévezetés és az Előljáró beszéd, hanem azért is, mert az utolsó oldalon szereplő fejezetcím (VIII. Rész a Határozókról. § CII.") a nyomtatásban a 134. oldalon található, miközben az egész könyv 356 oldal terjedelmű.

A kéziratról — más kézírásokkal összehasonlítva — megállapítható, hogy túlnyomó részben Benedek Mihály kézírása. Az ugyanazon kéztől származó igen sok áthúzás és javítás azt sugallja, hogy fogalmazványról van szó, amelyet feltehetőleg letisztázva küldtek Bécsbe a kinyomtatáshoz. Fontosnak látszik az alábbi megjegyzés. A kézirat 143. levelén kezdődik a mai szóval szintaxisnak nevezhető fejezet: „XII. Rész a Beszéd Részeinek Elrendeléséről". Ez a rész a 153. oldalon megszakad, és három üres levél után a 156. oldalon t e l j e s e n m á s k é z írásával ez következik: „XI. Rész a' Szók formálásáról. § CVII. Négyféleképpen formálódnak a' Magyar Szók..." Az idegen kéz írta fejezet a 166 levélig tart, majd három üres levél után ismét Benedek Mihály betűi következnek a 170. levéltől.

Az idegen kéz felismerését megerősíti Fekete Csaba a Kollégium irattárosa is. Kérdés, hogy mikor került a szóalkotást tárgyaló idegen rész a bekötött kéziratkötegbe. Kétségtelen azonban, hogy a kinyomtatott kötetben is megelőzi a szintaxis fejezetét a szóalkotásról szóló rész (142–179). Arra nézve, hogy ki írhatta a közbeiktatott fejezetet, egyelőre nincs válasz.

Az az itt szükségképpen felébredő gyanú, hogy az idegen kéz írásával ide iktatott rész esetleg Domokos Lajostól származik, nem igazolható. Fekete Csabának, a Kollégiumi Könyvtár kézirattára kitűnő ismerőjének jóvoltából módom volt ezt a szövegrészt összehasonlítani Domokos Lajos több autográf kéziratával (például az R-449/i. jelzésű híres fordításának, „Telemaknak az Ulisses fiának csudálatos történetei" című fogalmazványával). Megállapíthattuk, hogy a betűk formakészlete, kapcsolásmódja, az írás duktusza jelentősen eltér a Grammatikába beiktatott írásétól. Arról is meg kellett győződnöm, hogy a gazdag kézirattárban a DebrGr. előzményéül szolgáló pályaművek közül egyik sem található meg. Külön feladat lenne, hogy a városi levéltárat is átvizsgáljuk utánuk, ismerve Domokos viszonyát a kollégiumiakhoz: hátha a főbírói iratok közt lelhető fel valami a pályázatok anyagából.

Szerkesztői, „redaktori" hatás mutatkozik a kézirati fogalmazás és a kinyomtatott szöveg között — a javítások átvezetésén túl — abban is, hogy a kéziratban a paragrafusok jelzése a sorok elején, arab számjeggyel szerepel, a kötetben viszont a szövegből középre kiemelve, arab számozással. Tagolás szempontjából ez a megoldás sokkal jobb, áttekinthetőbbé teszi a nyomás tükrét, így nem ítélhető el. Azt, hogy valóban beleavatkozott-e a „redaktor" tartalmi kérdésekbe, csak akkor ítélhetnénk meg, ha előkerülne a Bécsben használt szedési kézirat. Mindenesetre a nyomdai kivitelezés, a tagolás, tördelés, címadás, a példaanyaggal bánás, a betűtípusokkal való gazdálkodás, a tartalmi kiemelés, a részmagyarázatok apróbetűs szedése stb. mintaszerűnek tekinthető, jobb még a Kazinczy szerkesztette kötetekénél is. A szedésben mutatkozó helyesírási következetlenségeket a kötet végén található „Jelentés" mentegeti. Ezek többsége nem szedési hiba, hanem szerzői következetlenség (még az Előljáró-beszéd" egy zavaros mondatát is újraírják itt, pedig az bizonyára a kézirat elkészülte után fogalmazódott). A nyomtatásbeli „nagy sietség"-re utal az a rész, hogy „néha, hamarjában kévántatvánn az így leiródott Árkusok felküldése, nem jutott elégséges idő azoknak tökélletes megvisgálására és igazítására: de óhatatlan vólt a Nyomtatásbann is imitt-amott hibáknak nem tsúszni-bé" (353). Úgy látszik, a kéziratot is, meg a korrektúrát is „árkusokban", darabokban küldözték Debrecen és Bécs közt. Lehet, hogy olykor a késedelem kényszerítette ki a redaktori beavatkozást.

8. Miért nem Földi pályaművét adatták ki a debreceni ítélők; új nyelvtant írtak-e vagy csak plagizálták Földit; miért nem őt kérték fel a változtatások végrehajtására? Ezek a grammatika kapcsán előkerülő legsúlyosabb etikai kérdések, ezeken a pontokon volt leghevesebb Kazinczynak és követőinek a rohama a mű és Debrecen ellen.

A válaszhoz legcélszerűbb a Bévezetésből kiindulni (VIII.): azért kellett új nyelvtant írni, mert bizonyos dolgok a pályázatokból „vagy k i m a r a d t a k , vagy v á l t o z á s t k i v á n n á n a k ".

Hogy mi maradt ki, könnyen megállapítható, ha a két mű berendezését szemügyre vesszük. Valójában mindkét mű hagyománykövető: Szenczi Molnáron és Sylvesteren keresztül igazodik a klasszikus, Donatusig visszavezethető tagoláshoz: orthographia (orthoepia) — etymologia — syntaxis. Földinél a betűkről és a kiejtésről szól az első 32 paragrafus; a beszéd részeiről, tehát a szótan, ragozás sajátságairól a 33–100 paragrafus; majd újra kezdve a paragrafusok számozását következik a szintaxis (= Szórakosgatás) 1–50 paragrafusban. GULYÁS KÁROLY kiadása ezek mellett közli az akkor ki nem adott résznek a tartalomjegyzékét is: „A' Vers irás" (1912: 25–8); ez szintén kereken 50 paragrafust számlál. A szintaxisnak külön egységként kezelésében előképe lehetett Molnár Albert, aki szintén külön „könyv" gyanánt tárgyalta ezt a fejezetet.

A Debreceni grammatika verstant nem tartalmaz, nyílván nem tekintették a grammatika részének. (Első akadémiai nyelvtanunk — A' magyar nyelv' rendszere. 1846. — negyedik részként felveszi ugyan a „Szómértan"-t, de összesen öt oldalt szán rá.) A debreceni nyelvtan a betűkre és helyesírásra az első 21 paragrafust szánja. A beszédrészeket — szófajok, ragozások — 101 paragrafusban részletezi (22–122); a szintaxis (= Elrendelés) a 123–148. paragrafusban kerül sorra. Mindez azonban a 356 oldalas kötetből csak 232 oldalt tesz ki. A folytatás Földihez képest egy sor onnan „kimaradt" jelenség tárgyalása.

Mindkét nyelvtan beiktat egy fejezetet a szóalkotásról. Földi a számnevek és a névmások tárgyalása közé helyezi ilyen címmel: „A' Szó folytatásról (Derivatio)". Mintákon mutatja be, milyen törzsök- vagy tőkeszókhoz miféle végezetek kapcsolódhatnak, s hogyan lehet ezek által szabályos, nem „koholt" új szavakat alkotni. (Például: *ág, ég* tőkeszót lát ezekben: *ág, tág, nadrág, ország, esztrág, alatság, ég, jég, rég, vég, elég, vendég.* Ezek származékai, ágazatai névszókból: *nagyság, jóság... mesterség, kutyaság... katonaság, kúnság... nyereség, uraság* stb., „idő szóktól": *kívánság, sietség, világ, virág* (117–8).

A DebrGr. közvetlenül a szintaxis elé helyezi „A Származtatásról, vagy a Szók Formálódásáról" című fejezetet (108–122. paragrafus). Ez összehasonlíthatatlanul jobb a Földiénél: megcsillannak benne a rendszerben látás jelei. (Például: „CXVI. A Végezetek Lajstroma. Miképpen, vagy mellyik Végezetekkel származnak A./ a Nevekből. I. Más nevek. II. Igék, III. Részetskék? B./ Az Igékből I. más Igék, II. Nevek... C./ A Részetskékből lesznek: I. Nevek, II. Igék." 230–1).

9. A pályázatokból kimaradtnak, ezért pótolandónak tartja a DebrGr. még a „mesterség-szók lajstromát (233–7) magyar–latin megfelelésekben. Aztán következnek a „Tóldalékok a XI-dik részhez, melly vagyon a szók formálódásáról". A szóeredeztetésnek ez a felduzzasztott fejezete foglalja el a grammatika terjedelmének szinte egyharmadát (239–352). Indítékai világosak: a meglévő szavak szerkezetének megmagyarázásával mintákat kívántak adni a tudományban és irodalomban szükségesnek látszó új szavak megalkotásához, a természetes nyelvfejlesztés-

hez. Nagy figyelmet szentel e fejezet mindenütt az analógia párhuzamainak: a meglevő minták mutatják az új szó létrehozásának helyes módjait.

Az első toldalékban például „régi magyar gyökérszók" származékait mutatja be: az *ak* gyökérből lett: *ak-ad, ak-aszt, ak-gat* vagy *aggat.* Az *ak-akad* olyan szerkezetű, mint az *ár-árad, ér-ered, szak-szakad.* Az *akad*-ból jönnek ilyenek: *akad-ék, akadékos, akadékoskodik; akad-ály, akad-oz, akad-ás,* stb.(241).

Ha a fiktív gyökökben vitatkozhatunk is, látni való, hogy ezek az analógiás származási sorozatok sokkal közelebb esnek a valós nyelvrendszerhez, mint Földi légből kapott összeállításai. Kiderül belőlük, mit láttak másként, miben kívántak változást a grammatika szerzői. Jól látták a buktatókat is, a hibázás veszélyeit: „Hogy ebbenn fordúlnak-elő bizonytalanságok is: ezt a tanúlt Olvasók nem fogják tsudálni. Így van ez más Nyelvekbenn is" (139). Összesen 35 régi gyökérszó származékait tárgyalja a grammatika legbővebben (241–95). A további három toldalék röviden taglalja az emberi tagoktól, a nagy emberek és más nemzetek neveiből, illetőleg a természeti hangoktól származott szókat (296–304).

Talán legfontosabb az ötödik toldalék ezzel az alcímmel: *„A Magyar Nyelv Regulái* (v. Analogia) *ellen tsinált Új Szók".* Ez az a rész, amely a nyelvújítók dühödt haragját a nyelvtanra zúdította. Valójában szócikkes elemzést találunk itt 36 nyelvújítási, a Grammatika által szabálytalan szerkesztésűnek minősített szóról, tüzetes indoklással (304–27., pl. *államány, asztallag, beiktatni, bevégezni, czövek, előzmény* stb.). Legtöbbször a képző és tő szófaji összeférhetetlenségét, máskor az igekötő és igető logikai ellentétét *(be-végez)* hibáztatja.

Végül a hatodik toldalék nem egyéb, mint egy embrionális etimológiai szótár a jövevényszavakról. Címe: „Más idegen Nemzetek Szavaival egyező Magyar-Szók" (332–50). Csoportokba sorolva szembesíti a zsidó, török (perzsa, arab és más), görög, deák, német, francia és tót szembenállásokat, jelezve a latin jelentést is. A mintegy 800 szóra kiterjedő lista utáni jegyzésben szempontokat ad arra nézve, hogyan bírálhatjuk el egy-egy kifejezés kölcsönzés voltát. Utal a magyar gyök felismerésére, a családosságra, a vegyes hangrendűségre, a szóeleji mássalhangzótorlódásra, mint ismérvre, sőt a fogalom régi vagy új voltát sem hagyja figyelmen kívül.

Mai szemmel nézve a „Tóldalékok" szóeredeztető fejezeteit, a sok jó meglátás mellett természetesen számos naiv, hibás, légből kapott ötletet is találhatunk. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról: ez idő tájt még szinte semmiféle szótörténeti segédeszköz, rokonnyelvi szótár vagy a szóalkotást tüzetesebben tárgyaló nyelvtan nem állhatott a szerzők rendelkezésére. Ezt figyelembe véve teljesítményük nem jelentéktelen.

10. A fenti, makroszerkezeti sajátságokat figyelembe véve kétségtelen, hogy a Debreceni grammatika más, több, mint Földié. Annak terjedelmes verstana helyett itt egy a grammatikához jobban illeszkedő szóeredeztető, szószerkezeti,

szótörténeti, szóalkotási kiegészítés jelenik meg. Azt állítani tehát, hogy a DebrGr. Földi művének ellopása, a dolgok nem ismerésére vall.

A két mű szorosabban vett grammatikai részében természetesen sokkal nagyobb mértékű a hasonlóság, olykor az egyezés. Ezeket már több mikrofilológiai összehasonlítás tárgyalta. Meg kell említenünk először is SIMAI ÖDÖN munkáját, aki Földi nyelvtanának Gulyás-féle kiadásakor mindjárt szembesítette a két munkát (SIMAI 1912: 177 kk.). Igen alapos, két hasábban egymás mellé tördelt részletek sorát mutatta be NAGY SÁNDOR, aki Földi lakóhelyén születvén Hajdúhadház fiaként foglalkozott a kérdéssel (NAGY 1929: 5–24). TÖRÖS LÁSZLÓ (1939: 503–20) után még meg kell említenünk az újabb szembesítések közül VARGHA BALÁZS részletes megjegyzéseit (1978: 38–52) a fontosabbak közül. Mindezek felmentenek bennünket az itteni részletezés alól.

Inkább azon kellene elgondolkoznunk, mi szólhatott még ellene a Földi változatlan kiadásának. Valószínűleg nem tetszett a bírálóknak, hogy Földi elég szorosan követte a német nyelvtani kifejezéseket a maga műszóalkotásában. Mert bár előszavában büszkén írja: „eggynéhány új nevezetekkel Nyelvünket is gazdagítottam" (10), az igét végig *Idő szó* gyanánt emlegeti, azzal érvelve: „Köz mindenikkel az idő... azért méltán nevezhetjük a' Németekkel: *Idő szónak"* (82). Gyanakodhatunk némi német hatásra a particípium *Közlő szó* (Mittelwort) vagy a coniunctio *Fűzögető szó* (Bindewort) megnevezésben is. A DebrGr. egy jegyzetben elveti az *Időszó, Fűzögetőszó* stb. műszókat, viszont a határozott névelőt, amelyet Földi — helyesen, s talán német szemlélet alapján — önálló szófajként nevez meg *(Czikkely szó),* csak a mutató névmás alatt tárgyalja.

Földi német mintáira enged következtetni, hogy többször utal Bél Mátyás és Michael Adami német nyelvű nyelvtanaira (30, 42 stb.) és más forrásból azt is tudjuk, hogy a Kollégium könyvtárába az ő tulajdonából került be Farkas János Ungarische Grammatik című könyvének 1771-es kiadása (VARGA 1934: 222). Szatmárnémetiben, ahol nyelvtanát írta, bizonyára más német nyelvű magyar nyelvtanokhoz is hozzájutott. Hogy ezek között volt-e olyan, amelyre elsősorban vagy nagyobb mértékben támaszkodott, ma még nem tudjuk, de nem is zárhatjuk ki. Mindenesetre a Földivel együtt pályázó Gyarmathi Sámuel Okoskodva tanító magyar nyelvmesterének külföldi fő forrását ÉDER ZOLTÁN kitűnő nyomozómunkával derítette fel (1995: 52, 140, 291). Példája követehető lenne.

Érezhető némi eltérés abban is, kiknek van szánva a két nyelvtan. Földiben némi kettősség érezhető: egyaránt gondol magyar és német olvasókra: „e' Nyelvkönyvet Magyarúl írtam: mert ez szükséges most először és főképpen a' Magyaroknak; azután az idegeneknek. Deák nyelven az Idegenek nem vennék hasznát; Német nyelven a' Magyarok nem mindnyájan" (9). Legnagyobb szükségük van rá „az Iróknak: mert ezek nem eggyeznek meg az Irásban, a' nyelv ékesítésében, pallérozásában; sőt ezek vétenek gyakorta a' Magyarság ellen..."

(uo.). Máskor is utal az idegen anyanyelvűekre. Az alanyi és tárgyas ragozásról szólva megjegyzi: „ez tészen leg nagyobb akadályt és nehézséget a' Nyelv nem tudóknak, hogy mikor mellyikkel kelljen élni" (262). Bizonyára nem véletlen, hogy Földi szótanában az időszók fejezete a legterjedelmesebb (151–207), a szintaxisban is „Az Idő szóknak Rakosgatások" a legbővebb (262–83): idegeneknek ez okozhatja a legtöbb nehézséget.

A főnév ragozásáról szólva megjegyzi Földi, hogy ha a *-tól, -től; -ról, -ről* stb. „követgető szókat" is az esetek közé számlálnánk, akár tízzel is megnövelhetnénk azok számát, de célszerűbb megmaradni a szokásos esetek mellett: „De minthogy a' Nyelv könyvet ezen tekintetben nem annyira magunkért, mint idegenekért írjuk, a' kik Nyelvünket tanulni akarják: a' közönséges szokásért ugyan azon Eseteket mind meg tarthatjuk" (98). KOVÁCS FERENC e sorok alapján úgy véli, hogy „A Nyelvkönyv nem magyarok, hanem idegenek számára íródott" (1991: 421). Szerintem nem a vagy-vagy, hanem az is-is megítélés a helyesebb.

A DebrGr. egyértelműbben magyar használóknak, mégpedig nem iskolai, hanem felnőtteknek szánt (BENKŐ 1960: 320) munka, amelyet teljes joggal sorolt SÁGI a tudományos nyelvtanok közé (1922: 86). Vélhető, hogy Domokos Lajos eleve felsőfokú használatra szánta, talán már a magyar nyelvű kollégiumi oktatás jegyében. A lokálpatrióta Domokos bizonyára jól ismerte Debrecen protestáns értelmiségének, a magyar nyelv fejlesztéséért harcoló jeles személyiségeinek munkásságát: Medgyesi Pál, Komáromi Csipkés György, Martonfalvi Tóth György fordításait, magyar könyveit a 17. századból. Még nagyobb hatással lehetett rá Maróthi György 1743-ban kiadott magyar nyelvű Arithmetica című tankönyve, kortársainak, Varjas Jánosnak, Kalmár Györgynek magyar nyelvű tudományos és költői működése; Weszprémy Istvánnak négy magyar nyelvű neveléstudományi munkája, Csapó József orvosi és füves könyvei, Földi János tudósi és költői tevékenysége (l. mindezekre: TÓTH 1985: 323–44). Ilyen összefüggésben még érthetőbb a DebrGr. létrehozása körüli fáradozása.

11. Kazinczynak a DebrGr. elleni vádjait A. KÖVESI MAGDA két tanulmányban is elemzi (1956a, 1956b). A három fő vádpont közül az első: igaz-e, hogy a grammatika Földi művének plagizálása? — „Kazinczy az írói és tudósi etika szempontjából ítéli el a bírálók ama eljárását, hogy nem Földi Jánossal, a viszonylag legjobb pályamunka szerzőjével végeztették el az átdolgozást, hanem »a mások sok esztendei studiumokból ők magok írtak eggy új Grammatikát, még pedig a' Nemesis bosszúló igazgatásából olly rosszat, és olly rosszúl, a' millyet azok közzűl, a' kik a' Mesterség körűl forognak... senki nem írt volna«" (A. KÖVESI 1956a: 58). A plágium vádja azért vethető el, írja, mert a kor tudománya az előző és korabeli művekből általában szabadon merített. A DebrGr. új mű,

eredeti alkotás, „vagy legalább is a pályaművek, főleg Földi és Gyarmathi teljesen átdolgozott, javított és bővített kiadása..." (1956a: 59).

A másik vádpontra, hogy a DebrGr. „rossz, nyomorult" munka, bőven idéz KÖVESI MAGDA elmarasztalásokat Kazinczytól és követőitől. Érdekes, hogy Kazinczy első, brünni fogsága idején kelt véleménye 1797-ből nem ennyire elítélő: „A' Debreceni Grammatikának sok igen jó materialéjai vannak, de maga a' munka egy felette ízetlen és tudatlan Himpellér építése, a' ki az elementumait sem értette az építésnek, és épített" (Lev. II. 421). Később, főleg Arany János és Simonyi értékjelző megjegyzései után kezd némi elismerés is megjelenni a véleményekben — „ de még nem született meg az a mű, amely felmérte volna, hogy melyek is azok a helyes megfigyelések, mélyre ható magyarázatok, amelyek egyes fejezetek vagy alfejezetek sűrűjében rejtőzve még ma is felhasználhatók a normatív nyelvtanokban vagy nyelvtörténeti munkákban" (A. KÖVESI 1956a: 60).

A harmadik kérdés: valóban nyelvújításellenes ortológus káté-e a DebrGr.? KÖVESI MAGDA ezt tételesen cáfolja. Idézeteket helyezve egymás mellé igazolja, hogy a Grammatika és Földi egyaránt a mérsékelt, a népnyelvre támaszkodó, az analógiákat tiszteletben tartó, szabályos újítás híve, ugyanúgy, ahogyan Kazinczy is pályája kezdetén és végén. Nem ellenségei az idegen szavaknak sem: nem akarják kiirtani a közhasználatú, régebben átvetteket, sőt, a szaktudományokban megengedik az újakat is, jobbnak tartván őket, mint a szabálytalanul „koholt" új szócsinálmányokat (KÖVESI 1956: 61–2).

12. Kár, hogy az utolsó negyven év hozzászólóinak egy része nemigen vett tudomást a tételesen érvelő tanulmányról, sőt az előzőkről sem: legtöbbször a sommás elmarasztalás jellemző az állásfoglalásokra. Gyakran Földit védve hibáztatják a Grammatikát, elfelejtve, hogy ha annak nagyobb része Földitől való, őt is elmarasztalják. Ezt a csapdát a hadházi NAGY SÁNDOR bölcsen elkerülte annak idején, amikor a párhuzamos helyeket egymás mellé tördelve így érvelt: „Így ki fog tünni, hogy 1. a Debreceni Grammatika nem is annyira rossz, mint Kazinczyék hirdették, 2. hogy annak legértékesebb anyagát éppen a Földi grammatikája szolgáltatta" (1929: 10).

Nézzünk meg néhány A. KÖVESI MAGDA írása utáni véleményt egyszerű időrendben!

BENKŐ LORÁND, a felvilágosodás korának legjobb nyelvészeti ismerője, így értékel: „A DebrGr. meg éppen egy kollektív írói társulás *kitűnő eredménye*" — illetőleg: „A kornak szempontunkból kétségtelenül *kimagaslóan legjobb* nyomtatott nyelvtana a Debrecenben készített Magyar Grammatika volt" (1960: 320, 327., az én kiemeléseim).

JULOW VIKTOR, a Debrecenben élő kitűnő tudós, Földi János irodalomtörténeti értékelésekor ezt írta: „Ez az ún. *Debreceni Grammatika* évtizedekig a nyelvújítás híveinek b o t r á n y k ö v e . A nyelvújítás kérdésében a konzervativizmus felé

hajlik ugyan, de nem szélsőségesen ortológus. Kazinczy, aki a *Debreceni Grammatikát,* »ezt a nyomorult munkát« fáradhatatlanul ócsárolta, Földi nyelvkönyvéről jó véleménnyel volt. Pedig a kompiláció nagy mértékben támaszkodott Földi munkájára, anyagának legértékesebb részét abból merítette, de dogmává merevítette azt, amit Földi csak tanácslásképpen javasolt..." (1965: 210., az én ritkításom). Jól érezhető itt Kazinczy szubjektivizmusa.

ANTAL LÁSZLÓ a magyar esetrendszer felismerésének történetéről szólva ezt írta: „Minőségi változást az úgynevezett *Debreceni Grammatika* hozott, ez 1795-ben jelent meg. Először itt dereng fel az a gondolat, hogy olyan magyar ragok, mint a *-ba/-be, -hoz/-hez, -ra/-re* stb. szintén főnévragozásunkhoz tartoznak, noha ezeknek a latinban nem esetek felelnek meg, hanem elöljárók, amelyek valamilyen esettel járnak" (1977: 52). Tartozunk az igazságnak azzal, hogy e jelenség felismerése már Földi nyelvtanában megtalálható (1912: 98).

Némi megrökönyödést okozhat, hogy a magyar szakos egyetemi hallgatóknak írt jegyzet, amely a nyolcvanas évek elejétől már tucatnyi lenyomatban forog közkézen, meglehetősen negatív tananyagot tartalmaz: „A Debreceni Grammatikának nevezett mű az ortodox (a nyelvújítást ellenző, maradi) irányzat felfogását összegező nyelvtani, illetőleg nyelvi kézikönyv, sok tévedéssel és sok finom részletmegfigyeléssel. Ez utóbbiak tükröződnek például a magyar nyelv idegen elemeit felsoroló táblázatokban. A mű hosszassan foglalkozik a nyelvújítás szóalkotásaival is, legnagyobb részüket haragos tiltakozással utasítja el" (HORVÁTH 1983: 52). A fentebb, a grammatika makroszerkezetéről mondottak alapján ez a vélemény nehezen védhető, felülvizsgálata nagyon időszerű lenne. SZABÓ T. ATTILA a jövevényszók történeti kutatásáról szólva említi a DebrGr.-nak a toldalékok fejezetében mutatkozó érdemeit: „... a nyelvújítás-ellenességében egyébként maradi Debreceni Grammatika (1795) — a korábbi és korabeli nyelvészkedők gyermeteg szófejtő vélekedéseitől eltérően — meglepő modernséggel és józansággal nyilatkozik a népi-társadalmi érintkezés szükségszerű következményeként jelentkező nyelvi kölcsönhatásról" (1982: 386 — az én kiemelésem).

Kazinczynak minden gondolata, amely a felvilágosodás korának irodalmára, irodalmi nyelvére, nyelvfejlesztésre, grammatikákra vonatkozik, megtalálható BENKŐ LORÁND összefoglaló, értékelő könyvében (1982). A Debrecennel, illetőleg a Debreceni Grammatikával foglalkozó számos gondolat közül itt csak a legfontosabbakat idézzük. — „Verseghy elítéléséhez hasonlóan nem sok kíméletet kapott Kazinczytól a »debreceni Magyar grammatika« sem. Ez iránt élete végéig tartó ellenszenve szintén kettős fogantatásúnak látszik. Mint tudott, Debrecent a nyelvi konzervativizmus egyik fellegvárának tartotta (...). A nyelvi újítás eszméjének a debreceniektől való féltése, amely a dolog természeténél fogva a debreceni »Magyar grammatiká«tól való féltésre is átment, az elvi háttér mellett a

személyes ellenszenv oldaláról is támogatást nyert Kazinczyban (...) Debrecen nyelvi konzervativizmusának sok tekintetben valós megítélése mellett is kétségtelen túlzása volt Kazinczynak az ott készült Magyar grammatiká-val szemben többször is megnyilvánuló negatív álláspontja, hiszen ez a mű az egyik legjobb színvonalú volt a korabeli nyelvtanok között, s nem is állt mindenben az ortológia oldalán" (BENKŐ 1982: 35). Élete alkonyán azonban némileg megenyhül Kazinczy, elfogadja a szokás és az ízlés, a grammatikus és a szépíró egymásra utaltságát a nyelv és a stílus kérdéseiben.

Földi nyelvkönyvének érdemeit méltán emlegeti mai szakirodalmunk — ahogyan tette a fentebb már említett SIMAI ÖDÖN, NAGY SÁNDOR és több összehasonlító kutató is. Olykor azonban a jogos dícséret ma is a DebrGr. lecsépülésével társul, illetőleg olyan érdemeket is Földinek tulajdonít, amelyek nem őt illetik. Kovács Ferenc a DebrGr.-t Földi „átírásának" minősíti, tehát a plágium-felfogást vallja. Vitatható az az állítása, hogy Földi nyelvkönyve „idegenek számára íródott" (KOVÁCS 1991: 421). Fölöslegesen emeli ki, hogy Földi felismerte a latin prepozíciónak megfelelő magyar posztpozíciózást: ezt már Sylvester óta visszhangozza a magyar grammatika-irodalom (SEBESTYÉN 1990: 73–5, 1991: 578–93). Önellentmondás, hogy „A Debreceni Grammatika egyidőben született Földi írásával" (1991: 423). Tévesen várja el, hogy a korabeli szerzőknek ismerniük kellett volna Sylvester grammatikáját, hiszen Kazinczytól tudjuk, hogy ennek egyetlen példányát — igaz, éppen Debrecenben — féltékenyen őrizte Sinai Miklós, és csak 1808-ban adta ki Kazinczy a Magyar régiségek és ritkaságok egyik darabjaként. Abban azonban egyetérthetünk, hogy mai etikai érzékünk szerint illendőbb lett volna Földit kiadni toldásokkal, vagy bevonni az átdolgozásba. Hibásan vonatkoztatja Kovács Földi keményhangú elmarasztalását közvetlenül a DebrGr. szerzőire, mert azok általános értelműek: „Utálom a Nyomtatóknak a mi Hazánkban uralkodó kupeczségeket, és az Íróknak betstelenségeket s munkájoknak sikertelenségét. Nagyon sért a Grammatikában való erőszakos megtsalatásom is" (KOVÁCS 1991: 424, az eredetiben az egész ritkítva van).

Az egyetemi jegyzetből fentebb idézett „tudásanyag" köszön vissza az ilyen friss megállapításból: „Ezekben az években a konzervatívok uralták a nyelvet, akiknek egyik bástyája Debrecen volt. Itt jelent meg ugyanis 1795-ben az ortológusok egyik alapműve, a Debreceni Gammatika, amelynek szerkesztői Révai Miklós és Verseghy Ferenc (!!!) voltak. Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad" (FORGÁCS 1993: 7. az én ritkításom). Ezt olvasva joggal szisszen fel ÉDER ZOLTÁN, s kérdezi a szerzőről: „Vajh ki ő, és merre van hazája?" (1993: 384).

13. Szólnunk kell röviden a Debreceni Grammatika „históriai" és „filozófiai" vonatkozásairól. Ezt ugyan a szerkesztőktől származó „Bévezetés" ígéri, anélkül, hogy értelmét közelebbről kibontaná. Talán csak a szabályok, „régulák" pontos

megfogalmazása, az anomáliák eltávoztatása és az analógiák követése az, amit ezen értettek. Okadatolt nyelvtörténetre semmiképpen sem gondolhatunk: Révai még csak egy évtized múlva fogja kiadni nyelvtörténeti munkáit, az Antiqvitates-t és az Elaboratior Grammatica Hungarica-t, de Bopp és Grimm még két évtized múlva is úgy gondolják, hogy a német nyelvemlékek adataiban az *sch* betűcsoportnak három külön hang felel meg.

A DebrGr. nyelvtörténeti szemlélete — nyelvtörténeti adattárak híján — elég gyenge lábon áll. Amikor például a hangrendi kérdésekről beszél, a Halotti Beszéd *paradisumben, halalnec, muganec, foianec, puculnec* nem illeszkedő ragos alakjaiból a szöveg szerzőjére azt a következtetést vonja le, hogy „az Magyar nem lehetett; mert az igaz Magyar, a Kemény és Gyenge Magánbannhangzókat (= mély és magas magánhangzókat) ezekbenn a szókbann, így öszve nem rakta vólna" (147).

A nyelvrokonság kérdésében azt írhatjuk javára, hogy már nem vallja a szent nyelvekhez tartozást, hanem keleti, Európában társtalan nyelvnek tekinti a magyart. Földi szerint: „mint Asiai Nyelvet, távol minden Európaiaktól". — Kazinczy természetesen nem Földit, hanem a Grammatikát marasztalja el emiatt: „Debrecen... azt lármázza, hogy a' mi nyelvünk keleti nyelv, nem nyugati". Még Révaira, kedves grammatikusára is morgológik: „A' Finn és Lapp nyelvektől, melly a' nagy Révainak is bibéje vala, nem várok igen sokat" (vö. BENKŐ 1982: 13–4).

A nyelvek végső eredetéről természetesen az egyházi monogenezis álláspontját vallja a DebrGr. A gyökérszóknak több nyelvbeli hasonlóságából arra következtet, hogy „valaha a Világon tsak egy Nyelv vólt, mellyből a többek ágaztak", illetőleg: „ezek az egynehány szók, és Végezeteknek hasonlatossága, annak maradványi és bizonysági, hogy valaha az emberi Nemzetnek egy Nyelve vólt" (172, 174., vö. még 352).

14. Végezetül ejtsünk néhány szót a DebrGr. normaszemléletéről. Valószínűleg elsősorban ez az, ami miatt Kazinczy Debrecent mindenestül a provinciális maradiság, az újítástól elzárkózó ortológia, a begyepesedett önteltség városának tartotta. Lényegében arról van itt szó, hogy mely terület helyi nyelvét, illetőleg mely társadalmi réteg nyelvhasználatát kell normává emelni, grammatikában rögzíteni, és az egész nyelvközösség számára kötelezően előírni: iskolákban tanítani, formailag szabályozni, könyvekben, irodalomban, sajtóban használni.

A Grammatika az „Előljáró beszéd"-ben az írókat és fordítókat azzal pirongatja, hogy írásaikat idegen, szokatlan, dísztelen színekkel ékesgetik: „Alávalóságnak (= alacsonynak) tartották, hogy a szerint szólljanak és írjanak, a mint a Magyar Nyelvnek természeti folyamatja hozza magával; hanem rendkívűl való módot igyekeztek követni; azt gondolvánn, hogy úgy lesz szép a mit írnak, 's úgy lesz, nem tudni mitsoda f e l s é g é s m a g a s s á g benne, ha azt, nem a köz-nép

Nyelvéhez alkalmaztatják: holott mints annál bizonyosabb, hogy a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnél vagyon a tiszta Magyarság, az ollyan Köznépnél tudniillik, a melly leg kevesebb idegen Nemzetűekkel vólt eleitől fogva megelegyedve" (XVIII., az én ritkításom).

Ez a passzus kiválóan alkalmas a félreértésre és félremagyarázásra. Először is megsért minden írót, aki vállalta, hogy a nemzet érdekében idegen műveket a szűk szókincsű magyarra átültessen. Szkeptikus a fordításoknak az eredetivel való azonos értékűségére nézve: „Nem abban kellene azért a fordításbéli hűséget tartani, hogy szóról-szóra lenyögjük azt, a mit az idegen Nyelvbenn találunk" (XXI.).

Nem világos, mit kell érteni a „Köznép" fogalmán. A felső társadalmi rétegek számára a tudatlan, tanulatlan jobbágytömegeket jelenti: ezek nyelvét normává emelni botrányos gondolat. Sokak szerint a paraszti tömegek eredetük szerint nem is biztosan magyar származásúak. Ez a gondolat, mint köztudott, Werbőczi 1514-es Tripartitumáig vezethető vissza, de a kor jeles gondolkodója, Sándor István még 1801-ben is így ír: „Nem tsekély Kérdés az nálunk, hol vette magát a Magyar Nyelvü Parasztságunk, minekutánna sokan azt állitották, hogy az Álmossal be jött Magyarság egyenlő Nemességgel, 's Állapattal birtt vólna? Azok, kik ezt vitatták, a mostani Magyar Parasztságot mind tsak azokból származtatták, kik nem gondolván a véres Tőrnek Ország szerte való hordozásával, a Hadban megnem jelentek. De lehetetlen elhinnünk, hogy annyi félékeny 's kis szívű Magyarok találkozhattak valaha, kikből illy számos Köznép eredhetett vólna. Mások ismét azt hirdették, hogy a Háboruban rabul fogott Emberek Magzatjaiból, kik a Magyaroknál mindenféle Szolgálatban valának Kisdedségöktől fogva, támadott vólna ez a mi Nyelvünkbéli Parasztságunk. 'S ez már előttem sokkal hitelesebb" (SÁNDOR 1801: 85. én ritkítottam). — Vagyis: a köznép valószínűleg nem magyar, hanem idegen szolgából magyarosodott el. Ezzel az arisztokratikus szemlélettel szemben azt állítani, hogy „a köznépnél vagyon a tiszta magyarság", valóságos provokáció. És még ott van Sajnovics „lappóniai" származtatása!

Kazinczyt a Grammatika idézett része többszörösen is sérthette. Mint fordító, író, költő a magasabb stíluseszményt követte. A szellemi arisztokrácia élcsoportjába tartozott. Lakóhelyénél fogva nem tiszta magyarságú területen élt (tudott valamelyest szlovákul is). De főleg: egész életenergiáját arra szánta, hogy a magyar nyelvet és műveltséget felemelje, bővítse, finomítsa, művészi eszközzé fejlessze, Nyugathoz közelítse. A köznép az ő szemében a tudatlan jobbágytömeg volt, ennek nyelvét normává emelni durva provincializmus.

Kazinczy a köznép nyelvén többnyire az alacsony dialektust értette. Sylvester grammatikájának kiadásakor — melynek egyetlen példányát a valóban ortodox Sinai professzortól kapta meg — lépten-nyomon kibuggyan haragja a DebrGr. ellen. A Sylvesternél is szereplő, kettőzött *-nn* végű határozószókhoz (pl. *osztánn)*

ilyen lábjegyzetet fűz: „ezen archaizmussal *Debrecenben sem él senki más,* hanem csak az, a' ki *papol,* és azt hiszi, hogy ez által papolásának *méltóságot* ád. — Éppen úgy, valamint azt is *csak papoló-székekből* lehet hallanunk, hogy a' helyben nyugvás' *ban, ben* terminatiója a' helyfelé mozdúlásnak kitételére fordíttatik; p.o. *Vedd füled*b e n (e' helytt *füledbe)* az én kiáltásomat... Ezzel még az igaz magyarság' kánonjai is, a' D e b r e c z e n i H e n t e s e k, S z a p p a n o s o k é s S u l y o m k o f á k sem élnek; sőt inkább ök az épen-ellenkező hibába esnek, a' nyugvást is a' mozdúlás terminatiója által végezvén" (1808: 40–1., dőlt szedés az eredetiben, ritkítás tőlem). Talán szükségtelen mondanunk, hogy a határozószók végső hosszú *-nn*-je valóságos ejtés volt, ezt mutatja a SzamSz. is, ez él még ma is Erdély keleti magyar nyelvjárásában. A hová? kérdésre felelő *-ban/-ben* viszont bibliai és énekeskönyvi szövegek archaizmusa lehetett.

Még egy gúnyos megjegyzés ugyaninnen: „Nincs fülünk érezni a' szépet, 's azt tartjuk jó magyarság critériumának, ha az előadást a' g u b á s a u d i t ó r i u m is könnyen megérti, mert *annál van letéve az igaz magyarság!"* (uo. 137).

A fentiekből kitetszően Kazinczy a köznép nyelvén itt legalább két különböző dolgot értett. Egyrészt az iskolázatlan tömegek helyi nyelvjárását, másrészt a templomi prédikációk emelkedettebb, kenetes, „papos", de a helyi nép nyelvével lényegében egyező szónoki nyelvet. Ez utóbbit sem állhatta, pedig ennek több évszázados előzménye van: a Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliájának és Szenci Molnár Albert zsoltárfordításának nyelvezete, amely az egész protestáns magyarság választékos, emelkedett, alkalmi, ünnepi nyelvhasználatává lett. Az, hogy Kazinczy szerint „Káldi a' Bibliának legszebb fordítója", természetes dolognak vehető, s a protestáns prédikátori stílus elvetése (1808: 18).

Arról természetesen szó sincs, hogy a DebrGr. a helyi vagy más nyelvjárást tekintette volna a köznép nyelvének, s a grammatika normájának: „nem azt akarjuk mondani, hogy a p a r a s z t o s é s b á r d o l a t l a n b e s z é d vólna mindenbenn, a tiszta szép Magyarság... mivel azoknál tsinosabb és alkalmatosabb szók is vagynak Nyelvünkbenn, a mellyekkel azok helyett élhetni, és a mellyek a tanultabbak előtt közönségesek; mint a kinek tsak egy öltözete vagyon, abbann jelenik-meg akárhol is, ha szennyes és alávaló is, mivel nem tud mást mit venni magára: de a kinek tsínos és tiszta öltözete is vagyon, abba öltözik mikor a tisztesség kívánja, holott a szennyes is tulajdon öltözete" (XVIII–XIX., az én ritkításom). A nyelvhasználat rétegződésének talán első világos megfogalmazása ez.

Kazinczyra azonban mindez nem hatott. Az irodalmi nyelvet ő nem demokratikus úton, a népnyelv igényes változatára támaszkodva kívánta kifejleszteni, hanem felülről, művészi arisztokratikus módon megteremteni. Verseghyt még holta után is elmarasztalja: „Az idvezűltt Verseghy, kimondhatatlan kárt tett

azzal, hogy azon hibás nyelvszokásnak, melly a' Dunán innéti felsőbb és alsóbb *köznép'* beszédében a' tisztább fület szaggatja, *grammaticai sanctiót* adni erőlködött" (1825: 392; Lev. XIX., az én kiemelésem). Kazinczy számára az igazi nyelvtudós Révai, az igazi írói színvonal Virág, Dayka, Berzsenyi volt. Velük szemben Földi, Csokonai, Verseghy provinciálisak, populárisak voltak.

Érdekes, hogy a református Kölcsey ebben a tekintetben szorosan követi Kazinczy ízlését. Jól mutatja ezt a Csokonairól írt kritikája, amelyben — egy füst alatt — Földiről is leszedi a keresztvizet: „Földi úgy jelent meg a filológiában, mint *purista,* a fordításban, mint szoros fordító. Ő Debrecen környékén neveltetett... Innen jön, hogy ő is jókor elkezdette az ellenkezést azokkal, kik a *csínos ízlésű* Báróczynak nyomain léptek fel. *A köznépé az igaz magyarság,* az idegennel nem egyvelges magyarság, ezt mondogatta Földi, valamint még ma is sokan mondogatják" (1815–17: 225). Igaz, ezt nem Földi mondogatta, de ő is ezt tartotta. Ugyanezt hibáztatja Kölcsey Csokonai stílusában is: „A *popular* (köznyelvi) és a *pöbelhaft* (községi) közt nagy a különbség, s méltán jegyzi meg Schiller azon alacsony kifejezéseket, melyek Bürgernek sok darabjait elrútítják. Ezen jegyzést kénytelen Rec(enzens) Csokonairól is tenni. Földi által vezettetvén a filológiában, kezdette ő is kiáltozni, hogy a k ö z n é p t ő l k e l l m a g y a r u l t a n u l n i, s mivel ő ezt nemcsak kiáltozta, de cselekedte is, innen van, hogy az iskolai tónust s az a l f ö l d i p r o v i n c i a l i z m u s t levetkezni nem igyekezett" (uo. 226 — az én ritkításom). Látni való: az irodalmi nyelv megteremtése szempontjából Kölcsey kitűnő tanítványa Kazinczynak.

15. A „Debreceni Grammatika" kétszáz éves vitája a fenti megjegyzésekkel koránt sincs lezárva. Inkább csak az volt a célom mindezzel, hogy a kerek évforduló legalább Debrecenben ne múljon el nyom nélkül. És: hátha akad ifjú vállalkozó, aki — végre sine ira et studio — előveszi a két „első" magyarul írt magyar nyelvtant, és részt a részhez, ízt az ízhez illesztve megírja grammatikatörténetünknek, nyelvtankönyv-írásunknak ezt a fontos fejezetét.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Idézett irodalom

A. KÖVESI MAGDA 1956a: A Debreceni Grammatika és Kazinczy vádjai: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND Bp., 57–62.

— 1956b: A Debreceni Grammatika mai értékelése: Acta Univ. Debr. III. 63–73.

ANTAL LÁSZLÓ 1977: Egy új magyar nyelvtan felé. Bp.

BENKŐ LORÁND 1960: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp.

— 1982: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. NytudÉrt. 113. sz. Bp.

DebrGr. 1795: Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság. Bétsbenn a' Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel.

ÉDER ZOLTÁN 1993: Levélszekrény: MNy. 89: 384.

ÉDER ZOLTÁN 1995: Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének egyik fő forrása: MNy. 91: 52–62, 140–156, 291–310.

FORGÁCS RÓBERT 1993: A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtörvényig: Nyr. 117: 4–14.

FÖLDI–GULYÁS: Földi János magyar grammatikája. Közzéteszi GULYÁS KÁROLY. Régi Magyar Könyvtár 28. sz. 1912. Bp. MTA.

HARSÁNYI ISTVÁN 1925: Irodalomtörténeti Közlemények 122.

— 1927: Irodalomtörténeti Közlemények 274.

HORVÁTH MÁRIA 1983: A magyar nyelvtudományi kutatások segédeszközei: H. BOTTYÁNFY ÉVA–HORVÁTH MÁRIA–KOROMPAY KLÁRA–D. MÁTAI MÁRIA: Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. 3. kiad. Bp., 9–75.

JULOW VIKTOR 1965: Földi János. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk. PÁNDI PÁL. Bp. 209–213.

KAZINCZY FERENC 1808: Magyar régiségek és ritkaságok. Pesten, Trattner Mátyás műhelyében.

KOVÁCS FERENC 1991: Egy „elfelejtett" magyar grammatikus. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. 419–424. Bp.

KÖLCSEY FERENC 1815–17: Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetése. Kölcsey Ferenc Válogatott művei. Szerk. FENYŐ ISTVÁN. Magyar Remekírók. 221–231.

NAGY SÁNDOR 1929: Földi János a grammatikus és a nyelvújító. Hajdúhadház.

RÉVÉSZ IMRE 1966: Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 38. sz. Bp., Akadémiai K.
SÁGI ISTVÁN 1922: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. MNyTK. 18. sz. Bp.
SÁNDOR ISTVÁN 1801: Sokféle. Győrött.
SEBESTYÉN ÁRPÁD 1990: A prepozíció meghatározása Sylvesternél. MNy. 86: 73–75.
— 1991: Névutórendszerünk kutatásának történetéhez. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 578–592.
SIMAI ÖDÖN 1912: Földi János Magyar Grammatikája: MNy. 8: 177–88.
SZABÓ T. ATTILA 1982: A magyar szókészlet román eredetű kölcsönszavainak kutatása: MNy. 78: 385–398.
SZILÁGYI FERENC 1988: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 2. Sajtó alá r., jegyz., bevez. tan. Bp.
TÓTH BÉLA 1985: Magyar nyelvi törekvések Debrecenben a XVIII. század végéig: A Debreceni Déri Múzeum 1983–1984. évi Évkönyve. 323–344.
TÖRÖS LÁSZLÓ 1939: Kik írták a Debreceni Grammatikát?: Pap Károly Emlékkönyv. 503–520.
VARGA ZSIGMOND 1934: A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képben. I. Debrecen.
VARGHA BALÁZS 1978: A nyelvtaníró Földi János: Földi János Emlékkönyv. Szerk. NAGY SÁNDOR. Debrecen.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 43–50

DEBRECEN
1997.

A nyelvtörténet a magyar dialektológiában*

Az újkori nyelvtudomány születése elválaszthatatlan a történeti nyelvészet kibontakozásától. Vele egyidős az európai dialektológia is, amely indulásakor szintén sokat köszönhetett a történeti érdeklődés és a nemzeti eszme ébredésének. A kezdetektől eltelt mintegy két évszázad története külön-külön is érdekes, de legalább ennyire figyelemreméltó az, hogy a két nagy múltú diszciplína mely korszakokban kerül egymással szorosabb kapcsolatba, illetőleg határterületükön mikor teremtődik új irányzat, új nyelvvizsgálati mód: a nyelvjárástörténet. Előadásomban azt vizsgálom, hogy a magyar nyelvtudomány történetében melyek azok a külső és belső tényezők, amelyek a két kutatási terület viszonyát meghatározzák, alakítják, és mik a fejlődés főbb állomásai.

A XIX. század túlnyomó része az alapok lerakásával telik el. Mindkét diszciplína kivívja helyét a nyelvtudományon belül, túllép a kuriózumok keresésén, létrehozza első maradandó értékű szintéziseit, kézikönyveit. Ilyenek például a következők: SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. (1890–93), BALASSA JÓZSEF–SIMONYI ZSIGMOND, Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. (1895), SIMONYI ZSIGMOND, A magyar kötőszók. I–III. (1881–83), A magyar határozók. I–II. (1888–95); illetőleg dialektológiából: [?VÖRÖSMARTY MIHÁLY–DÖBRENTEI GÁBOR, szerk.], Magyar tájszótár (1838), SZINNYEI JÓZSEF, Magyar tájszótár I–II. (1893–1901), BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése (1891a); stb. BALASSA volt az, aki már klasszikusnak számító nyelvjárási összefoglalása évében megpróbálkozott nyelvjárástörténeti tanulmánnyal (1891b), melyben a középkori magyar nyelvű kódexek területhez kötésének lehetőségeivel foglalkozott a bennük található nyelvi sajátságok alapján. Kezdeményezése hamarosan számos követőre talált, és a dialektológiai vizsgálat — vagy fő, vagy mellékszempontként — beilleszkedett a századfordulón szinte divatossá lett kódexkiadási és kódexfeldolgozási irányzatba (vö. pl. KAUSCH 1901, FISCHER 1902, NÉMET 1907, SIMONYI K. 1908,

* Német nyelvű változata „Die Sprachgeschichte in der ungarischen Dialektologie" címen elhangzott az I. Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszuson (Budapest, 1994. április).

HATVANI 1914, LOSONCZI 1916; stb.). Akkor persze még a jelen nyelvjárási tényei képezték a nyelvemlékek lokalizálásának alapját.

Később e miatt az egyoldalúság miatt a módszer jogos kritikát kapott (1. pl. BÁRCZI 1947a, 1956, DEME 1956). Megjegyzem: valóban az lenne az ideális, ha nyelvemlékeink helyhez kötésekor saját koruk nyelvállapotának térképeit használhatnánk fel, és mindig birtokunkban lennének a szerző, másoló életrajzi adatai, a keletkezés körülményei, de sokszor e fontos információk csak hézagosan állnak rendelkezésünkre. Tekintettel arra, hogy a nagyobb nyelvjárástípusok területisége, illetőleg a főbb nyelvi jegyek még hosszú évszázadok alatt sem szoktak radikális mértékben megváltozni, nem mondhatunk le a későbbi, adatgazdag korok tanúságtételéről. Nem is beszélve arról, hogy a magyarság korai, például államalapítás előtti korszakára, annak belső nyelvi tagolódására csak ilyen közvetett módon következtethetünk az írásbeli emlékek hiánya miatt.

Középkori nyelvjárástípusaink első, elnagyolt rekonstrukciójára, illetve keletkezésük körülményeire szintén BALASSA vállalkozott a századfordulón (1898). Következtetései — egy évszázad távlatából — természetesen sok ponton vitathatók. (Például túlzott szerepet tulajdonít az idegen népelemek beolvadásából származó tényezőknek.) Az úttörés érdeme azonban itt is az övé.

A nyelvjárások sorsának alakulásában kétségtelenül kiemelt szerepet játszanak a külső, nyelven kívüli, népiségtörténeti tényezők. Vagyis a nyelvjárástörténet kutatójának nemcsak azzal kell foglalkoznia, ami a nyelvjáráson b e l ü l zajlik, hanem azzal is, ami a nyelvjárással történik. A népiségtörténeti érdekű nyelvjárástörténet megalapozója és első tekintélyes képviselője a magyar dialektológiában ERDÉLYI LAJOS volt. Történeti tájnyelvkutatói működését — BALASSA nyomán haladva — két korai szövegemlékünk helyhez kötési kísérletével kezdte (Erdélyi 1913, 1914). Kiemelkedőt azonban a székelyeknek, e legnagyobb múltú, leggazdagabb hagyományú magyar néprajzi és nyelvjárási csoportunknak leíró és történeti szempontú kutatásával alkotott. ERDÉLYInek XX. századi nyelvjárási anyagra építve sikerült valószínűsítenie azt, amit később BENKŐ LORÁND nagyobb apparátussal és szilárdabb módszertani alapozással bizonyított: hogy e népcsoport kora középkori telepítésű a Kárpát-medence keleti felében, és szoros nyelvjárási kötelékek fűzik többek között a nyugati peremvidékek határőrző magyarságához (legbővebben l. ERDÉLYI 1929a). A székelység mai belső nyelvjárási tagolódása — legalábbis ami a főbb típussajátságokat illeti — önmagában is településtörténeti okokra vezethető vissza. Ugyanakkor tévesnek bizonyultak azok a korábbi elképzelések, melyek szerint a székely nyelvjárási sajátságok a népcsoport esetleges török nyelvi gyökereiből vezethetők le.

A székely nyelvjárások másik kiváló ismerője a két világháború között HORGER ANTAL. Legismertebb műve a Magyar nyelvjárások című monográfia (1934), amelyben a BALASSÁtól elkezdett úton halad tovább, könyvének középpontjában mégis a jelenségvizsgálat áll, amely zömmel szinkrón jellegű, de

sűrűn kiegészül történeti magyarázatokkal. Kétségtelen, hogy HORGER monográfiájában még nem válik el élesen a szinkrón és diakrón megközelítés, és ezzel céltáblául szolgált a világháború utáni korszak kutatóinak. Változásmagyarázatai mai szemmel pánkronisztikusnak, hézagosaknak tűnnek. Az is tény azonban, hogy számos későbbi részlettanulmány ellenére mindmáig nem született olyan átfogó mű a magyar dialektológiában, amely a mai nyelvjárástípusokat részletes vizsgálattal történeti alapokra helyezte volna. Így HORGER tiszteletreméltó kísérletét — hibái, tévedései ellenére — az őt megillető helyre kell tennünk.

A két világháború közötti korszak talán legnagyobb magyar nyelvészfigurái GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS voltak. Ha beszélhetünk budapesti nyelvtörténeti iskoláról, az ő nevüket az elsők között kell megemlítenünk. E szűk keretek között nem lehet feladatom tudományos tevékenységüknek még csak rövid értékelése sem. De talán nem tűnik nemzeti elfogultságnak, ha azt mondom, hogy munkásságukkal a magyar nyelvtudomány történeti ága (SIMONYI ZSIGMOND után) ismét Európa élvonalába kerül. Bizonyítja ezt közösen írt (de sajnos torzóban maradt) magyar etimológiai szótáruk (GOMBOCZ–MELICH 1914–1944) rendkívül kedvező nemzetközi visszhangja is.

GOMBOCZ és MELICH sokoldalú tudósok voltak: a magyar nyelvtudományon kívül aktívan művelték például a szlavisztikát, turkológiát, finnugrisztikát, sőt GOMBOCZ hozzászólt a korabeli modern leíró nyelvészet problémáihoz is. MELICH pedig — Európában az elsők között, a századfordulón — szóföldrajzi térképeket használt fel a jövevényszó-kutatás egyes areális kérdéseinek megválaszolására (MELICH 1903–1905). Ezenkívül mindketten alapvető művekkel járultak hozzá a magyar őstörténet homályos pontjainak tisztázásához. Ugyanakkor nem voltak dialektológusok. Nem mehetünk el azonban szó nélkül néhány olyan tanulmányuk mellett, amely éppen a nyelvjárástörténet számára villantott fel új kutatási perspektívákat (l. pl. GOMBOCZ 1924, MELICH 1925).

Gondolatuk egyik lényegi eleme az, hogy a ma szinkrón nyelvállapotában mutatkozó alaki és lexikális változatok nagyon régi nyelvjárási különfejlődés tükrözői is lehetnek, még akkor is, ha e változatok most a köznyelv közös elemei — morfematikai, jelentésbeli, stiláris megoszlással. Az általuk példák sorával illusztrált hangtani jelenségek nyelvünk ősmagyar korszakába nyúlnak vissza. Akkor még a belső nyelvi elkülönülés nemcsak területi, hanem törzsi formákat is öltött, és a nomád életmód miatt állandóan új konstellációkat hozott létre; továbbá a letelepedés idejére számos korábbi reliktumot, periferikus jelenséget hozott centrális helyzetbe, illetve kényszerített alakpárral való „osztozkodásra". Ezek a gondolatok persze már messzire vezetnek, részben a történeti szociolingvisztika világába. — MELICH érdeme még az, hogy felhívta a figyelmet a korai nyelvemlékekben fennmaradt, illetőleg részben még a mai helynévanyagban is szemlélhető szóföldrajzi megoszlás nyelvjárástörténeti jelentőségére.

A magyar dialektológia legerősebb ága — talán így van más nemzeteknél is — mindig a leíró nyelvvizsgálat volt. Ez a tény részben azzal magyarázható, hogy a legsürgősebb feladat minden korszakban a pusztuló szóbeli hagyomány rögzítése, feldolgozása. Természetesen ezt a célt tűzte ki az első népnyelvkutató intézet is, amelyet CSŰRY BÁLINT alapított 1938-ban Debrecenben. CSŰRY iskolát teremtett, hatása művei és tanítványai által ma is él, de korai halála megakadályozta abban, hogy a kutatások körét a történetiség irányában kiszélesítse. Ez majd utódjának, BÁRCZI GÉZÁnak jut osztályrészül, aki nemcsak felkarolja és továbbviszi a Csűry-féle hagyományt — hiszen irányítása alatt születik meg a modern magyar dialektológia legnagyobb vállalkozása, a Magyar Nyelvjárások Atlasza I–VI. (1968–1977) —, hanem nevéhez fűződik a nyelvjárástörténetnek mint új irányzatnak az elindítása is. A szóban forgó kezdeményezés azonban történelmileg és tudománypolitikailag is más közegben indul, tehát minden szempontból új korszakhoz sorolandó.

1945 után átalakult a magyar tudományos élet. Az átalakulásnak árnyoldalai és kedvező hatásai egyaránt voltak. A korszakváltás történelmi és társadalmi hátterével külön előadásnak kellene foglalkoznia. E külső körülményekről sok lényeges részletet még ezután kell feltárnunk. Véleményem szerint a magyar társadalomtudománynak ezen a területén nem volt olyan szorító a korabeli tudománypolitika ideológiai nyomása, a dialektológia sorsát lényegében a fejlődés belső erői határozták meg. (Sokak számára azonban intő jel volt a negyvenes-ötvenes évek fordulóján LAZICZIUS GYULA budapesti professzornak, a magyar általános nyelvészet és dialektológia nemzetközi hírű tanárának derékba tört pályája.) Összességében a legnehezebb, háború utáni egy, másfél évtized is feltétlenül pozitívan értékelendő, a dialektológia és több más nyelvtudományi ágazat szempontjából. Egyetemeink személyi állománya, kutatási profilja bővült, és 1949-ben megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Az intézményi háttér kiépülése kedvezett a nagyszabású, munkaközösségi vállalkozásoknak, így lehetővé vált a magyar nyelvtudomány számos égető adósságának törlesztése.

Ezek közé tartozott a mintegy háromnegyed millió szóadatot tartalmazó magyar nyelvatlasz megalkotása, majd publikálása a 60-as, 70-es években, és a félmillió adatot magában foglaló új magyar általános tájszótár is, amelyből eddig három kötet jelent meg (1979–92). A nyelvatlasz munkaközösségének vezetője — amint említettem — BÁRCZI GÉZA volt, aki már pályája kezdetén is vérbeli nyelvtörténésznek számított. Így nem meglepő, hogy saját munkásságában és tudományszervezői tevékenységében igyekezett a nyelvtörténetet és dialektológiát szerves egységbe ötvözni. Addig, míg 1949-ben újra nem indultak a háborús idők miatt félbeszakadt nyelvatlaszkutatások, egy új kutatási irány elméleti és módszertani kimunkálásán fáradozott: a korszerű nyelvjárástörténetén. Programadó gondolatait két 1947-es tanulmányában publikálta (BÁRCZI 1947a,

1947b). Fáradozásai nem jártak eredmény nélkül, mivel az 1954-ben rendezett magyar nyelvészkongresszus egyik kiemelt témája éppen a nyelvjárástörténet volt. A vitaindító előadásra természetesen őt kérték fel. BÁRCZI élve az alkalommal nagyhatású előadásban vázolta a témakörben rejlő új perspektívákat (BÁRCZI 1956), de legalább ilyen részletesen kitért a tárgyból adódó nehézségekre is.

Nem tudni, hogy az új lehetőségek vagy a próbatételt kínáló nehézségek vonzották-e jobban a körötte szerveződő fiatal nyelvészgenerációt, mindenesetre a kongresszus utáni évtized egyik nyelvészeti „slágertémája" a történeti nyelvjáráskutatás lett. Hamarosan megjelent a műfaj első szintézise is BENKŐ LORÁND tollából, Magyar nyelvjárástörténet (1957) címmel, egyetemi tankönyv formájában. BENKŐ nemcsak periodizálja és korszakonként röviden jellemzi a régi magyar nyelvjárásokat, hanem részletes elméleti és módszertani útmutatót ad a történeti nyelvjárásvizsgálathoz. Az ezután napvilágot látott nagyobb (könyv méretű) tanulmányok többsége a XVI. század nyelvének táji megoszlásával foglalkozik (PAPP 1959, 1961, 1963, DEME 1959, TÖRÖK 1964, E. ABAFFY 1965), illetve azzal, hogy az írásbeliségben egyre erősebben jelentkező normajelenségek hogyan távolítják el a nyelvhasználatot a természetes nyelvjárási alapoktól, és hogyan vezetik az egységesülés, a formálódó irodalmi nyelv irányába.

A nyelvjárástörténeti témakör egyik folytatási lehetősége tehát az irodalmi nyelv fejlődéstörténetének, gyökereinek kutatása. Nem térhetek ki ennek a tudományos vonulatnak az ismertetésére, csak megjegyzem, hogy e téren is BENKŐ LORÁND alkotta meg a legfontosabb monográfiát a XVIII. század végének irodalmi írásbeliségét jellemezve (BENKŐ 1960).

A hatvanas évek közepén aztán véget ért a magyar történeti dialektológia első — de reméljük, nem utolsó — virágkora. Ez az időszak a nyitás korszaka nyelvtudományunkban: egyre több új irányzat jelent meg az idő előrehaladtával, sőt ez a folyamat még napjainkban is tart. De megújultak a klasszikus nyelvvizsgálati módok is. Nem csoda hát, hogy az a fiatal, ambiciózus társaság, amely annak idején BÁRCZIhoz csatlakozott, később más izgalmasnak ígérkező területen is megjelent, s legföljebb energiájának és érdeklődésének kis részét szentelte a nyelvjárástörténet ügyének. Időközben legtöbbjük nyelvtudományunk elismert alakjává vált, s így részese vagy éppen vezetője lett újabb nagyszabású vállalkozásnak, mint például A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (I–III. 1967–1976), az Új magyar tájszótár (I. 1979, II. 1988, III. 1992), vagy A magyar nyelv történeti nyelvtana (I. 1991, II/1. 1992, II/2. 1995). Lehet, hogy ezek a körülmények néhány évtizedre visszavetették a magyar nyelvjárástörténeti kutatásokat, ugyanakkor minőségileg új helyzetbe is hozták egy vállalkozó szellemű fiatal generáció számára. Hiszen mennyivel könnyebb a régi nyelvjárások egyes jelenségeit úgy megragadni, magyarázni, ha már kezünkbe vehetjük a szókincsünk eredetét megbízhatóan tárgyaló szótárakat, nyelvünk szerkezeti változásait a kezdetektől a XVI. század közepéig tárgyaló korszerű

történeti nyelvtanokat, a minden filológiai követelményt kielégítő könyvtárnyi nyelvemlékkiadást! Nem is beszélve a szinkrón anyagot rögzítő, de történeti rekonstrukcióra is alkalmas tucatnyi kisebb-nagyobb nyelvjárási atlaszról és szótárról.

És ne feledkezzünk el arról sem, hogy bár a hatvanas évek második felétől alábbhagyott a nyelvjárástörténeti kutatások lendülete, folyamatossága nem szűnt meg. Folytatódott például az ERDÉLYI által kezdeményezett településtörténeti érdekű nyelvjárásvizsgálat. BENKŐ LORÁND a székely és csángó néprajzi, nyelvjárási csoport eredetkutatását vitte előbbre jelentős mértékben (BENKŐ 1967a, 1967b, 1986, 1990). SZABÓ JÓZSEF és ZELLIGER ERZSÉBET (1988), pedig a magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigetek meghatározásában, településtörténetének tisztázásában értek el szép eredményeket. Mindhárman elsősorban a magyar nyelvatlasz gazdag anyagára támaszkodtak, de BENKŐ messzemenően kihasználta a rendelkezésére álló helynevek és személynevek tanulságait is. Itt jegyzem meg, hogy összegyűjtve és publikálva várja a kutatókat Magyarország nagyobb részéről a földrajzi nevek megyei vagy járási gyűjteménye. E tíz- vagy százezres számokkal jellemezhető vaskos adattárak rendszertörténeti és nyelvföldrajzi vizsgálatokra szintén kiválóan alkalmasak.

Nyelvjárástörténeti vetülete is van azoknak az újabb nyelvszociológiai vizsgálatoknak, amelyek generációs különbségek aprólékos megragadásával igyekeznek a nyelvjárásban zajló változási folyamatokat leírni. További diakrón távlatokat adhat a jelen vagy a közelmúlt állapotrajzának a régi szakirodalmi közlések anyagának módszeres felhasználása (l. pl. KISS 1990).

Nem szeretnék jósolni a jövőre, hiszen a tudomány fejlődését számos tényező befolyásolja. Annyi azonban bizonyos, hogy a magyar nyelvjárástörténet második virágkorához — de legalábbis szerény mértékű fellendüléséhez — a tárgyi feltételek megteremtődtek. Nagyon jó lenne, ha a szellemi és személyi feltételek javulásához a dialektológia nemzetközi presztízsének emelkedése is hozzájárulna.

JUHÁSZ DEZSŐ

Irodalom

BALASSA JÓZSEF (1891a): A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Budapest.

BALASSA JÓZSEF (1891b): Kódexeink és a nyelvjárások: Hunfalvy-Album. Budapest, 5–11.

BALASSA JÓZSEF (1898): A magyar nyelvjárások keletkezése: Ethnographia 9: 185–96, 282–93, 341–8.

BÁRCZI GÉZA (1947a): Régi magyar nyelvjárások. Budapest.

BÁRCZI GÉZA (1947b): A történeti nyelvjáráskutatás: MNy. 43: 81–91.

BÁRCZI GÉZA (1956): A magyar történeti nyelvjáráskutatás: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai). Szerk. KNIEZSA ISTVÁN. Budapest, 301–24.
BÁRCZI GÉZA (1964): A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai: MNy. 60: 3–16.
BENKŐ LORÁND (1956): A régi magyar nyelvjárások: Nyr. 80: 244–51.
BENKŐ LORÁND (1957): Magyar nyelvjárástörténet. Budapest.
BENKŐ LORÁND (1961a): A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest.
BENKŐ LORÁND (1961b): Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban: MNy. 57: 401–13.
BENKŐ LORÁND (1967a): A nyelvföldrajz történeti tanulságai: I. OK. 24: 29–48.
BENKŐ LORÁND (1967b): Nyelvjáráskutatás és településtörténet: Nyr. 91: 455–64.
BENKŐ LORÁND (1968): Nyelvtörténet és mai nyelv. Adalékok a nyelvi szinkrónia és diakrónia viszonyához: ÁNyT. 5: 41–67.
BENKŐ LORÁND (1986): Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe: Ungarn Jahrbuch 14: 207–24.
BENKŐ LORÁND (1990): A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. MNyTK. 186. sz. Budapest.
DEME LÁSZLÓ (1956a): (Hozzászólás Bárczi Géza előadásához): Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai). Szerk. KNIEZSA ISTVÁN. Budapest.
DEME LÁSZLÓ (1956b): Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Budapest.
DEME LÁSZLÓ (1959): A XVI. század végi norma kérdéséhez: NytudÉrt. 20. sz. Budapest.
EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET (1965): Sopron megye nyelve a XVI. században. Budapest.
ERDÉLYI LAJOS (1913): Die ungarische sogenannte Leichenrede als mundartliches Sprachdenkmal. Journal de la Société Finno-ougrienne 30. Helsinki.
ERDÉLYI LAJOS (1914): Melyik területen írhatták a Gyulafehérvári Glosszákat?: Erdélyi Múzeum 1914. Klny.
ERDÉLYI LAJOS (1926): Magyar nyelvi tanulmányok. I. Budapest. 51–65, 100–130.
ERDÉLYI LAJOS (1929a): Magyar nyelvi tanulmányok. II. Budapest. 32–97.
ERDÉLYI LAJOS (1929b): A székelyek eredetéhez (Újabb adatok): Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy. Klny.
FISCHER IZIDOR (1902): Az Ehrenfeld-kódex nyelvjárása. Budapest.

GOMBOCZ ZOLTÁN (1924): Sömör: MNy. 20: 60–3.
GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS: (1914–1944): Magyar etymológiai szótár. Budapest.
HATVANI JÁNOS (1914): A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezései alapján. Nyelvészeti Füzetek 72. sz. Budapest.
HORGER ANTAL (1934): A magyar nyelvjárások. Budapest.
IMRE SAMU (1971): Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvatlasz anyagában: MNy. 67: 134–44.
KAUSCH MIHÁLY (1901): A Tihanyi kódex nyelvezete. Budapest.
KISS JENŐ (1990): A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. Budapest.
LOSONCZI ZOLTÁN (1915–20): Az *ö*-zés története: NyK. 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
LOSONCZI ZOLTÁN (1916): Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés: Nyr. 45: 281–9, 373–80.
MELICH JÁNOS (1903—5): Szláv jövevényszavaink I/1–2. Budapest.
MELICH JÁNOS (1925): Ómagyar nyelvjárások: MNy. 21: 52–3.
NÉMET GÁBOR (1907): A Vitkovics-kódex nyelvjárása. Budapest.
PAPP LÁSZLÓ (1959): A XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. Budapest.
PAPP LÁSZLÓ (1961): Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Budapest.
PAPP LÁSZLÓ (1963): Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Budapest.
P. HIDVÉGI ANDREA–PAPP LÁSZLÓ (1959): Magyar nyelvjárási tanulmányaink 1945-től 1958-ig: MNy. 288–302.
SIMONYI KÁLMÁN (1908): A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátságai. Budapest.
SZABÓ JÓZSEF (1990): Magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigetek. Szeged.
TEMESI MIHÁLY (1980): A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Budapest.
TÖRÖK GÁBOR (1964): A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. Budapest.
ZELLIGER ERZSÉBET (1988): Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ, SZŰCS LÁSZLÓ. Budapest, 1029—40.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 51–64

DEBRECEN
1997.

Az egyes számú 3. személyű birtokos személyjel párhuzamos alakjainak realizációi Medvesalja és környéke idősebb nemzedékének nyelvében

A 3. személyű birtokos személyjelek rendszere a mai köznyelvben elég egyszerű. Palatális–veláris szempontból illeszkednek, magánhangzós és *j*-s változatuk egyaránt előfordul: *-a/-e, -ja/-je; -uk/-ük, -juk/-jük.* Elöljáróban megjegyzem, hogy jelen dolgozatban csupán az egyes számú birtokra utaló egyes szám 3. személyű toldalékkal *(-a/-e, -ja/-je)*[1] foglalkozom. Külön-külön nyelvi változónak tartom a személyjel veláris változatát *(-a/-ja)* és palatális *(-e/-je)* változatát, hiszen ezek olyan egységek, amelyeknek alternatív megvalósulásai egyaránt vannak (vö. WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 124). A realizációk között tartom számon egyrészt a hangalakváltozatokat, másrészt az ejtésváltozatokat. Hangalakváltozatoknak azokat az adatokat nevezzük, amelyekben fonematikus jellegű eltérés, valamint fonémahiány vagy -többlet van. A fonémán belüli hangszínváltozatot mutató realizációkat ejtésváltozatoknak hívjuk (vö. ÚMTsz. I, 16).

Az alakváltozat és az ejtésváltozat a dialektológiában nem azonos szintű kategória, de szociolingvisztikai szempontból, nyelvi változókként kezelve őket egyenrangúak.

Tanulmányomban megvizsgálom az *ablaka ~ ablakja, üvege ~ üvegje* párhuzamos alakváltozatok használatának a jellemzőit, vagyis összefüggéseket keresek az egyes beszélők életkora, iskolázottsága, foglalkozása és a nyelvi változó megvalósulásai között.

A jelen tenulmány alapját adó medvesalji gyűjtést 1993 nyarán kezdtem meg nyitrai főiskolai hallgatók közreműködésével. Tekintettel arra, hogy A magyar nyelvjárások atlaszának gyűjtőmunkája erre a vidékre KOVÁCS ISTVÁN próbagyűjtésein kívül nem terjedt ki (KOVÁCS ISTVÁN, Medvesalja és környéke: Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Bp., 1947. IV.), kutatásom elsősorban a nyelvjárási alaprétegre irányult. Ezért döntően

[1] Az *-a* és a *-ja* alatt mindenütt *-à* és *-jà* ejtésváltozat értendő. Az *-e* és a *-je* realizációs skálája igen színes ezen a területen. A 3. és 4. mellékleten ezek megtalálhatók. A szövegben és a táblázatokban a variációk összességét az *-e* és a *-je* szimbolizálja.

az idősebb korosztályból, a 60 éven felüliekből választottam adatközlőimet. A hatvanöt adatközlőtől kikérdeztük a MNyA. lexikai és morfológiai kérdéseit, valamint a teljes palóc kérdőívet (BALOGH LAJOS–PELLE BÉLÁNÉ, Kérdőív a palóc nyelvjárási sajátságok felkutatásához. [Palóc kutatás. Módszertani Közlemények XIII.]). Az ellenőrzésre és szövegfelvételek készítésére a következő évben került sor. Ezek után csak a kérdőfüzetekből több mint hetvenezer adatot tartalmazó korpusz áll rendelkezésemre. Ebből a hatalmas anyagból most csak — címszavakban felsorolva — a következők feldolgozását tűztem magam elé (zárójelben a MNyA. térképlapjainak a száma, illetve a Palóc kérdőívre utaló jelzés): *ablaka* (1106), *taréja* (1145), *tompora* (P), *üvegje* (1137), *zsebe* (1150).

A tizenkét települést (Sőreg, Ajnácskő, Csevice, Gömöralmágy, Dobfenek, Gömörpeterfala, Óbást, Egyházasbást = Újbást, Bakóháza, Vecseklő, Medveshidegkút, Tajti) magában foglaló tájegység mai lakosságának döntő többsége mezőgazdasági munkából igyekszik megélni, de egyre többen járnak be a közeli városokba, Fülekre, Rimaszombatba dolgozni. A fiatalok pedig mihelyt tehetik, elhagyják falujukat.

Az 1991-es népszámlálási adatok szerint a vizsgált körzetben 5261-en éltek, közülük 4946 volt magyar nemzetiségű, vagyis átlagosan 94,01%. A magyar nemzetiség aránya legnagyobb Tajtiban (99,19%), a legkisebb pedig Ajnácskő településen (89,58%). A terület lélekszáma rohamosan csökken. Tíz év alatt majd 10%-kal fogyatkozott meg a lakosság. A GYURGYÍK-könyvből vett adatok alapján készített táblázatomból (1. sz. melléklet) s főleg ennek az 1980 és 1991 közötti lélekszámváltozást bemutató rovataiból levonható következtetések közül csupán néhányat emelek ki (vö. GYURGYÍK LÁSZLÓ, Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében. Pozsony, 1994. 157–160).

1. Az összlakosság száma 1980-ban 5797 fő volt. Közülük 5500 volt magyar nemzetiségű, 297 pedig más nemzetiségű. (A forrás nem sorolja föl a szlovák és a más nemzetiségiek számát, csak a magyart.)

1991-re az összlakosság 536 lélekkel csökkent, ez 9,25%. A magyarok száma 554 fővel, átlagosan 10,1%-kal lett kevesebb. A nem magyar (szlovák, roma és egyéb) nemzetiség 1980-hoz képest abszolút értékben 18 fővel gyarapodott, ez 6,1%.

2. Az egyes települések változási adatait áttekintve az alábbi kép tárul elénk.

A magyarok lélekszáma minden faluban csökkent. A szlovák és egyéb nemzetiségiek száma csak Sőreg és Ajnácskő településeken lett kevesebb a kis létszámukhoz képest jelentősebben, 10, illetve 23 fővel. A korábbi szinten maradt a lélekszámuk Gömörpéterfalán és Tajtiban. Hat községben kisebb-nagyobb mértékben emelkedett a számuk, de leginkább Újbástban (21 fővel) és Medveshidegkúton (15 fővel). A szoros értelemben vett Medvesalja központja az orvosi rendelővel, az öregek otthonával, a templommal, az iskolával, az óvodával,

a JRD ('mezőgazdasági termelőszövetkezet') irodáival és a határőrség laktanyájával, területi központjával Újbást. Medveshidegkutat többek között ehhez a központhoz való közelsége teszi vonzóvá a betelepülni vágyók számára. Nem csoda tehát, ha ennek a két településnek viszonylag lassúbb az elnéptelenedése.

3. Említésre méltó, hogy a térségben csupán Gömöralmágy összlakosságának a száma közelíti meg az 1980-as szintet.

A táblázatból imént levont és még levonható következtetések, úgy gondolom, sokakat meggyőznek arról, hogy ebben a viszonylag zárt világban, ahol a néprajzosok tanúsága szerint is még sok hagyomány él például a táplálkozás, a jeles napok megünneplése, a temetkezési szokások stb. köréből (vö. A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása. Szerk. JÁN BOTÍK és MÉRY MARGIT. Bratislava, 1981; Gömör néprajza I. Szerk. ÚJVÁRY ZOLTÁN. Debrecen, 1985; BENKŐ ÉVA, Nagycsalád a Medvesalján. (Gömör néprajza IV.) Debrecen, 1986; ZSUPOS ZOLTÁN, Dél-Gömör gyűjtögető gazdálkodása. (Gömör néprajza X.) Debrecen, 1987), mindenképpen érdemes a nyelvjárási alapréteget felkutatni. S ezt addig kell megtennünk, amíg van kiktől kérdezősködnünk.

Az adatközlőkről a 2. sz. melléklet tájékoztat.

Célkitűzésemből következően olyan adatközlőket választottam, akik helyben születtek, keveset voltak távol falujuktól, és leginkább paraszti munkát végeztek magángazdálkodókként és/vagy a szövetkezetben.

Adatközlőim n e m e k s z e r i n t i megoszlása (61,5% nő) megfelel a szlovákiai magyar lakosságon belüli arányoknak. A 45 és 59 év közötti korcsoportokban 52–54% a nők aránya, később, a 70–74 éveseknél már 62,5%, a 80 éven felülieknél pedig 67,9% a nő (vö. GYURGYÍK, i. m. 30).

Minden adatközlő rendelkezik a l a p i s k o l a i v é g z e t t s é g g e l, s ezen kívül 1 férfi k ö z é p f o k ú, 1 pedig f e l s ő f o k ú (mezőgazdasági főiskolai) képesítéssel is. Összességében tehát 96,9%-nak alapiskolai, 1,5–1,5%-nak közép-, illetve felsőfokú végzettsége van. A szlovákiai magyar lakosság megfelelő korcsoportjainak az értékeivel összehasonlítva adataimat, megállapíthatjuk, hogy az alapiskolai végzettségűek aránya Medvesalján 7-8%-kal magasabb, a középiskolai és a felsőfokú viszont lényegesen alacsonyabb: fele, harmada (vö. GYURGYÍK, i. m. 125). Ezt az eltérést magyarázhatja a pályaválasztást döntően befolyásoló falusi településszerkezetű lakosság szükséglete, értékrendje is, nemcsak a felsőbb iskolák távolsága. (Az ötvenes évek közepéig-végéig nem volt rendszeres buszjárat sem a falvak és a közeli két város között; a vasút ma is elkerüli a medvesalji településeket.)

A nyelvhasználatot befolyásoló tényezők között tartjuk számon az a d a t k ö z l ő k f o g l a l k o z á s á t. Adatközlőim 60%-a a mezőgazdaságban dolgozott magángazdaként a családi földeken, illetőleg a szövetkezetben. Alig 10% végzett kisegítő vagy napszámos munkát. A férfiak közül tízen (az összes adatközlő kb. 15%-a) dolgoztak az iparban, de ez az ipar is többnyire a

faluhoz kapcsolódott: kovács, molnár stb. Szükségből, rövidebb időre, idénymunkára átjárt két adatközlő a nógrádi szénbányákba, egy pedig a zománcgyárba dolgozni. A nők több mint 60%-a főleg a mezőgazdaságban dolgozott, s csak mintegy 25%-a meghatározóan a háztartásban.

A beszélő nyelvhasználatát generációs hovatartozása is meghatározza. KISS JENŐ A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana című könyvében ennek a jelentőségét külön is hangsúlyozza. Tapasztalatai alapján azt állítja, hogy a legidősebbek, a 70 éven felüliek nyelvhasználatában vannak olyan régiességek, amelyekkel csak ők élnek, neologizmusok viszont nem fordulnak elő, és „Idegenekkel is nyelvjárásban beszélnek" (KISS, i. m. 162). Adatközlőimet éppen e megokolásból, s a nyelvjárási alapréteg felderítése/felderíthetősége céljából az idősebb és a legidősebb nemzedékből választottam. Koruk szerint — tízéves periódusokat alkalmazva — a következőképpen oszlanak meg adatközlőim: 61–70 év között 30 fő (46,15%), 71–80 év között 29 fő (44,62%) és 80 fölött 6 fő (9,23%). A legidősebb korcsoport képviselőinek a száma egyrészt azért ilyen kicsi, mert többségüknek már az emlékezete bizonytalan, s legfőképpen pedig a gyűjtési területen százalékarányban is megközelítőleg ennyi 80 éven felüli él.

Az adatok elemzése

A birtokos személyjel *j* nélküli és *j*-s változatának használata morfémánként eléggé változó. IMRE SAMU nyelvjárási monográfiájában azt állapítja meg, hogy „A palóc területeken gyakori a *zsebe* típusú forma, máshol általánosabb a *zsebje;* nagyjából hasonló a helyzet az *üvege : üvegje, testvérét : testvérjét* párokkal is. Az *ablaka : ablakja* formák közül a *j* nélküli a keleti részeken némileg gyakoribb. (...) Végeredményben úgy látszik tehát, hogy a *j* nélküli formák északon-ék.-en viszonylag gyakoribbak, bár a kérdés további részletesebb vizsgálatra szorul" (IMRE, MMNyjR. 311).

Az IMRE SAMU által szükségesnek tartott részletesebb vizsgálathoz kívánok hozzájárulni azzal, hogy bemutatom a *j* nélküli és a *j*-s realizációk váltakozását.

A magyar nyelvjárások atlasza megfelelő lapjainak az adatai arról tanúskodnak, hogy a kutatott területünkhöz legközelebb eső pontok némelyikén (Cssz-17: Bolyk, Cssz-18: Magyarhegymeg, Cssz-19: Zsip; H-6: Karancslapujtő, H-7: Bárna, H-10: Borsodszentgyörgy) váltakozik az *àblàka ~ àblàkja,* a *tàréja/tàràjà ~ tàréjjà/tàràjjà* és az *üvegë ~ üvegjë.* A *zsebe* térképlapján viszont ezekről a helyekről nem jegyeztek föl egyetlen *j*-s adatot sem. (Lásd a 3–4. mellékletet.)

Vajon megfigyelhetők-e, s ha igen, milyen tendenciák a *j*-s és a *j* nélküli adatok használatában? Erre a kérdésre igyekszem válaszolni a következőkben. A meghatározó tényezők közül kizárhatjuk az iskolai végzettséget, hiszen a 65 adatközlőből 63-an csupán alapiskolával (= általános iskolával) rendelkeznek. Figyelembe kell azonban vennünk a vizsgálatban determináló tényezőként az

adatközlők nemét, foglalkozását és korát (5. sz. melléklet). Az adatközlők és az adatok összesítése.

			Adatközlő	Adat
-a/-ja[1]	*ablaka*	*ablakja*	65	69
	tompora	*tomporja*	61	64
	taréja	*taréjja*	[illegible]	[illegible]
	taraja	*tarajja*		
	Összesen:		191	215
-e/-je[2]	*üvege*	*üvegje*	65	65
	zsebe	*zsebje*	65	65
	Összesen:		130	130
	-a/-ja + *-e/-je* összesen:		321	345

A táblázatból leolvasható, hogy a 65 adatközlőtől az öt címszóra összesen 345 értékelhető választ kaptam, 215-öt a veláris változatra, 130-at pedig a palatálisra.

Az *-a/-ja* változó esetében mindhárom kikérdezett szavunknál egyazon adatközlő beszédében váltakozott a *j*-s és a *j* nélküli előfordulás. A párhuzamos variációkat azonos értékűeknek vettem, ezért a *j* nélküli és a *j*-s adatok számát is megnöveltem velük, de természetesen külön is viszonyítom ezeket az összeshez.

Az elemzésben — még ha a táblázatban egyszerre közlöm is őket — mindenképpen a veláristól elkülönítve kell foglalkozni a palatális alakváltozat *j*-s és *j* nélküli realizációjával, mert a számadatok nem egy esetben éppen ellenkező tendenciákról árulkodnak.

Nemek és életkorok szerinti jellemzők:

	Férfi (%)	Nő (%)
-a	71,10	65,95
-ja	18,73	21,95
-a/-ja	10,18	12,13
-e	76,39	81,39
-je	23,61	18,61

A nemenkénti használatot összesítő táblázatból kiderül, hogy a veláris alakváltozatok közül a férfiak 70%-ánál is több részesíti előnyben a *-j* nélküli formát, a nőknek ennél valamivel kevesebb, mintegy 66%-a. A nők viszont a *j*-s realizációval élnek többször (21,95%), mint a férfiak (18,73%). Ugyancsak a nőkre jellemző inkább az *-a* és a *-ja* párhuzamos használata is (nők: 12,13%, férfiak: 10,18%).

A személyjel palatális változatai közül a j nélküli alak a nőknél fordul elő gyakrabban (81,39%), a férfiaknál valamivel kevesebbszer (76,39%). Ebből természetesen az következik, hogy a *-je* és ejtésváltozatainak használata a nemek tekintetében az előzőnek a fordítottja.

Az átlagokat bemutató táblázatnál azonban még tanulságosabb, ha az egyes korcsoportok%-os mutatóit is megvizsgáljuk.

		61–70. év	71–80. év	80 fölött
-a	ffi	68,29	70	75
		68,90	70,61	66,06
	nő	69,50	71,21	57,14
-ja	ffi	19,51	20	16,67
		20,76	17,56	22,62
	nő	22,03	15,15	28,57
-a/-ja	ffi	12,20	10	8,33
		10,34	11,82	11,31
	nő	8,47	13,63	14,29
-e	ffi	100	66,67	62,5
		95,84	72,01	68,75
	nő	91,67	77,5	75
-je	ffi	0	33,33	37,5
		4,16	27,92	31,25
	nő	8,33	22,5	25

A férfiaknál a *j* nélküli veláris variáns a legidősebb korcsoporttól elindulva egyenletesen csökken (75% → 70% → 68,29%), a *j*-s alak hullámzó képet mutat (16,67% → 20% ← 19,51%), a párhuzamos realizációk aránya növekedik (8,33% → 10% → 12,2%).

A nőknél a *j* nélküli veláris forma aránya hullámzó (57,14% → 71,21% ← 69,50%), a *j*-s alak ugyancsak ilyen (28,57% → 15,15% ← 22,03%), a párhuzamos használat viszont egyre csökken (14,29% → 13,63% → 8,47%).

Ha a férfiak és a nők adatait korcsoportonként együttesen vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a *j* nélküli veláris alak használata hullámzó (66,06% → 70,61% ← 68,90%), ugyanilyen a *j*-s forma mennyisége is (22,62% → 17,56% ← 20,76%). Enyhén hullámzó, de csökkenő mértékű a párhuzamos variációk előfordulása is.

A palatális változatok az előbbieknél egyszerűbb képet mutatnak. Mind a férfiaknál, mind a nőknél a j nélküli alak használata a 80 éven felüliekhez képest erősen növekedik (férfiak: 62,5% → 66,67% → 100%, nők: 75% → 77,5% →

91,67%). A *j*-s realizáció ugyanilyen mértékben csökken (férfiak: 37,5% → 33,33% → 0%, nők: 25% → 22,5% → 8,33%).

Ha ezek utána a férfiaknak és a nőknek a nyelvi változónk egyes variációira vonatkozó adatait összesítve nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy a *j* nélküli palatális forma használata erősen növekedik (68,75% → 72,01% → 95,84%), a *j*-sé pedig hasonlóképpen csökken a legidősebb korosztálytól elindulva (31,25% → 27,92% → 4,16%).

A hangrendi illeszkedést most már figyelmen kívül hagyva, csupán a *j* hiányát vagy meglétét tekintve a következőket állapíthatjuk meg. Mind a férfiak, mind a nők megközelítőleg azonos mértékben (73,75 és 73,67%) részesítik előnyben a *j* nélküli formát a *j*-s változattal szemben (21,17 és 20,28%). A párhuzamos realizációk figyelembevétele az eredményeket torzítaná, ugyanis a palatális sorból ez a típus hiányzik: nincs *-e/-je* váltakozás egyazon személy(ek)nél:

	61–70. év	**71–80. év**	**80 fölött**
-a, -e	82,37%	71,31%	67,41%
-ja, -je	12,46%	22,74%	29,94%

Ha korcsoportonként tekintjük át adatainkat, azt látjuk, hogy a *j* nélküli változatok száma az életkor csökkenésével növekedik. Ennek a tendenciának az ellenkezője érvényes a *j*-s formákra.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az életkor és a valamelyik nemhez tartozás a *j* nélküli és a *j*-s változatok használatának a mértékében befolyásoló tényező.

Nemek és foglalkozások szerinti jellemzők:

Az adatközlők foglalkozását tekintve a négy közül csak két kategóriában vethetjük össze a férfiak és a nők adatait, mert csupán a mezőgazdaságban és a napszámosként/kisegítőként dolgozók között találhatók meg mindkét nem képviselői. Az iparba még nem járt el dolgozni a vizsgált korcsoportok egyetlen női adatközlője sem, az pedig még ma is természetesebb, hogy a háztartási munkát a nők végzik.

	Mezőgazdaság			Napszámos/kisegítő		
	ffi	nő	átlag	ffi	nő	átlag
-a	66,67	71,1	68,89	50	64,7	57,36
-ja	20,83	16,87	18,85	25	23,53	24,26
-a/-ja	12,5	12,05	12,28	25	11,76	18,38
-e	71,4	76	73,7	100	100	100
-je	28,6	24	26,3	0	0	0

	Ipar (csak férfi)	Háztartásbeli (csak nő)
-a	77,42	68,75
-ja	16,29	21,88
-a/-ja	6,45	9,38
-e	4,80	5,27

(A táblázatok számai százalékértékeket jelentenek.)

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak összesített adatai azt mutatják, hogy a nők inkább a *j* nélküli (73,55%), a férfiak pedig a *j*-s alakokat (24,72%) részesítik előnyben. A veláris hangrendű párhuzamos változatok használata majdnem azonos mértékú (férfiak: 12,5%, nők: 12,05%).

A napszámos/kisegítő körben dolgozók közül is a nők a *j* nélküli formát (82,35%), a férfiak pedig a *j*-s változatot (12,5%) használják valamivel gyakrabban. (Itt megjegyzendő, hogy a *-je* és variációi egyik nem képviselőinél sem fordulnak elő.)

Ha a nemek szerint összevetjük az egyes foglalkozási ágakban vizsgált nyelvi változónk realizációit, a következőket tapasztaljuk. A férfiaknál az *-a* realizációja az iparban dolgozók között a leggyakoribb (77,42%), ezt követi a mezőgazdasági munkásoké (66, 67%), a napszámosok/kisegítők körében a legkevesebb (50%).

A *j* nélküli változatokat a férfiaknál együttesen tekintve kissé módosul az *-e* gyakorisága következtében a kép, de itt is első helyen áll az ipari munkások (86,31%), második viszont a napszámos/kisegítő réteg (75%), harmadik pedig a mezőgazdasági dolgozók kategóriája (69,35%).

A nőknél az *-a* realizációja a mezőgazdaságban foglalkoztatottaknál a leggyakoribb (71,1%), a háztartásbelieknél alig kevesebb (68,75%), a napszámosoknál/kisegítőknél a legkevesebb (64,7%).

A *j* nélküli változatokat a nőknél együttesen vizsgálva kissé másképp alakul a kép az *-e* gyakorisága hatására. Szinte azonos mértékű a napszámosok/kisegítők (82,35%) és a háztartásbeliek körében (81,74%). Tőlük alig marad le a *j* nélküli formák mennyisége a mezőgazdaságban foglalkoztatottak nyelvében (73,55%). Mindkét nem adatközlőitől kapott adataimat csak a mezőgazdaságban foglalkoz-

tatottak és a napszámos/kisegítő kategóriában lévők körében hasonlíthatjuk össze. Ezek szerint a *j* nélküli változatot a napszámosok/kisegítők között tarthatjuk gyakoribbnak (78,68%), ennél mintegy 7%-kal kevesebb a mezőgazdaságiak nyelvében 71,30%). A *j*-s variáció viszont a mezőgazdaságban foglalkoztatottak között nagyobb arányú (22,4%), a napszámosok/kisegítők között átlagosan ennek csupán a fele (12,13%). Itt megjegyzendő, hogy a napszámosok/kisegítők körében a palatális változat *j*-s realizációja egyszer sem fordult elő.

K ö v e t k e z t e t é s e k

1. Imre Samu feltevése, hogy „a *j* nélküli formák északon-ék.-en viszonylag gyakoribbak" (IMRE, i. m. 311), területünkre nézve olyannyira beigazolódott, hogy a „viszonylag" megszorítás már nem is érvényes. Adataim elemzése azt mutatja, hogy az idősebbek (a 80 év felettiek) beszédében az egyes számú 3. személyű birtokos személyjel *j*-s formája gyakoribb volt korábban. Napjainkhoz közeledve egyre kisebb az aránya ennek a realizációnak.

2. A *j* nélküli alak mindig is gyakoribb volt, korunkhoz közeledve azonban — leginkább az *-a/-ja* párhuzamos variációk csökkenésének következtében — az *-a* használata erősödőben van.

3. Az *-e/-je* párhuzamos variációjával egyazon beszélő nyelvhasználatában nem találkoztam, s a kutatott területen az *üvege ~ üvegje, zsebe ~ zsebje* váltakozás sem jellemző, bár még előfordul, de leginkább a hetvenévesek és ennél idősebbek beszédében.

4. Adatközlőim nyelvhasználatában a foglalkozási ágak kevésbé meghatározók az életkoruknál. Ez többek között a tájegység viszonylag zártabb néprajzi és nyelvi jellegével, valamint a lakosság zárkózottabb természetével, korábbi egységét megőrizni akaró szándékával magyarázható.

5. KIEFER FERENC egyik tanulmányában a *j*-s alakok köznyelvi terjedésének az okát kutatva rámutat a morfotaktikai transzparencia elvének meghatározó szerepére (vö. *-a/-e* vagy *-ja/-je*?: NyK. 91: 119–125). Medvesalján és környékén éppen az ellenkező jelenség lehet folyamatban a vizsgált korcsoportok nyelvhasználatában. Ott mintha a legidősebbek követnék/követték önkéntelenül is a morfotaktikai transzparencia elvét.

CS. NAGY LAJOS

1. sz. melléklet:

Medvesalja és környéke lélekszámának változása 10 év alatt

Település	A lakosság száma 1980-ban			A lakosság száma 1991-ben									Változások 1980-hoz képest					
	Össz.	Ebből		Össz.	Ebből								Össz.	Ebből				
		magy.[1]	%		magy.	%	szlov.	%	roma	%	egyéb	%		%	magy.	%	nem m.	%
1. Sőreg	645	591	91,63	602	558	92,69	44	7,31	0	0	0	0	-43	-6,67	-33	-5,58	-10	-18,5
2. Ajnácskő	1291	1143	88,54	1200	1075	89,58	117	9,75	0	0	8	0,67	-91	-7	-68	-5,94	-23	-15,5
3. Csevice[2]	(130)																	
4. Gr. Almágy	718	684	95,26	712	674	94,66	31	4,35	0	0	7	0,98	-6	-0,84	-10	-1,46	+4	+11,76
5. Dobfenek	191	198	98,95	171	164	95,91	4	2,34	0	0	3	1,75	-20	-10,47	-25	-13,23	+5	+250
6. Gr. Péterfala	418	404	96,65	311	298	95,82	8	2,57	5	1,61	0	0	-107	-25,6	-106	-26,24	-1	-7,14
7. Óbást	465	461	99,14	417	408	97,84	7	1,68	1	0,24	1	0,24	-48	-10,32	-53	-11,5	+5	+125
8. Újbást	636	612	96,23	578	533	92,21	26	4,5	6	1,04	13	2,25	-58	-9,12	-79	-12,91	+21	+87,5
9. Bakóháza[3]	(56)																	
10. Vecseklő	437	431	98,63	361	353	97,78	8	2,22	0	0	0	0	-76	-17,39	-78	-18,1	+2	+33,3
11. Me.Hidegkút	314	308	98,09	291	270	92,78	17	5,84	4	1,37	0	0	-23	-7,32	-38	-12,34	+15	+250
12. Tajti	682	677	99,27	618	613	99,19	2	0,32	2	0,32	1	0,16	-64	-9,38	-64	-9,45	0	0
Összesen:	5797	5500	96,24	5261	4946	94,88	264	5,02	18	0,34	33	0,63	-536	-9,08	-554	-10,07	+18	+6,1

Megjegyzések:

1. Más nemzetiségekre a forrásban 1980-ból nincs adat
2. Csevice közigazgatásilag Ajnácskőhöz tartozik. Az adat forrása: Štatisticky lexikon obci ČSSR 1982. SEVT Praha, 1984. II, 1236–7.
3. Bakóháza közigazgatásilag Újbásthoz tartozik. Az adat forrása: Štatisticky lexikon obci ČSSR 1982. II, 1242–43.

2. sz. melléklet

Az adatközlők összesített adatai

Falu, sorszám	Összes adat-	Életkor						Iskolai végzettség				Foglalkozás					
		61–70		71–80		81 fölött		al.		köz.	ff.	mg.		ht.	ip.	nsz.	
	közlő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	ffi.	ffi	nő	nő	ffi	ffi	nő
1. Sőreg	3	1	1		1			1	2			1		2			
2. Ajnácskő	10	4	5		1			3	6	1			1	3	4		2
3. Csevice	1		1						1				1				
4. Almágy	8	2	2	1	2		1	2	5		1	2	3	1	1		1
5. Dobfenek	5	2	2	1				3	2			3	2				
6. Gr.Péterfala	7		1	3	2	1		4	3			4	3				
7. Óbást	3			1	2			1	2			1	2				
8. Újbást	4				3	1		1	3				2	1	1		
9. Bakóháza	4	1	1		2			1	3				1	1		1	1
10. Vecseklő	6		1	1	4			1	5				5		1		
11. Me.Hidegkút	6	2	2		1	1		3	3					2	3		1
12. Tajti	8		2	2	2	1	1	3	5			3	5				
Összesen	65	12	18	9	20	4	2	23	40	1	1	14	25	10	10	1	5

3. sz. melléklet

Az *ablaka, taréja, tompora* fonetikai realizációi:

A MNyA. szlovákiai adatai:

Cssz–17 (Bolyk): *ablákjá, ablákà; taréjà, tarájà, tarājà.*

Cssz–18 (Magyarhegymeg): *ablákà; taréjjà, tarájà, taréjà.*

Cssz–19 (Zsip): *ablákjà, ablákà; taréjà, taréjà.*

A kutatott terület adatai:

1. Sőreg (szl. Šurice): *ablákjà; tarájà; tomporà.*
2. Ajnácskő (szl. Hajnáčka): *ablákjà; tarájà; tomporà.*
3. Csevice (szl. Štávica): *ablákjà; tarájà; tomporà.*
4. (Gömör)Almágy (szl. Gemerský Jablonec): *ablákjà; taróujà, tarájjà; tomporà.*
5. Dobfenek (szl. Dubno): *ablákà; tarájà, tarējjà; tomporà.*
6. Gömörpéterfalva (szl. Petrovce): *ablákjà; tarájà; tomporà.*
7. Óbást (szl. Stará Bašta): *ablákà; tarájà; tomporà, tomporjà.*
8. Újbást (szl. Nová Bašta): *ablákà, ablákjà; tarājà.*
9. Bakóháza (Bakov): *ablákjà; tarájjà, tarējà; tomporà.*
10. Vecseklő (szl. Večelkov): *ablákà; tarájà; tomporà.*
11. Medveshidegkút (szl. Studená): *ablákà; taréjà; tomporà.*
12. Tajti (szl. Tachty): *ablákjà; tarájà; tomporà.*

A MNyA. magyarországi szomszédos adatai:

H–6 (Karancslapujtő): *ablákjà, ablákà; tarájjà*

H–7 (Bárna): *ablákjà; tarájjà.*

H–10 (Borsodszentgyörgy): *ablákjà, ablákà; tarájà, tarájjà, tarējjà.*

4. sz. melléklet

Az *üvegje, zsebe* fonetikai realizációi:

A MNyA. szlovákiai adatai:

Cssz–17 (Bolyk): *üvegi, [üvegjë]; zsebi.*
Cssz–18 (Magyarhegymeg): *üvegi; zsebi.*
Cssz–19 (Zsip): *üvegë, üvegjë; zsebë.*

A kutatott terület adatai:

1. Sőreg (szl. Šurice): *üv̑ëgi; zsẹ̑bi, zsẹ̑bë.*
2. Ajnácskő (szl. Hajnáčka): *üvegë; zsebi.*
3. Csevice (szl. Štávica): *üvegë; zsebi.*
4. (Gömör)Almágy (szl. Gemerský Jablonec): *üvegi; zsebi.*
5. Dobfenek (szl. Dubno): *üvẹgẹ; zsebi.*
6. Gömörpéterfalva (szl. Petrovce): *üvegjë; zsebë.*
7. Óbást (szl. Stará Bašta): *üvegji; zsebi.*
8. Újbást (szl. Nová Bašta): *üvegi; zsebje, zsebji.*
9. Bakóháza (Bakov): *üv̑ëgẹ̑; zsëbi.*
10. Vecseklő (szl. Večelkov): *üvẹgi; zsẹ̑bẹ̑, zsẹ̑bi.*
11. Medveshidegkút (szl. Studená): *üvëgẹ̑; zsëbi.*
12. Tajti (szl. Tachty): *üvegje; zsebi.*

A MNyA. magyarországi szomszédos adatai:

H–6 (Karancslapujtő): *üvegi; zsebi.*
H–7 (Bárna): *üvegi; zsebi.*
H–10 (Borsodszentgyörgy): *üvegjë; zsebë.*

5. sz. melléklet

Az adatok számszerű és százalékos megoszlása életkor és nem, valamint foglalkozás és nem szerint

Morféma	Életkor és nem						Foglalkozás és nem					
	61–70		71–80		81 fölött		mezőg.		házt.	ip.	napsz.	
	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	nő	ffi	ffi	nő
ablaka	4	5	3	10	2		4	11	3	5		1
tompora	12	18	9	17	3	2	14	23	9	9	1	5
taraja/taréja	12	18	9	20	4	2	14	25	10	10	1	5
	28	41	21	47	9	4	32	59	22	24	2	11
%	68,29	69,50	70,00	71,21	75,00	57,14	66,67	71,10	68,75	77,42	50,00	64,71
ablakja	8	13	6	10	2	2	10	14	7	5	1	4
%	19,51	22,03	20,00	15,15	16,67	28,57	20,83	16,87	21,88	16,29	25,00	23,53
ablaka/ablakja taraja/tarajja taréja/taréjja tompora/tomporja	5	5	3	9	1	1	6	10	3	2	1	2
%	12,20	8,47	10,00	13,63	8,33	14,29	12,50	12,05	9,38	6,45	25,00	11,76
	41	59	30	66	12	7	48	83	32	31	4	17
%	100,00											
üvege	12	15	3	14	2	1	6	15	9	11	1	5
zsebe	12	18	9	17	3	2	14	23	9	9	1	5
	24	33	12	31	5	3	20	38	18	20	2	10
%	100,00	91,70	66,70	77,50	62,50	75,00	71,40	76,00	94,70	95,20	100,00	100,00
üvegje	–	3	6	6	2	1	8	10	–	–	–	–
zsebje	–	–	–	3	1	–	–	2	1	1	–	–
	–	3	6	9	3	1	8	12	1	1		
%	0,00	8,30	33,30	22,50	37,50	25,00	28,60	24,00	5,27	4,80		
	24	36	18	40	8	4	28	50	19	21	2	10
%	100,00											

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 65–74

DEBRECEN
1997.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában

1. Mai nyelvünk beszélt változatának az utóbbi időben lendületesen bontakozó kutatása és eredményei felvetik, inspirálhatják, sőt igényként is állítják a magyar nyelvtörténet elé, hogy a beszélt nyelv történeti állapotait és változásait is próbálja meg kinyomozni. Ezt a törekvést természetesen már elég régóta képviselik egy részről a magyar nyelvjárások történetére, más részről a nyelvi egységesülés folyamatára irányuló vizsgálatok és egyre gyarapodó eredményeik. Az új történeti nyelvtan munkálatai során pedig kiemelt figyelem fordult az írott és beszélt nyelv különbségeire a korai és késői ómagyarban, amint ez a megjelent kötetekből, illetve szerzőik számos idevágó közleményéből kitűnik. Ugyanitt kezdenek megalapozódni azok a módszerek is, amelyek segítségével részben le lehet küzdeni a beszélt nyelv történeti megismerésének közismerten legfőbb akadályát, azt, hogy csak közvetve közelíthető meg, sajátságait nyelvemlékeink írott nyelvéből kell kikövetkeztetni.

Nyilvánvaló, hogy e tekintetben meghatározó szerepe van az írott forrásanyag jellegének, egykori funkciójának, „szerzőinek" és leíróinak. És épp ezért van rendkívüli jelentősége az Erdélyi magyar szótörténeti tárnak nemcsak a nyelvjárástörténet, hanem a beszélt nyelv története vonatkozásában is.

Az „irodalom alatti" nyelvhasználatot tükröző forrásokból származó adatok hatalmas tömege, az adatok többségének lokalizálható volta, sőt az adatközlők révén társadalmi körhöz és stílusszinthez köthetősége, a szövegszituációk elemezhetősége és alkalmilag még más tényezők is kiindulópontul szolgálhatnak, hogy belőlük a XVI–XIX. század beszélt nyelvének főbb sajátságait legalább regionális szinten kiszűrhessük.

A továbbiakban minden nyelvi szintről bemutatok egy jelenséget, mely — remélem — a fentebb mondottakat igazolja.

2. Hangtani szinten a történeti vizsgálat a beszélt nyelvnek természetesen csak olyan ejtésbeli sajátságaira terjedhet ki, amelyeket az írásban rögzítés tükrözhet. Ezeknek tekintélyes hányada területi-táji kötöttséget mutat és a nyelvjárástörténet, a regionális nyelvváltozatok, illetve a nyelvi egységesülés kutatásának hatókörébe tartozik (ezek is azonban nyilvánvalóan a nyelv beszélt változatának jellemzői, és innen szűrődnek be vagy emelik őket be tudatosan az írott változatokba).

Minthogy vizsgálatukra — történeti vonatkozásban is — külön tudományágak szakosodtak, a beszélt nyelvi vizsgálat történeti anyagon olyan ejtésbeli jelenségekre irányulhat elsősorban, amelyeknek nincs vagy nagyon csekély a területi kötöttségük, a beszédnek mindenütt velejárói és természetesen jelentkezésüket is a beszéd fonetikai tényezői motiválják.

Két jelenségcsoportot választottam ki közülük bemutatásra:

a) Az egyik a beszédritmus gyorsaságából, illetve az elnagyolt artikulációból adódó szóalakrövidülés.[1]

A *csinál* ige többféle élőnyelvi alakváltozatai közül, (csinyál, csenyál, csenál, csinál) a hangkivetéses *csál* változat a gyorsritmusú beszédben keletkezhet pl. 1759: „Ezen... kaszállot... az ö Szűlei irtottak és *csálták* vólt" [O. bikal K.]. 1813: „Ben a' Csűrbe... két Hambár Deszkából *tsálvá"* [Veresegyháza AF]. 1827: „nem volt szeg a mivel mész ladát *tsaljanak"* [Görgény MT]. 1846: „Meg *tsáltam* a' kaput" [Kakasd MT *letudódik* 8 al.].

b) A másik jelenségkörből a hangűrkitöltésre és hangátvonódásra hozok példákat.

Az *e ~ é* kérdőszócska magánhangzóra végződő igealakhoz törvényszerűen hiátustöltő *j* hanggal kapcsolódik, s bár ezt az írás általában nem tünteti fel, az erdélyi régiség adatai igen gyakran pontosan tükrözik ezt az ejtésmódot. Pl. 1561: „nem twdom hwa teue ha bozzasra *haytataye* a uagi houa" [Ráton Sz]. 1569: „az három falw, atta vala bernald balasnak (a kaszalót) *Eoreokbeye* awagy mynt." [Mezőbánd MT]. 1625: „aztys ne(m) twdom ha *perletteye* valakj vagy nem" [UszT]. 1636: „latam hogy egy suueget el vetenek, de czigany *ueteje el* avagy mágiar nem tudhátam" [Mv].

Kolozsvár XVI. századi törvénykezési jegyzőkönyveinek tanúvallatásaiból valósággal sereglenek az effajta példák: *„pechetelteye meg"* (1573), *„zolaye rea"* (1582), *„epetetteye"* (1582), *„kerwlteteye meg, meg fizetneie, meg Attaie"* (1583), *„veotteye, chynaltaye, Montaye"* (1584) stb.

De nemcsak a kérdőszócska kapcsolásakor, néha máskor is kiírják a hiátustöltő *j*-t pl. 1654: *Soljomkójin* [Sólyomkő K], 1763: *magájéból* [Fületelke KK], *eo kegjelméjé* [Torda], 1759: *Urájé* [Msz] stb.

A hangos beszédben még a szóhatárokat is átlépheti a hangzás, egy szólamon belül például a szóvégi mássalhangzó a kiejtésben a következő magánhangzós kezdetű szóhoz kapcsolódhat. Írásban azonban ennek csak a legritkább esetben van nyoma (a szóhatártévesztéses alakulatokat leszámítva), mégis egy-két példát erre is idézhetünk a SzT.-ból: 1604: „Azt sem tudom hogy ha wra akaratiabol witeteye wagi mint *witette iel"* [UszT „nagi Balasne Zent abrany Borbarazonj"

[1] Az idézett történeti adat szótárbeli helyére általában akkor utalok, ha az nem a szövegben kiemelt címszó alatt szerepel. Az adat után zárójelben a forrás lokalizációját tüntetem fel az SzT.-beli rövidítéseket használva, a lokalizálhatatlan adatok után kérdőjel áll. Magát a forrásjelzést nem idézem, ez a szótárból visszakereshető.

vall.]. 1635: „zinten nem emlekezhetem hogi ha azt mondae Eő kegime hogi az leveleket oly helire tezi az vagi teőtte hogi megh az *giermekys sem* lattia Sohays" [Vas János nyil. *-e* mut nm I. 1. al.].

Mássalhangzós szóhatáron történő ejtésbeli összevonódás tűnik fel a *mit csinál* tárgyrag nélkül egybeírt alakján pl. 1805: „mi fórmán, miért, és *mitsinyált* azokkal, vagy azok arrával, nem tudom" [Kv]. 1825 *„mitsinájok"* [Háporton AF].

A fentebb bemutatott jelenségtípusok elsősorban annak bizonyítékaként értékelendők, hogy a beszélt nyelv hangtani jelentségei még apróbb részleteiben is jól megragadhatók a nyelvemlékeknek abban a típusában, amelyet a SzT. képvisel. A lényeges ejtésbeli sajátságok feltárása azonban a beszélt nyelv múltjából nyilván elválaszthatatlan a nyelvjárástörténeti és a hangtani egységesülésre irányuló kutatásoktól.

3. Egy másik nyelvi szint, amelyen a beszélt nyelv történeti kutatásához a SzT. hatalmas tömegű anyagot kínál, a f r a z e o l ó g i a . A különböző szókapcsolatok és a szólások elkülönítésére és szövegbe szerkesztett bemutatására e szótár kiemelten nagy gondot fordít, hiszen ezek képviselik a szó használatának legállandóbb szövegkörnyezeteit, s mint ilyenek a szavak jelentéstörténetének szempontjából is rendkívül fontosak.

Frazeológiai egységek a nyelvnek mind a beszélt, mind az írott változatában élnek, de kétségtelen, hogy a beszélt nyelvre inkább jellemzők.[2]

Igen fontos az is a beszélt nyelv történeti kutatásának szempontjából, hogy a SzT. — túlhaladva a NySz. gyakorlatát — a legköznapibb használatú állandósult szókapcsolatokra is éppúgy figyel, mint az elvontabb jelentésű képes kifejezésekre, beleértve a szólásokat és közmondásokat is.

Az anyag gazdagsága miatt egyetlen példa teljes bemutatására sem kerülhet itt sor, mindössze ízelítőt nyújthatok például a testrésznevek párját ritkítóan színes történeti frazeológiájából, ha megkísérelem a *nyak* frazeologizmusainak beszélt nyelvi rétegét vázlatosan bemutatni. Szövegkörnyezetüket és a szöveghez való alkalmazásukat, sajnos, csak egy-két példában lehet itt érzékeltetni.

A *nyak* legkonkrétabb jelentésű frazeológiai csoportja az öltözködésre, a nyakban viselésre, a nyakon át fel- vagy levevésre utal pl. *nyakába ad/hány /köt/vet,* illetve *nyakából kicibárol/kihasogat/kivesz/kivet/levon/ránt, / szaggat.* Szintén konkrét jelentésűek a nyakon való bántalmazásra vonatkozó szókapcsolatok: *nyakon fog /csap/kap/üt, nyaka közé sóz, kitekeri a nyakát.* A nyaktörésre vonatkozó szókapcsolatok *nyaka szakad, nyaka szegik, kitöri a nyakát* viszont elsődleges konkrét jelentésük mellett másodlagos 'abbamarad, befejeződik'

[2] L. erre nézve: SZATHMÁRI ISTVÁN, Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról: MNy. 52: 504 kk; KISS JENŐ, A nyelvjárási frazeológiai egységek vizsgálatáról: MNyRét. 560–5; R. MOLNÁR EMMA, Irodalmi nyelvi szint és frazeológia: uo. 691–8.

jelentésben is használatosak voltak. Pl. „én ugyan bizony meg untam az kappankodast, de megis inkab akarom, hogy legyen vége az munká(na)k mert ha el jősz annak bizony, *nyaka szakad"* — írja 1724-ben Apor Péter a feleségének.

Az érzékletes kép és az elvont jelentés fonódik egybe ebben a régi erdélyi — ma általánosan nem ismert — szólásban is: *megcsípi a lúg a nyakát* 'megégeti a száját, megjárja'. Cserei Heléna használja például emlékiratában: 1710: „A szolga nagy imperiose bemenvén az atyámhoz: „Uram, azt mondja, az úr, Bethlen Gergely uram azért küldött, ezt a két agarat elvitessem". Az atyám *nyakát sem csípte vala még akkor úgy a lúg meg,* mint azután, különben is ez a mi familiánk könnyen a magáét nem engedte másnak, ha haraggal kezdett hozzája" [CsH 151]. Egy másik előfordulását Jósika Jánosnak feleségéhez írt leveléből idézhetjük: 1840: „Látván a fiaim gondolkodásokat... bár mindenemet által adatnám nékik... probálják ők is a világat *s csipje meg a Lug a nyakokat* talán az edgyik veszt valamit az Indolentiájából s a másik is meg győződik benne, hogy a Czime el nem tartya a világon" [JHb].

A büntetésre és a büntetés módjára vonatkozó átvitt és konkrét jelentés együttesen van jelen a következő szókapcsolatokban is: *nyakon köt/köttet,* 'letartóztat', *nyakát szakasztja, kötelet ígér/vet a nyakába, nyakába veti az istrángot, elvágja a nyakát és a seggihez teszi, szakassza meg Isten a nyakát.*

Jelentős — számbelileg is a legnagyobb — az a szókapcsolat-csoport, amelyben a *nyak* metonimikus jelentésváltozással magát a személyt is képviseli, aki — az eredeti szemlélet szerint — a nyakán (fején, vállán) terhet cipel. A frazeológiai egységekben ez átvitt jelentéssé módosul, e szókapcsolatok ugyanis a szóban forgó személy /személyek/ testület kellemetlen helyzetére utalnak. Pl. Huszt várának megvételekor írja 1667-ben Bethlen Gergely Teleki Mihálynak: „Isten kegyelméből benn vagyunk, noha olyan formán, melyet Isten Kigyelmednek *nyakában balul ne adjon,* engemet is szent fiáért szabadítson tőle" [TML IV, 167]. Hasonló jellegű szólások hosszú sorát említhetjük még. Pl. *nyakába bocsát/esik/fordul/háramlik/húz-von/ráz/sújt/szerez/tol/vesz/vet* (pl. *nyakába veti a tuskót* 'nagy terhet vállal'), *nyakában hagy/marad, nyakán hordoz/tart/uralkodik/van, nyakára fordít/hárint/hoz/jár/jő/köt/küld/ül/vesz, nyakára vakar* Pl. 1808 k: „A' Felperes aszt jegyzi meg hogy a 3k és 4k fatenseit nem merte megesketni az Alperes, félvén *Nyakára vakar"* [Dés]. A kellemetlenségtől való megszabadulásra pedig a következő szókapcsolatok utalnak: *nyakáról elmegy/elráz/el/kivet/lerak/levonsz* és az *elvigye az ördög a nyakunkról.*

A szólások alapformájának és szöveghez, illetve szituációhoz alkalmazott változatának a viszonyát, mely beszélt nyelvi felhasználásukról tanúskodhat, csak egyetlen szóláson a 'vesztét okozza vkinek' jelentésű *nyakába veti/vonja az istrángot* kétféle szövegben való megjelenésében mutatom be. Az egyikben a szólás alapformájában fordul elő: 1604: *„nyakaba vete(m)* az or beste kúrva fianak *az istrangoth"* [UszT. Georgius Georgifi de Palfalúa pp vall]. A másik

Betlen Gábor portai követének: Borsos Tamásnak önéletírásából való: 1614: „Itt azért minden embernek tanulni kell, hogy ország és fejedelem ellen való praktikába magát ne elegyítse, sőt ha titkon hallja is, el ne titkolja... hogy *ne vonja az más ember nyakából az maga nyakába az istrángot*... azmint én ekkor jártam vala, hogy másnak kedveztem s az magam fejem esett vala beléje" [BTN 245].

Zárjuk a SzT. frazeológiai anyagának értékelését egy rövid számszerű egybevetéssel. A *nyak* frazeológiáját a NySz.-ban összesen 40 alap- és alkalmazott formájú szókapcsolat, szólás képviseli, a SzT.-ban ennek kétszerese: 88. A NySz.-ban meglevők közül 10 nem jelenik meg a SzT.-ban, a SzT.-ban szereplők közül viszont 65 nincs meg a NySz.-ban. Alapformájában a *nyak* frazeologizmusaiból 12 van meg mindkét történeti szótárunkban. A SzT. tehát a beszélt nyelv történeti kutatásához a frazeológiatörténet oldaláról is rendkívüli lehetőségeket kínál.

4. Alaktani szintről az általános és határozott ragozás keveredését választottam ki bemutatásra, noha — mint az eddigi kutatások jelzik — ez nemcsak beszélt nyelvi sajátság.[3] Először ugyanis Zrínyi költői nyelvében való jelentkezésére terelődött rá a figyelem, majd e jelenség vizsgálatát kiszélesítve, többféle szövegtípusra is kiterjesztve megállapították, hogy az általános és határozott ragozás keveredése a XVI. században a Dunántúlhoz köthető missilisek beszélt nyelvhez közel álló szövegeiben is előfordul. Az új történeti nyelvtan a kései ómagyarból szintén jelzi a két ragozás egymásba átszövődésének számos esetét, de területi kötöttségéről már nem ejt szót. A jelenség legtöbb esetét mondatátszövődésből támadt zavarral magyarázza (i. m. II. 202). Minthogy az átszövődéses szerkezetű mondat a beszélt nyelvre a legjellemzőbb, kétségtelen, hogy az általános és határozott ragozás felcserélődésének számos esete a beszédben keletkezik, onnan ered.

Ezt bizonyítják a SzT.-ból ide vonható adatok is, amelyek egyben cáfolják, hogy e jelenség a Dunántúlra korlátozódott volna. Az viszont, hogy a nyelvterület keleti és nyugati részén is feltűnik, és nemcsak a XVI–XVII. században, hanem — mint látni fogjuk — azután is, szintén amellett szól, hogy ne szűkebb értelemben vett nyelvjárási jelenségnek, hanem általánosabb, a beszélt nyelvváltozat bárhol előfordulható sajátságának tekintsük.

Lássunk először néhány példát az általános ragozás helyén álló határozott ragozásra:

a) vonatkozó névmási tárgy mellett:

1568: „Tordan Egy szallason volt, Andras Katoual, es Andras Kato valamy penzt kezd keresni, *kyth azt monga* volt hogy el vezet Es Talal az gazda szolgaya meg negyed fel talert s *mond* Andras Kato hogy ęoue" [Kv; TJk, III/1. 233]. — A

[3] Bárczi Géza, A tárgyas igeragozás használata Zrinyi műveiben: PaisEml. 206–14; uő, A tárgyas igeragozás használatának történetéből: MNy. 54: 257–70; Abaffy Erzsébet, A tárgyas igeragozás XVI. századi használatáról. NytudÉrt. 40. sz. 16–21.

beszéd közbeni szerkezetváltás: a *kit úgy mond, hogy elveszett* és *azt mondja, hogy elveszett,* szerkezetek keveredése folytán kerülhetett a vonatkozó névmási és a mutató névmási tárgy egymás mellé és keletkezett a *kit... azt mongya, hogy...* kevert szerkezet.

A következő példákban a tartalmi mellérendelés és a grammatikai alárendelés keveredése magyarázhatja az ige határozott ragozását vonatkozó névmási tárgy mellett.

Pl. 1653: „(A brassaiak) *Garast* is veretének a rebellio alatt, *melyet* az egész országban mindenütt *elveszik vala* parancsolat nélkül" [ETA I. 109 NSz.]. 1823–1830: „vagynak az hegynek mindenik aljában kerék talpaló vasak, *melyet* a hegynek innetső aljában *felteszi* a szekeres, s leereszkedvén rajta, a tulsó fogadóban *hagyja"* [*keréktalpaló* al.]. 1834: „Nagy Mozes... Moska János zsellére 51 Esztendős, *melyet* a keresztelő Könyüböl *tudja"* [F. csernáton Hsz; *keresztelőkönyv* al.].

Ha a fenti példákban a *melyet* vonatkozó névmási tárgyat *azt, ezt*-tel helyettesítjük — alárendelőből mellérendelővé alakítjuk —, a határozott ragozás helyénvalóvá válik.

b) főnévi igenévi tárgy mellett:

Pl. 1814: „Gróf Teleki Ádám Ur eő Nagysága Mlgs Vajna Antalné Asszonynak a' legkissebbik Leányával *szereti barátkozni"* [Ne *legkisebbik* al.]. — Ha a *szereti* igealak nem elírás *szeret* helyett, feltehetjük a következő szerkezet keveredést: szereti, hogy barátkozzék — szeret barátkozni.

c) mennyiségjelzős tárgy mellett:

1705: „valami zsidók... beszélék, miképpen Köleséri uram *500 forint ára ezüstöt kontrabontálta volna meg* minthogy nem volt szabad kivinni ezüstöt innen" [WIN I, 376 *kivisz* 24. al.].

d) kihagyásos és átszövődéses mondatszerkezetben:

1550: „otth az Cylla mezö alat *ky* patak vagion... beles patakanak *mongiak,* abban Aranyazoth" [Damos Sz; Petrus Czyoma de damos jb vall. *ki* nm III. 2. al.]. — Amelyik patak ott a Csilla mező alatt van, *azt* béles patakának mondják.

e) nem indokolt:

1638: „az Csiszar Ferencz fia... el niargala s megh visza keresztül kasul, *nem igen nezi vala sem hegjet sem völgjet"* [Mv; *keresztül-kasul* 2. al.].

A példák másik csoportjában általános ragozású igealak fordul elő ott, ahol határozott ragozás volna indokolt

a) határozott névelős, illetve birtokos személyragos szó mellett:

1591: „ne *haicz el az en marhamat* mertt negjed napig kj toliom az lelkedet" [Szentegyházasoláhfalu U; *lélek* al.]. 1574: „Mond Zigarto gergy Istwannak, Ier el hozzam *Ne Banch hazad Nepet* oda be lattod e hogi betegek" [Kv; *e* nm II. 1. al.].

Az is lehetséges, hogy a tárgyas személyrag a *hajtsd el, ne bántsd* hármas mássalhangzó-csoportjából az ejtésben kiesett, s adatunk ezt, nem pedig a ragozáskeveredést tükrözi. Szerkezetkeveredéssel számolhatunk viszont a következő példában: 1639: „mondotta eo nekiek hogy bizony banom aszony nepek hogj *az szeöleöket* kerestül kasul *jartok* [Mv, *keresztül-kasul* 2. al.]. A *szőlőkön keresztül kasul jártok* és *a szőlőket keresztül kasul járjátok* keveredéséből születhetett a fenti „ragozáskeveredés".

b) főnévi igenévi + határozott tárgy mellett:

1653/1655: *„akarok Ozdi Uramat* e dologh felől megh *talalni,* de honn nem lévén el mulék" [Kv; *e* nm I. al.]. 1743: „senki penig *se egyik se másik fát* el darabolvan le hempelgetni ne *merészellyen"* [Torockó; *lehempelget* al.]. E kettős tárgyas szerkezetekre nyilván a tárgyként egyedül álló főnévi igeneves szerkezetek (akarok találni, ne merészeljenek lehempergetni) analógiája hat, pontosabban a beszéd folyamán valószínűleg utólag kapcsolódik be a második tárgy.

c) tárgyi mellékmondat mellett:

Ennek leggyakoribb esete a *mond* igealak használata a tárgyi mellékmondatot bevezető idéző mondatban. A régi nyelvben ez egészen általánosnak látszik, a SzT.-ból is százával lehet rá példákat idézni, de csak egyet említek, amelyben egymás mellett mindkét ragozási forma együtt van: 1568: „Tordan Egy szallason volt, Andras Katoual, es Andras Kato valamy penzt kezd keresni, *kyth azt monga* volt hogy el vezet Es Talal az gazda szolgaya meg negyed fel talert s *mond* Andras Kato hogy ęoue" [Kv; TJk, III/1. 233].

Az idéző *mond* alakokat aligha lehet másképp magyarázni, mint az *úgy mond*-ból kihagyással (ABAFFY, i. m.). A kihagyásos szerkesztésmód pedig szintén a beszélt nyelv jellemző sajátsága, így ezt a jelenséget is bízvást beszélt nyelvi eredetűnek tarthatjuk.

De más jellegű az oka a ragozáskeveredésnek a következő mondatban: 1767: „ha valamikepén... a terminusra a pénzt el küldeni nem lehetne tehát ne egyebnek hanem az lehetetlenségnek *tulajdonítson"* [Haller János lev. *lehetetlenség* al.]. Talán a mellékmondat kettős: feltételes és tárgyi jellege, illetve a menet közben következtetővé átszerkesztett főmondat zavarhatta meg a szabályos ragozást: ha a pénzt elküldeni nem lehetne... a lehetetlenségnek *tulajdonítsa.*

Az alábbi, tárgyi mellékmondatot bevezető mondat igéjének alanyi ragozását talán egy határozatlan tárgy kihagyása és mondatátszerkesztés magyarázza:

1736: „Csodálkozva *néztünk* Kolozsvárott a közép utczában, hogy mondották, hogy vendégfogadó, azon egy nagy szakács vala leírva késsel az tűzhely és irott fazakak előtt" [MetTr. 355 *leír* 12. al.] — e helyett, hogy: Csodálkozva néztünk Kolozsvárott (egy házat) a Közép utcában, (amelyről) mondották, hogy vendégfogadó...

d) A következő esetekben az egymás közelében levő határozott és határozatlan tárgynak a beszéd sodrában egy igealakhoz vonása okozhatja a ragozás szabálytalanságát.

1602: „az magam *lelemessit* kit en kerestem, zerzettem *mindeneket* Nektek *hagyo(m)'*... en az magam lelemessiben Sarinanak (!) semmit Nem hagiok" [Imperfva Cs; *lelemes* al.]. 1613: „Eo felsege[a] *minden rendekett*, ez orzagban az *haro(m) nemzetett le cziendesiczen*" [— [a] Bathory Gábor; *keres* 13. al.]. Mindkét esetben az ige ragozása az először elhangzott tárgy jellegét követi és nem a közvetlenül mellette levőét, bár mai nyelvérzékünk ez utóbbit kívánná.

Noha e kérdés természetesen elmélyültebb vizsgálatot kíván időben és térben is, annyit már most megállapíthatunk, hogy a kétféle ragozás keveredése igen sok esetben bizonyul a beszéd menetében gyakran fellépő szerkezetkeveredés, szerkezetátfedés, szerkezetváltás következményének, s így időben nem korlátozódik a XVI-XVII. századra, hanem — mint a SzT. adatai mutatják — az elmúlt századok mindenikéből van rá példa.

5. A beszélt nyelv mondatszerkesztési jellemzői közül a mondatátszövődés és a kihagyás — néhány példa erejéig — már az előbbiekben szóba került. Kissé részletesebben azonban egy másik mondatszerkezeti jelenséggel is foglalkoznék: a — mai magyar vonatkozásban többféle megközelítésben is elemzett — kiemelő szerkezetekkel.[4] Mai beszélt szövegek elemzése arról tanúskodik, hogy az aktuális mondattagolásban a közlő szándéka szerinti kiemelés fő eszközei a témaismétlő névmásokkal alkotott szerkezetek (pl. Szakmánk, *az* nincsen, de a földhöz értünk. Ez a túlságos sietség, *ez* nem tesz jót stb.), illetve bizonyos partikulafunkcióban használt szavak, többek közt az *aztán* (pl. Ő *aztán* tudja. Te *aztán* nem panaszkodhatsz stb.). Az ige kiemelésére pedig a *ráérni ráérek*-féle szerkezetek szolgálnak a leggyakrabban.

A témaismétlő szerkezetek több változata a SzT. példaanyagában föllelhető (l. az *a, az, e, ez* mn-ok és az *aztán* címszókat), de — úgy tetszik — típusaik más arányokban voltak meg régen, mint ma.

Mai legpregnánsabb típusára, a kontrasztot kifejező témakiemelésre kevés példát találtam. Pl. 1766: „Székelly Jánost Domokos Ferentz... kezeb(en) levö Fiatal Faval Föbe akara ütni nálam léven ekkor... Lovász Mihálly, *a'* kapá meg a botott hogy Föbe nem ütötte" [Szilágycseh; *a* mn al.].

Gyakoribbnak tűnik ez a szerkesztésmód az azonosítást kifejező mondatokban. Pl. 1756: „a' mely Hidat... ő Nga tsináltatott, *aztat* minél hamarább őszve vagdaltattná" [Koronka MT; *az* mn II. al.]. 1796: „ott a patakba lévén egy fűzfa *a* bizonyitana meg hol vagyon [a]" [Panit Sz; [a] — Ti. a határvonal — *a* mn al.].

A leggyakoribbnak mutatkoznak a régiségben, s talán e szerkezettípus fejlődési kiindulópontjának is tekinthetők az olyan mondatok, amelyekben a téma és a kommentár a közbeékelődések (mellékmondatok, értelmezők) miatt egymástól

[4] KÁROLY SÁNDOR, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban: NytudÉrt. 16. sz.; SEBESTYÉN ÁRPÁD, A mutató névmások anaforikus használatához: Nyr. 83: 464–70; SZALAMIN EDIT, Beszélt nyelvünk mondatairól: MNyRét. 920–2, UŐ, Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez: Beszélt nyelvi tanulmányok 90–101.

távolabb kerül, így a névmás a téma és kommentár közötti kapcsolatot szilárdítja, mintegy vezérli a megértést. Pl. 1606: „azok a zemeljök kiket kj hagjot Daniel Peter uram *azok* nem attak kezest" [Vargyas U]. 1754: „ă Deszkát... a' meljekből mük dolgoztunk, *azakat* külön tétette" [Gernyeszeg MT]. 1817: „Szilágyi Ádám... a házi Mobiliáit mi édes annyárol maradott *azokot* adogattya el és él" [M. igen AF; Benkő Sámuel lev.].

A felsorolást tartalmazó kiemelés, melyben a mai nyelv inkább a közelre mutató névmást használja, a régiségben távolra mutató névmással is előfordul. Pl. 1775: „mindenféle Lábas marhákot, Gabonát, Hintokot, Kotsikot, Szekereket... *azokat* mindeneket... Leányának hagyta átok alatt" [Csomafva Cs].

A fordított témaismétlő szerkezetre viszont — mely ma is elég ritka — érdekes módon korai példát találtam: 1592: „*Azt* penigh en az *levelet* feierwari josa kezebe attom" [Kv].

Végül ha a kimelt téma külön mondatban szerepel, mely grammatikailag lazán kapcsolódik a kommentárt tartalmazó mondathoz, a témaismétlő névmásnak az egybeszerkesztésben is fontos funkciója van. Pl. 1594: „Amy Nezy Az Katlant a' Zentpali hazanal, *Arrol* zentpalyt Biro uram meg Inchie hogy onnat el bontassa mas batorsagosb helyre Epiche" [Kv; — *arról* I. 3 al.]. 1688: „az ferfi felesegit hogy meltatla(n) le kurvazta masok hallattara *arrul* meg követi" [SzJk 226 *arról* I. 3. al.].

A mutató névmáson kívül a partikulaszerűen használt *azután* ~ *aztán/osztán* mutatkozik a témakiemelés fő eszközének a történeti anyagban is, sőt a mutató névmásnál is szélesebb körűnek, sűrűbben előfordulónak tűnik. Néhány példa rá a SzT. *azután* szócikkéből: 1581: „En nem Adom a most hanem ahul helie lyzen *ott ozton* oda adom bar masat ved" [Fűzkút K; — a A levelet]. 1775: „akkor *osztánon* mondák másokis" [Andrásháza K]. 1820: „három font kender fonalat... Számba kel adni és ennél *osztán* több aproság munkát semmit sem praetendál" [Bogártelke K].

A korábban pleonasztikusnak, töltelékszónak minősített *aztán* témakiemelő szerepe különösen eklatáns az *azután aztán* típusú ismétléses nyomatékosító és kontrasztív szerkezetben, mely az erdélyi régiségben gyakran *azután osztán* vagy *osztán osztán* alakváltozatban jelenik meg. Pl. 1572: „Az porkolab andras Nem Eoremest vezy volt Eleozer *azutan* Ely veotte oztan" [Kv]. 1631: „azt en nem tudom hol kerültek öszve az Aszonial de azt a felesegem az hidig kisirte el az fiamatt *az uta(n) oszta(n)* ha özve kerültek" [Mv; — a Tollban maradt: tudom, hogy...]. A következő példában az *osztán* kettős kiemelést végez: az *azután osztán* szerkezet mellett a személyes névmás kiemelésében is részt vesz: 1754: „mikor osztán utánna jöttem kerdettem hol az Ökrem... én *osztán* meg fenyegettem hogy meg fogatam *az után osztán* ötödnapra elé hozta az ökremet" [Veresegyháza AF].

A beszélt nyelvre bemutatott régi nyelvi példákban — akár hangtani, alaktani vagy mondatszerkesztési jelenségek szemléltetésére szolgáltak — rendszerint

többféle jellemző együttesen is jelen volt: az élőbeszéd ejtését tükröző nyelvjárási vonások, a mondatátszövődés, a kihagyás, a szerkezetváltás, a visszautalás, a szórendi inverzió stb. Mindez egymást erősítve talán eléggé meggyőz a SzT. különleges jelentőségéről a beszélt nyelv történeti vizsgálatában. Merem remélni ezt még akkor is, ha — itt és most — az említett kérdéseknek csak érintőleges tárgyalására kerülhetett sor, és elmélyítésüket természetesen még további feladatnak kell tekinteni.

B. GERGELY PIROSKA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 75–85

DEBRECEN
1997.

Gondolatok tájszótári munkálatok közben

Felvegyük-e az alaki tájszavakat és a *„nép"* minősítésűeket a tájszótárba?

1. Az elmúlt másfél évtizedben örvendetesen megszaporodtak a helyi tájszótárak. Aki tájszótári munkára vállalkozik, az az alaki tájszavak problémáival elkerülhetetlenül szemben találja magát (vö. HAJDÚ: VEABÉrt. 1982/II, 158–9; BALOGH: uo. 166). A dialektológusok között nem arról folyik a vita, hogy az alaki tájszavaknak helyük van-e a tájszótárakban. Ha ez lenne a kérdés, le lehetne zárni azzal, hogy a helyi- és nagyszótárak szerzői már állást foglaltak, mivel a tájszótárak minden típusába felvették az alaki tájszavakat. A polémia igazi tartalma az, hogy csak az alaki tájszavak szorosan vett csoportjának vagy a tendencia-jelenségek adataitól parttalanná tett lexémahalmaznak is helye van-e a tájszótárban.

A gyakorlat szerint a szerzők a tájszavak mindhárom fajtáját beépítik a tájszótárba, az alaki tájszavakat is, mert azok is tájszavak. Sok érv szól felvételük mellett, hiszen mennyiségi mutatóik, gyűjtésük sajátos problémái, az a tény, hogy a köznyelv kiegyenlítő hatása ezt a tájszócsoportot is tizedeli stb. azt mutatja, hogy számolnunk kell velük. Földrajzi kötöttségük is arra int, hogy számba kell vennünk őket. (Ez utóbbi adottságukra később még többször visszatérünk.) Szóval, ha egy helyi nyelvjárásban sikerül összegyűjteni az alaki tájszavakat, kár lenne szótározatlanul hagyni őket. Aki a többektől pontosan definiált alaki tájszavakat veszi fel (vö. SZINNYEI, MTsz.; B. LŐRINCZY: MNyj. 1: 157–8; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink[2] 61; ÚMTsz. I, Bev.), az helyesen jár el, azzal lehet vitatkozni, aki a nyelvjárásban szabályos, sokadatú hangmegfelelés adatait, „a kiejtés szerinti tájszavakat" (FÁBIÁN: MNyTK. 198. sz. 204), a „köznyelvi szó nyelvjárási ejtésmóddal" (HEGEDŰS ATTILA: MNy. 85: 369) alakokat is szótározza. Ha egy szerző kiszélesíti az alaki tájszavak körét, ha nem kizárólag a nyelvjárás tájszavait építi be a tájszótárba, vitatható adatoknak enged utat.

Az alaki tájszó akkor fontos adat a tájszótárban, ha valóban alaki tájszó. Egyébként töltelékelem, amely indokolatlanul megnöveli a szótár terjedelmét. A tájszótár paraméterei közül a jól vagy rosszul kezelt alaki tájszócsoport önmaga is mutatja a feladatvállalás helyes vagy hibás megvalósítását. IMRE SAMU és KISS JENŐ helyi tájszótárának megjelenése óta minden tájszótáríró szól arról, hogy miként gondolkodik az alaki tájszavakról (lásd VÁRKONYI IMRE, VILLÁM JUDIT,

TÓTH IMRE, HEGEDŰS ATTILA, RÁCZ SÁNDOR, HÁZI ALBERT munkájában). A szótárakat vizsgálva viszont azt látjuk, hogy különböző okokra hivatkozva többen engednek a csábításnak és szabályos hangmegfelelések adatait is szótározzák. Szembetűnő ez TÓTH IMRE Ipoly menti palóc tájszótárában (Bp., 1987), ebben a valóban hézagpótló munkában is. (Kritikáját lásd HEGEDŰS ATTILA: MNy. 85: 368–71).

A tájszótár bevezetőjében IMRE SAMU jelezte, hogy a szerző „kiszélesítette az alaki tájszavak körét", és a nyelvjárás sajátos hangtani arculata miatt a megoldást maga is megértően kezelte. (Az indokolást részletesebben UŐ: MNy. 83: 138.) Ezzel a megoldással TÓTH IMRE elszakadt a tájszótáraktól vállalt feladattól: tájszótárába tájszavakat és nem tájszavakat is felvett. Az még csak „elmegy", hogy egy oldalon alaki és nem alaki tájszavak is vannak (vö. a 125. oldalon: *heptyika* : *hevernyi*, a 165. oldalon: *gugli* : *krámpācsó* stb.), de az már sehogy sem fogadható el, hogy például a 187. oldalon 39 ige egyike sem tájszó: *mëkkóstó, mëmmunkā, mënnyírbā, mëgő, mëgőt* stb. Az utóbbiakról jól felismerhető, hogy a *krámpācsó*-hoz hasonló adatokról van szó: több képzésmozzanatban eltérnek ugyan a köznyelvitől (a szóvégi *l* kiesése nyomán a nyúlás különféle adatait látjuk), de ez szabályos, sok adatra kiterjedő jelenség példatára. Abban igaza van a szerzőnek, hogy a palóc nyelvjárások hangalakjukban jelentősen eltérnek a köznyelvtől (vö. i. m. 24–5), csakhogy ez igaz a nyugatdunántúli nyelvjárásokra is. Tény, hogy a *krámpācsó*-típusú adatokban „a helyi nyelvjárási sajátságok… halmozottan jelentkeznek" (IMRE: MNy. 83: 138), de az is, hogy ezekben az adatokban más nyelvjárástípusokban is ismert szabályos hangmegfelelésekről van szó. A *főd-, vót*-típusú adatok a tiszántúli nyelvjárásokban is megvannak, a Sárréten például *főd ~ főűd, vót ~ vout* alakváltozatokban élnek, látható, hogy az *l* kiesése ezen dialektusokban sem egyszerű kiesés, aszszociatív hatása van. (A pótlónyúlás különféle adatait a sárréti nyelvjárásokban is megtaláljuk.) A köznyelvitől egy-egy jelenségtől eltérített különféle adatokkal más nyelvjárástípusokban is találkozunk: Büssün az *ö*-zés teremtett sok, a köznyelvitől eltérő adatot (vö. BüTsz. Bp., 1988), de az alaki tájszavak csoportját ezekkel ott sem duzzaszthatják fel. Megértőek lehetünk tehát egy szerző szemléltetést szolgáló néhány adatával — a legjobb megoldás persze az, amit IMRE SAMUnál és KISS JENŐnél látunk, hogy a nyelvjárás hangtani arculatának sajátos jelenségeit a bevezető részben mutatják be —, de az a legjobb, ha a tájszótárba a szorosan vett alaki tájszavak kerülnek be, azok viszont lehetőleg minél teljesebben. Más palócföldi tájszótárak bizonyítják (vö. JANKUS GYULA, Kéméndi tájszavak. Bp., 1990; HEGEDŰS ATTILA, Kisnémedi tájszótár. Bp., 1992), hogy TÓTH IMRE fontos munkája ezzel a többlettel nem lett gazdagabb, módszere ezért nem követendő.

Szerencsésebb helyzetben vannak azon nyelvjárások kutatói, gyűjtői — például a sárréti nyelvjárásokéi —, amelyekben csak egy-két adata van az affrikációnak,

nem jellemző az *n* palatalizálódása stb., mert nincs, ami csábítson. A sárréti nyelvjárások fonémarendszere és fonémamegterhelése — a hosszú magánhangzókat nem számítva — megközelítően azonos a köznyelvivel (vö. IMRE, MMNyjR. 362). Az alaki tájszavak a sárréti nyelvjárásokban így is a tájszavak meghatározó csoportját alkotják. A nyelvatlasz M-20 (Szerep) kutatópontján a 617 LEX jelzetű térképlap kérdéseiből 234-re válaszoltak tájszóval. A 234 tájszó 27 százaléka (64) alaki tájszó. Különböző szomszédos nyelvjárási beszédkorpuszokból vett adatokból azt is tudjuk, hogy a szomszédos nyelvjárások értékei megközelítően ilyenek. Azt is visszaigazolják, hogy az alaki tájszavak többsége a szomszédos dialektusokban kisebb-nagyobb eltérést mutató alakváltozatban él (vö. kny. *viasz* Szerepen: *vijaszk*, Püspökladány: *vijassz*; kny. *vonít* Szerepen: *vonít*, Püspökladányban: *vonyít* stb.). Az ismert növényi és állati denotátumot Szerepen alaki tájszóval nevezik (*bugou*), Püspökladányban nem (*gubó ~ gubóu*). Szabályosság nem mutatható ki abban, hogy egy alaki tájszó a szomszédos nyelvjárásban mikor váltakozik köznyelvivel vagy alakváltozattal, ezért is adatértékük van.

Bizonyos, hogy az alaki tájszavak csoportja nélkül nem adhatunk pontos képet egy nyelvjárás tájszóanyagáról. Ez a tájszófajta kevésbé érdekes a valódi tájszavak mellett (nem igazán látványos és talányos mellettük), de a tájszótár nélkülük éppúgy nem hiteles, mint az indokolatlanul felduzzasztott csoportjukkal. Igaz, hogy a kommunikáció szempontjából nem igazán érdekesek (vö. KISS JENŐ: MNy. 73: 223), az is, hogy „elsődleges lexikográfiai információt" nemigen adnak (UŐ, MihTsz. 9), más megközelítések azonban arra hívják fel a figyelmünket, hogy helyes besorolással a tájszavak fontos csoportjáról van szó (vö. B. LŐRINCZY ÉVA, A magyar mássalhangzókapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Bp., 1979; NYIRKOS ISTVÁN, Inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993.). Nemcsak azért, mert egy helyi nyelvjárás tájszavainak egésze velük teljes, hanem azért, mert a magán- és mássalhangzókombinációk sokaságát találjuk bennük úgy, hogy a szabályos és szabálytalan színesen kavarog előttünk. Sokféle alaki tájszói adattal bizonyítható, hogy a hangtani szabályosságot nem mutató lexémák miért követelnek helyet maguknak a tájszótárakban.

2. Az alcímbeli kérdés második része — éppúgy, mint az első — a gyakorlatból került elém. Tájszóanyagot gyűjtve már a munka első szakaszában végig kellett gondolnom, hogy tematikailag milyen szóanyagot vonjak be a vizsgálatba. Kézenfekvő volt, hogy az anyaggyűjtés a hagyományos népi élet, a hagyományos földművelés és állattartás gyorsan vesző szóanyagára (vö. BALOGH: VEABÉrt. 1982/II, 164; SEBESTYÉN: MNy. 83: 514; VÉGH: MNyTK. 109. sz. 142), valamint a tájon korábban ugyancsak hagyományosnak tekinthető rétségi élet szókincsére terjedjen ki. Bár még nem fejeztem be az anyaggyűjtést, az máris látszik, hogy a gyűjtés tematikáján nem kell változtatnom: a korábbi és

közelmúltbeli tájszó- és szövegfeldolgozásokból, publikált és kéziratos nyelvjárási, néprajzi munkákból az egész területről jól szóródó anyagot találtam. A hiányok (a sárréti gyékénymunkák, halászat, a rétségi határ szóanyaga stb.) kérdőíves kiegészítésekkel, magnetofonos beszédfelvételek tájszóanyagával jól kiegészíthetők.

Mivel tájszótár összeállítását tervezem, a szóanyagot az ÉKsz. segítségével megszűröm, csak a „nép" és „táj" minősítésű lexémákat hagyom meg. Így sem biztos, hogy mindegyikből szócikk lesz. Az foglalkoztat, hogy a „nép" minősítésű lexémák mindegyikének helye lehet-e a szótárban vagy csak szűrve, darabonkénti vizsgálat után. (A mihályi tájszóanyag ellenőrzésekor, szerkesztésekor KISS JENŐ is szemben találta magát ezzel a problémával, vö. MihTsz. 9.)

KOVALOVSZKY MIKLÓS már 1962-ben jelezte, hogy a falu társadalmi átalakulása, a népmozgalmak elevensége miatt a népi, népnyelvi „átmeneti, elhaló kategóriává" lett (vö. SzótTan. 136). Ezzel csaknem egy időben és összhangban az ÉrtSz. egyik műhelytanulmánya pontosan leírta, hogy a népi, népies, népnyelvi stílusminősítés mit takar a szótárban. „Így minősítjük a paraszti, vidéki élet formáival kapcsolatos olyan szavakat, szójelentéseket és szókapcsolatokat, amelyek a nyelvjárások többségében járatosak, pl. a bába, csoroszlya szócikkében." (vö. BENCÉDY: NytudÉrt. 36. sz. 55). Ennél szűkebb csoport a tájnyelvi szavak csoportja, amelyek „csak egy-egy nyelvjárási területen élő szójelentéseket és szócsoportokat" fogják át (UŐ: uo.). A továbbiakhoz kiindulásnak, alapnak én is ezt tekintem.

Az ÉrtSz. és az ÉKsz. — én az utóbbiból dolgozom — „nép" minősítésű adatai tehát a falu hagyományos népéletének tágabb szóanyagát fogják át, nem a szorosan vett nyelvjárását. Következésképp a tájszóanyag ennél szűkebb helyi csoport nyelvhasználatában élt. Ebből jött elő nekem is a kérdés: ha a község népnyelvében — és természetesen nyelvjárásában is — előforduló lexémákat nagy területen, különböző nyelvjárástípusokban megtaláljuk, felvegyük-e őket a helyi tájszótárba? Ha ugyanis Biharugrán is (Szabó Pál népies prózája alapján), Sárszentlőrincen is (Illyés Gyula szociográfiájából kigyűjtött adatok szerint) *hálnak,* akkor lehet-e akár a Kis-Sárréten, akár a Dunántúlon tájszó a *hál* ige? Ugyanígy: ha a *hol* kérdőszó vidékünkön és az Ipoly menti palócoknál is *hun,* akkor van-e ennek a szónak akár itt, akár ott tájszói értéke?

Azt hiszem, érzékelhető, hogy mi a gondom a népnyelvinek minősített szavak egy csoportjával. Jól meg kell gondolnunk, hogy ez a szóanyag fontos-e a helyi tájszótárban (HAJDÚ, A csoportnyelvekről 10), kell-e „az egész ország területén ismert, a stílusnak népies színt adó" (vö. O. NAGY GÁBOR, MagySzól. 11) szóanyag, amelyben — KÁROLY SÁNDOR szerint — éppen a területi tagolódás és a nyelvi rétegek színei mosódnak el? Az tehát, ami a nyelvjárási lényege.

Egyszerű lenne a képlet, ha a „népnyelvi" valóságosan azt takarná, hogy 'egy falu vagy egy régió falvainak nyelvére jellemző'. A „táj" jelzetű szóanyag ezzel

megférne együtt, hiszen a falu nyelvére jellemzőt természetesen használhatja egy szűkebb csoport, a nyelvjárást beszélők is. De közelebbről szemügyre véve a dolgot azt látjuk, hogy a kérdéses népnyelvinek minősített szóanyag gyakran nem egy település, még csak nem is egy régió nyelvhasználatában él. Ahogy a tanulmányokban és a szótár bevezetésében hivatkoznak is rá. Ha így van, ha „ugyanazok a nyelvi formák az összes nyelvjárásokban előfordulnak" (KÁROLY: VEABÉrt. 1982/II, 117), vagy legalábbis az egymástól jelentősen eltérő nyelvjárástípusokban, akkor reálisan számolhatunk-e ezekkel a lexémákkal a helyi nyelvjárásokban mint ott tipikus nyelvjárási adatokkal? Regionális tájszótárban (egy régió vagy tájegység tájszóanyagát összegyűjtő munkában) annyiban más a helyzet, hogy abban a szótárban mutató értéke lehet annak, ha a régió — de csak egy régió — dialektusaiban általánosan használják őket. Egy régióban, egy nyelvjárástípusban azonosító szerepük lehet, ott helyénvaló, ha szótározzák őket.

2.1. A további gondolatokhoz, felvetésekhez hasznosítom egy vizsgálat eredményeit. Két kitűnő, az ország ellentétes pontjáról, más-más nyelvjárásterületéről származó írónk egy-egy pályakezdő szakaszban írott munkájának tájszóanyagát vizsgáltam meg. A két mű: Illyés Gyula Puszták népe című szociográfiája (1937) és Szabó Pál Szivárványerdő c. elbeszéléskötete (1931–1943). Illyés kötetében a dunántúli uradalmi cselédek életének leírását találjuk, benne sok családi és személyes adatot is. Több helyen utal rá, hogy írásaiban tudatosan figyelt arra, hogy meddig mehet el a népnyelv irodalmi felhasználásában. Más életpálya és stílus a Szabó Pálé. Az ő prózája nem szépirodalmi értékeiben különbözik Illyés írásaitól, elsősorban nyelvi ízeiben más. Illyés prózája hűvös és elegáns, Szabó Pálé könnyed és népies. Szabó Pál írásai nélkül szegényebb lenne a népi írók prózája, és hiányozna mindaz, amit elbeszéléseiből a hajdani Kis-Sárrét népéletéről megtudhatunk.

Mire kerestem választ a két író egy-egy korai pályaszakaszából való kötetének nyelvi vizsgálatával?

Arra voltam kíváncsi, hogy írásaik tükrözik-e a szűkebb szülőfölddel való nyelvi kapcsolatukat. Az is érdekelt, hogy a náluk előforduló tájszavakat más nyelvjárásokban is megtaláljuk-e. (Nyelvjárási kötődéseikről mindketten írnak.) Végül arra a gyakorlati kérdésre is választ próbáltam találni, hogy az írásaikban előforduló, az ÉKsz.-től népnyelvinek minősített szavak vizsgálata segít-e a népnyelvi és nyelvjárási megkülönböztetésében. Egy összevetéssel jutunk-e olyan „objektív kritériumokhoz" (KISS JENŐ), amelyek segítik a szótáríró döntéseit.

A vizsgálat azt az eredményt hozta, hogy mindkettőjük prózájában előfordulnak tájszavak: várható volt és igazolódott is, hogy Illyésnél a szociográfiában is sokkal kevesebb, mint Szabó Pál népies prózájában. Illyésnél 14 tájszót és 13, az ÉKsz.-ban népies minősítésű szót találtam, ugyanezek száma Szabó Pálnál 64/24. Az Illyésnél előforduló alaki, jelentésbeli és valódi tájszavak jórészt csak a Dunántúlon ismert adatok. (A nem egyértelműen nyelvjárási lexémák proble-

májára visszatérünk.) Az alaki tájszavak hangjelenségeikkel is Dunántúlhoz kötődő lexémák (vö. *Csojjánosra* hn., *megebédeztem, főlő).* Az *ebédezett, megebédeztem* vitathatatlanul alaki tájszó, az ÉKsz.-ban is „táj" minősítéssel szerepel, jóllehet nem csak a Dunántúlon használják: GÁLFFY MÓZES a Székelyföldről is szótározta (vö. MNyTK. 180. sz. 12). Az *ebédezik* tájszó a köznyelvi *ebédel* mellett (az ÉKsz. erre hivatkozik) és tájszó a székelyföldi *ebédel* 'reggelizik; étkezik' jelentésbeli tájszó mellett is (vö. ÚMTsz. II, 8; GÁLFFY: i. h.).

Számszerűen kevés alaki tájszó van a Puszták népében, mégis fontos szóanyag ez, mert félreérthetetlenül mutatja, hogy az író melyik vidék szülötte. (Ugyanezt Móricz prózájára nézve más kiegészítésekkel: SEBESTYÉN: MNyj. 18: 12–5.)

Az Illyéstől kigyűjtött jelentésbeli tájszavak is tanulságokkal szolgálnak. Néhányat közülük maga is értelmez (vö. *faeper* 'nem földi szeder'), az ÚMTsz. azonban más jelentését ismeri (vö. II, 248). Az Illyés-szövegbeli *földi szeder*-re ('földieper, szamóca') a nagyszótár ugyancsak más jelentést hoz (vö. II, 516). A *kintálló* (Illyésnél: 'hívatlan vendég a lakdalomban') lexéma jelentésbeli tájszó a köznyelvivel szemben is, de más nyelvjárásokban előforduló alakváltozatok mellett is (vö. *kinálló*, Hortobágy és Nagyrábé: 'útonálló', ÚMTsz. II, 516).

A dunántúli tájszótárak Illyés valódi tájszavainak földrajzi kötődését is visszaigazolják (vö. *prósza*: MihTsz. 62; *szotyola*: uo. 68; *ümög*: BuTsz. 103; *zsurmolás*: uo. 246).

Szabó Pál tájszóhasználata terjedelmesebb és más is mindhárom tájszócsoportban. Valamivel nagyobb ugyan a korpusz, de nem annyival, hogy magyarázhatná például a kétszer annyi alaki tájszót. Az elbeszélésekben is előforduló tájszavakat ismerik a szomszédos és környező nyelvjárásokban *(bugyborékolva, ecsém, göringyet, jánt, rítt, sipkája, talyigakerekek, trüsszentett, ugorka).* (A környéken valójában a *bugyborékolva* alak *í*-zve, az *ecsém ë*-zve, a *talyigakerekek j*-zve hangzik.)

Az elbeszélésekben 20 jelentésbeli tájszót találtam, kilencet közülük az ÉKsz. népnyelvinek minősít. A tájszókat a Sárrét helyi dialektusaiban mindenütt ismerik (vö. *csírkét* 'kisebb gabona- vagy szénacsomót', *derekán* 'közepén' *ki vannak állva* 'fáradtak', *papnak* 'a kereszt legfelső kévéjének', *tökkáposztát* 'töklevest' stb.). Másik csoportjukról *(cédulaházba, házba, kötő, vászoncsupor* stb.) az ÚMTsz.-ból megtudjuk, hogy adataik nem csak vidékünkhöz kötődnek, hanem szóródnak az egész magyar nyelvterületen. A hagyományos népi élet szóanyagához tartoznak, besorolhatnánk őket régiónk tájszavai közé, nagy szóródásuk miatt azonban ezt meggondolandónak tartom. (Erre az összefüggésre még többször visszatérek.)

Szembetűnő a valódi tájszavak nagyobb száma. Szabó Pálnál ezek is természetesek, a novellák szépirodalmi értékeit nem csökkentik. A 37 valódi tájszó nagyobb részét a közép-tiszántúli nyelvjárástípusban általánosan használják (vö. *csobánt, górálva, kolompírinda, kótogása, rucákra* stb.), egy kisebb csoportjukat

azonban csak a Kis-Sárrétről ismerjük (vö. *berkéje* 'a fűzfa barkája', *pillókált, zángóznak,* ez utóbbira nézve KÁLMÁN: Ethn. 65: 540).

Ezzel lényegében bemutattam azt a tájszóanyagot, amit a két író kötetéből kicédulázta m. A leltárt azzal a fontos megállapítással kell kiegészítenem, hogy Szabó Pál tájszavainak többsége is erősen kötődik az író nyelvjárásához. Népies stílusa a kis-sárréti dialektusok hangtani, szóhasználati, frazeológiai elemeiből építkezik („a nádfiók itt vér fel bennünket..." stb.). Írásaival hihetővé tette, hogy „Lírája van itt (Biharugra környékén — Z. L.) a sziki vadvizeknek, a nyári forróságban lesült mezőknek, legelésző tücsköknek..." Egyszerű, könnyed elbeszélő nyelvezetével tolla nyomán igazi szépprózа született.

2.2. A két írótól kigyűjtött tájszavak száma annyival több lehet, ahány népnyelvi jelzetű szó van még az alaki és jelentésbeli tájszavak között. Ezeket szándékosan külön csoportosítottam, hogy megvizsgálhassam: 1. a népnyelvi jelzetű szavak között milyen az aránya azoknak, amelyek mindkettőjüknél előfordulnak, majd hogy 2. ezeknek a lexémáknak — az ÚMTsz. és a helyi tájszótárak tanúsága szerint — melyik nyelvjárástípusokból van még adata.

A lexéma szűkebb kötődésének vizsgálatát esetenként azért tartom fontosnak, mert sem anyanyelvjárási, sem régióbeli (egy-egy nyelvjárástípusra vonatkozó) ismereteink nem mindig igazítanak el pontosan. A *vacsorál* igét például a Sárrét különböző pontjairól ismerjük. A negyvenes évek elején VÉGH JÓZSEF Hosszúpályiban ebben a mondatban jegyezte fel: *„Jöjik, atyafi, ha nem útája, vacsorálni."* (SárNépm. 176). Magam is alaki tájszónak gondoltam, persze nem a *vacsorál* : *vacsorázik* alaki kettősség miatt, (vö. NytudÉrt. 36. sz. 54), hanem mert Bakonszegen az alaki kettősség mellett jelentésmegoszlással is találkoztam: *vacsorál* 'eszik egyedül', *vacsorázik* 'együtt eszik vkivel, vkikkel'. A tájszótárak tanúsága mégis meggondolkodtat: *vacsorál*-nak a sárréti adatok mellett más nyelvjárástípusokból is van adata, például Büssüből (vö. VÁRKONYI, BüTsz. 235), Kishegyesről (vö. MARKOVIČ RADMILA, A kishegyesi földművelés és állattartás szókincse. Újvidék, 1991. 142). A büssüi, kishegyesi és sárréti adatok igazolják, hogy a szó ÉKsz.-beli minősítése helyes, de megkérdőjelezik, hogy besorolható-e tájszónak Büssün, Kishegyesen vagy éppen Bakonszegen. Az alaki tájszavak csoportjába történő besoroláskor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a lexémát egy nyelvjárásból vagy több nyelvjárástípusból (helyi nyelvjárásból) ismerjük-e. A két írótól idézett alaki tájszavak is azt erősítik, hogy ebben a tájszócsoportban is kritérium a szűkebb földrajzi környezethez való kötődés. Nem mindegy, „hogy egy tájszó honnan, hány helyről van feljegyezve" (vö. Balogh: VEABÉrt. 1982/II, 163). Ugyanezt érdemes megfontolni a jelentésbeli tájszavak besorolásakor is.

Az Illyés Gyulától és Szabó Páltól kigyűjtött, az ÉKsz.-tól népnyelvinek minősített szavak között vannak olyanok, amelyek mindkettőjük írásaiban előfordulnak (vö. *magkokas ~ magkokast, csupor ~ vászoncsupor, lógercsősz ~*

lógerba), de kevés ilyen adat van. Ez az adatsor kiegészíthető más adatokkal. Illyésnél vannak olyan szavak és szerkezetek *(banda, arató banda, ipa, leltem, szedi a markot, szüle, szürü)*, amelyek a közép-tiszántúli nyelvjárástípusban megvannak. (Szabó Pál más írásaiban is.) Ezen szóalakok tájszóvoltát nagy területi szóródásuk miatt kérdésesnek látom. Ez összhangban van azzal, amit BENCÉDYtől már idéztem (vö. NytudÉrt. 36. sz. 55): a két vagy több nyelvjárástípusban aktív lexémákat népnyelvinek, az egy helyi nyelvjáráshoz vagy nyelvjárástípushoz kötődő szavakat pedig tájszavaknak tekinthetjük. Ebből a megközelítésből következik, hogy mivel a Puszták népében előforduló, az ÉKsz.-tól népnyelvinek minősített olyan szavak, mint a *csibe, kepék, récéi, tikja* stb. a tiszántúli nyelvjárásokban ismeretlenek — érthetően Szabó Pálnál sem találjuk őket —, tiszántúli hiányuk miatt ezeket a szavakat a nyugati nyelvjárások tájszavainak tekintjük (a *tik*-ra nézve ugyanígy KISS JENŐ: MihTsz. 9).

A két írótól kigyűjtött szóanyag arra hívja fel még a figyelmünket, hogy szótározás előtt a népnyelvi minősítésű szavak mellett ugyanígy célszerű megvizsgálnunk a „népr" jelzetűeket is. Szabó Pál elbeszéléskötetéből négy néprajzi vonatkozásúnak a szócikkét néztem meg az ÚMTsz.-ban azzal a céllal, hogy megtudjam: az adatok miként szóródnak a helyi nyelvjárásokban. Az találtam, hogy a négy lexéma közül *(csupor, felhérc, hóka, kanta)* a *hóka* kivételével mindnek van adata a biharugrai mellett a Sárrét más településeiről is, de ennél többet mond, hogy mind a négyet különböző nyelvjárástípusokból is adatolja a szótár. Vagyis a *csupor, felhérc, hóka, kanta* bizonyíthatóan a nyelvterület nagy részén használt népnyelvi szó volt. A *felhérc* a Sárréten a *szekér* része, de a szekérhágcsót ott is *felhércnek* ismerik — az alakváltozatok ebből a szempontból nem érdekesek —, ahol egyébként nem a *szekér*, hanem a *kocsi, parasztkocsi* járja (vö. ÚMTsz. II, 422). Az Illyés-szociográfia *favágittó* adata szintén a fentiekre példa: az ÚMTsz. (II, 295) a szó dunántúli és tiszántúli adataiból többet ismertet (vö. Gacsály: *favágitóu tőüke,* Debrecen: *favágító hely,* Monostorpályi: *favágító tőke,* Hosszúpályi: *favágító tőüke* stb.), amely adatokból látható, hogy hangtanilag jól elkülönülnek a tiszántúli alakváltozatok, de sem ezek miatt, sem nagy szóródásuk miatt nem tekinthetjük tájszavaknak őket.

A hagyományos paraszti élet népnyelvinek minősített szóanyaga is sokféle, hasonló tanulságot kínál. A Szabó Páltól használt olyan szavakat mint *asztalfia, bábaszarka, bundalé* 'gabonapálinka', *fröstök, gangosan, hibás* 'beteg, fogyatékos', *íziben* stb. nem csak Biharugrán ismerik, a Sárrét több településéről és más nyelvjárástípusból is van adata az ÚMTsz.-ban. A népnyelvi minősítésű szavak között van olyan is, amelynek sok adata van a különböző nyelvjárástípusokban, de sárréti adatuk nem került a nagyszótárba. Az adatok többségében ténylegesen csak adathiányról van szó, mert a *cédulaház, ihatnék, komótosan, kötő, lógázni* stb. lexéma ebben a régióban is, ma is használatos. Az ilyen, a nyelvterület újabb régiójából (ezúttal a Sárrétről) hozott, még nem szótározott adatok erősítik a

népnyelvi minősítés helyességét. (Természetes, hogy az adathiányos helyzeteket nem azonosíthatjuk a tényleges adathiánnyal, elbírálásukhoz forrásokat kell megvallatnunk.) Végül van olyan szó is az elbeszélésekben, amelyiknek egyik jelentését (vö. *meg is ütközik* 'nagyon meglepődik') az ÉKsz. népnyelvinek minősítette, az ÚMTsz.-ban azonban erre a jelentésre más nyelvjárásból nincs adat. (A Sárréten Biharugrán kívül más nyelvjárásban is ismerik, l. Püspökladány.) Ezek a különböző természetű adatok azt mutatják, hogy a helyi nyelvjárások tájszavainak és a településen általánosan használt lexémák meglétének vagy hiányának nagyobb összefüggések igazolásához bizonyító értékük van, és ezeket figyelembe kell vennie a tájszótár írójának.

Az összevetésre tehát szükség van a tájszóanyag pontos számbavételéhez. Bizonyítják ezt a Szabó Páltól vett olyan alaki tájszavak is, mint a *bugyborékolva, ecsém, göringyet, jánt, rítt, sipkája, trüsszentett, ugorka* stb. A fenti lexémákat — a *göringy* kivételével — az ÉKsz. népnyelvinek minősítette. A különböző vidékeken készült helyi tájszótárak (Székelyföld, Palócföld, Mihályi, Büssü) tanúsága szerint ott is ismerik őket, van helyi alakváltozatuk. A (Sárréten általánosan használt) *bugyborékolva* és *rítt* szóalakot három más nyelvjárásterületről is szótározták. Ez „népnyelvi" minősítésüket igazolja. A többi lexéma népnyelvi minősítése sem lehet kérdéses csak azért, mert nem kerültek be a helyi tájszótárba: az a tény, hogy a szerző az alaki tájszavak közé nem vette fel a *göringy, jánt, sipkája* adatot, nem jelenti, hogy ott nem is ismerik. Más kérdés, hogy Büssüben, Mihályiban nem is várhatjuk a *jánt*. Az is érthető, hogy az alaki tájszavak sajátos értelmezése miatt az Ipoly menti palóc tájszótárban van meg a legtöbb azok közül, amelyeket Szabó Páltól bemutattam.

A kny. *uborka* mellett a közép-tiszai nyelvjárástípusban gyakori, Szabó Páltól is adatolt *ugorka* és a dunántúli *buborka* (vö. Mihályi, Büssü) kétségkívül alaki tájszó. A sárréti *jánt* pedig nem csak a kny. *lányt* miatt, hanem azért is, mert ilyen, más nyelvjárásokbeli alakokkal áll szemben: *lánágon* (Mihályi), *lánybéli* (Büssü), *lyānkérő* (Ipoly mente), így az összevetéssel bizonyítékokat kapunk arra nézve, hogy a *jány* és származékai itt alaki tájszavak. A sárréti nyelvjárásokban több példát ismerünk ugyan a kny. *l* ~ nyj. *j* megfelelésre: *fèjül, jászoj, mājtër, pájinka, tajiga,* de ezekkel itt is sokkal több *l*-ező alak áll szemben, nem tendenciajelenségről van tehát szó. A *göringy* esetében még egyszerűbb a képlet: az ÉKsz. a *göröngynek* nem hoz alakváltozatát (utaló szócikk sincs), az ÚMTsz. szócikkében viszont annál több alakváltozatát találjuk, és az adatok tanúsága szerint a *göringy* a Tiszántúl alaki tájszavának látszik.

A kettős összevetés sok mindent tisztáz. Az ÉKsz. népnyelvi minősítésű adatainak földrajzi elterjedtségére az ÚMTsz. és a helyi tájszótárak segítségével pontos választ kapunk. Vagyis „objektív kritériumokat" a tájszótáríró kérdéseire.

3. Miben foglalhatom össze megfigyeléseim, vizsgálataim tanulságait?

Amint bevezetésben szóltam róla, a problémákat a gyakorlat hozta elém, ezért legalább saját használatomra választ kell keresnem rájuk. A vizsgálatokat az is indokolta, hogy a két tájszócsoportban azonos és különböző természetű kérdések egyaránt előkerültek, ezért több oldalról szemügyre kellett venni őket. Tapasztalataimat folyamatosan szembesítettem az ismert szakmai véleményekkel, válaszaimat ezután véglegesítettem. Tudom, hogy válaszaim több ponton is továbbgondolandók.

3.1. Az alaki tájszavak kérdéskörét illetően azt tartom legfontosabbnak, hogy a műszó fogalmáról, megközelítéséről egyformán gondolkodjunk (vö. KISS JENŐ, MNyTK. 159. sz. 16–7). Nem engedhetünk abból, hogy az alaki tájszavak köréből ki kell zárnunk „a kiejtés szerinti tájszavakat" (FÁBIÁN PÁL), tehát a tendenciajelenségek példáit (DEME LÁSZLÓ), csak „a más fonémakombinációk adatait" (GÁLFFY MÓZES) vehetjük fel ebbe a tájszócsoportba. Az alaki tájszó csak következetes minősítéssel lehet fontos eleme a szótárnak. Az ismert megszorításokkal eljuthatunk ennek a tájszócsoportnak a jó megközelítéséhez. A szótáríró szabad választásának, mérlegelésének így is marad még tere.

Egyformán kell tehát gondolkodnunk arról, hogy sem a tiszántúli *csípël*, sem a dunántúli *csépül* nem alaki tájszó. (Jelentésbeli tájszóként viszont mindkettőnek helye van a szótárban, vö. Püspökladány: *csípël* 'üt, ver vkit'; Büssü: *csépül* 'gabonát cséppel kiver'.) Alaki tájszó viszont a sárréti *ákác* (nem a hangsúlyos szótag magánhangzójának nyúlása miatt), mert más nyelvjárásokban ilyen megfelelőkkel áll szemben: *agáci, agáco* (MihTsz. 21); *ȧgācs* (PalTsz. 66). Az *agacsi* egyébként Püspökladányban valódi tájszó, 'az akác virága' jelentésben. Az alaki tájszavak más példáiról korábban már volt szó.

A következőkben olyan adatokról szólok, amelyeknél tere lehet a szótáríró egyéni mérlegelésének. Mérlegelni célszerű például, hogy egy helyi nyelvjárás alaki tájszavainak tekintsük-e azokat a lexémákat, amelyek egymástól területileg is, alkatilag is távoli nyelvjárástípusokban ugyanazon alakban előfordulnak. Az érthető, hogy egyazon nyelvjárástípus helyi dialektusaiban az alaki tájszavak zöme azonos vagy hasonló alakváltozatban él (vö. BOKOR: MNyTK. 203. sz. 97). Miért ne lenne természetes, hogy a Kis- és Nagy-Sárrét nyelvjárásaiban az alaki tájszavak nagy része azonos vagy hasonló alakú, illetőleg hogy azonos lexémák váltak alaki tájszóvá, hiszen egy nyelvjárástípuson belül egy sajátos régió nyelvjárásainak tájszavairól van szó. Más esetekben azonban meggondolandó, hogy az azonosság nem a népnyelvinek minősített szavak problémáit jelzi-e. Azt, ami hely tájszótárba való felvételüket megkérdőjelezi. Különböző nyelvjárási források adataival való összevetés után zárhatók le megnyugtatóan ezek a kérdések.

Végül az is kérdés, hogy mi legyen a kritikus adatokkal. Vagy eltekintünk szótározásuktól, vagy ha a tendenciajelenségek adatait következetesen kizárjuk, ezekkel esetleg nem bánunk olyan szigorúan, és felvételüket a szótáríró mérlege-

lése dönti el. Ezek ugyanis a köznyelvi megfelelők mellett alaki tájszavak, csupán az szól ellenük, hogy földrajzi kötődésük lazább a többi alaki tájszóénál.

3.2. Ugyanezek a kérdések a jelentésbeli tájszavaknál is felmerülnek: az ÉKsz.-tól népnyelvinek minősített szóanyagot — a népi élet, a hagyományos gazdálkodás, földművelés szóanyagát — milyen szűrés után vegyük fel a tájszótárba? Ide sorolom még a néprajzi jelzetű szóanyagot is. Helyesen járunk-e el, ha egyszerűen csak elhagyjuk őket? A szótáríró felvételükről vagy elhagyásukról csak objektív kritériumok alapján dönthet, de vannak-e olyan kritériumok, amelyek alapján megnyugtatóan szelektálhatunk?

Úgy látom, hogy van megfelelő lehetőség, ha az összevetést-ellenőrzést két fázisban végezzük el. A kérdéses lexémáknak két forrás (ÉKsz.; ÚMTsz.) adataival történő összevetése segíthet a nyitott kérdések megválaszolásában. Az első lépcsőben, az ÉKsz. szócikkeinek adataival való szembesítésből megtudjuk, hogy nyelvjárási vagy népnyelvi lexémával van-e dolgunk, majd az ÚMTsz.-ral és helyi tájszótárakkal való összevetésből megkapjuk, hogy nyelvjárástípusonként miként terítődnek — szóródnak-e egyáltalán — az adatok. Az adatok nagy területi szóródása vagy egy nyelvjárásterülethez kötődése fontos tájékoztatás arra nézve, hogy hogyan tovább. A népnyelvi és néprajzi minősítésű jelentésbeli tájszavak szótározására nézve is mutató értékű, hogy több nyelvjárástípusban is megvannake (lásd *banda* stb.) vagy csak egy jól körülhatárolható területen élnek. Kontrasztív alapon tehát felfedhető a lexémák nagy területi szóródása vagy szűk területi kötődése.

A jelentésbeli tájszavak népnyelvi minősítésű adatait sem célszerű tehát automatikusan felvenni a helyi tájszótárba. Helyi tájszó az lehet, amely lexéma vagy alakváltozat a köznyelvből hiányzik, amelynek élettere egy településhez vagy nyelvjárásterülethez kötődik. Ha túl nagy területen használják, bizonyos jegyekben hiába tér el a köznyelvitől, túl laza területi kötődése miatt a tájszó-adottság egyik fontos kritériumát veszíti el. A *csípël* : *csépül* jelentései mutatják, hogy a területileg különböző jelentés milyen szerepet kap a jelentésbeli tájszavak minősítésében. Egy fogalomnak lehet más táji megnevezése a helyi nyelvjárásokban, egy nyelvjárástípusban és a nyelvterület egészén is (lásd például a *bab* és a *kukorica* különféle nyelvjárási megnevezéseit), de ha a szó több nyelvjárástípusban is azonos, akkor annak tájszó volta kérdésessé válik. A tájszó mint nyelvjárási szó szűk földrajzi kötődésével lehet egyedivé. A tájszótár szerkesztésekor erre figyelnie kell a tájszótár készítőjének.

3.3. A valódi tájszavaknál más a helyzet. Ezek azzal területspecifikusak, hogy a köznyelvben is, más nyelvjárástípusokban is ismeretlenek. A másik két tájszócsoportban bonyolultabb a helyzet, szótározásukkor ezért kell vigyáznunk. Az egész nyelvterületről gyűjtő nagyszótárak persze e tekintetben szabadabban építkeznek, mint a helyi tájszótárak.

ZILAHI LAJOS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 87–91

DEBRECEN
1997.

Az illabiális *ë*-zés és *é*-zés a Guary-kódex *ö*-ző nyelvjárásában

Korábban már bemutattam, hogy a Guary-kódex az erősen *ö*-ző források csoportjába tartozik. Megvizsgáltam a kódexben előforduló szavak abszolút és relatív töve véghangzójának *ö*-zését (MNyj. 33: 3–18), a szótövek hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában található *ö*-zést és a *lött, tött, vött* igealakokat (MNy. 92: 70–4), valamint a háromalakú végződések alakját és illeszkedését (MNyj. 32: 25–32) a forrás számítógépes adattárának segítségével (SzNytA. 6. sz.). Jelen dolgozatomban a kódex nyelvjárásában található illabiális *ë*-zéssel és *é*-zéssel foglalkozom.

Illabiális *ë*-zés

Az illabiális *ë*-zés az *ö*-zésnek ellentéte, tehát akkor beszélünk illabiális *ë*-zésről, ha a köznyelvi vagy más nyelvjárásokbeli *ö* hang helyén *ë* van. A nyelvemlékekben és a különböző mai nyelvjárásokban megtalálható ez a jelenség hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, végződés előtt és végződésben (vö. DEME, NyelvatlFunk. 126–34). Kódexünkben végződésben és végződés előtt egyáltalán nem fordul elő (vö. MNyj. 32: 25–32), hangsúlyos vagy hangsúlytalan helyzetben is a köznyelvi állapotokhoz viszonyítva csak néhány tőben (vö. MNy. 92: 70–4). Ez érthető, hisz a forrás nyelvjárása erősen *ö*-ző volt. A mai *ö*-ző nyelvjárásokhoz képest viszont több szóban *ë* van.

A mai köznyelvi *ö* hang helyén a *csörget, csörgetés, növekedik, sötét, sötétség* szavakban és a *gyönyör-* tő származékaiban szerepel illabiális hang hangsúlyos szótagban, az utóbbiban a hangsúlytalanban is. A következő adatokat találjuk a kódexben: *ʟergeſſetǫc* (100/9), *ʟergetes* (100/11); *neuekǫdec* (32/21), *fel neuekǫdnec* (24/9), *meg neuekǫdic* (24/16), *neuekǫdnie* (44/14); *ſetet* (111/19), *ſetetſegǫt* 'setétséget' (28/10, 63/8), *ſetetſeget* 'setétségét' (63/11); *ġeṅerkǫdic* (9/20, 18/3), *ġeṅerkǫdǫt* (4/5, 65/2), *ġeṅerkǫdni* (9/18, 124/13), *ġeṅerkǫdǫ* (7/12), *ġeṅerkǫtteti* (102/1, 119/20), *ġeṅerüſege* (122/11), *ġeṅerüſegbe* (116/20), *ġeṅerüſegebe* (4/1), *ġeṅerüſegebǫl* (31/11), *ġeṅerüſegǫs* (87/21), *generüsegǫs* (54/19), *ġeṅerüſegǫſb* (130/20).

Az adatokból az látszik, hogy ejtésbeli ingadozás nem volt ezekben a szavakban. Mi lehet az oka, hogy egy erősen *ö*-ző nyelvjárásban ezek illabiális

alakban éltek? A *nevekedik* tövének illabiális voltát könnyen megmagyarázhatjuk. Előfordul a tőnek másik származéka is a kódexben: *fel neueltetic* (57/17), természetesen ebben sincs labiális magánhangzó a hangsúlyos szótagban. És azért nincs bennük *ö* hang, mert a kérdéses magánhangzó nyílt *e* volt. Ezt bizonyítják a Bécsi Kódex adatai is, amelyekben következetesen nyílt *e* van (vö. KÁROLY SÁNDOR, BécsiKNyt. 90). Mindkét származék a *nő* ige *v*-s tövéből keletkezett. A *nő* labiális hosszú magánhangzója diftongusból jött létre, és ennek hatására ment végbe később a nyelvterület nagy részén a *nevekedik* > *növekedik* változás (vö. BÁRCZI, Szótöv. 50). A *nevel* származékban is ugyanez történt, de ennek megmaradt mindkét változata *(nevel ~ növel)* a jelentés-elkülönülés miatt. A *csörget* és a *sötét* első szótagjában viszont zárt *ë*-t mutatnak a BécsiK. adatai (uo. 36, 102). A *gyönyör-* tő második szótagjában mindig zárt *ë*, az elsőben pedig hol zárt, hol nyílt *e* van a BécsiK.-ben (uo. 54). Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a mi forrásunkban is zárt *ë* volt ezekben a szavakban, és legfeljebb a *gyönyör-* tő első szótagjában váltakozhatott nyílt *e*-vel. Ezeket a szavakat kódexünk keletkezésének idején a folyamatban levő *ë* > *ö* változás még nem érte el.

A mai magyarban egymás mellett él a *fel ~ föl* és a *fenn ~ fönn* alak. Kódexünkben azonban csak az illabiális változatok fordulnak elő, és a *fel* egyes származékai is hasonlóképpen viselkednek. Pl.: *fen* (57/2); *fel* (53/8), *feieb* (53/10), *feľeben* (11/20, 83/16), *felſeg* (53/12), *felſegɒs* (32/4, 35/11), *fel ʒoual* (116/2); *fel acaʒta* (40/7), *fel alla* (114/10), *fel emel* (106/4), *fel feieyted* (31/14), *fel foga* (79/6), *fel fohaʒcodec* (102/12), *fel geriezt* (101/20), *fel iratťa* (119/15), *fel kele* (64/14), *fel magaʒtal* (126/17), *fel meġɒn* (71/11), *fel neueltetic* (57/17), *fel rɒpůl* (66/3), *fel ʒerʒe* (108/19), *fel tamad* (82/21), *fel tamaʒt* (126/3), *fel vennie* (49/4), *fel viʒɒd* (62/5), *fel vonġac* (55/3) stb. (vö. SzNytA. 6. sz.). Érdekes azonban, hogy ugyancsak a *fel*-ből származó *fölső* kétszer, a *fölött(e)* és a *fölül* tízszer fordul elő a kódexben következetesen *ö*-ző formában: *fɒlɒt* (87/20), *fɒlɒtte* (13/18, 14/18, 26/6, 31/19, 46/6, 64/18, 70/15, 83/12, 112/20); *fɒlſɒ* (103/10, 108/14); *fɒlůl* (21/13, 28/5, 31/20, 39/7, 49/14, 63/20, 69/15, 132/20), *fɒlůl mul* (70/11), *fɒlůl muľa* (1/21). Az adatok azt mutatják, hogy a *fel-* tőben ott jelentkezik az *ö*, ahol a következő szótagban is labiális magánhangzó áll, másutt mindig *ë* van (vö. MNy. 92: 72). Az *ë* > *ö* változás a tő vége felől haladt a tő hangsúlyos szótagja felé, és nyilván később az egyszótagú *fel* magánhangzója is *ö*-vé változott ebben a nyelvjárásban.

A mai erősen *ö*-ző nyelvjárásokhoz viszonyítva több szóban fordul elő zárt *ë*. Például a *meg* igekötő, amely a szegedi nyelvjárásban *mög*nek hangzik, több mint hétszáz adatban következetesen illabiális alakban található forrásunkban: *meg aġġa* (92/16, 100/1), *meg alaʒa* (64/6), *meg alla* (113/10), *meg banńa* (69/8), *meg bekelic* (83/1), *meg boɪat* (44/2), *meg dorgala* (108/5), *meg elegɒdnec* (44/10), *meg erɒm* (111/11), *meg farradot* (79/14), *meg feńɒget* (80/17), *meg fɒrtɒʒtetni* (17/15), *meg geriettec* (106/14), *meg ġalaʒ* (118/13), *meg ġɒʒ*

(61/18), *meg hal* (5/18), *meg irt* (59/9), *meg ielǫnti* (6/9), *meg kǫtǫzni* (88/19), *meg lehet* (74/5), *meg lǫth* (19/13), *meg ǫlǫd* (128/5) stb. (vö. SzNytA. 6. sz.). A *mögé* viszont egyszer fordul elő a kódexben, de labiális magánhangzóval: *mǫge* (64/8). A *mögött* és a *mögül* névutókra nincs adat. A *fölött, fölül, fölső* példáiból azonban feltételezhetjük, hogy ezek is labiális formában éltek a nyelvjárásban, és az analógia a *mögé* alakot is létrehozta. A *meg* igekötőre *ë* hangjára azonban még nem hatott az analógia, még akkor sem, ha az összetételben labiális magánhangzó volt a követő szótagban (vö. MNy. 92: 72).

A *tesz, vesz, lesz, eszik* igékben is *ö* hang van a szegedi nyelvjárásban. Kódexünk nyelvében pedig éppen csak megindult az *ë* > *ö* labializáció (vö. MNy. 92: 72). A *lesz* és a *tesz* tövében jelentkezik az *ë* helyett *ö*, de csak bizonyos helyzetben. A *-t/-tt* jeles múlt idejű alakjaikban, és a befejezett történésű melléknévi igenevükben találunk *ö*-zést, de ezekben sem következetesen. A *tësz*-nek a következő múlt idejű igealakjai fordulnak elő: *tǫtte* (90/25, 115/6), *meg tǫtte* (69/17), de *tettem* (105/1), *tette* (110/20), *teth* (55/19, 114/4). Az igenevére viszont csak *ö*-ző adatunk van: *tǫt* (43/9, 90/24), *tǫth* (69/8, 16). A *lësz*nek csak az igenevében van *ö*-zés, de ez sem következetes: *meg lǫth* (19/13, 85/6, 8, 96/13), de *meg leth* (91/4). Igealakjaira nincs *ö*-ző példánk: *leth* (36/19), *leth volna* (113/2). Érdekes viszont, hogy a *vësz* adatai mindig *ë*-zők: *veth* (29/16, 74/10), *be veth* (21/16) *el vet vala* (89/2) stb. Az *eszik* adatai között csak egy *-t/-tt* jeles múlt idejű alak van, de az sem *ö*-ző: *meg ettec* (34/8). Tehát csak az *eszik* és a *vesz* fordul elő mindig *ë*-ző formában, a másik kettőben az *ë* ~ *ö* ingadozás van a múlt időben, illetőleg az igenévben, a többi módban és időben ezek is *ë*-zők (vö. SzNytA. 6. sz.).

Forrásunkban előfordulnak még következetesen *ë*-vel olyan szavak, amelyeknek a tövében köznyelvben nem, de egyes nyelvjárásokban *ö*-zés mutatkozik. Ezek a következők: *ėgeb* (3/10); *eleg* (14/20); *ġenge* (75/3); *kel* (2/20), *kellene* (3/16), *kellemetǫs* (75/14); *kereʒťen* (53/8), *kereʒťenſeg* (15/8); *meġǫn* (10/8), *mendǫgelnenec* (92/11), *fel mehet* (73/17), *menes* (65/20), *be menetit* (107/17); *perpatvar* (131/16); *retteguen* (98/15), *meg rettene* (92/13), *rettenetǫs* (1/5); *ʒedeg be* (116/5); *ʒegre* (55/7), *ʒegeletǫt* (28/10); *ʒegent* (128/17), *ʒegenſegǫt* (74/19); *ʒerent* (14/20), *ʒerǫʒ* (8/13), *ʒerǫztete* (112/5), *meg ʒerʒesere* (48/14), *ʒerʒedbe* (65/19), *ʒerʒetǫs* (71/5); *tereme* (128/13). Az *ë*-ző alakok meglétének oka tehát az, hogy ezekre a folyamatban levő labializálódás még nem hatott, a későbbiekben azonban, amint ezt a mai *ö*-ző nyelvjárások mutatják, ezekben is végbemehetett az *ë* > *ö* labializáció. Ismeretes, hogy a mai *ö*-ző területeken is él a zárt *ë*, és nem csak vegyes hangrendű szavakban. A SzegSz.-ból idézünk néhány *ë*-ző szót: *dërék, dëszka, ëggy, ëggyenget, ëgyetöm, ëggyesül, ëggyezik, ëgyház* (!), *ëggyik, ësztërgájoz, hërdál, hërvad, lë, lëány, në, përgál, pëták, pëszra, rëgália, rëklám, rëtërát, rëzsda, rëzsó, së, sëmmi, sënki, szërda, të, tënnap, vëlla* stb.

Illabiális *é*-zés

Illabiális *é*-zésről beszélünk, ha a köznyelvi *ő* helyén *é* hang áll. Előfordul ez a jelenség végződésekben, abszolút szóvégen és tőszó belsejében (vö. DEME, i. m. 135). Kódexünkben mindhárom változatra van példa.

A végződések közül a folyamatos történésű melléknévi igenév képzője, és a *lesz, tesz, vesz* igékben az elbeszélő múlt jelét találjuk meg illabiális változatban. A folyamatos melléknévi igenév képzőjére egyetlen illabiális adatunk van: *ǫſmereitùl* (134/4). Számos szóban azonban *-ő* alakban szerepel a toldalék: *ellenkǫdǫe* (46/21), *enǫclǫnec* (120/18), *engedǫ* (24/22), *fǫrǫdǫie* (128/10), *ġeńerkǫdǫ*, *hiuǫcnec* (67/12), *hizǫlkǫdǫ* (7/12), *iduǫzǫytǫ* (64/10), *illendǫknec* (100/22), *ingǫrlǫ* (61/14), *iſtenfelǫ* (44/16), *keńer ſitǫ* (32/15), *kiſſebeytǫe* (28/14), *lǫuǫldǫzǫ* (117/5), *meg elegeytǫe* (122/10), *meg engeztelec* (108/7), *meg epeytǫe* (84/9), *meg ġǫzǫe* (84/10), *meg ǫlǫe* (103/7), *ǫltǫzǫ* (116/8), *zeretǫ* (132/18), *zerzǫ* (127/11), *teuǫ* (24/22), *vacmerǫ* (27/10) stb.

A *lesz, tesz, vesz* igékben az elbeszélő múlt jele következetesen illabiális *-é: len* (32/15, 33/22, 34/11, 47/21, 48/21, 68/8, 73/14, 76/8, 78/11, 81/12, 15, 82/16, 85/12, 13, 15, 88/11, 91/20, 96/10, 110/15, 115/8), *lenec* (54/12); *ten* (73/10, 75/11, 89/4, 105/1), *tenec* (33/8), *ted* (31/9), *meg ten* (77/17); *ven* (85/10, 107/10).

Abszolút szóvégen a *fő ~ fej* főnévben és a *fő* melléknévben fordul elő *é*-zés egy ragos alakban és két összetett szóban: *fetùl* (67/10), *fe pap* (115/10), *fepoharnocan* (45/1). Találunk azonban négy ellenpéldát is: *fǫnec* (7/14, 134/13), *fǫ* (69/3), *fǫ keppen* (122/7). Ebben a szóban tehát *é ~ ő* ingadozás van.

A *bő* szóra nincs példa a kódexben, előfordulnak azonban származékai, és ezekben a töve következetesen *bév-*. A következőkre van adatunk: *beuſeg* (48/3), *beuſege* (117/10), *beuſegbe* (74/12, 76/9), *bevſegeuel* (59/2); *beuſegǫs* (48/10, 51/9, 65/8, 68/8, 10, 19), *bevſegǫs* (58/21); *beuǫlkǫdes* (74/13, 75/7, 76/10).

Ezeknek az illabiális alakoknak ebben az erősen *ö*-ző nyelvjárásban való megléte mindenképpen magyarázatot igényel. A folyamatos történésű melléknévi igenév képzőjéről tudjuk, hogy a korai ómagyarban még spiráns változatban *(-γ, -β)* is élt (vö. TNyt. I, 321–4). Kódexünk nyelvjárásában feltehetőleg a *-γ* képzőből labiális és illabiális utótagú kettőshangzó is keletkezett, amelyekből a palatális hangrendű szavakban *-ő,* illetőleg *-é* jött létre. Ez magyarázza az ingadozást, és azért fodul elő több *-ő* képzős származék, mert a nyelvjárás *ö*-zése az illabiális változatot háttérbe szorította. Elképzelhető, hogy az *ǫſmereitùl* szóalakban az *-i* többesjel őrizte még meg az *-é*-t.

Igen feltűnő, hogy az elbeszélő múlt jelének csupán illabiális változata van a *lesz, tesz, vesz* igékben. Ez az igealak létrejöhetett a *-γ* igenévképzőből és az ősi *-i̯* időjelből is (vö. TNyt. I, 114). Az előzőkben láttuk, hogy a *-γ* képzőből labiális és illabiális utótagú kettőshangzó is keletkezett forrásunk nyelvjárásában, de az

illabiális változatot már csak egyetlen adat őrzi. Ez a tény azt a felfogást támogatja, amely szerint a *lén, tén, vén* alakok ebben a nyelvjárásban az ősi **-i̯* időjellel alakultak ki, majd szabályosan *-é*-vé fejlődtek (vö. TNyt. I, 114). Így nem volt ingadozás, nem élt egymás mellett labiális és illabiális forma, így az *ö*-zés hatása itt még nem tudott érvényesülni.

A melléknévi igenév képzőjéhez hasonló módon keletkezett a *fő ~ fe* váltakozás. Ez a szó uráli eredetű, és tövének ómagyar kori alakja *feγ-* (TESz., UEW.). Ebből jöttek létre a hosszú magánhangzós tövek, amelyek a kódex nyelvjárásában egymás mellett éltek. Tehát itt is a *γ* kétirányú fejlődése hozta létre a labiális, illetőleg illabiális változatot.

A *bő* török eredetű. A magyarba **beγ* alakban kerülhetett a vándorlások idején (TESz.). Azután beilleszkedett az ősi *v* tövű szavak csoportjába. A tővégi *γ* vokalizálódott, az előtte levő magánhangzóval kettőshangzót alkotott, és így *bő ~ bé* változatok keletkezhettek. Két magánhangzó közül viszont a *γ* kiesett, és helyébe *v* lépett: *beγen > been > beven*. Így született meg a *bev-*, a *v*-s tő. Ebből a *v* elem egyes nyelvjárásokban, mégpedig feltehetően ott, ahol a *bé* változat élt, átkerült a magánhangzós tő végére: *bév*. A kódexben szereplő *beuſeg* stb. adatokban tehát ez van. Más nyelvjárásokban, ahol a magánhangzós tő *bő-* volt, az *ő* jutott át a *v*-s tőbe: *beven > bőven*. Felvetődik a kérdés, miért jött létre a *bév-* változat. Feltehetőleg azért, mert a *bé* alakja egybeesett a *be ~ bé* határozószóval és igekötővel. Később analógikusan a *bőv* is megszületik. Egyes területeken a *bé, bév, bőv* formák évszázadokon át élnek (vö. NySz., ÚMTsz.).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az illabiális *é*-zés oka a *lén, tén, vén* igealakokban az volt, hogy ezek az ősi **-i̯* időjellel alakultak ki kódexünk nyelvjárásában. A többi változatban a *γ* hanggal keletkezett diftongus, kétirányú fejlődése hozta létre az illabiális, illetőleg labiális formákat. Tehát az a LOSONCZIRA visszamenő és másoktól is átvett feltevés (vö. BÁRCZI, Hangt.[2] 90; BENKŐ, NyK. 54: 61; DEME, i. m. 134), amely szerint a diftongus a nyelvjárások jellege szerint fejlődött labiális vagy illabiális irányba, vagyis ha a nyelvjárás *ö*-ző volt, akkor *ő*, ha *ë*-ző volt akkor *é* lett belőle, a mi forrásunk nyelvjárására vonatkoztatva nem állja meg a helyét.

JAKAB LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 93–114

DEBRECEN
1997.

Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén

1. A magyar földrajzi nevek kutatóinak sora foglalkozott már az egyik legfontosabb helynévfajtánk, a víznevek (vagy tágabban a vízrajzi nevek) vizsgálatával. Legutóbb e terület tudománytörténeti összefoglalását KÁLNÁSI ÁRPÁD végezte el (A Tisza–Túr köze vízneveinek rendszere: MNyRét. 514–22). Szaktudományunk művelői a legkülönbözőbb oldalról és módokon közelítettek már e kérdéshez. Elemezték kiragadva egy tájegység helynévanyagából pusztán a vízrajzi neveket alkotó közszavak állományát (SZABÓ T. ATTILA, A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, 1942), bemutathatták a vízneveket egy vidék teljes helynévanyagának részeként (BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947. 14–20; INCZEFI GÉZA, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp., 1970. 77–8, 99–100; KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó-Szigetköz földrajzinevei. MNyTK. 95. sz. Bp., 1957. 19–27), általában mint az egyik helynévfajtát a többi között (KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. 4. átdolgozott kiadás. Debrecen, 1989. 125–33), készíthették elemzéseiket kisebb-nagyobb területek egyetlen objektumfajtájára (a vízzel kapcsolatosra) leszűkítve (KÁLNÁSI ÁRPÁD, i. m. 517–22; MATIJEVICS LAJOS, A jugoszláviai Ferenc-csatorna víznevei. MNévtDolg. 23. sz. Bp., 1981; PELLE ATTILA, Heves megye Tiszával határos községeinek vízrajzi nevei. MNévtDolg. 52. sz. Bp., 1983). Ezek az elemzések vonatkozhattak a vízneveknek vagy vízrajzi neveknek csupán a közszói alaptagjára vagy a meghatározó és az alaptagra egyaránt.

Bármilyen gazdag is azonban a magyar víznevek tudományos feldolgozása, elmondhatjuk, hogy az összes tájegységünk, településünk vízrajzi neveinek az elemzése nem történt meg, de még az összegyűjtésük sem. Vállalásommal a hiányzó területek közül egynek az egyetlen szempontú, vízrajzi köznévi összegzésére teszek kísérletet.

2. A földrajzi nevek vizsgálatában szemléletem igen közel áll HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési modelljéhez (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993), melyben központi helyet foglal el a nevek szerkezeti felépítésének a feltárása, annak meghatározása, hogy az egyes toponimák hány, a megnevezett objektumról valamiféle szemantikai jegyet kifejező részből állnak, e részek milyen funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai kategóriákba sorolhatók. A nevek

efféle felbontása után világossá válik, hogy adott településen, vidéken miféle funkciókat milyen mértékben fejeznek ki a nevek mely részében, és milyen nyelvi eszközöket használnak fel ezekre a névadó közösség tagjai, és fordítva, kiderül az is, hogy miféle nyelvi eszközök (elsősorban lexémák) melyik névrészi helyzetben, milyen szerepben és melyikben milyen mértékben válnak névalkotóvá. A dolgozat további részében a HOFFMANN ISTVÁN értekezésének a kategóriáit, fogalmait és műszavait használom, így azok értelmezésére nem térek ki.

Elemzésemben a választott terület vízneveit teljes részletességgel ezúttal nem szándékozom bemutatni, sőt nem is a víznevek bemutatása a célom, hanem a névrészként álló földrajzi köznevek közül azokat válogatom ki, amelyek közszóként vizeket vagy vizektől elválaszthatatlan objektumokat jelölnek, s így az adott táj névalkotásra használt vízrajzi közneveinek számítanak. Rövid áttekintésemben azt igyekszem tisztázni, hogy e földrajzi köznevek egyrészt melyik névrészi helyzetben (tehát alaprészként, bővítményi részként vagy egyrészes nevet alkotva), milyen mértékben és milyen funkcióban és főleg jelentésben fordulnak elő, milyen alcsoportokat alkotnak, ezeken belül milyen az egyszerű és összetett vízrajzi köznevek aránya.

A vizeket, vízkörnyéki helyeket jelölő földrajzi köznevek vizsgálata különösen olyan tájakon indokolt, ahol a vidék egyrészt gazdag (volt) vízfolyásokban, tavakban, kutakban stb., másrészt ezek szerepe, jelentősége meghatározó (volt) az itteni lakosság életében. Az általam vizsgált három Körös és a Berettyó összefolyásainak a környéke ilyen. Az itt használatos tekintélyes számú vízrajzi köznevek két fő funkcióban kerültek helynevekbe: leginkább a sokféle víz, vizes hely fajtáit nevezték meg velük, pontosan elkülönítve az egyes alosztályokat, ritkábban pedig a hozzájuk viszonyított helyzetet, irányt, így döntő többségben alaprészként vagy egyrészes névként állnak, csak elvétve bővítményi részként.

3. A tervezett elemzésem felvázolása előtt szükségesnek látszik néhány gondolatot elmondani a vizsgálatba vont földrajzi régióról és a feldolgozás alapjául szolgáló adattárakról. A kiválasztott vidéket a Körösök és a Berettyó összefolyásainak a környéke jelenti: nyolc, folyó menti, nagy határú és jelentős lélekszámú, egymással szomszédos település. Betűrendben a következők: Békés (B), Dévaványa (D), Gyoma (G), Körösladány (L), Köröstarcsa (K), Mezőberény (M), Szeghalom (S) és Vésztő (V). Az összterületük mintegy 1600 km^2.

Maga a vidék nem esik ugyan egybe a magyar földrajztudomány felosztása szerint egyik tájegységünkkel sem, mégis elmondhatjuk, hogy igen hasonlók és jellegzetesek a nyolc helység felszíni viszonyai: mindegyiknek a területe érintkezik valamelyik Körös-szakasszal, a XIX. század közepe előtt számtalan vízérrel szabdalt, mocsaras, lápos, semlyékes volt a határuk jelentős része, azóta mindegyiknek a felületén gyökeres változások történtek; uralkodó a sík felszín, de szelídebb hajlatok, kiemelkedések sűrűn tarkítják a tájat. Az ott élő emberek élete, foglalkozásuk, gazdálkodásuk stb., de még a nyelvjárásuk is általában egyező,

egymáshoz igen közeli jegyeket mutat. Megállapíthatjuk tehát, hogy a térség településein nagyfokú a hasonlóság a természeti, gazdaság-, növény-, állat- és településföldrajz, a gazdaság-, település- és művelődéstörténet, valamint a nyelvjárás tekintetében, az ott élő emberek gondolkodásában stb., mindazokban a vonásokban, melyek a helynévalkotó nyelvi eszközök kiválasztásában a legfontosabb szerepet játszhatnak, s amelyek jellegzetessé teszik e tájék földrajzi neveit.

Névtani vizsgálatomhoz az alapot a nyolc településről készült tizenegy adattár jelentette. A helységek betűrendjében sorolom fel őket. SZABÓ FERENCNÉ–SZABÓ ISTVÁN, Békés földrajzi nevei: Békés város néprajza. Szerk. DANKÓ IMRE. Békéscsaba, 1983. 93–177. BERECZKI IMRE, Dévaványa helynevei. Kézirat. 1980. (Magyar Országos Néprajzi Múzeum Adattára, Budapest). HÉVVÍZI SÁNDOR, Gyoma földrajzi nevei: Gyomai tanulmányok. Szerk. SZABÓ FERENC. Gyoma, 1977. 422–483. BÍRÓ FERENC, Körösladány földrajzi nevei. Kézirat. 1990. BÍRÓ FERENC, Köröstarcsa földrajzi nevei. Kézirat. 1994. ADAMIK MIHÁLYNÉ–MOLNÁR AMBRUS, Mezőberény határának története és helynevei: Mezőberény története. Szerk. SZABÓ FERENC. Mezőberény, 1973. II, 119–154. IMPLOM JÓZSEF, Szeghalom földrajzi nevei. Kézirat. 1951. (Sárréti Múzeum, Szeghalom). MOLNÁR AMBRUS, Szeghalom határának helynevei. Kézirat. 1985. (Sárréti Múzeum, Szeghalom). UDVARI-NAGY ISTVÁN, Szeghalmi objektumok, 1944: Szigeti Endre emlékkönyv. Szerk. UDVARI-NAGY ISTVÁN. Szeghalom, 1992. 295–298. SZARKA SÁNDORNÉ, Szeghalmi utcanevek. Kézirat. 1991. (Sárréti Múzeum, Szeghalom). DOMOKOS ZSUZSANNA, Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei: Vésztő története. Szerk. SZABÓ FERENC. Vésztő, 1973. 385–435.

4. Vállalt feladatom elvégzéséhez az adattárak összes földrajzi nevét (12 290) szerkezetileg tagolnom kellett. Elkülönítettem minden névben a jelölt denotátumra vonatkozó, funkcióval-jelentéssel bíró nyelvi egységeket (HOFFMANN ISTVÁN, i. m. 43–4), vagyis a névrészeket (22 232), s megállapítottam ezeknek a nyelvi kifejezőeszközeit. A rendszerezés során kiderült, hogy a Körösök vidékén a helynévalkotásban közszavak, tulajdonnevek, elhomályosult összetételek, idegen eredetű és ma már kategorizálhatatlan nyelvi eszközök vettek részt. Más tájegységekhez hasonlóan a közszói jellegű lexémák a legproduktívabbak, ezek jelentősége a legnagyobb, a 12 290 helynév közül 10 917 tartalmaz 13 892 névrészében valamiféle közszót. A földrajzi nevek közül 4067 teljes egészében ilyen elemekből épül fel, legjellemzőbbek viszont e lexémák alaprészi helyzetben (6453 névben). A régió helynévalkotásában részt vevő különböző közszavak száma 2017, e szám jelentősen elmarad a tulajdonnéviek (5210) mögött. A névalkotó közszavakat tovább kategorizálva kitűnik, hogy közülük számukkal és névalkotó termékenységükkel kiemelkednek a köznevek (1591 köznév 9295 helynév 12 021 névrészében).

A közneveken belül pedig, de az összes névalkotó lexéma között is a földrajzi köznevek (892) játsszák a legjelentősebb szerepet a helynévalkotásban (10 641 névrész). A hely fajtáit jelölő lexémák a Körösök mentén is elsősorban alaprészként kerülnek be a nevekbe, de megjelenhetnek bővítményi részi helyzetben, és nemritkán egyrészes helynevet is létrehozhatnak. Ezekkel a névadók meg akarják jelölni a földrajzi nevekben a megnevezendő objektum fajtáját, vagy egy másikhoz akarnak viszonyítani, így biztosítják saját korukban a nevek magas információs értékét.

Mivel a névadó közösség a földrajzi közneveket a legkülönbözőbb helyfajták megjelölésére használja, így jelentésükben a hely fogalmának a kifejezése a közös tartalom. Ezt az általános jelentéssíkot az egyes földrajzi köznevekben bizonyos megszorító jelentésjegyek teszik specifikussá, az egymással legszorosabb kapcsolatban lévő jelentésjegyűek, a hasonló jellegű objektumok típusait megnevezők külön-külön kategóriát alkotnak (vö. HOFFMANN, i. m. 34, 92–98). Mivel sokféle az embert körülvevő hely fajtája, ezért magas a kategóriák száma is. Ezek közül az egyik a vízrajzi, vagyis a vizeket és a vízkörnyéki helyeket jelölő közneveké. A hidakat, átkelőket, átjárókat jelölő közneveket nem itt, hanem az építményeket jelentők között veszem számításba.

5. A Körösök környékén helynévrészként előforduló vízrajzi köznevek részletesebb taglalása előtt betűrendben felsorolom valamennyit szótárszerű összeállításban. Címszóként a köznyelvi vagy az általam köznyelviesített forma áll, ez leginkább a lexémák szótári alakja, ritkán lehet ún. szoros szószerkezet is. A szófajt külön nem említem, hiszen valamennyi elem főnévi értékű, földrajzi köznév. A címszót követően az adott lexéma helynévi felbukkanásainak a számadatait adom meg, legelső helyen áll az összes előfordulásra utaló szám, majd a névrészek szerinti összesítések. [A névben elfoglalt helyzetet rövidítések jelzik: e = bővítményi részként, előtagként; u = alaprészként, utótagként; ö = egyrészesként, önmagában.] A számsort a településenkénti mutató zárja. Ezt követi(k) a lexikai egység jelentése(i). Több jelentés esetén arab számok különítik el ezeket. Ha a címszónak (mint a névalkotásba belépő elemnek az aktuális) jelentése szerepel A magyar nyelv értelmező szótárában, egyszerűsítve az ÉrtSz. jelölést alkalmazom, ha többjelentésű a szó, melléírom a megfelelő arab számot. A helynévi példákat nem itt, hanem az elemzés további részében közlöm.

ág 6: e2, u4 | B/e1u2, D/e1u1, L/u1 'folyóvíz kiágazása, mellékmeder'

árok 46: e5, u41 | B/e3u16, D/u5, G/e1u3, K/u1, L/u5, M/u1, S/u9, V/e1u1 'természetes, folyóvíz vájta vagy ásott hosszabb mélyedés a víz elvezetésére'

artézi kút 7: u4, ö3 | D/u1, L/u1ö1, S/u1ö2, V/u1 'fúrott, természetes víznyomással működő kút'

ásás 5: e1, u3, ö1 | K/u2ö1, S/e1u1 'mesterséges vízelvezető árok'

ásvány 2: e1, ö1 | M/e1ö1 'árok'

átvágás 5: u5 | B/u4, L/u1 'a folyókanyarulat leválasztásának, az élő víztől való elzárásának a helye, ill. az új mesterséges ásott meder'

balkány 4: ö4 | B/ö1, D/ö1, L/ö1, S/ö1 'kis vízfolyás'

bánya 1: ö1 | S/ö1 'szabadban lévő meleg vizes fürdő'

baromkút 1: u1 | M/u1 'bővizű jószágitató kút a legelőn'

békás 3: ö3 | B/ö1, M/ö1, V/ö1 'békákban bővelkedő vizes terület'

bogárzó 3: e1, ö2 | D/ö1, G/e1, L/ö1 'vizenyős hely, ahová a jószágot bogárzás idején terelik'

buzgó 2: e1, ö1 | B/e1ö1 'vízfolyás mellett, mély fekvésű helyen feltörő, kis örvényszerű víz; buzgár'

csatorna 161: e1, u160 | B/u20, D/u19, G/u16, K/u9, L/u25, M/e1u13, S/u53, V/u5 '1. ásott medrű folyó; 2. meggyűlt csapadék, belvíz, vadvíz elvezetésére szolgáló ásott folyócska vagy árok'

csikókút 1: ö1 | L/ö1 'csikóménes gémeskútja a legelőn'

csordakút 6: ö6 | B/ö1, D/ö1, K/ö1, L/ö1, M/ö1, S/ö1 'gémeskút a legelőn, ennek a vizéből iszik a csorda'

csukás 2: e1, ö1 | K/ö1, L/e1 'csukában gazdag víz és környéke'

csurgó 10: e6, ö4 | D/ö1, G/e1, L/e3ö1, S/e2ö1, V/ö1 'sekély vizű ér, patak'

csurka 1: ö1 | S/ö1 'csurgó'

csürhekút 2: ö2 | D/ö1, M/ö1 'ásott gémeskút, amelynek vizéből a csürhe iszik'

dancka 2: ö2 | G/ö1, V/ö1 'mélyebben fekvő zsombékos, lapos terület, ahol megáll a víz, sár'

dázsa 1: ö1 | D/ö1 'vízállás, mély sár'

delta 1: ö1 | K/ö1 'gáttal határolt biztonsági víztározó'

derék 53: e1, u52 | B/u5, D/u11, L/e1u10, S/u25, V/u1 'időszakos, szélesen elterülő vízfolyás és a mellette lévő vizenyős terület'

duzzasztó 1: ö1 | L/ö1 'folyón épített torlasz és környéke'

élővíz 1: e1 | B/e1 'állandóan áramló vízfolyás'

ér 277: e2, u274, ö1 | B/u74, D/u33, G/e1u37, K/u10, L/e1u46, M/u14, S/u49ö1, V/u11 'széles medrű, lassú áramlású vízfolyás és ennek ártere'

erek 2: u2 | S/u2 'rövid, egymásba ömlő vízfolyások'

eszteró 1: ö1 | S/ö1 'gát, töltés, sziget'

fertő 6: u5, ö1 | L/u1, S/ö1u4 'nagy kiterjedésű posványos, mocsaras állóvíz'

fok 79: e2, u76, ö1 | B/u23, D/u2, G/u13, L/u9, M/u5, S/e1u10ö1, V/e1u14 'nagyobb vizekből kiágazó, természetes eredetű vízfolyás, ér'

folyás 6: e2, u1, ö3 | D/e1ö1, G/u1ö1, L/e1ö1 'az érnél valamivel nagyobb folyóvíz, széles csatorna'

folyó 1: e1 | L/e1 'széles, állandó vizű vízfolyás'

főcsatorna 33: u32, ö1 | B/u4, D/u2, G/u3, K/u3, L/u7, M/u3, S/u3ö1, V/u7 'csatornák vizét gyűjtő, azoknál szélesebb, mélyebb vízelvezető árok'

főkanális 1: ö1 | S/ö1 'főcsatorna'

földhát 1: e1 | K/e1 'enyhe, domború, hosszan elnyúló kiemelkedés vízfolyás mellett'

földhíd 1: ö1 | S/ö1 'földsáv a környező vízben'

gát 149: e3, u145, ö1 | B/e1u17, D/u25, G/u15, K/e2u7, L/u53ö1, M/u7, S/u16, V/u5 'árvízvédelmi töltés folyó, csatorna mellett'

gémeskút 3: u3 | D/u1, L/u1, V/u1 ÉrtSz.

gulyakút 5: u4, ö1 | L/u2, S/u2ö1 'a legelőn tartózkodó gulya itatására szolgáló gémeskút vályúval'

gyűjtőcsatorna 4: u3, ö1 | B/u1ö1, S/u2 'széles, mély árok, mely több csatorna vizét gyűjti és szállítja a folyóba'

gyűjtőkanális 1: ö1 | S/ö1 'gyűjtőcsatorna'

hajóút 2: u2 | B/u2 'folyó'

halas 2: ö2 | D/ö1, S/ö1 'halban gazdag vízfolyás szakasza és környéke'

halastó 8: u5, ö3 | G/ö1, K/u1ö1, L/ö1, M/u2, S/u2 'haltenyésztésre szolgáló tó'

harcsás 3: e1, ö2 | K/ö1, L/e1ö1 'harcsákban gazdag víz és közvetlen környéke'

hasítás 5: u4, ö1 | D/u2, G/u2ö1 'határvonalat jelző árok, fasorral szegélyezve'

hát 92: u92 | B/u15, D/u14, G/u14, K/u12, L/u8, M/u11, S/u13, V/u5 'víz mentén hosszan elnyúló szárazföldi domborulat'.

határárok 2: ö2 | B/ö1, M/ö1 'két település külterületét elválasztó árok'

határcsatorna 6: u5, ö1 | B/u1ö1, L/u1, M/u1, S/u1, V/u1 'két település határvonalát is jelentő kanális vagy árok'

határér 1: ö1 | B/ö1 'két település választóvonalaként szolgáló vízfolyás, ér'

határkanális 1: ö1 | G/ö1 'határcsatorna'

határkengyel 1: ö1 | B/ö1 'településhatárként is szolgáló kanyargós ér'

határörmény 1: ö1 | G/ö1 'két helység határán található vízörvény'

határzug 3: ö3 | B/ö2, G/ö1 'a külterület szélén, a szomszédos településsel érintkező zug'

hátasabbja 2: u2 | L/u2 'a terület magasabban fekvő víz melletti része'

hegy 6: u6 | B/u2, K/u1, L/u2, S/u1 'vízfolyás vége'

holtág 10: u9, ö1 | G/u1ö1, K/u6, L/u1, S/u1 'folyó vagy kisebb vízfolyás régi medrének átvágással állóvízzé leválasztott szakasza'

holtkanyar 1: u1 | G/u1 'folyó ívben forduló holtága'

holtmeder 2: u2 | L/u1, M/u1 'holtág'

horutó 2: e1, ö1 | B/e1ö1 'rothadó növényekkel teli mocsaras hely'

hullámtér 4: u2, ö2 | D/u1, G/ö1, L/u1ö1 'vízfolyás ártere'

itató 2: u2 | B/u1, G/u1 'állatok itatására szolgáló folyószakasz'

játszó 3: u3 | L/u1, M/u1, S/u1 'a folyómeder és a gátak közötti különböző szélességű lapos, sík terület, hullámtér'

juhkút 2: e1, ö1 | M/e1ö1 'a birkanyáj itatóhelye: gémeskút vályúval'

kacsaúsztató 1: ö1 | G/ö1 'folyó holtága, melyben kacsák szoktak úszkálni'

kalló 2: e1, u1 | K/e1, S/u1 'folyószakasz, ahol a gyapjút feldolgozás előtt áztatják, mossák'

kanális 32: u29, ö3 | B/u4ö1, D/u1ö1, G/u2, L/u4, S/u17ö1, V/u1 'mesterségesen kialakított, nagy mély vízelvezető árok; minden évszakban vizet tároló és szállító csatorna'

kanálispart 1: u1 | L/u1 'csatorna menti hátas föld'

kecsegés 1: ö1 | G/ö1 'kecsegében bővelkedő folyószakasz és környéke'

kenderáztató 2: ö2 | B/ö1, S/ö1 'folyó vagy állóvíz része, ahol kendert áztatnak'

kengyel 17: e5, u8, ö4 | B/e1u8ö1, D/e1, G/e1, L/e1ö1, M/e1ö1, S/ö1 'hurok, félkör vagy U alakú, esetleg négyszöghöz hasonló meder, vízfolyás'

kerekes kút 1: ö1 | L/ö1 'kerékkel működő vízvételi hely'

kikötő 1: e1 | B/e1 ÉrtSz. II. 1.

kinder 2: e1, ö1 | D/e1ö1 'örvény, feneketlen mélység; lápkúti víz'

kisgát 6: e1, u1, ö4 | B/ö1, G/ö1, K/ö1, L/u1, M/e1ö1 'körgát'

kiskút 3: u2, ö1 | B/ö1, L/u1, V/u1 'rövidebb átmérőjű ásott kút'

kőkút 2: e1, ö1 | S/e1ö1 'ásott, hengeres, téglával kirakott oldalú kút'

körgát 18: e4, u4, ö10 | B/e2u1ö2, D/ö1, G/u2ö1, L/ö2, M/e2ö2, S/u1ö1, V/ö1 'a települést körülvevő, az egykori belterületet árvíztől védő töltés, a tetején rendesen kocsiút van; kisgát'

körtöltés 2: u1, ö1 | G/u1, S/ö1 'körgát'

köz 27: u27 | B/u2, D/u6, G/u4, K/u2, L/u7, S/u4, V/u2 'két vagy több víz, vízág közötti terület'

közkút 2: u2 | L/u2 'a település közös tulajdonú és használatú kútja'

kuruttyoló 1: ö1 | L/ö1 'békák hangjától zajos vizenyős hely'

kút 147: e5, u141, ö1 | B/e1u4, D/u35, G/e1u16ö1, K/e1u11, L/e1u19, M/u15, S/e1u29, V/u12 'ásott vagy fúrott ivóvíz-kivételi hely'

láp 9: e5, u4 | B/e2, D/e1, S/e1u3, V/e1u1 'süppedékes, vízinövénnyel benőtt nagy mocsaras terület'

laponya 2: u2 | L/u2 ' mocsaras, lapályos terület'

laponyag 27: e2, u24, ö1 | B/u1, D/e1u6ö1, G/u2, L/u2, M/e1u1, S/u12 'mocsaras környezetből szelíden kiemelkedő, enyhe domborulat'

lápos 4: e1, u1, ö2 | B/e1u1ö1, K/ö1 'vizes, mocsaras, nádas, vízinövényekkel benőtt hely'

lóúsztató 1: ö1 | D/ö1 'lovak fürdetésére alkalmas, természetes vagy mesterséges vízfolyás, vízállás, ill. annak egy szakasza'

malomárok 2: ö2 | B/ö2 'malomépület melletti csatorna-, folyószakasz'

meder 1: u1 | L/u1 'folyónak vízzel kitöltött ágya; kiszáradt vízfolyás helye'

medves 1: ö1 | B/ö1 'időszakonként kiszáradó vízfolyás'

mellékcsatorna 18: u18 | D/u3, L/u13, S/u2 'csatornába csatlakozó, annál kisebb árok'

mirhó 4: e3, ö1 | D/e2, G/e1ö1 'belvíz, vadvíz; vízlevezető árok'

mocsár 1: e1 | L/e1 'mélyen fekvő, vizenyős, iszapos, sáros terület'

nádas 2: ö2 | M/ö1, S/ö1 'náddal sűrűn benőtt vizenyős terület'

nagycsatorna 9: u4, ö5 | B/ö3, G/ö1, S/u4ö1 'főcsatorna, gyűjtőkanális'

nagygát 4: ö4 | D/ö1, G/ö1, M/ö1, S/ö1 'folyó új töltése'

nagykanális 3: u1, ö2 | S/u1ö2 'főcsatorna, gyűjtőcsatorna'

nagykút 13: e1, u7, ö5 | B/e1ö1, L/ö2, M/ö1, S/u6, V/u1ö1 'az átlagosnál jóval szélesebb, nagyobb átmérőjű gémeskút'

oldalág 13: u13 | L/u13 'mellékcsatornába csatlakozó, annál kisebb árok'

örmény 27: e1, u26 | B/u1, G/u13, K/u6, L/u3, M/e1u2, V/u1 'folyószakasz, ahol lefelé szívó hatású, gyors forgó mozgás keletkezik; örvény'

ösveny 6: e1, u3, ö2 | D/u2ö1, G/u1, K/e1ö1 'ér, patak'

összekötő-csatorna 5: u5 | D/u3, L/u2 'csatornákat, kanálisokat összekapcsoló árok'

övcsatorna 2: u1, ö1 | S/u1ö1 'nagy vízgyűjtővel rendelkező, hosszú csatorna'

part 45: u45 | B/u5, D/u5, G/u3, K/u3, L/u25, S/u4 'ér, vízfolyás mentén húzódó, az ártértől jelentősen kiemelkedő hátas föld'

patak 1: u1 | L/u1 'árok, kisebb folyóvíz'

pece 4: e1, ö3 | B/e1ö2, M/ö1 'pocsolyás, vízállásos mélyedés'

porong 1: u1 | S/u1 'mocsaras felszínből kiemelkedő, hátas, szigetszerű hely'

rákos 1: ö1 | M/ö1 'rákban gazdag vízrész'

róna 9: e2, u7 | B/e1, D/u3, L/u1, S/u2, V/e1u1 'nádtól, sástól mentes tiszta, nyílt felszínű víz, folyószakasz'

sár 13: e5, u7, ö1 | B/u1, D/e1, G/e1u1, L/e2ö1, S/e1u3, V/u2 'állandó jellegű, iszapos, mozgásban levő, vizét szélesen elterjesztő posványos folyóvíz; derék; mocsár'

sárállás 1: ö1 | L/ö1 'állandó jellegű, posványos, vízállásos hely'

sáros 1: ö1 | L/ö1 'pocsolyás, sárral borított felszínű terület'

semlyék 16: u15, ö1 | G/u1, L/u4ö1, S/u10 'vizenyős, süppedékes, ingoványos hely füves buckákkal; zsombékos mocsár'

strand 2: ö2 | G/ö2 ÉrtSz. 1., 2.

sulymos 4; ö4 | G/ö2, L/ö1, M/ö1 'sulyomban, vízi dióban gazdag vízrész és környéke'

szakadék 4: u4 | B/u4 'kis vízfolyás, ér'

szeg 22: u22 | B/u7, D/u6, G/u4, S/u3, V/u2 'vízfolyás kanyarjába benyúló háromszög vagy félkör alakú partos terület, sziget, zug'

szeglet 5: e3, u1, ö1 | B/e1, G/e1u1, M/e1ö1 'sarok, szeg, zug'

sziget 178: u173, ö5 | B/u42ö1, D/u35ö1, G/u17ö1, K/u4, L/u23ö1, M/u2, S/u35ö1, V/u15 'mocsaras sík felszínből vagy környező vizekből kiemelkedő földhát'

szigetek 1: u1 | K/u1 'több, vízzel körülvett szárazföld együttese'

szirt 2: u2 | G/u2 'szakadékos part folyókanyarulatban'

szívóág 4: u4 | L/u4 'csatornarendszer végén, annak legkisebb árka, az oldalágba csatlakoztatva'

tározó 1: ö1 | L/ö1 'delta; víztározó'

tekerő 3: ö3 | L/ö1, S/ö1, V/ö1 'görbe, girbegurba irányba haladó ér'

tikos 1: ö1 | L/ö1 'vad szárnyasokban gazdag vízfolyás'

tiszta 13: u13 | D/u9, S/u4 'nagy, nyílt vízfelület, róna'

tó 41: e6, u34, ö1 | D/e2u1ö1, G/u7, L/u6, M/u3, S/e1u5, V/e3u2 'nagyobb természetes állóvíz'

tócsa 1: u1 | D/u1 'sáros, piszkos, kis felületű állóvíz'

torkolat 1: ö1 | S/ö1 'folyóvizek összefolyása'

torok 8: u8 | B/u1, D/u3, G/u1, K/u1, L/u2 'egymásba ömlő vízfolyások torkolata'

tő 6: e1, u5 | B/e1, D/u2, L/u2, S/u1 'egy kisebb folyóvíznek egy nagyobba való torkolásának a helye és környéke'

töltés 9: e3, u5, ö1 | B/e3u1, G/ö1, L/u4 'árvíz ellen földből készített védőgát; árok partjának felmagasítása'

tűzkút 5: e2, ö3 | B/e1ö1, L/ö1, V/e1ö1 'település belterületén található kút, melynek vizét tűzoltásra is használják'

úsztató 3: u2, ö1 | G/u2ö1 'házi igavonó állatok fürdetésére használt folyószakasz'

vaddisznófürdő 1: ö1 | L/ö1 'pocsolyás, sáros vizű gödör'

vadvíz 1: e1 | B/e1 'felszíni talajvíz, belvíz'

vágás 9: e2, u5, ö2 | B/u1, D/e2ö1, S/u3ö1, V/u1 'hosszú, keskeny mélyedés; árok, csatorna'

vájás 1: u1 | B/u1 'vágás, árok, csatorna'

vaskapu 2: ö2 | B/ö1, D/ö1 'két nagyobb rétség közt elkeskenyedő vízmeder'

víz 3: u3 | D/u2, S/u1 'vízfolyás, ér'

vízfolyás 1: ö1 | D/ö1 'patak, ér'

vízláda 1: ö1 | D/ö1 'lefolyás nélküli, mély, teknőszerű terület, melyben nagyobb esők után megáll a víz'

víztározó 3: u1, ö2 | L/u1ö1, S/ö1 'árvízvédelmi célokat szolgáló, folyó melletti, gáttal határolt térség'

zug 278: e1, u275, ö2 | B/e1u70ö1, D/u16, G/u33, K/u24ö1, L/u51, M/u17, S/u36, V/u28 'folyóvíz kanyarulata által közrefogott hátas terület'

zúgó 2: u1, ö1 | V/u1ö1 'hangadással járó zuhatagos vízfolyás szakasza'

zuhatag 2: e1, ö1 | B/e1ö1 'a többinél nagyobb esésű vízfolyás szakasza'

zsombék 3: e2, u1 | D/e2, S/u1 'vízi növények korhadványából összecsomósodott buckákkal borított vizenyős terepréz'

zsombékos 2: ö2 | D/ö1, S/ö1 'ingoványos, lápos, buckás, lápi növényekkel teli vizenyős terület'

6. A következőkben a felsorolt névalkotó vízrajzi közneveket szemantikai és esetenként morfológiai jegyeik alapján rendszerezem. Legelőször is különválasztom a vizeket jelölő földrajzi közneveket a vízkörnyéki helyeket jelölőktől. Az első kategóriában megvizsgálom, melyek vonatkoznak folyó-, állóvizekre, vízrészekre és vízvételi helyekre, a másodikban pedig foglalkozom a vizet határoló, a vízzel határolt szárazulatokat és a mocsaras helyeket jelölő köznevek névalkotó erejével. Igyekszem minél több helynévi példával szemléltetni a nevekben való előfordulásokat, de bizonyos köznevek (*árok, csatorna, ér, zug* stb.) olyan gyakori névalkotók, hogy a teljességről le kellett mondanom, ezek esetében is minden településről felsorolok azonban néhány példát. Minden egyes kategóriában megadom az oda tartozó tagok általános jellemzését, számukat, számarányukat, helynévi előfordulásukat, megterhelésüket. Ha csupán egyrészes helynév keletkezett a köznévből (jelentéshasadással, s más kétrészes névben nem szerepel), a szám mellett egy csillag jelzi ezt.

A nyolc Körös menti településen az áttekintett adattárak alapján 149 vízrajzi köznév lett névalkotó, s ezek összesen 2196 névrészi előfordulást adnak. A 149 lexéma az összes névalkotó földrajzi köznévnek (892) a 16,7%-a, a 2196 névrész a földrajzi névből állók egészének a 20,6%-a. Átlagos megterhelésük 14,7 névrész/szó.

A) Vizeket jelölő földrajzi köznevek

Vidékünkön a vizeknek, a lakosság környezetében található természetes vagy mesterségesen kialakított, vizet tároló, együtt tartó, lassú mozgását biztosító objektumoknak különösen nagy (volt) a jelentőségük, ennek megfelelően a vizek közneveit is szép számmal (107; 71,81%) használták fel nagy tömegű név (1248; 56,8%) részeiként. Gyakorisági átlaguk: 11,6 névrész/szó.

a) Folyóvízi köznevek

Az ide számított vízrajzi köznevek denotátumai a vizsgálatba vont terület különféle vízfolyásai. A 107 névalkotó vízrajzi köznév közül 46 a folyóvíznév (42,9%). E 46 köznév összesen 848 helynévben vált névalkotóvá, vagyis a vizeket jelölő köznevekkel létrejött nevek 68%-ában. Átlagos megterhelésük 18,4 névrész/szó. Első észlelésre ez a magas szám (46) azt sugallja, hogy e vidéken bőven éltek a névadók a folyóvízi köznevekkel, de ha alaposabban megfigyeljük az összetett szavakat, azt látjuk, hogy ezeket csak hivatalosan és elsősorban a 8 település lakóközösségén kívüli emberekkel való nyelvi érintkezésben használják. Az egyes folyóvízi köznevek névalkotó ereje igen különböző volt. Megfigyelhető a különbség a nevek keletkezésében koronként is, hiszen pl. az *árok, ér, fok* köznevek már jóval az újmagyar kor előtt is névalkotókká válhattak, a *csatorna, kanális, oldalág, szívóág* és ezek egyéb összetételei pedig az utóbbi kétszáz évben. Még szembetűnőbb a szóródás a végeredmény oldaláról, vagyis ha napjainkig nézzük az eddigi összes használati arányszámukat, megterhelésüket. A Körösök vidékén a vizsgált nyolc településen a következő folyóvízi közneveket használták fel földrajzi nevek alkotására: ***ág*** 6 (B: *Ág utca, Bihari-, Két-*; D: *Ág-ér, Négylínea-*; L: *Két-*), ***árok*** 46 (B: *Árok utca, Buzgó-, Gyepes árka, Tordac-* stb.; D: *Kerek-, Harruckern árka* stb.; G: *Köles-, Körös-ér árka* stb.; K: *Vezér-*; L: *Csót-, Ördög árka, Sűrű-* stb.; M: *Kert-*; S: *Bivaly-, Kákás-víz árka, Urasági-* stb.; V: *Szolgabíró-, Árok-zug*), ***ásás*** 5 (K: *Kis-, Nagy-, *;* S: *Ásás-fok, Vandlik ásása*), ***ásvány*** 2 (M: **, Ásvány-ér*), ***balkány*** 4* , ***csatorna*** 161 (B: *Élővíz-, Hosszúfoki-, Hóta-* stb.; D: *Kóré-zugi-, Lukácsi-, Nagy-éri-* stb.; G: *Bajusz-, Balai-, Bere-* stb.; K: *Csárda-laposi-, Gerebcsényi-, Új-kert-* stb.; L: *Büngösdi-, Kernye-, Pakac-* stb.; M: *Galló-, Laposi-, Szúnyogháti-* stb.; S: *Kutas-, Fudér-, Osztottréti-* stb.; V: *Cigányfoki-, Dióéri-* stb.), ***csurgó*** 10 (D: ***; G: *Csurgó-őrház*; L: **, Csurgó-kert, Csurgó melléke, Csurgó utca*; S: **, Csurgó-zsilip, Csurgó-ér*; V: ***), ***csurka*** 1*, ***derék*** 53 (B: *Halászó-, Hímes-* stb.; D: *Doszta-, Ködmönös-, Réhelyi-, Szőlős-* stb.; L: *Derék-ér, Kórós-, Süvöltő-, Vermes-* stb.; S: *Aklos-, Csonka-, Ernyős-, Károly-, Varjas-* stb.; V: *Lócsár-*), ***élővíz*** 1 (B: *Élővíz-csatorna*), ***ér*** 277 (B: *Décs-, Jámbor-, Keskeny-, Rózsás-, Széles-,*

Törzsökös- stb.; D: *Bundás-, Csonka-, Dinnyés-, Fud-, Láp-* stb.; G: *Ér-hát, Boronás-, Csergettyű-, Gyilkos-, Halas-, Konyha-, Poros-* stb.; K: *Edeles-, Holt-, Kis-, Nagy-* stb.; L: *Billentő-, Dió-, Guzsaly-, Kereszt-, Korhány-, Sebes-* stb.; M: *Gács-, Mély-, Solymos-, Tisza-* stb.; S: *Bálványos-, Cigány-, Enyves-, Nádas-, Ölő-, Sertés-* stb.; V: *Békás-, Bika-, Büdös-, Szil-* stb.), ***erek*** 2 (S: *Cakói-, Halasi-*), ***fok*** 79 (B: *Bő-, Csecsen-, Hosszú-, Kászmány-, Szigony-* stb.; D: *Iván-, Kovács foka*; G: *Barna-, Csergettyű-, Isti-, Vén-, Zöld-* stb.; L: *Gyula-, Ován foka, Sáros-, Zovány foka* stb.; M: *Kis-, Kovács-, Szalma-* stb.; S: *, *Farkas-, Hajdú-, Sebes-* stb.; V: *Fok-köz, Falu-, Görög-, Irtás-, Malom-, Róna-* stb.), ***folyás*** 6 (D: *, *Folyás-ráta;* G: *, *Körös-ér folyása;* L: *, *Folyás-tó*), ***folyó*** 1 (L: *Folyó utca*), ***főcsatorna*** 33 (B: *Vargahosszai-* stb.; D: *Hortobágy–Berettyó-, Sárréti-*; G: *Lórés-siratói-, Telki-peresi-* stb.; K: *Büngösdi-, Félhalmi-* stb.; L: *Dióéri-, Folyás-éri-, Körösladányi-* stb.; M: *Hosszúfoki–okányi-, Mezőberényi-* stb.; S: *, *Kernyei-* stb.; V: *Cigányfoki-, Okányi-* stb.), ***főkanális*** 1 *, ***gyűjtőcsatorna*** 4 (B: *, *Bajkán-zugi-*; S: *Nagy-, Szeghalmi-*), ***gyűjtőkanális*** 1*, ***hajóút*** 2 (B: *Nagy-, Berkei-*), ***hasítás*** 5 (D: *Blájer-, Telki-*; G: *, *Kis-, Nagy-*), ***határárok*** 2*, ***határcsatorna*** 6 (B: *; *Mezőberényi-*; L: *Szeghalmi-*; M: *Békési-*; S: *Károlyderéki-*; V: *Dióéri-*), ***határér*** 1*, ***határkanális*** 1*, ***határkengyel*** 1*, ***kanális*** 32 (B: *, *Bihari-ági-, Vizesfási-* stb.; D: *, *Kiritói-;* G: *Kölesfenéki-, Vásárállási-*; L: *Félhalmi-, Vesszőséri-* stb.; S: *, *Ásott-, Bivalyos-, Füréri-, Ölyvös-* stb.), ***kengyel*** 17 (B: *, *Bíró-, Falopó-, Horgas-, Taplós-* stb.; D: *Kengyel-köz*; G: *Kengyel-halom*; L: *Kengyel-köz,* *; M: *; S: *), ***medves*** *1**, ***mellékcsatorna*** 18 (D: *Sártó–gabonási-* stb.; L: *Korhányi-, Nádor–tíkosi-, Sebeséri-* stb.; S: *Tordai-egyházi-* stb.), ***mirhó*** 4 (D: *Mirhó laposa, Mirhó-torok*; G: *, *Mirhó-hát*), ***nagycsatorna*** 9 (B: ***; G: *; S: *Dióéri-, Sertéséri-* stb.), ***nagykanális*** 3 (S: **, *Füréri-*), ***oldalág*** 13 (L: *Bánom-kerti-, Kisréti-, Nyomási-, Zsellérföldi-* stb.), ***ösveny*** 6 (D: *, *Nád-, Nyár-*; G: *Nyár-*; K: *, *Ösveny-hegy*), ***összekötő-csatorna*** 5 (D: *Doszta–felső-réhelyi-, Folyás-ér–siratói-* stb.; L: *Kisasszony–szilvarév-zugi-, Sárréti-*), ***övcsatorna*** 2 (S: *, *Szeghalmi-*), ***patak*** 1 (L: *Pálinka-csurgó-*), ***szakadék*** 4 (B: *Bögre-, Décsere-, Hosszúfok-, Kölgyes-*), ***szívóág*** 4 (L: *Katolikus-egyházföldi-, Nyomási-* stb.), ***tekerő*** 3*, ***tíkos*** 1*, ***vágás*** 9 (B: *Takács-*; D: *, *Vágás-part, Vágás-tiszta*; S: *, *Földhíd-, Hőgyes-* stb.; V: *Tatár-*), ***vájás*** 1 (B: *Takács vájása*), ***víz*** 3 (D: *Besnyő vize, Túr vize*; S: *Kákás-*), ***vízfolyás*** 1*.

E felsorolt folyóvízi köznevek további kategorizálása jelentéseik alapján történhet. Elsősorban a denotatív jelentéseik közötti különbségek szerint többféle kisebb csoportba sorolhatók: a folyóvíz szélességére, bőségére utalnak (*csurgó, derék, folyó* stb.), a településen belüli helyzetet jelzik (*határárok, határér* stb.), a saját szerepükről tájékoztatnak (*gyűjtőkanális, összekötő-csatorna* stb.), jellegzetes alakjukat fejezik ki (*kengyel, tekerő* stb.) és így tovább. Legjellemzőbb azonban az a vonásuk, hogy e köznevek három kivételtől (*árok, élővíz, határárok)*

eltekintve tájékoztatnak a jelölt folyóvíz keletkezési módjáról, természetes vagy mesterséges voltáról. Természetes vízfolyást jelölnek az *ág, balkány, csurgó, csurka, derék, ér, erek, fok, folyás, folyó, határér, határkengyel, kengyel, medves, mirhó, ösveny, patak, szakadék, tekerő, tikos, víz, vízfolyás* vízrajzi köznevek. A három kivételként említett szó mindkét funkcióban használatos, a többi 23 viszont mesterséges vízfolyásokra vonatkozik. Ez utóbbi lexémacsoportból a közhasználatba is átment, általánosan ismert és a földrajzi tulajdonnevekben való aktivitásukat tekintve legnagyobb előfordulású a *csatorna* és a *kanális*. Mivel a köznevek jelentéséről a szótári rész tájékoztat, a továbbiakban a folyóvízneveket szerkezetük szerint, és a szerkezeti csoportokon belül gyakoriságuk rendjében tekintem át.

A 46 folyóvízi köznévből egyszerű szó: 27 (58,6%), összes előfordulásuk 740, az altípus közneveivel keletkezetteknek a 87,36%-a.

Legtöbbször az *ér* (277) lexémát használták fel névalkotásra, a folyóvízi közszót is tartalmazó földrajzi tulajdonnevek 32,7%-ában. Az *ér* gyakoriságának oka elsősorban természeti-földrajzi tényezőkben gyökerezik, hiszen át- meg átszőtték a vidéket a hasonló jellegű vízfolyások, a másik oka pedig az itt élő lakosság gondolkodásában és nyelvi tudatában rejlik, ugyanis a hasonló folyóvizet azonos módon értékelték, és azonos nyelvi elemet használtak a megnevezésére. Harmadrészt e tájon a jelentése is általánosabb lehetett, kevesebb speciális fogalmi jegyet tartalmazott, szinte valamennyi más utótag helyett használhatták, és használják ma is, pl. a *csatorna, kanális* stb. alaprészek helyett. A szótári fejezetben látható, hogy mindegyik településen igen sok nevet alkottak vele. Mint a számokból is kiderül, az *ér* más földrajzi köznevekhez hasonlóan elsősorban alaprészként névalkotó.

A folyóvizet jelentő köznevek közül összetett szó 19 (41,4%). Ezek nagy többsége újabb keletkezésű. Összes előfordulásuk 107, a folyóvízi köznévvel létrejötteknek a 12,64%-a. Leggyakoribb a *főcsatorna* (33).

b) Állóvizeket jelentő köznevek

Az ebbe az alkategóriába sorolt vízrajzi köznevek denotátumai a vidék különböző méretű és mélységű, állandó vagy időszakos, jól körülhatárolható vízállásai, állóvizei. A helynévalkotásban felhasznált állóvíz jelentésű köznevek száma jóval kevesebb a folyóvizekénél, csupán 14, a vízrajzi köznéveknek a 13,08%-a. E 14 köznév 81 földrajzi névnek vált részévé, a vizet jelentő köznevekkel keletkezettek 6,49%-ának. Átlagos megterhelésük: 5,78 névrész/szó. A névadásban részt vevő állóvízi köznevek és a velük alkotott helynevek (viszonylagosan) alacsony számát is elsősorban nyelven kívüli tényezők indukálják. Az árvízszabályozás előtt e vidéken a vízzel borított terület meghaladhatta

a száraz felszínűét, tószerű képződmény mégsem lehetett gyakori, mert vagy mozgásban volt a víz (ha csekély mértékben is), vagy végeláthatatlannak, körülhatárolhatatlannak, de nem teljesen összefüggőnek tűnt az akkori ember számára, s így már *mocsárnak, sárnak, lápnak* látta. (Ezeket egy másik alkategóriában tárgyalom.) Az ember az újabb időben is csak kevés zárt vízi objektumot hozott létre. Az ide tartozó vízrajzi köznevek névalkotó produktivitása szintén nagy különbségeket mutat. Legrégebbi és részben ezért is legmegterheltebb a *fertő* és a *tó*, legújabb a *delta, tározó, víztározó*. Napjainkig a Körösök vidékén az alábbi állóvízi közneveket építette be a névadó közösség helynevek részeivé: ***dázsa*** 1*, ***delta*** 1*, ***fertő*** 6 (L: *Nagy-*; S: *, *Csőrő-, Hangács-, Horgos-, Semlyékes-*), ***halastó*** 8 (G: *; K: *, *Gácsháti-*; L: *; M: *Fehérháti-, Gácsháti*; S: *Kis-, Nagy-*), ***holtág*** 10 (G: *, *Körös-*; K: *Edelesi-, Erdő-zugi-, Harcsási-* stb.; L: *Mihály-zugi-*; S: *Pardi-zugi-*), ***holtkanyar*** 1 (G: *Révlaposi-*), ***holtmeder*** 2 (L: *Mérges-zugi-*; M: *Körtvélyesi-*), ***pece*** 4 (B: **, *Pece-dűlő*; M: *), ***tározó*** 1*, ***tó*** 41 (D: *, *Tó-gát, Tó-kert, Ecseg-, Füzes-, Kéri-, Pocos-* stb.; G: *Boroszló-, Ecseg-, Sár-* stb.; L: *Folyás-, Görbe-, Kerek-* stb.; M: *Iván-, Zovány-* stb.; S: *Tó utca, Feneketlen-, Kék-, Pakac-* stb.; V: *Tó-híd, Tó-sziget, Tó-zug, Enyves-, Lovas-*), ***tócsa*** 1 (D: *Dúró-*), ***vadvíz*** 1 (B: *Vadvíz utca*), ***vízláda*** 1*, ***víztározó*** 3 (L: *, *Mérgesi-*; S: *).

E kisszámú állóvízi köznév kevésbé nyújt lehetőséget a denotatív jelentéseik szerinti további elhatárolásra. A vidékre jellemző kis csoport a folyóvizek állóvá változtatott szakaszainak a megnevezéseiből áll: *holtág, holtkanyar, holtmeder*; ugyanúgy jellegzetesek az árvizek elkerülésére épített, gátakkal körülzárt, nagy felületű, de időszakos vízállások nevei: *delta, tározó, víztározó*. Az állóvizek köznevei jelölhetnek természetes *(dázsa, fertő, pece, tó, tócsa, vadvíz, vízláda)* és mesterséges *(delta, holtág, holtkanyar, holtmeder, tározó, víztározó)* alakulatokat, a *halastó* pedig mindkét helyre besorolható. Szerkezetük szerint az állóvízi köznevek egyszerűek és összetettek egyaránt lehetnek. A 14 állóvízi köznévből egyszerű szó 7, vagyis az 50%-uk. Az összes előfordulásuk 55, az állóvízi köznevekkel alkotottaknak a 67,9%-a.

Az évszázadok során a legproduktívabb a *tó* köznév volt az egész altípuson belül. Majdnem annyi helynevet (41; 50,61%) alkottak vele, mint a többi egyszerű és összetett állóvízi köznévvel együttvéve. Aktivitásának oka jelentésében rejlik, hiszen vidékünkön köznyelvi jelentésében vált névalkotóvá, vagyis igen általános fogalmi tartalommal, a legkülönbözőbb nagyságú, alakú, mélységű stb. állóvízre vonatkozhatott. A *tó* 7 kivételtől eltekintve alaprészként lett névalkotó.

Az állóvizet jelentő köznevek közül összetett szó 7 (50%), a velük alkotott helynevek száma 26, az állóvízi köznevekkel létrejötteknek a 32,09%-a. Többségükre jellemző, hogy csak az utóbbi évszázadokban váltak helynévalkotókká, mint nyelvi elemek sem lehetnek túl régi keletkezésűek *(holtkanyar, holtmeder, víztározó)*. A jelölt objektumaik is igen ritkák, speciális tulajdonságúak az egyes

településeken. A legtermékenyebbnek a *holtág* bizonyult, a régi folyómedrek átvágott szakaszait legáltalánosabban e köznévvel nevezték meg.

c) Vízrészek köznevei

E csoportba olyan vízrajzi közneveket soroltam, amelyeknek a denotátuma a folyó- vagy állóvizek valamely szakasza, sávja, felületük egy része vagy kiágazásuk vége. A körülhatárolás már jelzi, hogy meglehetősen heterogén ez az altípus, sok jegyben különböző objektumok tartoznak bele. Vízrészeket jelentő közneveket csekély mértékben használtak fel helynevek alkotására. Számuk 32, a vizeket jelentő közneveknek a 22,9%-a. Helynévrészi előfordulásuk száma (119) és arányszáma (9,54%) is kevés, az átlagos megterhelésük is alacsony (3,7 névrész/szó). Az altípus vízrajzi közneveinek a névalkotó produktivitása nem volt erős, az előfordulásaik számában nincsenek nagy különbségek, a legrégebbiek *(örmény, róna, tiszta, torok, tő)* sem sokkal gyakoribbak. A Körösök mentén korunkig a következő vízrészeket jelölő köznevek váltak helynévalkotókká: ***átvágás*** 5 (B: *Hosszúfoki-, Kastély-zugi-, Koldus-zugi-, Széles-zugi-*; L: *Harcsás-éri-*), ***bánya*** 1*, ***buzgó*** 2 (B: *, *Buzgó-sziget*), ***csukás*** 2 (K: *; L: *Csukás-kert*), ***duzzasztó*** 1*, ***halas*** 2*, ***harcsás*** 3 (K: *; L: *, *Harcsás-torok*), ***határörmény*** 1*, ***hegy*** 6 (B: *Törzsökös-ér-, Zuhatag-*; K: *Ösveny-*; L: *Széles-ér-, Vesszős-*; S: *Ölő-ér hegye*), ***itató*** 2 (B: *Hosszú-szigeti-*; G: *Telki-*), ***kacsaúsztató*** 1*, ***kalló*** 2 (K: *Kalló-zug*; S: *Kék-*), ***kecsegés*** 1*, ***kenderáztató*** 2*, ***kinder*** 2 (D: *, *Kinder-ér*), ***lóúsztató*** 1*, ***malomárok*** 2*, ***meder*** 1 (L: *Folyás-*), ***örmény*** 27 (B: *Fekete-; G: Disznós-, Halmagy-, Hasztalan-, Karafa-, Közép-, Lukos-* stb.; K: *Báté-, Kiscsókos-* stb.; L: *Lápos-, Tök-* stb.; M: *Örmény-kút, Lestyán-, Márkus-*; V: *Halász-*), ***rákos*** 1*, ***róna*** 9 (B: *Róna utca*; D: *Sándor-, Varga-, Varsányi-*; L: *Réz-*; S: *Kádár-, Tatárvágási-*; V: *Róna-fok, Kis-*), ***strand*** 2*, ***sulymos*** 4*, ***tiszta*** 13 (D: *Kép-, Gödény-, Halas-, Lócsapás-* stb.; S: *Károlyi-, Paphalmi-* stb.), ***torkolat*** 1*, ***torok*** 8 (B: *Tordac-*; D: *Billentő-, Mirhó-, Pocos-*; G: *Kántor-*; K: *Sebes-Körös-*; L: *Harcsás-, Kengyel-*), ***tő*** 7 (B: *Tő-fok*; D: *Rőt-ér töve, Mély-ér töve* stb.; L: *Csalán-, Majta-*; S: *Csalán-*), ***úsztató*** 3 (G: *, *Kis-, Nagy-*), ***vaddisznófürdő*** 1*, ***vaskapu*** 2*, ***zúgó*** 2 (V: *, *Sziladi-*), ***zuhatag*** 2 (B: *, *Zuhatag-hegy*).

Mivel e köznevek a vizek különböző, de részben mégis hasonló részeit nevezik meg, jelentéseik alapján további, az egyezéseket, árnyalatnyi különbségeket tükröző csoportokat alkotnak: a víz sík, tiszta felszínű részét *(róna, tiszta)*, mozgásának helyét *(buzgó, kinder, örmény; zúgó, zuhatag)*, az összefolyás környékét *(torkolat, torok, tő)*, a fürdésre kialakított területét, szakaszát *(bánya, strand)*, a hasznosításának, funkcionálásának a helyét *(duzzasztó, itató, kacsaúsztató, kalló, kenderáztató, lóúsztató, malomárok, úsztató, vaddisznófürdő)*, a talajjal való

érintkezés sávját, felületét *(holtmeder, meder)* jelentik, utalnak jellemző növény- és állatvilágára *(csukás, halas, harcsás, kecsegés, rákos, sulymos)* és egyéb vonatkozásaira *(átvágás, hegy, vaskapu)*.

Természetes, emberi közreműködés nélküli vízrészt jelöl: a *buzgó, csukás, halas, harcsás, határörvény, hegy, kecsegés, kinder, meder, örmény, rákos, róna, sulymos, tiszta, torkolat, torok, tő, vaddisznófürdő, zúgó, zuhatag*, és csak a többi 12 vízrészt jelentő köznév vonatkozik mesterségesen formált vizes helyre.

Szerkezetüket tekintve csak 8 szóösszetétel fordul elő köztük. Tehát a 32 vízrészt jelentő köznévből 24 egyszerű szó (75%). A 24 egyszerű szóval összesen 104 helynevet alkottak, a vízrészi köznevekkel létrejötteknek a 87,3%-át. Megterhelésük 4,33 névrész/szó. A vízrajzi viszonyoktól meghatározottan a legtöbbet az *örmény* (27) vízrajzi köznevet használták fel az altípuson belül. Főként a régebbi időkben volt nagyobb jelentősége, hiszen egyrészt a vízfolyás különleges (mozgású) helyére vonatkozott, másrészt az emberi életre is veszélyt jelentett, tehát kitüntetett helye volt a halászó emberek életében. Az *örmény* egy kivétellel alaprészként vált névalkotóvá a vizsgált Körös menti településeken.

Az összetett vízrészi köznevek (8; 25%) egyet kivéve (*átvágás*) csak önmagukban (jelentéshasadással) váltak egyrészes helynévvé (15; 12,7%), csekély megterheléssel (1,87 névrész/szó).

d) Vízvételi helyek köznevei

Az előző három altípusban számba vett, vizeket jelentő közneveken kívül még olyanok váltak névalkotókká, amelyeknek a denotátumai mesterséges vízvételi helyek: emberek és állatok ivóvízszükségletét biztosító, ásott, fúrott stb. kutak. Mindebből látható, hogy ezeknek az objektumoknak egyetlen nagyon lényeges közös jegyük van: a funkciójuk, vagyis az, hogy vízzel lássák el az embereket és háziállataikat. A vízrajzi köznevek közül az ide felvehetők száma nem magas: 15 (14%), helynévi előfordulásuk (200) és arányuk (16%), főként pedig átlagos megterhelésük (13,3 névrész/szó) mutatják jelentőségüket a vizet jelentő közneveken belül. Hogy minden településen több kút köz- és tulajdonneve megőrződött, világosan mutatja maguknak az objektumoknak a lakosság életében betöltött fontosságát. Mindemellett a vízvételi helyek közneveinek a helynévalkotó produktivitása igen nagy eltéréseket mutat. A *kút* szó nemcsak nyelvi életkorával, hanem gyakoriságával is messze a többi előtt jár. Településeinken a XX. sz. utolsó negyedéig az alábbi vízvételi helyek köznevei vettek részt helynevek megalkotásában: ***artézi kút*** 7 (D: *Új-*; L:*, *Rudolf téri-;* S: **, *Töviskesi-*; V: *Kis-*), ***baromkút*** 1 (M: *Balatoni-*), ***csikókút*** 1*, ***csordakút*** 6*, ***csürhekút*** 2*, ***gémeskút*** 3 (D: *Jéggyár utcai-*; L: *Fásivégi-*; V: *Kecskés-zugi-*), ***gulyakút*** 5 (L: *Pakaci-, Túzokosi-*; S: *, *Aklosi-nagy-, Halasi-*), ***juhkút*** 2 (M: *, *Juhkút-dűlő*),

kerekes kút 1*, ***kiskút*** 3 (B:*; L: *Folyási-*; V: *Hótai-*), ***kőkút*** 2 (S: *, *Kőkút környéke*), ***közkút*** 2 (L: *Csikós téri-, Varga-féle-*), ***kút*** 147 (B: *Asztalos-, Tüzes-* stb.; D: *Cédulaházi-, Csillag-, Garajcár-, Jéggyári-, Líza kútja, Szerthék kútja* stb.; G: *Bíró-, Görbe-, Meleg-, Tefu-, Varga-* stb.; K: *Kút-halom, Belső-, Doksa, Községi, Sós-* stb.; L: *Kút-rét, Egészségházi-, Kengyelközi-, Rókás-, Zöldkeresztes-* stb.; M: *Álmos-, Borgula-, Csárda-, Homok-, Sztankó-* stb.; S: *Kút-dűlő, Csider-, Kettős-, Közös-, Négycsövű-, Társasági-, Tiszttartó-, Tordai-* stb.; V: *Apáti-, Diós-, Mályvás-, Templom-, Vasárnapi-* stb.), ***nagykút*** 13 (B: *, *Nagykút utca*; L: **; M: *; S: *Balkányi-, Cigányéri-, Nyomási-, Simai-* stb.; V: *, *Hótai-*), ***tűzkút*** 3 (B: *, *Tűzkút utca*; L: *; V: *, *Tűzkút utca*).

A jelölt vízvételi helyek, a denotátumok funkciója vagy valamely sajátsága alapján még további alcsoportokba rendezhetjük e közneveket. Egy részük elsősorban valamely állatfalka itatására szolgáló helyet jelentett *(baromkút, csikókút, csordakút, csürhekút, gulyakút, juhkút)*, más részük a kút típusát, anyagát, átmérőjét *(artézi kút, gémeskút, kiskút, kőkút, nagykút)* nevezte meg, ismét mások a vízfelhasználásra utaltak *(közkút, tűzkút)*. A felsorolt 15 lexéma között csupán egy egyszerű szó van (6,66 %), a *kút*. Vele összesen 147 helynevet alkottak, majdnem háromszor annyit, mint az összetettekkel együttvéve, az alcsoport összes előfordulásának a 73,5%-át. Produktivitásának és így gyakoriságának elsősorban az az oka, hogy jelentése általánosabb, kevesebb speciális fogalmi jegyet tartalmaz, szinte valamennyi más, kutat jelölő vízrajzi köznév helyett használható. Természetesen ebben közrejátszik még a lexéma kora is, hiszen minden összetett társánál több évszázaddal (vagy évezreddel) régebben él a magyarság nyelvében. Mint a példákból látható, más földrajzi köznevekhez (mint objektumfajtát jelölő lexémákhoz) hasonlóan a *kút* is leginkább alaprészként került a helynevekbe. A kutakat jelentő köznevek többsége (14) összetett szó (93,34 %), ezek együttesen 53 helynév részei lettek, s ez az egész alcsoport névelőfordulásainak 26,5%-a. Legtermékenyebb a gémeskút egyik fajtáját jelölő *nagykút* (13).

B) Vízkörnyéki helyeket jelölő köznevek

Pontosan a vizsgált vidékünkhöz hasonló, tehát a folyókban, erekben, ezek összefolyásában bővelkedő tájak miatt szükséges elkülöníteni a vízfolyások, állóvizek közvetlen környékét, az árterületeket, partszakaszokat, gátakat; félszigeteket, földnyelveket, szigeteket; valamint a vizenyős, mocsaras, lápos területeket jelölő földrajzi közneveket. A feldolgozott adattárak alapján 42 vízkörnyéki köznév vett részt 948 helynév megalkotásában, az előbbi a vízrajzi köznevek 28,19%-a, az utóbbi a vízrajzi köznévi eredetű helynévrészeknek a 43,1%-a. Gyakorisági átlagunk: 22,1 névrész/szó.

a) Vizet határoló szárazulatok köznevei

Ebbe az alkategóriába tartozó köznevek denotátumai a vízmedrek közvetlen környékén fekvő, húzódó, a vízmedrekhez képest kevésbé vagy jobban kiemelkedő szárazulatok. (Ezen természeti alakulatok szintén nagy jelentőségűek voltak az itt élő emberek számára mind a termelés, mind az árvízvédelem miatt.) Közös vonásuk a vízzel való állandó vagy időszakos, közvetlen vagy közvetett érintkezés. Az emberi szemlélet szerint a szárazföld fogja közre, veszi körül a vizet, ad teret a terjeszkedésének, vagy gátolja azt. A vízkörnyéki köznevek közül ide soroltam 15-öt (35,7%), a velük alkotott helynévrészek száma 339, aránya 35,7%, átlagos megterhelésük 22,6 névrész/szó. Nagy eltérések mutatkoznak az egyes lexémák helynévalkotó erejében s így gyakoriságában, közülük a *hát* és *part* földrajzi köznévi életkora, a *gát* pedig a jelölt objektumának a legújabb időkben betöltött fontos szerepe miatt terjedt el sok helynévben. A Körösök mentén korunkig a vizek melletti szárazulatok köznevei közül az alábbiakból váltak helynevek, helynévrészek: ***földhát*** 1 (K: *Földhát-zug*), ***gát*** 149 (B: *Gát utca, Hosszú-, Maksári-, Nazarénus-, Sárga-, Vargahosszai-* stb.; D: *Bere-, Bogyáéki-, Csárda-, Hajós-, Kata-rév-, Lófogó-, Tó-* stb.; K: *Gát-dűlő, Fábri-, Pityeri-, Telek-* stb.; L: *Bogárzó-, Károlyi-, Süvöltő-, Szeghalmi-, Tekerő-, Tüdős-, Ünnepi-* stb.; M: *Magyar-, Német-, Tót-* stb.; S: *Balkányi-, Enyves-, Farkasfoki-, Sertés-éri-, Sziget-ér gátja* stb.; V: *Egeredi-, Ege-réti-, Kubik-* stb.), ***hát*** 92 (B: *Hidas-, Ludad-, Ponyva-, Szilas-* stb.; D: *Besnyő-, Bokros-, Dinnyés-, Gástyás-, Hosszú-, Tetves-* stb.; G: *Bodzás-, Ér-, Gilicés-, Lepényes-, Sóskás-, Varsány-* stb.; L: *Büngösd-, Ingyen-, Paptava-, Szik-, Tíkos-* stb.; M: *Boldis-, Fehér-, Gács-ér-, Homok-, Sovány-* stb.; S: *Daru-kút hátja, Für-ér-, Láp-ér-, Szomorú-, Tekerő-, Vékony-ér-* stb.; V: *Borzlyuk-, Dió-ér-, Imén-* stb.), ***hátasabbja*** 2 (L: *Mély-ér-, Sebes-ér-*), ***hullámtér*** 4 (D: *Berettyó hullámtere*; G: *; L: *, Körös hullámtere*), ***játszó*** 3 (L: *Körös-*; M: *Holt-Körös-*; S: *Sebes-Körös-*), ***kanálispart*** 1 (L: *Vesszőséri-*), ***kikötő*** 1 (B: *Kikötő utca*), ***kisgát*** 6 (B: *; G: *; K: *; L: *Dondorogi-*; M: *, *Kisgát sor*), ***körgát*** 18 (B: **, *Körgát-szél, Körgát utca, Almári-*; D: *; G: *, *Magtár-laposi-, Ócska-*; L: -**; M: **, *Körgát melletti újtelep, Körgát utca*; S: *, *Külső-*; V: *), ***körtöltés*** 2 (G: *Pocosi-*; S:*), ***nagygát*** 4*, ***part*** 45 (B: *Csuta-, Maksári-, Tordac-* stb.; D: *Besnyő-, Doszta-, Vágás-* stb.; G: *Rókás-, Szaklán-, Szikes;* K: *Csugar-, Körös-, Tenk-ér-;* L: *Büngösd-, Folyás-, Kengyel-, Méhes-, Nadar-ér-, Pakac-, Süvöltő-, Tíkos-, Vesszős-ér-* stb.; S: *Csonka-ér-, Für-ér-, Ölyvös-, Rőt-ér-*), ***szirt*** 2 (G: *Lukos-, Nagy-*), ***töltés*** 9 (B: *Töltés sor, Töltés utca, Vizes-* stb.; G: *; L: *Büngösd-ér töltése, Ivánfenéki-, Kihi-, Nádor-ér-*).

A jelölt objektumok azonossága, hasonlósága, illetve különbségei alapján e csoport közneveinek a további rendezése is lehetséges. Közvetlenül a víz melletti, a magas domborulatig, gátig elterülő lapos térséget *(ártér, hullámtér, játszó)*, a víz

előtt álló természetes vagy mesterséges akadályt *(földhát, gát, hát, hátasabbja, kisgát, körgát, körtöltés, nagygát, part, szirt, töltés)*, valamint a vízijármű megállóhelyét *(kikötő)* jelenthetik. Szerkezetileg a víz melletti szárazulatot jelentő köznevek is egyszerűek vagy összetettek. Egyszerű szó közülük 7 (46,66%), előfordulásuk helynevekben 301, az egész alcsoport összes előfordulásának a 88,7%-a. Megterhelésük 43 névrész/szó.

Mint az előzőekből kitűnt, legtöbb helynév részévé a *gát* köznév (149) lett. Produktivitásának oka elsősorban természeti-földrajzi tényezőkben rejlik, hiszen a kiemelkedő földvonulatok évszázadok óta ott húzódnak a folyómedrek mellett, s tájékozódási helyként (is) szinte kikényszerítették az emberből a megnevezést. Az efféle terepalakulatra igen régóta egymás mellett él a nyelvünkben a *part* és a *hát* lexéma is, melyeknek a jelentése meglehetősen általános lehetett, igen eltérő magasságú és szélességű hátas föld jelölőjeként használták őket. A *gát* szó a későbbiekben, a nagyobb termőföldigény kielégítésére és az árvizek, belvizek visszaszorítására irányuló emberi tevékenység nyomán (mesterséges földakadályok és utak kialakításával) vált még fokozottabb használatúvá, a vele alkotott nevek többsége a XVII–XIX. századból való.

A víz melletti szárazulatok közneveiből összetett szó 8 (53,33%); helynévi előfordulásuk 38, az egésznek a 11,3%-a. Megterhelésük 4,75 névrész/szó. Gyenge fokú felhasználásuk okai: a jelölt objektumok csekély száma, a köznevek speciális jelentéstartalma és fiatal kora. A belterületeket körülvevő alacsonyabb objektumok közneve, a *körgát* (főként egyrészes helynévként) 18-szor fordul elő.

b) Vízzel határolt szárazulatok köznevei

E kis csoportba tartozó vízkörnyéki köznevek denotátumai annyiban különböznek az előző altípuséitól, hogy ezeket a környezetből kissé kiemelkedő különböző méretű szárazulatokat vagy körös-körül víz határolja, vagy csak mintegy U alakban; ezek viszonyában az itt élt emberek szemlélete szerint a víz volt a meghatározó, csökkentette vagy növelte a szárazulat területét. A vízkörnyéki köznevek közül (és általában is) feltűnően kevés, csak 11 (26,1%) tartozik ide, de a velük alkotott helynevek száma igen magas (545), aránya szintén (57,48%), átlagos megterhelésük pedig kiugróan az: 49,5 névrész/szó. Az öt legaktívabb helynévalkotó a *zug, sziget, köz, laponyag, szeg* lexéma. Az adattárak tanúsága szerint közülük az ó- és a középmagyar korban a *köz, laponyag, szeg*, később a *sziget*, az utóbbi évszázadban pedig a *zug* volt a legtermékenyebb. Ebben ismét a természeti környezet és annak változása játszotta a legdöntőbb szerepet.

A Körös-összefolyások környékén a vízzel határolt szárazulatok köznevei: ***eszteró*** 1*, ***földhíd*** 1*, ***határzug*** 3*, ***köz*** 27 (B: *Körös köze, Láp-* stb.; D: *Görbe-, Kengyel-, Két-ér-, Kéri-tó köze* stb.; G: *Holt-Körös-, Konyhák köze, Sár-tó-*

stb.; K: *Falu köze, Küküllő-*; L: *Nádor-ér-, Nagy-kengyel-, Sebes-ér-, Vesszős-ér-* stb.; S: *Fok-, Kék-tó-, Sertés-ér-* stb.; V: *Fok-, Szil-ér-*), ***laponyag*** 27 (B: *Két-*; D: *Barát-, Böcskei-, Ködmönös-, Laponyag-halom* stb.; G: *Esküdt-, Tetves-*; L: *Lapály-, Majta-*; M: *Lapály-, Laponyag-halom*; S: *Aklos-, Gesztlence-, Kenderes-, Koplaló-, Lormos-, Szék-* stb.), ***porong*** 1 (S: *Disznó-*), ***szeg*** 22 (B: *Forró-, Malom-, Nádas-, Sikond-* stb.; D: *Gyűrű-, Őrhalom-, Remete-* stb.; G: *Katal-, Nyár-* stb.; S: *Atya-, Károlyi-* stb.; V: *Hordó-, Úr-*), ***szeglet*** 6 (B: *Szeglet utca*; G: *Szeglet-határ, Barcé-*; M: *, *Szeglet-dűlő*), ***sziget*** 178 (B: *Hangyás-, Horutó-, Hóta-, Kamati-, Kolbász- Köpe-, Lennes-, Nyárfás-, Rekettyés-, Szomorú-, Tolvaj-, Verebes-* stb.; D: *Árkus-, Bogáros-, Böncsök-, Kalmár-, Káposztás-, Kér-, Kórós-, Remete-, Vonal-, Zsidó-* stb.; G: *Bába-, Bácsi-, Halász-, Hosszú-, Kő-, Perjés-* stb.; K: *Görbe-, Patkó-* stb.; L: *Berecki-, Cserepes-, Délló-, Kihi-, Kút-rét-, Mályvás-, Paptava-, Temető-* stb.; M: *Hant-, Török-*; S: *Aklos-, Borsos-, Csontos-, Kerek-, Kontra-, Ördög-, Rikkancs-, Pengő-, Tiszttartó-, Töviskes-* stb.; V: *Apáti-, Csörömpő-, Jámbor-, Oldal-, Rab-, Silye-, Tó-, Vidra-* stb.), ***szigetek*** 1 (K: *Tarcsai-*), ***zug*** 278 (B: *Andor-, Bajkán-, Bikás-, Bodzás-, Csanó-, Gőzös-, Kastély-, Liba-, Lövő-, Medves-, Pokol-, Répás-, Sívó-, Somfás-, Széles-, Télizöldes-, Vadalmás-* stb.; D: *Bokros-, Farkas-, Gyilkos-, Kóré-, Malom-, Tereh-* stb.; G: *Bódvai-, Dan-, Egei-, Fűzfás-, Halmagy-, Karafás-, Koldus-, Német-, Sirató-, Tengeris-, Tessedik-* stb.; K: *Asszony-, Biristyó-, Csárda-, Csömpöly-, Edeles-, Falu-, Simai-* stb.; L: *Bak-, Folyás-, Kardos-, Kereszt-, Kisasszony-, Kurta-, Mérges-, Peres-, Szilva-rév-, Vas-* stb.; M: *Árpád-, Belencéresi-, Dombi-, Körtvélyes-, Lestyán, Samu-, Szalma-, Templom-* stb.; S: *Arató-, Bálványos-, Eke-, Eklézsia-, Földház-, Ködmön-, Pulyka-, Szarkás-* stb.; V: *Apáti-, Árok-, Bika-, Fási-, Igrinyak-, Jegyző-, Pákász-, Telek-, Úrszeg-* stb.).

Valószínűleg egymáshoz nagyon hasonló objektumfajták jelölésére szolgált egyrészt az *eszteró, laponyag, porong, sziget*, másrészt a *határzug* (de ez e helyzetre is utal), *szeg, zug;* a *köz* egyedül vonatkozott két vízfolyás által közrefogott helyre.

Szerkezetileg a vízzel határolt szárazulatok köznevei is egyszerűek vagy összetettek lehetnek. A 11 lexémából 9 (81,8%) egyszerű szó, előfordulásuk helynevekben 541, az altípus összes előfordulásának 99,26%-a. Megterhelésük: 60,1 névrész/szó. Az utóbbi egy-két évszázadbeli produktivitása következtében legtöbb helynév alkotórészévé a *zug* földrajzi köznév vált (278), a vízzel határolt szárazulatok közneveivel létrejött helynevek 51%-ában névalkotó. Elterjedtsége több tényező következménye: rengeteg folyó- és érkanyarulat volt a környéken, a folyószabályozások után ezek különösen határozott vonalakkal rajzolódtak ki, a tagosításokat követően az egyes földbirtokok lokalizálására kiválóan alkalmasak voltak a zugnevek, a szó rövid hangalakja is segíthette az elterjedését. Nemcsak alap-, hanem (igaz, csak elvétve) bővítményi részként, sőt önmagában is névalkotóvá válhatott. A vízzel határolt szárazulatok köznevei közül csak 2

(18,2%) az összetett szó, helynévi előfordulásuk 4, az összes előfordulásnak a 0,74%-a. Megterhelésük 2 névrész/szó. Úgy látszik, e típus közneveivel jelölt objektumoknak az ott élő emberek szemében nem voltak olyan, számukra lényeges, speciális vonásaik, amelyek alapján más-más közszóval nevezték volna meg őket, ezért új összetételeket nem alkottak, s nem használtak fel a jelölésükre.

c) Mocsaras helyeket jelölő köznevek

Az altípusba tartozó köznevek denotátumai a folyóvizek által elárasztott s az év nagy részében vizenyős, süppedékes talajú, több helyen náddal vagy más vízi növénnyel benőtt, esetleg a lefolyástalan belvíztől pocsolyás területek. Ezek a XX. századra teljesen eltűntek a folyószabályozásokat követően.

A 16 mocsaras helyet jelentő köznévvel (38%) összesen 64 helynevet alkottak (6,75%), ezek átlagos megterhelése: 4 névrész/szó. Az egyes lexémák névalkotó produktivitásának eredményeként szintén nagyok a különbségek előfordulásukban és megterhelésükben. A vizsgált területen a következő, mocsaras helyeket jelentő köznevek váltak helynévrészekké vagy helynevekké: ***békás*** 3 *, ***bogárzó*** 3 (D: *; G: *Bogárzó-sziget*; L: *), ***dancka*** 2*, ***horutó*** 2 (B: *, *Horutó-ér*), ***kuruttyoló*** 1*, ***láp*** 9 (B: *Láp köze, Láp utca*; D: *Láp-ér*; S: *Poltra-, Sárréti-nagy-, Torda-* stb.; V: *Láp-oldal, Veres-*), ***laponya*** 2 (L: *Tekerő-, Temető-*), ***lápos*** 4 (B: *, *Hidas-, Lápos-ér*; K: *), ***mocsár*** 1 (L: *Mocsár utca*), ***nádas*** 2*, ***sár*** 12 (B: *Mak-*; D: *Sártó*; G: *Pó-* stb.; L: *, *Sár-gödrök, Sár réte*; S: *Sár-rét, Kerek-* stb.; V: *Kerek-, Torda sara*), ***sárállás*** 1*, ***sáros*** 1*, ***semlyék*** 16 (G: *Nagy-*; L: *, *Cserepes semlyékje, Károlyi-nagy-, Telek alatt lévő-* stb.; S: *Balog-, Fülöp-, Kéktói-nagy-, Kétágú-, Peres-, Zsellérföldi-nagy-* stb.), ***zsombék*** 3 (D: *Zsombék-oldal, Zsombék utca*; S: *Kétágú-*), ***zsombékos*** 2*.

E köznevek denotátumai között nem könnyű különbséget tenni. Egy részük pusztán a sáros, pocsolyás helyet jelenti *(dancka, laponya, mocsár, sár, sárállás, sáros)*, mások utalnak az ott lévő növényzetre, annak maradványára *(horutó, láp, lápos, nádas, semlyék, zsombék, zsombékos)* vagy állatvilágára *(békás, bogárzó, kuruttyoló)*. Az egyszerű és összetett köznevek száma és számaránya nagy különbségeket mutat, hiszen e csoportot majdnem teljes egészében egyszerű szavak alkotják, a 16-ból 15 ilyen (93,7%), helynévrészi előfordulásuk 63; 98,4%. Átlagos megterhelésük 3,93 névrész/szó. Legtermékenyebb névalkotó a *semlyék* (16) köznév volt, a mocsaras helyeket jelentő köznevekkel létrejött helynevek 25%-ában jelentkezik. Termékenysége főként természeti-földrajzi tényezőkkel magyarázható: a vizenyős helyeken általában jellemző növényzet is élt, a vízből kilátszó apró buckákon össze is csomósodtak, s az ilyen hely legelterjedtebb jelölő

közneve a *semlyék* volt. A *semlyék* földrajzi köznév csak alaprészi helyzetben és (egyszer) önállóan névalkotó.

Az egyetlen összetett szó a *sárállás* (6,3%), pusztán egy egyrészes helynevet hozott létre (1,6%).

7. A vízrajzi közneveket a jelölt objektumaik, a denotatív jelentéseik szerinti kategorizálásuk mellett a névszerkezetben elfoglalt helyzetük alapján is elkülöníthetjük. Mint a lexémák listájából is kiderül, e köznevek hétféle variációban fordulhatnak elő a földrajzi nevekben: csak bővítményi részként, előtagként (e); mind bővítményi-, mind alaprészként (e-u); bővítményi részként és egyrészes nevet alkotva önállóan (e-ö); alaprészként és egyrészes névként (u-ö); csak alaprészként (u); csupán egyrészes nevet formálva (ö); mind a háromféle helyzetben (e-u-ö). A 149 vízrajzi köznév (vkn) és a névrész-előfordulásaik (nre) a következőképpen oszlanak meg:

	e	e-u	e-ö	u-ö	u	e-u-ö	ö	együtt
vkn	6	10	14	21	33	19	46	149
nre	6	21+301	22+23	304+38	296	50+1015+44	76	2196
nre összesen	6	322	45	342	296	1109	76	2196
megterhelés	1	32,2	3,21	16,28	8,96	58,96	1,65	14,73

Az egyes névrészi helyzetek szerint viszonylagosan:

	e (< e, e-u, e-ö, e-u-ö)	u (< u, e-u, u-ö, e-u-ö)	ö (< ö, e-ö, u-ö, e-u-ö)	együtt
vkn variációi	49	83	100	232
nre	99	1916	181	2196
megterhelés	2,02	23,08	1,81	9, 46

Az utóbbi kis összesítés vkn variációs adatsorának számai nem egyeznek az előző vkn számaival. Ennek az az oka, hogy a variációs adatok azt mutatják meg, hogy előtagként vagy úgy is; utótagként vagy olyan helyzetben is; és önállóan vagy ilyen módon is hány köznév szerepel a nevekben, tehát az e-ö (14), e-u (10), ö-u (21) számadatai két helyen, az e-ö-u (19) soré pedig háromszor jelennek meg; ha a második és a harmadik megjelenést kivonjuk a 232-ből (232–14–10–21–19–19), megkapjuk a vízrajzi köznevek számát (149).

Tanulságos végül az egyes helyzetekben előforduló szavakon végigtekinteni. A Körösök vidékén csak előtagként szerepelnek, tehát alaprészként nem, objektumfajtát nem jelölnek: az *élővíz, folyó, földhát, kikötő, mocsár, vadvíz*. Elő-utótagként csupán egyszerű köznevek fordulnak elő: *ág, árok, csatorna, derék, kalló,*

láp, örmény, róna, tő, zsombék. Az e-u-ö helyzetűek között a nagy többség (16) szintén egyszerű szó, zömük tőszó (9), a legáltalánosabb jelentésűek, s a legmegterheltebbeket találjuk közöttük: *ér, fok, gát, kengyel, kút, laponyag, sár, tó, zug.* A pusztán egyrészes nevet alkotók között a 46-ból csupán hét tőszó vagy kategorizálhatatlan, idegen eredetű található, a többi származék- vagy összetett szó. Speciális jelentésűek, objektumaikból egy-egy településen általában csak egy szokott lenni, vagy egy sem. Leggyakoribb a *csordakút,* hat helység adattárában fordul elő egyszer-egyszer.

Mint az összesítés is mutatja, s amint az más tájakon is megfigyelhető, a vízrajzi köznevek leginkább alaprészként vannak jelen vidékünkön is a helynevekben, a 2196 helynévrész közül 1916 (87,24%) utótagi helyzetű, s ezek mind az objektumfajtákat (a vizeket, a vízkörnyéki helyeket) nevezik meg.

A nyolc Körös menti település vízneveinek ismeretében viszont hozzátehetjük, hogy korántsem mindegyik tartalmaz vízrajzi köznevet e vidéken sem, ezek teljes körének a bemutatását azonban már egy másik dolgozatban végezzük majd el.

BÍRÓ FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 115–123

DEBRECEN
1997.

Szatmári helységnévmagyarázatok

Sokan leírták már, hogy Pesty Frigyes 1864. évi vállalkozása a helynevek valóságos kincsesházát hozta felszínre. Ez igaz Szatmár megye vonatkozásában is. Most csupán a helységnevek akkori, illetve mai magyarázatára szorítkozom. Hasonlót már végeztem (Néveredet-vizsgálatok Bereg megyében: NÉ. 16: 85–8). Pesty kérdőívének 6. pontja így hangzik: „Mit lehet tudni köztudomásból, írott vagy nyomatott emlékekből a név eredetéről?..." A szatmári válaszokat általában e pont, ritkábban a 2. vagy a 3. pont alatt lehet megtalálni. Ismét egyetlen járás magyarázatait választottam, mégpedig a nagybányaiét. Tettem ezt annál inkább, mivel a másik három (Krasznaközi, Nyíri, Szamosközi) járás magyarországi anyagának közzétételekor KÁLNÁSI ÁRPÁD a Pesty-féle magyarázatokat is megadja (A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984; A Mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen, 1989; JAKAB LÁSZLÓval: A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Nyírbátor, 1987; SEBESTYÉN ÁRPÁDdal: A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen, 1993).

Így csak a Nagybányai járás maradt érintetlen: 68 helység magyarázatát ismerhetjük meg. Más megyével szemben Szatmárral kapcsolatban szerencsénk is van. Volt egy lelkes hazafi, jó történelmi és nyelvészeti vénával megáldott egyén: id. MÁNDY PÉTER. Őt tekintjük RÉVÉSZ IMRE mellett az északkelet-magyarországi helynévgyűjtés nagy alakjának (részletesebben: MIZSER: Kelet-Magyarország 52/161: 12). Anélkül, hogy bárki kérte volna, hozzáfogott az egész megye helyneveinek az összegyűjtéséhez (sőt még Szabolcsból, Ugocsából és Közép-Szolnokból is van anyaga). Egyrészt kimásolta a telekkönyvekből a földrajzi neveket, másrészt olyan okleveleket is felkutatott, amelyek nem szerepelnek SZIRMAY ANTAL monográfiájában. Így tehát az az anyag, amely rendelkezésemre áll, három részből tevődik össze: 1. A Pesty-féle — jegyzők, tiszteletesek stb. által összegyűjtött — anyag. 2. id. MÁNDY PÉTER ún. vendégszövege. 3. SZIRMAY ANTAL, Szathmár vármegye' fekvése, történetei, és polgári esmérete I–II. (Budán, 1809–10). Mindhárom hasznosan egészíti ki egymást. Pl. a Pesty-féle anyagból hiányzik Szinérváralja, MÁNDY viszont részletesen hozza. Rövidítéseimben megtartottam a KÁLNÁSI ÁRPÁD könyvében használtakat. A magyarázatok közül egyedül a Handalokat hagytam ki, mivel ezekről már szóltam (MNy. 91: 510–1., KISS LAJOS is uo.). Továbbá: Szatmár

megyében a Nagybányai járásban találjuk a legtöbb helyes (vagy megközelítően helyes) magyarázatot. S az csak természetes, hogy itt is bukkanunk naiv, illetve tudákos magyarázatokra. Mivel mindegyik helység a trianoni Magyarországon kívül esik, a ma hivatalos — román — nevet is feltüntettem.

Adorján: P: „Hogy *Adorjány* nevét mikor, és honnan vette, arról sem a mostani emberek nem emlékeznek, sem pedig irásos hagyomány nints". M-P: „Régen *Szent Dorián*". SZIRMAY (II, 322): „*Adorjány* régenten Sz. *Adrián*". Ennek ellentmond ugyancsak SZIRMAY közlése: „1262. *Adrian földje*". A FNESz. (I, 55) az igaz: személynévi eredetű. Ma: *Adrian.*

Alsófernezely: P: „*A' Fernezely* vize, mellytől a' község nevezetét veszi hosszába folya keresztül..." A FNESz. (I, 78–9) talán német eredetű személynévből levezethetőnek tartja, meggondolandó azonban a folyónévi eredet (s ez nem zárja ki a FNESz. által közölteket).

Alsókapnik: P: „A' község elnevezése származott egy bizonyos kisfejü embertöl „*Káp-manyik*", azon felül egy német és egy magyar bányát kutattak. Kutatás közbe, az egyik, t. i. a' magyar, azt kérdezte „Kapszé', mivel a válasz a' vólt németül „nix" — nohát szégyenell az ördög — és igy lett „Kapsznik' a' nép tudatlanságánál fogva eredeti nevét elmagyarázta, és elnevezte *Kapnik*nak". Továbbá: „... nevezetét vette felső kapniktól, melly tartozik Erdély honhoz, és a' nép szaporodása után elkülönittetett, és az óta nevezik alsó *kapnik*nak". M-P: „Mintegy 1/3-da van Szatmár Megyében, a többije Erdélyhez tartozik, hol a *Kapnyik* vize a határ". Ez eredeztetést a FNESz. (I, 682) is alátámasztja. Mai neve: *Kafnik.*

Alsóújfalu: Nem közölnek róla különösebbet, legfeljebb KÁZMÉR MIKLÓS adatolja 1329-ből (Falu 152). Ma: *Satu Nou de Jos.*

Apa: P: „*Apa* nevének hallomás szerént Aba v. Abafi hajdani tulajdonos nevéről vette vólna". SZIRMAY (II, 308) az Apa nemzetségre utal. A FNESz. (I, 103) is egyértelműen személynévi eredetre gondol. Ma: *Apa.*

Aranyosmeggyes: P: „*Aranyos* nevet vette azon nagy szerü Aranyos palotától, melly Lonyai Zsigmond által 1830-ba ujjbol épitett Vár Kastélyban létezett, most is meg van ugyan de nem aranyos..." Nagyjából ez van meg SZIRMAY és M-P leírásában is. Csakhogy a FNESz. ennél tovább ment, és ebben teljesen igaza van, mivel két helység egyesüléséről van szó (I, 112): *Aranyos* + *Meggyes.* Mai neve: *Medieşu Aurit* — magyar mintát mutat.

Avasfelsőfalu: P: „*Felső falu* néven kivül soha más néven nem neveztetett..., mely Román nyelven *Nyegresty*-nek neveztetik". Ez utóbbi nevét hozza SZIRMAY és M-P is. Elsődleges neve: *Felsőfalu* (XV. századtól, KÁZMÉR 190). A *Negresty* (a XIX. századi adatok a népi ejtést adják) jelentése: *Negre-falva,* a *Negre* nemzetség települése (N. A. CONSTANTINESCU: Dicţionar Onomastic Romînesc. Bucureşti. 1963. 334., a továbbiakban: DOR). Mai neve: *Negreşti-Oaş.*

Avasújfalu: P: „...ezen község nevét onan vette mivel az ugy nevezet *avasba* fekszik..." (Vö. Cs. I, 188: Wyfalw: 1493). M-P: „oláhul Csertész" (SZIRMAY

is). Ez nem egyéb, mint a felföldi magyarban is meglevő ruszin-ukrán 'irtvány' jelentésű szó román átvétele. A község későbbi neve. Ma: *Certeze.*

Avasújváros: P: „Neve eredete onnan véleményzetetik eredni, minthogy az egész Avasban, mely 16 községből áll ez volt leg elöször vásár tartási Engedéllyel ellátva". A FNESz. (I, 125) nem erre hivatkozik. M-P: „A lakosok bazának is nevezik városukat". A *baza* jelentése: 'állomás, telep', s ez újabb kori betelepülésre utal. Így a mai neve: *Oraşul nou,* Trianon utáni fordítás.

Avasvámfalu: P: „A kőzségnek neve *Avas Vámfalú,* mely nevezetét úgy hallatik, hogy onnan vette vólna, hogy ot ment vólna az Ország út, és az utszáján végig folyó Tána vizén Vámos hid vólt, a mellyért vámot fizettek". Ezt megerősíti a FNESz. (II, 828). Aztán az *Avas-* előtag el is maradt. Régi és mai román neve: *Vama.*

Bajfalu: P: „Nevét a'község állitolag az Izvor nevü dülöben lehetett bányától, a' melly bánya románul *„Báj"*-nak neveztetett volna vette". Ezt már M-P adata is cáfolja: *„Baj* falu Helység oláhul Danyesty". 1411, 1424: Balkfalwa (Cs. I, 552). Abbeli feltevésünkben KÁZMÉR (276) is megerősít minket, hogy az előtag személynévi eredetű és nem köszző. A román elnevezés, *Dăneşti* jelentése: *Dănéké, Dănék* faluja (DOR. 39–40). M-P Avasvámfalu határában hoz egy *Dánudvarhegy* nevű földrajzi nevet.

Batiz: M-P: „Hajdan *Bathuz* vagy *Batiz* nemzetségtől neveztetett". A FNESz. (I, 176) is így vélekedik. Ma: *Botiza.*

Batizvasvári: P: „Szirmay Szathmár Megye leirására utalunk". Ezt nagyon rosszul teszik, mert ott nincs magyarázat. Ld. FNESz. I, 176. Ma: *Oaşvarău.*

Berence: M-P: *„Berencze* Helység, oláhul *Babosesty".* A FNESz. magyarázatát (II, 519), miszerint a helynévnek egy szláv 'sár, iszap' jelentésű szó volt az alapja, hasznosan egészíti ki P. leírása: „Parha tava, sásas láp valamikor..." és: „Zsarnó, a község ezen a helyen volt, de a Szamos folyónak rombolásai miatt innet egy ujjabb és a Szamos árjától mentes helyre költöztetvén át..." Mai neve: *Băbăşeşti.*

Berend: P: „A név eredetéröl vagy annak értelméről semmi nem tudatik": A FNESz. (I, 200) szerint személynévi eredetű. Ma: *Berindan.*

Bikszád: P: „...ezen el nevezését hol vehette azt örökös homály fedi, mer sem hagyománybul, sem a' nép vissza emlékezésébül, sem okiratbol gyanithatólag sem lehet fel fedezni". Ez némiképpen meglepő. Vö. FNESz. I, 216. Ma: *Bixad.*

Dombrovica: P: *„Dombrovicza,* régenten, mikor a Magyarok lakták *Dombónak* neveztetett". Ennek ellentmond Cs. I., 473. adata, ti. a Nyíri járásból van ilyen adat Dara és Piliske helységekkel kapcsolatban. Cs. közöl más adatokat is: 1411: *Dobrawycza,* 1491: *Dombrawycza* formában is (474). A lokalizációval némi nehézségek vannak. E helység későbbi magyar neve: *Szakállasdombó* — legalábbis LELKES GYÖRGY (szerk.) Magyar helységnév-azonosító szótár (Bp., 1992. 354), illetve SZABÓ M. ATTILA–SZABÓ M. ERZSÉBET, Erdélyi hely-

ségnévszótár. Bucureşti, 1992. 58, 218) munkákban ez áll. MEZŐ ANDRÁSnak hallatlan precizitással megírt munkájában (A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982) nem akadtam nyomára. Így a *Dombrovica* alakot kell hitelesnek elfogadnunk. A szlávból átvett *dumbrava* szó kicsinyítő képzős alakját tekintjük e helység nevének. Jelentése: kis tölgyes (cserjés). Ma: *Dîmbroviţa.*

Feketefalu: P: „Nevének eredete ismeretlen". SZIRMAY: *„Feketefalú,* Oláhul *Ocolis,* annyit tészen, mint kikerekitett erdő..." Alighanem párhuzamos névadás történt. A magyar név a *Fekete-patak* melletti településre utal (Cs. I, 474). A román név a magyarhoz viszonyítva — a természeti környezet alapján — másodlagos.

Felsőbánya: M-P: „1347. és 1411-ki oklevelekben *Medius Mons* Néven emlegetik". Vö. FNESz. I, 452. A magyar név is másodlagos, a román név ennek a tükörfordítása *(Baia Sprie).*

Felsőfernezely: P: *„Felsö Fernezely,* másképen *Firiza* az elsö nevet a' Fernezely vizétől, az utóbbit a' régi Fűrész malomtól kölcsönzi..." M-P: „Némelyek szerint a régi Fűrész malomtól származtatják, de inkább a végig folyó *Firiza* patakától jönn az..." Legelőször is hadd utaljak vissza Alsófernezelyre. A község magyar neve kétségtelenül a *Fernezely* pataktól származik, a román elnevezés az újabb keletkezésű fűrészmalomra utal. Mai neve is az.

Felsőújfalu: SZIRMAY: Oláhúl *Szatu nou de szusz.* Ez tükörfordítás a magyarból.

Girolttótfalu: P: „...nevezetét 1336-ik év táján birtokossától *Gerod* nemzetségtől vette". Ez igaz is, vö. Cs. I, 487: „Tottfalu al. nom. *Gerod".* Ma: *Tăuţi de Sus,* részfordítás a magyarból.

Görbed: P: „Tudomás szerént más nevet nem viselt. A FNESz. szerint személynévi eredetű" (II, 533). Ma: *Romăneşti.*

Györkefalu: P: „...emlékezet óta elnevezését kapta egy *György* nevezetü embertöl, ki mint elsö megtelepedett ember, ki a' falu közepén egy kutat rakott ki kövel,- a' honnan is neveztetik". M-P: *„Györkefalu* Helység. *Cseteczel* oláh nevét, mely Váracskát jelent a környező Vár forma szikláktol vette". Lényegében ezt hozza a FNESz. is (I, 459). Elsődleges azonban a *Györkefalu (-falva)* adat (vö. Cs. I, 475, KÁZMÉR, 279). Ma: *Cetăţele.*

Hidegkút: P: „Ezen község elnevezését bizonyos forrástól nyerhette, melly posványos területű lehetvén Romanul *Mocira*-nak neveztetett". Ezt a FNESz. is megerősíti (II, 15).

Iloba: P (1864): „...hogy miért neveztetik *Illobá*nak nem tudatik..." (1865): *„Iloba* Község nevének eredményét csak onnan veszi, van egy patak melyet nevezik vályе *Ilbgyi..."* A FNESz. (I, 625) személynévi eredetet tételez fel, de alighanem a folyónév a meghatározó. Ma: *Ilba.*

Józsefháza: P: *„Jozefháza* község az Aranyos Megyesi Bánok Jozef nevü fijától vette" (ti. nevét). Vö. FNESz. I, 662. Ma: *Iojib.*

Kak: P: „A név eredetéről semmi bizonyost nem lehet tudni". A FNESz. (I, 669) szerint személynévi eredetű. Ma: *Cucu.*

Kányaháza: P: „*Kányaháza* Község név eredetéröl a mint kitűnik egy hely beli román család nemes leveléből még 1600-ik évben már *Kányaháza* a mostani nevét viselte 's ezen neve volt". M-P: „...régen *Karin háza,* oláhul *Karinyesty".* FNESz. (I, 680): *Calin* + *háza* és a *Călineşti* párhuzamos névadás eredménye.

Kicbánya: SZIRMAY (II, 353): „*Kitz-Bánya,* Oláhúl *Baicza",* és (I, 257): „Vagyon a' Város (ti. Nagybánya. M. L.) határában *Kis-bánya* nevezetü helység is, mellyet a' Város külön engedelemmel épített, és fejedelmi adománnyal bir. Tudniillik 1759. Eszt., Paczoth János, a' Szepesi Kamarának igazgatója a'többi Tanátsossaival Felső-Bánya Várossának meg engedte: hogy Szent János pataka mellett különös falut épithessen, és oda népeket, másnak sérelme, és rövidsége nélkül öszve gyüjthessen, melly az után *Kis-Bányának* neveztetett Kassán 19. August 1612". Ugyanezt M-P 1579-re teszi. A bőséges magyarázat felettébb gyanús. Hangtani abszurdum, hogy a *kis*-ből *kic* váljon. Alighanem a román nevét próbálták meg magyarra fordítani. Maga a *Kic* személynévi eredetű (vö. M. GOTTSCHALD, Deutsche Namenkunde, Berlin. 1971. 369).

Kissikárló: P: „...az is emlitve van a Nagy Sikállói jegyzékbe hogy *Kis Sikállónak* miért neveztetik, de a *Burgó* név nem tudatik". A román *Bîrgău* a német *Burgau* átvétele. A többit ld. Nagysikárló a.!

Komorzán: P: „Határát két nagy hegy sötétli be, innen vehette komor nevezetét". Semmi köze sincs a komor szóhoz, vö. FNESz. I, 774.

Kőszegremete: P: „... elnevezését onnan vehette, hogy ezen községnek északi részén — hol a domb kezdödik, egy szoros bejáro ut van a községbe mely tsupa ko sziklából áll bizonyosan innen vehette azon el nevezését hogy *Köszeg Remete* — azt is beszélik még, hogy itt hajdan valami Remeték Klastroma volt, de semmi bizonyos irat rolla nints". Aztán: „Szobeli hagyományok utján ugy tudjuk, hogy népesíttetett a szomszéd Mármaros Megyéből ugyan *Remete* nevü helységböl..." BÉLAY VILMOS (Máramaros vármegye és nemzetiségei. 1943. 183) 1465-ből mutat ki *Remete* (= Pálosremete) nevű helységet. Bármelyik magyarázat igaz lehet. Vö. FNESz. I, 799). Ma: *Remetea Oaşului.*

Lacfalu: M-P: „*Laczfalu,* oláhul *Sisesty.* KÁZMÉR (282) 1566-tól adatolja *Laczfalwa* formában — kétségtelenül ez az elsődleges. A román *Şişeşti* hasonló névadási formát követ, de a névadó személye más: *Şiş* nemzetségének a faluja (DOR. 370).

Láposbánya: P: „... a név eredetét a községen keresztül folyó *Lápos patakától* vehette". Hasonlóan: FNESz. II, 15. Ma: *Băiţa.*

Lekence: P: „Lekencze Községnek soha nem volt más el nevezése, és a mostani hely név volta képpen iratik, nevét vette Lechúnora nevü folyotol, melly határán foly". M-P: „oláhul Likincze. A FNESz. (I, 25) megerősíti a folyónévi eredetet.

Lénárdfalu: P: *„Lénárd falu (:Recea:)* nevének eredete ismeretlen, ha csak a' Recea elnevezést, a falu alatt terjedö vad vizenyös térségtöl nem származtatjuk, mi igen megfelel az elnevezésnek". KÁZMÉR (282) a XV. századból adatolja, s ez a *Lénártfalu (-falva)* adatot támasztja alá. Így a román elnevezés másodlagosnak tekinthető.

Lophágy: P: „Nevét *Lophágy (:Kutza:)* a község fen álása elött a bu helyen tartozkodo *Kutzán* nevü rabloktol kölcsönözte a nevét". A FNESz. (II, 14) szerint a *lap* 'sík terület' + *hegy* összetételből keletkezett, míg a román név személynévi eredetű. Van népetimológiás változat is; ezt Dier Lajos a Krasznaközi járásban fekvő Sándorfalu plébánosa írja le: „Feltűnő, hogy a parochiám terűletén, melly leginkább őket (ti. Drágffy Sándort és fiát, Mihályt M. L.) uralta a helynevek mind lopást rablást tételeznek fel. Igy *Lophágy* hol a lopott holmit letéteményezték...".

Magyarkékes: P: „... századók elött magyar falu volt, de miután a tatárok az országot felduláták, az itteni lakosokat is legyilkolták, ezen falu üresen maradt, — ugy aztán egy helységböl is, másból is oláhok telepedtek le, és a falut *Ungurás*nak nevezték". Aztán: „Nevezetét ezen község a volt magyar lakosoktól és a keresztül folyó *Kékes* vizétől veszi". Vö. FNESz. II, 72.

Mezőaranyos: P: *„Mezö Aranyos* neveztetik a községen keresztül folyó *Ariesél* nevü patakrol, melly Magyar Lápos vidékén fekvö Ariesel gye pedure (= Erdőaranyos M. L.) nevü községtöl veszi folyását 's ezen Község *Aries gye kimp* neveztetik, mert sik mezön fekszik..." Cs. I, 548, 550. Közép-Szolnokból hozza, ekkor (1405) két helység volt: Felsew és also *Aranyus.* S vár is volt itt. Kétségtelenül a folyónév a meghatározó, de hogy a helység közvetlenül a víztől vagy közvetve a vártól kapta az elnevezést, nem lehet tudni. 1864-ben a közöltek szerint az *Aranyos* név már nem él, hanem csak a belőle származó *Ariesel.*

Misztmogyorós: M-P: „Ezen helység Kővár vidékéhez tartozván Misztótfalu Várostól csupán a *Miszt* pataka által választatik, a Magyar Ország gyüléss rendeletéböl, és Erdély résziről kiküldött vegyes országos Bizottság folyó század elein szakasztatott Szatmar Vármegyéjéhez. 1490: *mogyaros* (Cs. I, 481). Mai neve: *Tăuți-Măgherăuș* magyar mintát követ *(Tótmogyorós).*

Miszttótfalu: M-P: *„Misztótfalu* Mező Városa nevét a *Miszt* pataktól kölcsönözte, mely a Lápossal itt öszve foly". Magyarázatát ld. FNESz. (II, 149). Ma: *Tăuți de Jos.*

Mogyorós: (Nagy-, Kis-): M-P: Bujánháza a.: „oláhul Grozován *mogjoros".* SZIRMAY (II, 330) valamivel többet tud: „Nagy és Kis-*Mogyorós,* Oláhul Grozovány-*Mojoros,* keresztül foly rajtok a' *Mogyorós* pataka, mellytöl vették nevezeteket. A román elnevezésre vö. DOR. 288–9: *groază* a.

Monostor: P: „A Községnek neve *Monostor,* román nyelven *Menestur,* nevét vette, mivel hallomásunk szerént egy kapolna létezett mely román nyelven *Menestir* 's módosittatott *Monostor* ..." Ezek szerint párhuzamos névadás ter-

méke. Trianon után a *Merişor* 'almafácska' nevet kapta hatósági úton (FNESz. II, 501–2).

Mózesfalu: P: „(nevét) onan nyerte-, hegy ezen heljen ez előt mint egy 90. vagy 100. évvel egy *Mais* nevű embere telepedett le s ínnen neveztetik a kőzség *mozes falu*nak, ezt ugyan semi írásbeli okmányal ígazolni nem lehet mert nintsen, hanem az igaz hogy ezen község lakosai egy nehányat kivéve még mais mind *Mais* néven neveztetnek..." Az ekkori főbíró is Mais Vaszil. M-P: „Mely alig van százötven éves és új telepitésnél gyarmat." SZIRMAY (II, 334) konkrétabb adatokkal szolgál: „*Móses* nevü Bikszádi lakós kezdett itt elébb irtani, és idetelepedvén maga fiaiból, unokáiból falút szaporitott." KÁZMÉR (283) csak 1808-tól tudja adatolni: *Mojszén.* Kétségtelenül a magyar *Mózesfalu* másodlagos a román *Moişeşti*-hez viszonyítva.

Nagybánya: M-P: „Nevezetei *Asszonypataká*nak (Rivuli Dominarum, Civitas de Rivulo Dominarum, Rivulus, Rivulinum). I-ső Károly 1329-ki — I-ső Lajos 1347-ki ugy 1376. 1492. és 1503-ki okiratokban neveztetik. Később a Kereszthegyi Nagy veremnek neveztetett bányáról *Nagy bányá*nak is neveztetett, kapta a mai nevét. *Nagybánya* névvel 1508-k évtől hívatik." Vö. FNESz. II. 174. Ma: *Baia Mare.*

Nagysikárló: P: „...emlékeztetik anyibol, hogy a nép egy másnak beszélték, hogy *Nagy* és *Kis sikálló* egy község vólt — 's az tatár futáskor el oszlottak es töb része a bérczeken telepedtek meg, 's ugy ezt el nevezték *N. sikállón*ak a mí pedíg a helyén maradt Kís sikállónak nevezték... Továbbá: „A Község el neveztetett *Nagy Sikállón*ak mert eleintén sikkon állot, de jelenleg fel költözött a bérczek közt de az neve meg maradt Sikálló". A FNESz. (II, 209) a *sikárlófű* 'zsurló' szóból vezeti le. Ma *Cicîrlău.*

Nyégrefalu: P: „...a község el nevezése történelmi (: historiai:) uton, mint erdös helyesn fekvö egy meg telepedett barna szén égetö egyéntöl vette nevét". És: SZIRMAY (II, 353): „*Nyegrefalú* Oláh helység, Felsö-Bányán felül a' Fekete hegy óldalába." Mindkettő a 'fekete' jellentésű szóra gondolt, de mind a magyar *(Nyégrefalu),* mind a román *(Negreşti)* egyértelművé teszi a személynévi eredetet (FNESz. II, 252).

Oláhkékes: P: „...most csupa oláhság lakja. E falu a keresztül fólyó pataktól veszi nevezetét". A román *Chechiş* a magyarból való.

Oroszfalu: P: „... oláhul *Rusz* oláh falu Szatmár megyében közzel Nagybányához — század elött oroszok lakták". Már hamarabb is, vö. Cs. I, 482: *Orozfalwa* 1411, 1491). Mivel a Krasznaközi járásban is volt egy azonos nevű helység, megkülönböztetésül a *Kékes-* előtagot kapta (Mező, 109). Román nevének jelentése: 'oroszok'.

Patóháza: P: „Neve eredetét vette a hajdani nemes *Pato* Családtol". A személynévi eredetet a FNESz. is alátámasztja (II, 352). Ma: *Potu.*

Pusztatelek: P: „...elnevezését a' *Puszta* irtásoktól vette". Ez nagyjából igaz is lehet. Román nevét: *Bonteni* a DOR. (209) a magyar *bontó,* illetve az orosz *bunt* „lázadás" szavakból vezeti le. Legfeljebb a névadás indítéka nem világos előttünk.

Ráksa: P: *„Komját Ráksa,* mely nevét vette a *Komját* pataktól, melyben sok Rák szokott lenni..." A FNESz. (II, 399) is a *Rákos* víznévből vezeti le.

Rózsaparlag: P: „Neve eredete onnan véleményeztetik, minthogy régi monda szerint ott, a' hol jelenleg a' község ál, egy parlagon lévö terület állott elhagyottan, tövisek — illetöleg vad rózsákkal tele". — SZIRMAY (II, 326): *„Ró'sa* elö nevét *Parlaghy Ró'si* leányzótól vette, kinek Ferencz nevü attyának Váradon Zápolya János parantsolatjából feje vétetvén, bánattyába hajadon korában meghólt". A FNESz. (II, 427) véleménye az utótaggal kapcsolatban megegyezik a leírtakkal (beleértve a román *Prilog*-ot is), az előtag magyarázatakor is gondolt mind köznévi, mind a tulajdonnév eredeztetésre.

Sándorfalu: SZIRMAY (II, 351) *„Sándorfalú,* Oláhúl *Sandrest".* A Krasznaközi járásbeli Sándorfalutól hogy megkülönböztessék, a Felső- előtagot kapta. Ma: *Şîndreşti* — a magyar alak megfelelője.

Sárköz: P: „...nevét vette a *Sár Eger* és *Ráksa Eger* között való fekvésétöl..." FNESz. (II, 452) is alátámasztja. M: *Livada.*

Sárközújlak: eredetét nem magyarázták. Ma: *Livada Mică.*

Sebespatak: P (1864): „...ezen községet nevezik *Sebes pataknak* mivel a bérczről a községben keresztül foly sebesen egy Patak", (1865): „...ezen domb (ti. Vorvu Izbáknyukuluj M.L.) alatt jön egy *Sebes patak* mely után a Kozség is veszi eredeti nevét". A falu víznévi eredete kétségtelen. A román *Şebişa* a magyarból való.

Sürgyefalu: M-P: „oláhul *Surgyesty".* Mind a magyar, mind a román név személynévi eredetű, bár a magyar látszik elsődlegesnek. Vö. FNESz. I, 372. 1890-ben a nevét *Dióshalom*ra változtatták (MEZŐ, 110).

Szamostelek: P: „... nevét hihetőleg telepitvény — vagy szamos vagy *szamos telep* névtől veszi". A FNESz. (II, 521) ez pontosabban adja elő. Ma: *Someşeni.*

Szentmárton: P: „A név eredetéről, értelméről nem lehet tudni egyebet, mint hogy ez a hely a Bathuz nemzetség idejében sőt a Kaki Kunok életében is sérthetetlen szent hely volt, a honnan Szent-Mártonnak neveztetett". Csak éppen a lényeg maradt ki belőle, ezt ld. FNESz. I, 670). Ma *Mărtineşti.*

Szinyérváralja: M-P: *„Várallyá*nak a felette lévő vártól, *Szinyér*nek pedig a keresztül folyó *Szinyér* patakától neveztetik". Vö. FNESz. II, 583. Ma: *Seini.*

Tartóc: M-P: „A Magura nevű meredek óldalba épült: nehéz levén a hozzá járúlás, a *tartózz* ki tételből vehette nevezetét". Onnan bizony nem, hanem az eredetibb *Tarsolc* (románul: *Tîrsolţ)* személynévi eredetű (FNESz. II, 623).

Terep: P: sem az 1864-es, sem az 1865-ös leírásban nincs magyarázat, M-P-nél is csak ennyi: „A' *Terep* folyó alatta foly..." A FNESz. a puszta sze-

mélynévi eredetet valószínűsítené, de azt hiszem, hogy a víznév — mint más esetekben is — lehetett a meghatározó.

Tőkés: M-P: *„Tőkés* helység. Oláhul *Grosch."* Mivel *Thukes* formában 1411-ben (Cs. I, 487) előfordul a román *Groşi*-t tükörfordításnak kell tekintenünk.

Turvékonya: P: „... Román nyelven *Torú*-nak neveztetik, onnan hogy a Tur vize pataka a községen végig foly..." Csak egy magyarázat, a másikat ld. FNESz. II, 690.

Udvari: P: „Ugy látszik hogy nevét vala mely nagyobb szerü udvartól vehette, mely elsö letelepedett a község mostani területén 's a köröl terjedhetett el". — Vö. FNESz. II, 534. Ma: *Odoreu.*

MIZSER LAJOS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 125–146

DEBRECEN
1997.

Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról

1. KNIEZSA ISTVÁN egyik tanulmányában azt írta, hogy a nyelvészt csak a név alakja érdekli (Magyarok és románok I, 115). Megállapítására BÁRCZI GÉZA így válaszolt: „Igaz, hogy a nyelvtörténész sokszor használja föl a régi földrajzinév-anyagot alaki vizsgálatokra, a névtörténet azonban elsősorban nyelvészeti stúdium, és még a magyar nyelv általános rendszerével, anyagának történetével foglalkozó nyelvész is (aki tehát a névkérdéseknek nem specialistája) állandóan igénybe kell hogy vegye a névtörténet tanulságait. A nyelvnek ugyanis, mint tudjuk, nemcsak alaki, hanem funkcionális arca is van, és a névtudomány feladata a kettőnek egyenrangú vizsgálata, sőt a nyelvből társadalmi, gazdasági, történeti eredmények felé kivezető szálaknak kibontása is" (BÁRCZI, A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 151). BÁRCZI tehát a funkcionális vizsgálatok kiemelésével együtt azt is hangsúlyozza, hogy sok esetben milyen nagy segítséget jelent a nyelvtörténet kutatójának a történeti tanulságok figyelembevétele, a történettudomány eredményeinek felhasználása.

Alábbi vizsgálódásaimat e gondolat jegyében igyekeztem elvégezni. Az ómagyar kori településnevekkel foglalkozván GYÖRFFY GYÖRGY korszakos jelentőségű munkája alapján (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1966; II–III. Bp., 1987) kilenc korabeli megye névanyagának vizsgálatával azt próbáltam felderíteni, hogy nyelvünknek ebben a korai szakaszában milyen volt, illetőleg hogyan alakult településneveink differenciálódása.

Vizsgálódásom alapját az alábbi vármegyék településnév-anyaga adta: Abaúj, Borsod, Békés, Bihar, Doboka, Kolozs, Baranya, Bodrog és Fejér vármegye. Választásom első pillantásra önkényesnek tűnhet, ám több megfontolás is áll mögötte. E vármegyék az ómagyar kori Magyarország különböző részein terülnek el, kettő-kettő azonban egymással szomszédos terület. Ez lehetővé teszi azt, hogy a vármegyék névanyagát egyrészt mint közvetlenül egymás mellett elhelyezkedő nagyobb területi egység elnevezéseit vessük össze (mivel földrajzilag nagyjából azonos tulajdonságokkal rendelkező területről van szó, a névadási szokásokban hasonló motivációkat tételezhetünk fel); másrészt pedig a megyepárok névanyagait egymással is közvetlenül összevethetjük. Így az esetleges „névjárások" között mutatkozó különbségek is kirajzolódhatnak, legalábbis az általam kiemelt szempont tekintetében. A megyék sorából Fejér vármegye

párnélküliségével oda nem illőnek tűnik. Ám maga a megye két nagyobb területi egységből áll: a Dunán inneni és a Dunán túli részből, tehát az összehasonlítás alapját a Duna két oldalán lévő megyerészek névanyaga adja. Itt kell megjegyeznünk, hogy Békés vármegye egészen sajátos névtani állapotú a többi vizsgált megyéhez képest, területén ugyanis egyetlen bármilyen megkülönböztető jelzői elemmel álló településnév sem fedezhető fel.

Az ómagyar kori településnév-anyag előbb mondott szempont szerinti tanulmányozása során számos nehézségbe ütközik a vállalkozó kutató. A legelső akadály már akkor jelentkezhet, amikor az egyes helyneveket megpróbáljuk — az esetleges névadási motivációk megállapítása érdekében — konkrét helyhez kötni, lokalizálni. Ebben ugyan segítségünkre lehet a vizsgált név későbbi, mai előfordulása, vagy a korai okleveleink szövegkörnyezete, amelyekben néha nagyon is pontos lokalizálást kapunk. (A kérdéssel INCZEFI GÉZA egyik tanulmányában részletesen foglalkozott: A történeti földrajzi nevek lokalizálása: Nyr. 90: 302–6) Az általam használt forrás, GYÖRFFY történeti földrajza e tekintetben — úgy gondolom — a legkorszerűbbnek s a legmegbízhatóbbnak számít.

A másik probléma az, hogy a magyarországi településhálózat kialakulása idején mit nevezhetünk egyáltalán falunak, e fogalom milyen valódi egységet jelöl. SZABÓ ISTVÁN, a témakör talán legjobb ismerője, az ország településhálózatának létrejöttével, jellegével és alakulásának befolyásoló tényezőivel foglalkozó monográfiájában így határozza meg a fogalmat: „Valamely falu akkor jött létre, amikor egy kisebb-nagyobb közösség térbelileg elkülönülten telepedett meg, s maga a település — mintegy a többi falutól való különvalósága és önállósága kifejezéseként — a falunév adásának szokásai szerint külön egyéni nevet kapott..." (A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század. Bp., 1966. 119). SZABÓ ISTVÁN felfogása szerint tehát a névadás mozzanata nemcsak nyelvi tényező, hanem a falukeletkezés történeti tényének is definitív jegye.

Azonban azzal is tisztában kell lennünk, hogy sokszor olyan nevek, amelyek forrásainkban önálló települések meglétét sugallják, a valóságban nem takarnak ténylegesen önálló falut. Az ilyen, csupán névlegesen kettőződött — SZABÓ ISTVÁN által á l f a l v a k n a k nevezett — települések csak rövid, átmeneti ideig viselték jelzői névelemüket, s a későbbiekben — mint eredetileg is — egyetlen névforma, az eredeti alapnév alatt éltek tovább. Ezért, ha a nyelv- és településtörténet során olyan településekkel találkozunk, amelyek neve megkettőződve vagy többszöröződve jelentkezett, de később az eredeti (alap)nevet egyetlen falu vitte tovább, s a többi névvariáns nem fordul elő, mindig joggal gyanakodhatunk arra, hogy álfalvakkal állunk szemben.

Emellett pedig azt a tényt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a településnevek az idők folyamán nem mindig ugyanazt a területet jelölték, az objektum nagysága nőhetett, vagy éppen csökkenhetett, s bármelyik változásnak számos oka lehetett.

E tanulmány célja azonban az olyan településnevek vizsgálata, amelyek

1. valamilyen új elemmel, megkülönböztető jelzői előtaggal egy addig nem létező, újonnan kialakult település egyértelmű identifikációját fejezik ki; vagy

2. új névelemükkel a már addig is létező település életében beállt valamilyen változást jelzik (például a birtokos személyének megváltozását, templom megépülését stb.); vagy éppen

3. egy a településhez kapcsolható jellegzetesség, egyedi sajátosság névbéli kinyilvánításával más azonos nevű településtől való egyértelmű különvalóságát, különbözőségét igyekeznek kifejezni (például a lakosság nemzetiségét, valamilyen földrajzi objektumhoz való viszonyt stb.). Ez utóbbi mozzanatnak akkor lesz jelentősége, amikor a társadalom névismerete — valós mozgásterével, kapcsolatrendszerével összefüggésben — kibővül, szélesedik, s más, távolabb fekvő, azonos települések neve kerül a névtudatban egymás mellé (vö. INCZEFI GÉZA, A földrajzi nevek differenciálódásáról: MNy. 61: 75; SZABÓ, i. m. 135).

MEZŐ ANDRÁS helyneveink élettanának kérdésével foglalkozva vizsgálta a helynevek változástípusainak rendszerét, formáit. Egyik altípusként a *típusváltozást* nevezi meg, amelynek során a név más kronológiai, alaktani vagy jelentéstani típusba kerül. Ezen belül is *szervetlen* változásról beszél abban az esetben, ha történeti okokra, vagy a táj megváltozására vezethető vissza a név alaktani szerkezetének megváltozása. Vizsgálatunk középpontjában az ilyen típusú változást szenvedő településnevek állnak (MEZŐ, A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából: MNyTK. 183. sz. 143–6).

A korai ómagyar kori Magyarország jellegzetes névtani sajátossága, hogy területén jónéhány név szinte minden (vagy legalábbis több) vármegye névanyagában fellelhető, s arra is van példa, hogy egyetlen alapnév egy megyén belül is többször jelenik meg. Az azonos nevű, megkülönböztető jelző nélküli falvak esetében feltehető, hogy lakosságuk a beszélt nyelvben használ valamilyen megkülönböztető névelemet, de az oklevélbeli említésükkor ez még „hivatalosan" nem szerepel. Használatuk eredményeképpen azonban egy idő után jelzővel bővült formájukban annyira megrögzülhettek a nyelvtudatban, hogy előbb-utóbb az oklevelek is ezt a megnevezést szerepeltették, tehát így mint teljes jogú nevek kerülhettek be a hivatalos okiratokba. Az ilyen névtípus ugyanakkor lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy az azonos alapnévvel rendelkező, földrajzilag egymás közelében fekvő települések közös tőről származnak.

2. Az általam vizsgált kilenc vármegye névanyagában 251 olyan településnév szerepel, amely valamilyen — a fentiekben meghatározott szempontok szerinti — megkülönböztető jelzővel szerepel. A mellékelt táblázat alapján áttekinthető az egyes differenciáló elemek előfordulási gyakorisága és a vizsgált megyéken belül mutatkozó megterheltsége. Az összefoglaló táblázat kategóriáinak kialakításakor a

funkcionális-szemantikai elemzés szempontjait érvényesítettem. E szerint korpuszunkban a differenciáló elemek kifejezhetik:

a) a hely valamely tulajdonságát (méret, kor)

b) a hely viszonyát valamely külső dologhoz, körülményhez (ott lévő építmény; birtoklás ~ birtokos)

c) a hely valamely más helyhez való viszonyát (pontos elhelyezkedése; viszonyított helyzete).

Ugyanakkor vannak olyan településneveink, amelyek jelzői névrészének ilyen vagy olyan funkcióját már nem tudjuk egyértelműen megállapítani, ezeket a kategorizálhatatlan nevek csoportjába soroljuk.

A differenciált nevek vizsgálatakor általában a hely valamely tulajdonságát, illetve a hely valamely más helyhez való viszonyát kifejező jelzővel bővült településnevek kerülnek a figyelem középpontjába. Az ilyen funkciókban álló lexikai elemeket sorra vesszük táblázatunkban is.

A hely viszonyát valamely külső dologhoz, körülményhez mutató lexikai elemeket sokféleségük miatt egyenként nem célszerű felsorolni, ezért táblázatunkban összefoglalóan „egyéb" megjelöléssel szerepelnek. Számarányuk azonban olyan jelentős, hogy nem mondhatunk le arról, hogy legalább alkategóriákra bontsuk e csoportot. A második táblázat ezt a megbontást mutatja.

2.1. A településeknek új falura vagy falvakra való bomlása a középkorban természetes folyamat volt. Ennek leggyakoribb oka az volt, hogy a birtok tulajdonosai, a birtokos család tagjai megosztoztak rajta. Így két vagy több új falu is létrejöhetett. A falvak kettős vagy hármas, esetleg többszörös nevei jórészt így alakulhattak ki. A másik lehetőség az, hogy a falu egy részét eladományozták, eladták vagy elcserélték. Ekkor nem zárható ki az sem, hogy — bár a falu birtokosa más személy lett, mint addig volt (s ez a jelzői névelemben is megnyilvánult) — a falu a valóságban továbbra is települési egységet jelentett. Általánosnak mondható az olyan elhatárolás, amellyel a falut földrajzilag két vagy több részre osztották valamilyen megállapított határvonal mentén, de a település képe, valódi egysége megmaradt. Ezt a feltevést akkor tarthatjuk legvalószínűbbnek, ha a történelem folyamán a birtokviszonyok ismételt megváltozása, alakulása után a falut újra egyetlen — az eredeti — alapnévvel jelölték meg.

A falu nevében osztozás nélkül is feltűnhet személynévi jelző: a település tulajdonosának megváltozása természetes módon hozta magával a falu nevének megváltozását is. A valódi birtokosok, vagy a „birtokossá válni akaró" személyek peres eljárások során nagyon sokszor tulajdonosi mivoltukat bizonyító tényként használták fel a település nevét (vö. MEZŐ, A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982. 59). Az ősi magyar településnévadás alapvető jellegzetessége a tulajdonos nevének használata birtoka megnevezésére: ez a korai időkben puszta személynévként is megjelenhetett, utóbb földrajzi köznévi

utótaggal együtt fordul elő leginkább. Az alábbiakban a meglévő településnevekhez kapcsolódását vizsgáljuk a névdifferenciáció folyamatában.

Egyértelműen személynévi differenciáló elem 25 település nevében ismerhető fel, és két vármegye (Bodrog, illetve Békés) kivételével mindenütt megtalálható. Az ilyen típusú nevek egyik csoportját az jellemzi, hogy a személynévi névrésszel ellátott változat mellett párhuzamosan él az alapnévi alak. Az Abaúj vármegyei *Izsépszemse* a XIII. század végén jelent meg az oklevelekben (1280: t. *Scemse*), s 1324-ben említették *Izsépszemse*ként, mint Rankai Izsép Felidával határos birtokát (1324>360: p-is *Isepzemse ~ Zemse*).

Kiemelendő a Baranya vármegyében található *Majsmonostor*: ennek megkülönböztető névrésze ugyanis nemzetségnév. A *Baranyamonostor*nak is nevezett (+1093/404: *eccl. de Barana)* település a Baranyavár közelében épült Szent Mihály monostorról kapta nevét, amely a Majs (Moyz)-nem birtokában volt, s a falu is innen kapta nevét (*1212/397/405: *eccl. B. Mychaelis).*

A Bihar vármegyei *Gálospetri* ([1291–4]: v. *Petri;* 1321: p. *Galuspetury)* az előzőekhez hasonlóan Gálos nevű tulajdonosáról nyerte nevét (vö. JAKÓ[1] 321).

A névtípus másik csoportjába azok a települések sorolhatók, amelyek alapneve más differenciáló lexémával (lexémákkal) más, önálló települést (településeket) nevez meg. Az Abaúj vármegyében lévő *Csirkeida* (1324: v-m ipsorum *Churke Ida*) mellett, tőle délre *Nagyida* ([1330 k.]: *Noghyda)* található. Ez utóbbi település neve CSÁNKI[2] munkája alapján a kései ómagyar korban (1461, 1473: Opp. *Nagyida)* és a legújabb korban is változatlan (Hnt. 1926[3]: *Nagyida). Csirkeida* tulajdonosának ragadványnévszerű megnevezéséről (1323>358: Thome f-i St-i dicti *Churke* de *Ida)* a tulajdonos változásakor kapta megkülönböztető névelemét. A település a korszakunkban vele párhuzamosan használt *Kisida* (1331>358: *Kyus-Ida)* névváltozatot őrizte meg a kései ómagyar korban, és az újkori helynévtárban szintén ezt a formát mutatja (1399: Gergerfalva al. nom. *Kyshyda;* Hnt. 1926: *Kisida).*

A Doboka vármegyei *Boncnyíres*sel az *Al-, Fel-,* és *Két-* lexémákkal differenciált településnevek állnak szemben. Első említésekor, 1275-ben a névadó *Bonc* fia János királyi ember neve szerepel az oklevélben (1275/276/408: Jo. f. *Bonch* homo noster [regis]); már mint a település nevének része *Boncnyírese* alakban jelenik meg 1318-ban (p. *Bonchnyrese),* néhány évvel később pedig a birtokos személyrag nélkül *Boncnyíres* a település neve (+1326/500 k.: p. *Bonch Nyres).* Figyelemre méltó, hogy az 1926-os helynévtár szerint napjainkban is ebben az alakban él tovább a településnév.

[1] JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940.

[2] CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–V., Bp., 1980–1913.

[3] Magyarország helységnévtára 1926. Bp., [1926.]

Fejér vármegye Dunán inneni részén nagyon kevés differenciált név alakult ki. Ezek egyike *Timótfiapálfölde* (1331: t-m *Pauli f-i Thimoth* nominatam), majd CSÁNKI történeti földrajzának tanúsága szerint a XVI. század elején *Pálfölde* formában jelenik meg (1519: *Palfewlde)*, s ettől kezdve ez a névalak él napjainkig (Hnt. 1956[4]: *Pálföldje).*

2.2. A falunevek jelentékeny számú csoportjában önálló földrajzi nevek jelennek meg differenciáló névrészként, amelyek a település lokalizálását igen-igen megkönnyítik. Ezek a névelemek világosan és pontosan meghatározzák a falu elhelyezkedését. Megjelenhet bennük annak a folyónak vagy pataknak a neve, amely mellett vagy közelében fekszik a település. Vizsgált megyéinkben a *Dráva,* az *Okor,* a *Krassó* és a *Sár* tűnik fel ilyen szerepben.

Baranya vármegyében az *Okor* folyó mellett terül el a Szent Iván (Szent János)-egyház mellett kialakult kisnemesi falu, *Okriszentiván* (1274: eccl-m *S. Johannis prope Okur*, LIPSZKY: *Szent-Iv*ány) és a templomos keresztes lovagok Szent Lőrinc rendházáról elnevezett *Okriszentlőrinc* ([+1235]/350/404: t. *S. Laurency de Wkur*, 1403: Poss. *Zenthlorinch Hokri*, 1450: *Sent Lewrinch);* valamint *Okrimindszent* (1183/326/363: mon. *OOSS. de Okur;* 1183, 1287, 1346, 1468: *Monasterium Omnium Sanctorum de (iuxta) Okur*) falu is. CSÁNKI történeti munkájának adatai szerint a települések neve a későbbi korokban általában nem tartalmazta a folyó nevét differenciáló elemként. Az egyetlen kivétel *Okrimindszent* 1403-as oklevélből származó adata.

Fejér megyében a *Sár* folyó neve tölti be a differenciáló jelző szerepét: *Sárszabadi* (1372: v. *Sarzabady)* és *Sármégy* (1198: v-rum *Sarmegi*) települések nevében. CSÁNKI műve mindkét település tovább élő nevét változatlan alakúnak mutatja (1444: *Sarmegh;* 1249, 1372, 1433: *Sarzabady).*

A *Dráva* a baranyai *Drávabozsok* (1332–5/Pp.Reg: Jo. sac. de *Bozek* Pet. de iuxta *Drauà,* 1499: p. *Drawabosoka)* és *Drávaszentgyörgy* (1332–5/Pp.Reg: *Georgia iuxta Drauą)* nevében szerepel megkülönböztető jelzőként.

A Baranya vármegyében fekvő *Krassópeterd* [Véki] Pál fiainak *Krassó* melléki birtoka volt (1332–5/Pp.Reg: de *Peterd* de *Barassa [ɔ: Karasso]).*

A folyónevek mellett megkülönböztető jelzői szerepet láthatnak el a földrajzi környezet felszíni, természeti viszonyait kifejezésre juttató lexikai elemek is. Bihar és Borsod vármegyében az alföldi mezőségi talaj, mint jellemző tulajdonság jelenik meg a falvak nevében. Biharban *Mezőpanasz* (1332–5/Pp.Reg: v. *Mezeupaz, Mezevpanaz)* és *Mezőtarcsa* (1275: t. *Mezeutarcha)* (vö. JAKÓ 314, 362); Borsodban pedig *Mezőbábolna* ([1280 k.]: t. *Mezeu Babuna)* és *Mezőpüspöki* (1261/271: *Mezeupispuky)* képviseli ezt a névcsoportot.

Olykor az is kifejezésre juthatott a névben, hogy a falu lakói mely más településről érkeztek, tehát származási helyükre utaltak a megkülönböztető jelzőkkel.

[4] Magyarország helységnévtára 1956. Bp., [1956.]

Az Ér mellékén fekvő, Bihar vármegyei *Olaszi* differenciáló néveleme arra utalhat, hogy lakossága a szerémségi, Nagyolaszi közelében fekvő városból, *Eng*-ről származik ([1291–4]: *Engolozy)* (vö. JAKÓ 308).

2.3. Magyarország korai történetében az ország egyébként is soknemzetiségű volt, s emellett a különböző telepítések eredményeképpen olyan települések, falvak jöttek létre, amelyeket nem magyar lakosság lakott. Legtöbbször persze maga az alapnév — népnévből alkotott — képzős, összetett vagy más formában fejezi ki ezt a sajátosságot. Ugyanakkor a névdifferenciálódás eszköze is alkalmas lehet erre. Ilyen esetekben a környező magyar lakosság az ott élő n é p e k n e v é n e k az alapnév előtt való használatával különítette el a települést. Sőt nem ritka az olyan helyzet sem, hogy egyetlen település nemzetiségek lakta kisebb részét is hasonlóképpen neveztek el. A Baranya megyei *Árpád* település a pápai tizedlajstrom szerint két plébániás falu volt; az egyik neve *Olaszárpád* (1332–5/Pp.Reg: Jo. de *Arpad Gallico)* volt, nyilván vallon (Gallicus) lakóiról elnevezve. A másik, tőle északra lokalizált falu a puszta alapnévvel álló *Árpád* volt (1332–5/Pp.Reg: And. et. Nic. (sac.) de *Arpot).* CSÁNKI munkájában *Nagh Arpad* névvel szerepel a település (az 1542. évi adólajstrom alapján i. m. II., 469.), s az újkori helynévtár is így tartja számon (Hnt. 1956: *Nagyárpád).* Valószínűleg egyetlen településről lehet tehát szó, amelynek a déli része vált rövid időre önálló életűvé. Ezt az elhatárolódást segíthette a nem magyar lakosság jelentékeny száma.

A Kolozs megyében található *Fenes* patak alsó szakasza mellett két falu jött létre: az egyik a Szamos völgyében alakult ki, s lakóit szász telepesekkel növelték. A neve ennek megfelelően *Szászfenes* (1297: p. ep.-lis *Zaazfenes).* A másik a hegyen, román lakók betelepítésével jött létre *Oláhfenes* néven (1332–5/Pp.Reg: Paul. sac. de *Olafenes).* A két település önállósága a későbbi időkben is megmaradt (1336, 1426, 1446, 1449, 1460: *Zazfenes;* 1409, 1446, 1503, 1505: *Olahfenes),* sőt az újkori helynévtárakban is *Szászfenes,* illetőleg *Magyarfenes* néven szerepelnek (Hnt. 1926).

Fejér vármegye dunántúli részén két *besenyő* népnévi jelzővel bővült településnév található: *Besenyőszentmiklós,* ahol 1324. előtt két besenyő hatalmaskodott (1343: *Bessenevzenthmiklos).* A másik a *Besenyőegres* nevű falu volt (1341>409: p-es *Bessenew Egres,* Hnt. 1956: *Pusztaegres),* amelynek története bizonyítja egy a korábbiakban tett megállapításunkat a településnév, a birtokos és a birtoklás tényének kapcsolatáról. A települést ugyanis az oklevél szerint Zsadányi János fia Gergely besenyő (Greg. Bissenus) követelte a királytól mint besenyő elődeit illető birtokot. A település nevét tehát korszakunkban a birtoklás kétségbevonhatatlan bizonyítékaként kezelték. A két település a kései ómagyar korban és a legújabb korban is megtartotta önállóságát.

A falunevek jelzői névelemeként Borsod vármegyében az *olasz* és a *tót* (1301/352: p. *Olosod — Olaszarl(ó);* 1347: *Thouthewdna — Tótvadna),*

Dobokában a *szász* (1321: v. *Zaaszyluas,* Hnt. 1926: *Vizszilvás — Szászszilvás)* népnév jelenik meg. Földrajzi előfordulásuk jól mutatja az idegen ajkú lakosság országon belüli elhelyezkedését: a keleti országrész — Kolozs és Doboka — a szász és román népek lakta vidék; az északi részek — Borsod — a tót (szlovák) és román nyelvű lakosság jelenlétét mutatják; a déli országrészen — Baranyában — olasz (vallon) ajkú népek éltek; míg Fejér vármegyében a besenyő megtelepedés nyomait mutatják a nevek.

Ezek mellett a települések mellett az ómagyar korban az esetek zömében alapnévvel él a falu „párja" (+1268/+271/XVIII.: v. *Arlo;* +1271/XVIII.: t. *Vodna;* 1475: *Zylwas;* 1354/358: p. *Ladaan Zentmiclos).*

Ahogyan a fenti adatokból is kitűnik, különösen kiemelkedő számú adat egyik vármegyében sem jelenik meg. Az idegen lakosságra többnyire nem differenciált név, hanem inkább alapnév utal az egész nyelvterületen.

2.4. A falukettőződésben, vagy ha úgy tetszik a települések differenciálódásában megmutatkozhatott a középkori állapotoknak megfelelően a rendi állapot, a nemesi és paraszti jelleg; illetve az is, hogy az egyik település a másikkal szemben rendelkezik valamilyen építménnyel: malma, hídja vagy vára van.

Abaúj vármegyében *Váraskinizs* (1259: t. *Wareskyniz);* Baranyában *Nemespeterd* (+1332–5/Pp.Reg: *Peturd nobilium);* Biharban *Szabadgyán* (1229/550:*Zobodian)* (vö. JAKÓ 251); Borsodban *Molnosbél* (1332–7/Pp.Reg: *Molnosbel), Szabadcsát* (1225: pr., quod vocatur *Zobodchat),* és *Váraskércs* (1279/312: t. *Varaskech);* Dobokában *Hídalmás* (1332–7/Pp.Reg: *Hydalmas);* illetve Fejér vármegyében *Szabadgemelye* (1336: p-um *Zobadgutine [ɔ: -gumne])* képviseli ezt a csoportot. E települések közül csak kettő őrizte meg egészen az újkorig az ómagyar kori névalakját, s ez *Hídalmás* (LIPSZKY: *Almás (Hid ~);* Hnt. 1926: *Hidalmás)* és *Mónosbél* (CSÁNKI történeti földrajzában 1405, 1423, 1483: *Molnosbeel;* Hnt. 1956: *Mónosbél).* A többi település vagy az alapnévvel él tovább, vagy más jelzői névrésszel bővült (Hnt. 1956: *Kiskinizs* és *Nagykinizs; Peterd; Kötegyán* (Megjegyzendő, hogy a település ilyen neve már a XV. században is élt.); *Mezőcsát; Kércsikúttanya;* 1404: *Gemlye).*

2.5. Számos település, helység kapott megkülönböztető jelzői előtagot a feudális gazdasági életben betöltött szerepe alapján: a névelem jelezhette a lakók foglalkozását, vagy kötelező szolgáltatását. Ebből is adódik, hogy az ilyen falvak főleg a királyi várispánságok és uradalmak keretén belül jöttek létre.

Az Abaúj megyében található *Csőszbakta* valószínűleg *Bakta* nyugati részét nevezhette meg. GYÖRFFY írja a településről: „Bakta, vagy legalábbis nyugati része, 1272 előtt a tornai királyi uradalom birtoka volt. Nevéből következtethetően csőszök lakták." (1272/419: t. *Chewzbakta).* A kései ómagyar korban a jelzői névrész már nem szerepel a település nevében (1405, 1427: *Baktha).*

Szintén ebbe a csoportba sorolható az abaúji *Tímárfony* (1219/550: v. *Fon*, 1269/297: v. *Tymar Foon* ~ p. *Foon)*; a Fejér vármegye dunántúli részén található *Lovászberény* (1302>419: p-em ... in ... *Louazberen*) és a borsodi *Tárnokbála* (1248/326: t. *Tarnukbala*). Településeink a kései ómagyar korban *Fony* (1352), *Lowazberen* (1435, 1461, 1487) és *Bala* (1360, 1365, 1443) néven szerepelnek. Az újkori adatok szerint *Fony* és *Lovasberény* él tovább (Hnt. 1956), míg *Tárnokbála* nevét az 1854-es kataszteri térkép őrzi a *Bála völgy* névben.

2.6. Külön csoportot alkotnak azok a települések, amelyek nevében található jelzői névrész a falu templomának meglétét jelezte, vagy kápolna működésére mutatott rá.

Az ily módon létrejött településnevek legnagyobb számban Abaúj megye névanyagát gazdagítják, s érdekes módon egyetlen ilyen adat sem lelhető fel Békés, Doboka, Fejér és Kolozs vármegye területén. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az említett megyékben ugyanezt a funkciót látják el a nagy számban megjelenő patrociniumi nevek, persze nem jelzői névrészekként, hanem mint alapnevek, s hozzájuk kapcsolódhatnak különböző differenciáló lexémák. Abaúj vármegyében *Egyházasida* (1280: t. *Ida* habitam *Eghazas Ida*), *Egyházasmislye* (1325: *Eghazasmisle*), *Egyházaspéder* (1317: t. *Heghasas Peder*), *Egyházassemse* (1324: t. *Eghazaszempse*), *Egyházasszalánc* (1316: *Eghazaszalanch*), *Egyházasvizsoly* (1220/550: v-is *Visl*, *Igyhazasvisl)*; Baranya: *Egyházasharaszti* (1294: v-m *Hegyhazas Haraszthy*), *Egyházaskéménd* (1330/477: *Eghataskemed*), *Egyházasmajsa* (1331: *Eghazazmoysa*), *Kápolnamindszent* (1289/374: v. *Capulnamendzenth)*; Bihar: *Egyházasharsány* (1332–5/Pp.Reg: v. *Eghazashasa*) (vö. JAKÓ 255), *Egyházaskereki* (1333: *Eghazaskerequi*) (vö. JAKÓ 273), *Monostorosábrány* (1397: *Monostorushabraham*) (vö. JAKÓ 198); Bodrog: *Egyházasilya* (1339: *Eghazas Ilya)*; Borsod: *Egyházasszomolya* (1269: t. *Ighazoszumula*).

3. A szakirodalom a földrajzi nevek, pontosabban a településnevek differenciálódásával eddig nem sokat foglalkozott. Igaz, a kérdés a helynevekkel foglalkozó legtöbb munkában előkerült, mind a településnevek, mind a határrésznevek vizsgálata kapcsán (INCZEFI GÉZA, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp., 1970. 65–71; BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947. 25–6; JUHÁSZ DEZSŐ, A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp., 1988. 26–9). A témával kapcsolatos összefoglaló jellegű tanulmányok azonban igen csekély számban jelentek meg. A kevés, ámde átfogó munkák egyike INCZEFI nevéhez fűződik: A földrajzi nevek differenciálódásáról című munkájában (MNy. 61: 75–80) meghatározza a differenciálódás fogalmát is: „Differenciálódásnak nevezzük a földrajzi neveknek újabb elemmel való bővülését abból a célból, hogy azonos nevű helyet (települést) egymástól megkülönböztessünk, és így a nevek egyértelmű identifikációját távolabbi lakosság számára is biztosítsuk, továbbá egy nagyobb

tájegység eddig külön megnevezetlen részterületét az egészhez való tartozás igényével megjelöljük." (i. m. 75; vö. még LŐRINCZE, Földrajzineveink élete. Bp., 1947. 8, 13)

INCZEFI a differenciálódást kiváltó okok alapján — definíciójának megfelelően — két típust állapít meg. Az elsőt *külső differenciáció* névvel illeti: az egymástól távol eső, azonos alapnévvel rendelkező települések jellemző sajátosságuk alapján kapnak megkülönböztető jelzőt. A másik típus az ún. *belső differenciáció*, amely az egy nagyobb terület részeinek megnevezésére a régi név jelzővel való bővülését használja fel. A szerző emellett bevezeti az *elsődleges differenciáció* fogalmát, amelyen az alapnév első megkülönböztető névelemmel való ellátását érti. Ha egy már differenciált névvel jelölt hely új részletét nevezik meg a fenti módon, azt *másodlagos differenciációnak* mondja. Jelen vizsgálódásunk — INCZEFI fogalmi rendszeréhez viszonyítva — a külső differenciáció és elsősorban az elsődleges differenciáció körén belül mozog.

3.1. A tárgyalt korpusz névalakjait tekintve közel 30% az ***al(só)-***, illetve ***fel(ső)-*** megkülönböztető jelzőt tartalmazó a településneveknek az aránya.

LŐRINCZE majd fél évszázada írott összegző tanulmányában még azt állapíthatta meg, hogy nem vizsgálta meg senki sem tüzetesen a magyar földrajzinévadásban a világtájak megkülönböztetésének kérdését. Valószínűnek tartja azonban, „hogy az elnevezőnek olyan tapasztalata, hogy valami északi, déli, keleti vagy nyugati irányban fekszik, nem lehetett." (i. m. 10.) A kérdéses differenciáló elemekkel kapcsolatban cikkek sora jelent meg a Magyar Nyelv lapjain, amihez indokot annak idején az *Alföld — Felföld*, az *Alsó-Magyarország — Felső-Magyarország* elnevezéspárok jelentettek (BÁTKY ZSIGMOND: MNy. 12:333; később: TÖRÖK GÁBOR: MNy. 56:216; HUTTERER MIKLÓS: MNy. 57: 213). A településnevekkel azonban e tanulmányok nem foglalkoztak.

PESTI JÁNOS önálló tanulmányt szentelt az említett helyzetviszonyító elemek kérdésének (Földrajzi neveink *alsó-*, *felső-* (~ *al-*, *fel-*) helyzetviszonyító elemei. Nyr. 93: 229–31). Néhány oldalas tanulmányában kizárólag az említett helyzetviszonyító elemeket vizsgálta. A jelentésfunkció megállapításában a TESz adatait tekintette irányadónak. A nyelvi adatokból az derül ki, hogy elsődleges jelentésük a földfelszín vertikális tagolódására való utalásuk volt. Az *alsó-* szavunknak 1307 előtt nem volt 'déli, délen lévő' jelentése, s hasonlóan nem jelentett 'északi, északon lévő'-t a *felső-* szó sem 1256/1284/1294/1572-ig. Mindkettő származékszó: az *al* 'alacsonyan fekvő, alsó rész' illetve a *fel* 'magasan fekvő, felső rész' főnévből jöttek létre a *-só/-ső* 'valahol lételt, elhelyezkedést' jelentő képzőbokorral (vö. TESz. I, 143, 878; D. BARTHA, Szóképz. 13–9; illetve TNyt. I, 244; II/1, 308).

Az *al-* a legrégibb összetételekben konkrét 'alul lévő' vagy 'délen lévő' jelentéssel fordul elő; a *fel-* az 'északi vagy felső széle, része, határa valamely területnek' (vö. TESz. I, 122, ill. 964). Ezek a jelentések 1219/1550-ből adatolhatók.

J. SOLTÉSZ KATALIN a magyar igekötőrendszer kapcsán utal az égtájak és a *fel*, *le* kapcsolatára, s megállapítja, hogy „fenn lévőnek képzeljük az északi, lenn lévőnek a déli égtájat, ezért a *fel* jelenthet északi, a *le* déli irányt" (J. SOLTÉSZ, Az ősi magyar igekötők. Bp., 1959. 25–6). Ha pedig ez a differenciálódás végbement, akkor az *alsó-/felső-* morfémáknak az előzőekben mondott konkrét jelentésén túl minden akadály nélkül kialakulhatott elvontabb értelme, jelentése.

Ezek alapján tehát feltételezhetjük, hogy az elnevező embernek mégiscsak régóta lehetett 'adott ponthoz viszonyítva északra lévő', 'adott ponthoz viszonyítva délre lévő' szemlélete. BALOGH LÁSZLÓ újabb jelentésmozzanattal bővíti a szópár helynevekbeli jelentését, megállapítva, hogy „a földrajzinévadás gyakorlatában egy adott viszonyítási centrumhoz közel eső földrajzi egység általában a *felső*, egy távolabb eső földrajzi egység pedig *alsó* jellegűnek minősül a helyviszonyításban" (NyK. 75: 416).

PESTI JÁNOS fent említett munkájában (i. m. 231) összefoglalóan az alábbi jelentéseket kapcsolja vizsgált lexémáinkhoz:

Az *al(só)* — *fel(ső)* utalhat

1. a domborzati viszonyokra ('mélyen fekvő' — 'magasan fekvő')
2. patakok, folyók szakaszjellegére és folyási irányára ('alsó folyás' — 'felső folyás')
3. a felszín horizontális tagolódására ('adott ponthoz közeli' — 'adott ponttól távoli')
   a) *alsó* 'közelebb eső' — *felső* 'távolabb eső hely'
   b) *alsó* 'valami vége, határa' — *felső* 'központja'
5. világtájakra ('dél' — 'észak')
4. néprajzi, településtörténeti vonatkozásokat is kifejezhet (*alvég* például 'a falunak cigányság lakta része'

A vizsgált korpusz névadatait tekintve közel 30% azoknak a településneveknek az aránya, amelyek *al(só)-*, vagy *fel(ső)-* megkülönböztető jelzőt tartalmaznak. A névalakokból, illetve azok földrajzi elhelyezkedéséből levonható az a tanulság, hogy a *fel(ső)-* jelzővel ellátott településnevek az *al(só)-* antonimákkal szereplő azonos alaplexémájú helynevekhez viszonyítva északra helyezkednek el. Tehát a *fel(ső)-* névrész többnyire 'északi' jelentésű, az *al(só)-* előtag pedig 'déli' jelentést hordoz.

3.1.1. Először tekintsük át az ***al(só)-*** névrésszel bővült településneveket. Vizsgált megyéinkben a differenciálódással létrejött névanyag 11,5%-át adja a 29 ilyen alakú falunév.

E megkülönböztető névrészekben Fejér és Abaúj vármegye névanyaga a leggazdagabb.

Mindössze három olyan falunév szerepel áttekintett korpuszunkban, amelyek antonimapár nélkül, önmagukban állnak, s ezekből az összarányoknak megfelelően egy *alsó-* jelzős: +1262 [XIV.]: p. *Koxo*, St. fr. Chepan de *inferiori Koxa*.

GYÖRFFY Abaúj megye térképén a települést úgy adja meg, hogy északon szerepelteti *Koksó*-t, tőle délre pedig *Alkoksó*-t. A település a kései ómagyar korban — CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajza szerint — az *Alsókoksó* nevet viseli (1418, 1435, 1462: *Also Kokso*), majd az újabb kori adattárakban megkülönböztető előtag nélkül, *Koksó* formában szerepel (Hnt. 1913: *Koksó*)[5].

A Fejér vármegyei *Alcsapol* neve puszta *Csapol* formában is megjelenik, de ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy két faluról van szó. Az oklevél tanúsága szerint a település eredeti birtokosa — örököse nem lévén — feleségére hagyta *Csapol* egy részét, s a későbbiekben ez kaphatta meg az *al-* megkülönböztető névrészt: 1291: Jo. f. Marcelli de *Olchopol*. CSÁNKI munkája alapján megállapítható, hogy a XV. században a településnek kizárólag *Csapol* adatai vannak (1426, 1440, 1453, 1459, 1460, 1461: p. *Chapol*), s az újabb, ma is használatos *Csapdi* alak (Hnt. 1956) végződéscserével jött létre a *d-* képzős helynevek mintájára (vö.: FNESz. I, 299)[6].

Hasonló lehetett a helyzet Borsod vármegye egyetlen *alsó-* jelzős nevet viselő falva esetében is. Itt sem tudjuk biztosan, hogy mi indokolta a jelzővel való bővülést, hiszen nincs a közelben azonos alapnevű másik település. Az új név létrejöttének motiváló tényezője a településen belüli elhatárolódás lehetett: 1230: t. *Ornolthy*, 1325/347: p. *Alsoarnolth*. Ezt látszik alátámasztani a CSÁNKInál adatolt későbbi névelőfordulás (1420: *Arnolth*, 1467: *Arnold*) és a mai *Sajóarnót* névalak is.

Abaújban két olyan falunévvel is találkozhatunk, amelyek differenciálódása árnyaltabb: a települést nem pusztán két, hanem három részre osztották, s az *al-*, *fel-* mellett a *közép-* 'kettő között lévő, középső' jelentésű (TESz. II, 635) jelző is az alapnévhez kapcsolódott. Megállapítható, hogy az ilyen típusú neveket viselő falvak valóban harmadikként, a település alsó és felső része között jöhettek létre, s ez a jelző sohasem jelenik meg névpárok egyik tagjaként. Ez látható az Abaúj vármegyében lévő *Bárca* település névváltozataiban is. Egy 1215/500-ból való oklevél a falut még *Bárca* névvel említi (*Barca*), valamivel több, mint fél évszázad múlva már *fel-* előtaggal adatolható (1288/297: p. *Fulbarcha*), s a néhány évvel később született oklevelek a *közép-* és *al-* névrésszel való bővülést jelzik ([1291–3]: *Barcha Kuzep*, 1303: *Holbarcha ~ Olbarcha*). CSÁNKI történeti földrajzában a *közép-* jelzőt tartalmazó falunév már nem szerepel (1427: *Alsowbarcha ~ Felsewbarcha*), és a mai adattárak is csupán ezt a két jelzőt, valamint a jelző nélküli alapformát mutatják továbbélőnek (LIPSZKY: *Alsóbárca*, *Felsőbárca;* Hnt. 1926: *Bárca*). Hasonló jelenséggel találkozhatunk az ugyancsak Abaúj megyei *Alnémet ~ Felnémet ~ Középnémet* névelőfordulásokban is. A különböző változatok párhuzamos használatát a két csaknem egy időből származó oklevél

[5] Magyarország helységnévtára 1913. Bp., [1913.]
[6] KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp., 1988.

bizonyíthatja (1219/550: *Olnemet*, 1220/550: *Felnemet*, *Cuzepnemet*, *Olugnemet* [romlott alak lehet]). Településeink az 1427. évi adólajstromban *Al-* és *Középnémeti* formában szerepelnek, s ma *Tornyos-* és *Hidas-* előtaggal ismertek.

Ezeknél a településeknél arról lehet szó, hogy mind a három település egyetlen anyafaluból alakult névvel és lokálisan is elkülönült faluvá. Különállásukat az Árpád-korban végig megtartották, sőt az utóbb mondott településhármas közül kettő — mint láttuk — ma is őrzi önállóságát.

Három névpárt érdemes kiemelni, amelyekben a jelzői tagok nem a fenti jelentések szerint tapadnak az alapnévhez: a szokásos déli elhelyezkedés helyett északon találjuk az Abaúj megyei *Alkér*-t, mely már 1214-től önálló faluként szerepelt, elválasztva *Felkér*-től (1214/550: v. *inferioris Quer*, [1272–90]>374/500 k. és 614: v.-is *Keer superiore*). Doboka megyében két olyan településpárra is rábukkanhatunk, amelyek ugyanígy helyezkednek el: *Alsó-* és *Felsőmacskás* (1307: pt. *inferiori Machakas*, 1313/356/358: *Machkas superiori*), illetve *Alsó-* és a már Kolozs megyéből adatolható *Felsősajó* (1332–5/Pp. Reg: Pet. de *Soyov Inferiori*, 1332–5/Pp. Reg: *Sorano Superiori* [minden bizonnyal romlott alak]). Ez utóbbi települések ennek ellenére mégis földrajzi elhelyezkedésükről kapták megkülönböztető jelzőiket. A név alapja ugyanis a Sajó folyó, illetve annak folyása, alsó és felső szakasza lehetett. A Sajó felső folyása mentén jött létre *Felsősajó*, alsó folyásánál pedig *Alsósajó* alakult ki.

A vizsgált differenciáló névrészek rövidebb, képző nélküli *al-* formája jóval gyakrabban szerepelt névanyagunkban, mint a képzős *alsó-* változat. Említettük, hogy Abaúj és Fejér vármegye névanyaga a leggazdagabb e jelzőkben, ugyanakkor az is szembeötlő, hogy amíg Abaújban a számos *al-* mellett egyetlen *alsó-* fordul elő *Alsógagy* nevében (1327>410: *inferiori Gogy*), s még CSÁNKI történeti földrajzában, s LIPSZKY munkájában is így szerepel (CSÁNKI: 1472: *Alsogagh;* LIPSZKY: *Gágy (Alsó-, Felső-)*), addig Fe-jérben egyetlen egy sincs. S ez az arány tulajdonképpen valamennyi vizsgált megyénkre érvényesnek mondható.

3.1.2. A ***fel(ső)-*** jelzővel bővített faluneveknek a régiségben nincs minden esetben *al(só)-* jelzős antonimapárja.

E névtípus egyik csoportját azok a nevek alkotják, melyeknek önálló lokalizációjú alapnévi településpárjuk van. Azonban GYÖRFFY itt is feltételezi, hogy az élőbeszédben az alapnév nem önmagában volt használatos, hanem az oklevelekben szereplő jelzős névalak antonimáját használhatták az alapnév mellett. Az egyik ilyen település az Abaúj vármegyei *Felsőhutka*, amelyről GYÖRFFY ezt írja: „1293-ban már két faluból állt [*Alsó-*] *Hutka* és *Felsőhutka*" (1293/496: p. *Hwthka*, p. *Felsewhwthka*). A kései ómagyar korban a településnév még mindig csak a *Hutka*, illetve *Felsőhutka* alakot mutatja (1456: *Felsewhwthka*), ám a LIPSZKY-féle összeírásban csakúgy, mint a mai használatukban (Hnt. 1926) *Alsó-* és *Felsőhutka* néven szerepelnek. Nyilvánvalóan hasonló volt a helyzete a Borsod megyében található *Felsőbarcá*nak is. Az oklevelek adatai szerint „1287-ben már

két faluból állt ... *Felbarca* ... és ... *Barca*" (+1194 [1230 k.]: t. *Borcha*, 1287/373: t. *Fulbarcha*). A XV. század közepén *Kisbarca* (1485: *Kysbarcha*) néven jelenik meg a település, amely CSÁNKI szerint pusztává lett. LIPSZKY gyűjteményében *Kis-* és *Nagybarca* egyaránt szerepel, míg a ma is létező település a *Nagybarca* nevet viseli (Hnt. 1956).

Olykor előfordul, hogy a jelzős névvel álló településsel szemben alapnévvel szereplő változatot, tehát önálló falut tételezhetünk fel. Ilyen a Bihar megyében fekvő *Felpályi* (*1229/550: v. *Paul*, 1327. X. 6: *Fel Pauli*) (vö. JAKÓ 316), a Fejér megyei *Felnevegy* ([1268]/268: *Neueg*, [1268–69]: v. *Superioris Neueg*), vagy éppen a Bodrog megyei *Felszekcső* ([+1000–38]/[1173–96]>412: *Zaksw*, 1378: *Felzekche ~ Felzekchu*).

Egyetlen olyan település létezik korpuszunkban, amely egyaránt viselte az *al-* és *fel-*, illetve az *alsó-* és *felső-* megkülönböztető jelzőket, ez pedig *Fel-*, illetve *Aladorján* volt. A korábbi adatok a rövidebb alakot tartalmazzák (1331: p. *Feeladrian* ... p-is *Oladrian*, 1335: p. *Felseuadrian*, 1335/335: *Olsowadrian*). A két települést együtt *Kétadorján* néven említették (1344/369/XV.: p. *Ket Adrian*).

A fenti alpontokban (3.1.1. és 3.1.2.) vizsgált mindkét differenciáló elemünk kronológiai tanulsága az, hogy a rövidebb, képző nélküli *al-*, *fel-* alak megjelenése korábbi. Az *al-* 1214/550-es névadatban (Bihar vármegye: *inferioris Quer*) (vö. JAKÓ 277), a *fel-* 1220/550-ben (Abaúj: *Felnemet*) született egyik oklevél falunevében szerepel korpuszunkban először. A képzős névrészek közül időben előbb, 1256-ban a *felső-* jelenik meg (Abaúj: p. nob-um de *Felseupochey*). Az *alsó-* változat ezután jó fél évszázaddal tűnik fel, 1325/347-ben (Borsod: p. *Alsoarnolth*). Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy ezen a kategórián belül minden vizsgálat alá vont megyében kivétel nélkül — s talán általánosabban is a korai ómagyar kori Magyarország egész területén — a rövidebb *al-* és *fel-* lexikai elemet részesítik előnyben a névadók. A két változat későbbi párhuzamos használatának azonban nem lesz akadálya, hiszen jelentésükben érdembeli különbség nincs.

Csupán egyetlen névadatban fordul elő a ***bel-*** lexéma, amely a Bihar vármegyében található, antonima nélkül álló *Belpércs* település nevében jelenik meg ([1291–94]: *Belperch*). JAKÓ a differenciáló elemet így értelmezi: „Bélpércs elnevezés arra mutat, hogy irtáson alakult ki" (i. m. 323). KISS LAJOS ugyanakkor etimológiai szótárában azt állapítja meg, hogy „a R. *Bél-* előtagnak 'belső' lehet az értelme" (i. m. II, 730, Vámospércs címszó alatt), s talán ez a vélemény a megalapozottabb. A településtől délnyugatra ugyan szerepel *Pércs* alapnévvel álló falu ([1273]/282: v. *Peerch*), de ennek később tulajdonnévi megkülönböztető jelzője lesz: *Mikepércs*.

Adataink azt mutatják, hogy a korai ómagyar kori településnévadásban azokban az esetekben, amikor az elnevezők valamilyen földrajzi viszony jelzésével

akartak azonos alapnévvel rendelkező településeket elkülöníteni, akkor leginkább az északi és déli viszonyulást vették alapul.

3.2. A tanulmány elején már szóltunk arról, hogy a pótlólagos eredetű jelzős névtagok eredetileg ragadványnévi jellegűek lehettek, amelyeket a környezetet ismerők el is hagyhattak, vagy fel is cserélhettek, ugyanúgy, ahogy erre a mai névrendszerből is számtalan példát tudnánk idézni. Éppen ezért nem véletlen, hogy nemcsak direkt fogalmi ellentétpárok jelennek meg a jelzőkben, de a *fel(ső)-* és *al(só)-* névelemmel bővült névalakok alapnevét gyakran a nekik megfeleltethető *kis-/nagy-* összetételi előtagokkal is viszontláthatjuk.

A megvizsgált kilenc megye névanyagának közel 18%-át teszik ki az olyan falunevek, amelyekben az alapnévhez a ***kis-*** és ***nagy-*** megkülönböztető jelző járul. Az esetek bizonyos hányadában valóban a település kisebb vagy nagyobb volta a névadó sajátosság, de nem feltétlenül az. „Igen gyakran találkozunk szomszédos vagy közeli falvak azonos alapneve mellett a *Nagy-* és *Kis-* jelzőkkel. Ez a megkülönböztetés azonban a régi magyar nyelvben nem szükségképpen a nagyobb térbeli vagy lélekszámbeli terjedelemre óhajtott utalni, hanem arra, hogy az egyik falu — a *Nagy* — régi, öreg volt a másikhoz képest, általában azonban az ilyen falu lakosainak számára nézve is rendszerint valóban nagyobb volt." (SZABÓ, i. m. 123).

Tizenkét olyan *kis-/nagy-* megkülönböztető névrésszel bővült nevünk van, amelyek mellett nem található másik jelzői névelemmel álló településnév. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt is, hogy soha nem is létezett a kérdéses névelem antonimájával ellátott településnév. Néhány falu leírásának egy-egy apró megjegyzésében GYÖRFFY gyakran említi, hogy a határleírásokból következtetve létezhetett ilyen névpár. Adatot azonban nem tud felmutatni vélekedése bizonyítására. Lássunk erre néhány példát:

A Borsod megyei *Aranyos(d)* település adata csupán *Kisaranyos*-ként szerepel, de GYÖRFFY ezt írja róla: „A XIII. század végén már két részre oszlott, amelyet *Kis-* és *Nagy-* jelzővel különböztettek meg." A kis időbeli különbséggel született oklevelek adata két névalakról tanúskodik, ezekben azonban nem szerepel a *nagy* lexéma (1285/346: t. *Aranyas*, 1291/388: t. *Kis Aranasd*). GYÖRFFY is érzi, hogy a település ilyen elkülönítése nincs teljesen megalapozva, s ezért térképén is csupán egyetlen települést helyez el. Eljárása helyességét az is bizonyítja, hogy már a kései ómagyar korban is — CSÁNKI történeti földrajza alapján — egyetlen faluként szerepelt (1391, 1439: *Aranos;* 1479: *Aranyas*), s ma *Bükkaranyos* néven él tovább (Hnt. 1956: *Bükkaranyos*).

„A Kapus folyót már Anonymus említi. Mellette már 1219-ben megvolt mindkét Kapus falu, mert ekkor [*Al-* és] *Felkapus*-t különböztetnek meg." — írja a Kolozs megyei faluról GYÖRFFY (1219/550: v. *Felcopusi*). Érdekes ugyanakkor, hogy a térképen *K[is]* rövidítést használ, holott ez a jelző az oklevelek adatai szerint korszakunkban még nem élt a névben, bár az is igaz, hogy az idők

folyamán valóban ezt a nevet kapta (CSÁNKI: 1439, 1441: poss. *Kyskapus*), s ma is *Magyarkiskapus*-ként él tovább (Hnt. 1926: *Magyarkiskapus*). A tőle délre fekvő másik *Kapus*-t (1282: v. *Kopus*) *N[agy]* „jelzővel" helyezi el térképén.

Sajátos helyzete van a Doboka megyében található *Nagydevecser*-nek. A település első előfordulásakor már két részből állt *al(só)-/fel(ső)-* megkülönböztető jelzővel (1230/349: p-es *Deuecher Inferior* et *Superior Deuecher*). A következő oklevél együtt említi őket *Kétdevecser* néven (+1245 [1317 k.]: p-es *Kethketh Deuecher*). A *Kisdevecser* névváltozat az +1326/500 k.-i oklevélben fordul elő először (*Dewcher Minore*). Az adatok alapján GYÖRFFY természetesen két, területi önállósággal rendelkező, lokálisan is elkülöníthető falut állapít meg térképén is, ámde az ott szereplő meghatározó, identifikáló jelzők a következők: *Kis-*, *Nagy-*. Tehát a *Nagy-* használatát itt is csak feltételezi GYÖRFFY, bizonyára a már többször említett névszokásból kiindulva. A települések ma is önálló faluként élnek *Kisdevecser* és *Nagydevecser* néven (Hnt.: 1926).

Érdemes megemlíteni az egyetlen településnévben megjelenő ***kisded-*** megkülönböztető névelemet. Ez a település a Bihar megyében lévő *Kisbaj*: a „Zovárd nem osztozkodása alkalmával *Baj* 1/3 része a malommal került Bucho és Iuanch [ɔ: Inanch] fiainak kezébe, s ennek neve lett *Kisdedbaj*, 2/3 része *Nagybaj* faluval és az egyházzal Bech, Budun és Apa utódainak jutott" (1283/31: t. *Boy*, *Kysdedboy*, v. *Nogboy*). A lexéma jelentése a régiségben teljesen azonos a *kis* jelzőével (vö. TESz. II, 496).

3.3. Meglepően kevés azoknak a faluneveknek a száma, amelyek az ***ó-*** és az ***új-*** megkülönböztető lexémával jöttek létre. Ezek közül az előbbi kimondottan az alapítás időbeli elsőbbségére utal az újabban született településsel szemben. Adataink között három *új-* és két *ó-* névrésszel bővült településnevet fedezhetünk fel. Többségük Bihar vármegyében található: *Marja* 1277-ben tűnik fel (1277/282: inter *Mariam* et Wodosa). A század végén már két községből áll, s ekkor jelennek meg az említett jelzős névváltozatok: *Ómarja* és *Újmarja* (1322: p. *Omaria*, [1291–4]: c-is *Maria noua*) (JAKÓ 296). *(Ó)csalános* (1330: p. *Chalanus*, 1342: p. *Ochalanus*) (vö. JAKÓ 223) és *(Új)semjén* (1321: *Wysimean*) (vö. JAKÓ 337) olyan névalakok, amelyek egyetlen települést neveznek meg alapnévi és jelzővel bővült névalakjukkal egyaránt. *Újabod*dal (1300/XV.: p., t. *Vyobud*) ugyan szembeállíthatunk egy tőle északra lévő *Abod* nevű falut (+1267/+272/+291: *Obod*), ám a nagy földrajzi távolság miatt kapcsolatuk egyáltalán nem biztos, sőt inkább egymástól való függetlenségüket tehetjük fel.

3.4. Szinte minden megyében rábukkanhatunk ***két-*** megkülönböztető névrésszel alakult falunév-változatokra, bár előfordulásuk korántsem tömeges: Borsod, Kolozs és Fejér vármegyében egyetlen ilyen sincs. A jelzői névelem használatával kapcsolatos tanulságok levonását leginkább a Doboka és a Bodrog megyei településnévi adatok teszik lehetővé, hiszen itt konkrét névadatok állnak rendelkezésünkre, két valóban önálló település létét bizonyítva. Doboka megyében

Devecser alapnévvel két település szerepel: egyikük az *Al-*, másikuk pedig a *Fel-* jelzői bővítményrészt tartalmazza (1230/349: p-es ...*Deuecher Inferior* et *Superior Deuecher*). Majd egy évszázaddal később született az a minden valószínűség szerint hamis oklevél, amely először említi a két települést együtt *Kétdevecser* néven (+1245[1317 k.]: p-es *Kethketh! Deuecher*). A települések későbbi történetük során is önállóak maradtak (LIPSZKY: *Devecsér (Kis-, Nagy-);* Hnt. 1926: *Kisdevecser, Nagydevecser*).

A másik vizsgált település szintén Doboka megyében feküdt. A *Nyíres* alapnév itt is *Al-* és *Fel-* differenciáló névelemekkel bővült (1298>305: t. *Olnyrus*, 1305>305: p. *Fulnyres*). 1298-ban tulajdonosai eladták *Alnyíres*-t tartozékaival együtt, majd 1305-ben *Felnyíres* településsel is ez történt. Az új tulajdonosok beiktatása alkalmával jelenik meg először a *Kétnyíres* névalak, az előbb említett települések együttes neveként (1305: p. *Kethnyeres*, videlicet *Olnyres* et *Fulnyres*).

A harmadik példánk Bodrog vármegyéből való: *Kétadorján* a korai oklevelek tanúsága szerint két önálló település volt. Az *Adorján* alapnév mellett *Al-* névrésszel (1331: p. *Oladrian*), illetve *Fel-* megkülönböztető jelzővel bővült (1331: p. *Feeladrian*) változatot találunk. A vizsgált település tehát két részből állt, melyet a XIV. század elejétől *Al(só)-* és *Fel(ső)-* névvel különböztettek meg. A század közepén Magyar Pál nevű tulajdonosuk hagyta mindkettőt lányára, Ilonára, s ez alkalommal jelenik meg a településeket együtt, mintegy összefoglaló névként említve a *Kétadorján* névváltozat (1344/369/XV.: *Ket Adrian*). A XV. század elejétől okleveleinkben *Nagy-* és *Kis-* differenciáló elemmel szerepelnek a települések (1406: *Nogadryan;* 1476: *Kysadoryan*). Az újkori adattár már csupán egyetlen *Adorján*-t ismer (Hnt. 1913: *Adorján*).

A *két-* jelzői névrésszel ellátott névalak az összefoglaló név szerepét tölti be, egyúttal jelezve a települések, s ezzel összefüggésben neveik szoros összetartozását, egy tőről való származását is. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy az ilyen nevek talán csak mesterséges, íásbeli formák.

Mindössze egyszer fordul elő a ***három-*** névrész jelzői értelemben. Bodrog vármegyében *Ilya* falu neve — igaz, latin nyelvre fordítva — jelenik meg ezzel a differenciáló lexémával (1339: p-es suas *Tres Ilya* vocatas). A *két-* jelzői használatával párhuzamot vonva feltehető, hogy három, külön névvel a hivatalos oklevelekben nem jelölt település létezhetett, s ezek összefoglaló neveként alakulhatott ki a *Háromilya* falunév. CSÁNKI történeti földrajzából tudjuk, hogy a XV. század elején a települést puszta alapnévvel említették (1426: *Illye*).

SZABÓ ISTVÁN az efféle nevekről azt tartja, hogy „megfigyeléseink szerint általában mindig körülírásnak — éspedig a névvé való szilárdulásnak lehetősége nélkül — kell minősítenünk a két számnévvel összetett helységnevet: ilyenkor egy-egy bokorban *két* azonos nevű vagy legalábbis alapnevű helységről van szó, melyeknek lehettek ugyan megkülönböztető jelzőik, az élő beszédben ... mintegy

számolva foglalták egybe a két falut, mint ahogy ugyanakkor a latin szövegben *duo*-val vagy *utraque*-val fűzték össze őket" (i. m. 126). Forrásaink azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy valóban két, illetve három településről van szó, amelyeknek a kérdéses megnevezése egybefoglaló értelmű volt. Ezek azonban éppúgy élő nyelvi alakulatok, tulajdonnevek lehettek, ahogy a mai nyelvhasználatban tulajdonnevek a *Huták*, *Háromhuta*, *Paládok* típusú településnévcsoportok.

4. Összegzésképpen az alábbi táblázatban is bemutatom vizsgálódásaim eredményét. (Lásd a 143. lapon.)

1. sz. táblázat

A differenciáló névrészek megoszlása és arányai

Differenciáló lexémák			Abaúj vm.	Borsod vm.	Bihar vm.	Békés vm.	Doboka vm.	Kolozs vm.	Barany a vm.	Bodrog vm.	Fejér vm.
egyéb	*99*	*(40,0%)*	12	18	20	–	7	6	21	4	9+2
fel-	*38*	*(15,0%)*	17	3	3	–	2	2	2	2	7+0
al-	*24*	*(9,5%)*	12	1	1	–	2	–	1	1	6+0
kis-	*23*	*(9,0%)*	1	4	2	–	3	4	7	2	–
nagy-	*22*	*(8,7%)*	3	2	4	–	2	3	5	2	1+0
egyházas-	*14*	*(5,6%)*	6	1	2	–	–	–	4	1	–
felső-	*8*	*(3,0%)*	4	–	–	–	2	1	–	1	–
két-	*8*	*(3,0%)*	2	–	2	–	2	–	1	1	–
alsó-	*5*	*(2,0%)*	1	1	–	–	2	–	–	1	–
új-	*3*	*(1,2%)*	–	1	2	–	–	–	–	–	–
ó-	*2*	*(0,8%)*	–	–	2	–	–	–	–	–	–
közép-	*2*	*(0,8%)*	2	–	–	–	–	–	–	–	–
bel-	*1*	*(0,4%)*	–	–	1	–	–	–	–	–	–
három-	*1*	*(0,4%)*	–	–	–	–	–	–	–	1	–
kisded-	*1*	*(0,4%)*	–	–	1	–	–	–	–	–	–
Összesen:	**251**	**(100,0%)**	60 (24%)	31 (12%)	40 (16%)	0	22 (9%)	16 (6%)	41 (16%)	16 (6%)	25 (10%)

A differenciáló elemek ***egyéb*** *(a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez)* kategóriájának felbontása funkcionális-szemantikai szempontok szerint:

2. sz. táblázat

Funkcionális kategóriák	
2.1. birtoklás ~ birtokos	36
2.2. önálló földrajzi név	10
2.2. földrajzi környezet	7
2.2. a lakosok származási helye	4
2.3. ott élő népek	8
2.4. ott lévő építmény	4
2.4. rendi állapot	4
2.5. foglalkozás, kötelező szolgáltatás	2
2.6. templom, kápolna létezése	3
2.7. kategorizálhatatlan	18
Összesen:	**99**

Az első táblázatból látható, hogy a legtöbb differenciálódással létrejött településnév Abaúj megyében fordult elő: 60 névadat. Bihar és Baranya vármegye területén 41–41 megkülönböztető jelzővel ellátott falunév létezett. A legkevesebb differenciált név Békés, Bodrog, Doboka és Kolozs vármegye területén született. A jelzők megterheltsége Fejérben a legnagyobb.

Figyelemre méltó a földrajzilag egymás mellett fekvő, területileg majdnem azonos nagyságú Abaúj (3000 km^2) és Borsod (3400 km^2) névanyagának összehasonlítása a névdifferenciálódás szempontjából. Borsodban fele annyi megkülönböztető névelemmel bővült településnév alakult ki, mint Abaújban. Ennek oka bizonyára a vármegye tagoltsága, táji jellege lehetett. „E vidéken belül tájilag elkülönül a Hernád völgye (sok patakkal), a Nagyerdő (Zempléni hegység), a Feketeerdő (Szomolnok–Kassai hegység), a Bódva és az Ida síksága, s az ettől délre eső dombvidék (Cserehát). A tatárjárásig a megye területe sűrűn betelepült, az erdős hegyvidékek kivételével. A megyében közel teljes adatfelsorolásunk szerint 250 lakott hely volt" — írja GYÖRFFY (i. m. I, 39, 48, 54) Abaúj vármegye tagoltságáról és népességéről. A megye 1/4 része lakatlan erdőség, a lakott területek zömmel a síkabb vidéken találhatók meg, így érthető, hogy a differenciált nevek is ennek megfelelően két súlyponti részen, a megye északi, illetve déli részén koncentrálódtak. A szomszédos Borsod vármegyének is az Abaúj déli részéhez kapcsolódó — földrajzi szempontból ehhez hasonló feltételeket nyújtó — felén található az ilyen nevek zöme. Ebben a megyében a Bükk erdős részei lakatlanok voltak, ám az alföldi Mezőség kitűnő lehetőséget biztosí-

tott a megtelepedésre. A megye területén a XIV. század elejéig 230 lakott településről tudunk (vö. GYÖRFFY, i. m. I, 735–50).

A legnagyobb ellentét a differenciált névvel egyáltalán nem rendelkező Békés és a második legtöbb ilyen településnévvel rendelkező Bihar vármegye között figyelhető meg. Békés területét tekintve alig 1/3-a Bihar vármegyének (3600 km^2 és 11000 km^2). A két megye majdnem azonos táji adottságokkal rendelkezik. Békés két részre tagolódik: a Körösök vízjárta területére, és a Körös—Marosköz száraz Mezőségére. A tényleges faluszámot a XIV. század elején 75 körül állapíthatjuk meg. Bihar délkeleti fele erdős hegyvidék, északnyugati fele alföldi síkság; a Körös folyó felső vízterületét foglalta magába. Az igazi különbséget a 410 ismert lakott hely jelenti. Tehát Békés területén nemcsak a differenciált nevek hiánya tűnik fel, hanem ez megfelel a megye ritka településszerkezetének is. Biharban (a fentebb mondott Abaújhoz hasonlóan) viszont igen-igen sűrű településhálózattal, jóval gazdagabb névanyaggal találkozunk. Márpedig a sűrűn egymás mellett lévő, illetve újonnan kialakuló települések elkülönítéséhez, identifikálásához egy idő — esetleg úgy is mondhatnánk: egy küszöbérték elérése — után szükségessé válik a differenciáló névrészek használata. A névadók egyébként is mindenkor szívesen használják az új elnevezésekhez a már meglévő, a névtudatban eleve létező névanyag elemeit. (vö. GYÖRFFY, i. m. I, 493–501, illetve I, 569–89).

Doboka és Kolozs vármegyék földrajzi fekvése, környezete hasonló, s névanyaguk között a differenciálódást tekintve sincs jelentős eltérés (vö. GYÖRFFY, i. m. II, 43–57, illetve III, 325–40).

Nem ezt látjuk azonban Baranya és Bodrog vármegyék összehasonlításakor. Helyzetük a települések számát és sűrűségét tekintve hasonló a Bihar—Békés viszonyhoz. Baranya (6200 km^2) vármegye a Dráva folyó alsó völgyszakaszának vidékét foglalta magába. A megye Dráván túli része nagyrészt vízjárta síkság. A települések száma a mi szempontunkból érdekes időszakban nagyjából 510 lehetett. Bodrog megye (~ 8000 km^2) a Duna–Tisza közének déli részét foglalta magában: nyugaton a bővízű Mezőség, keleten a Tisza mocsaras parti sávja, középen pedig a löszhátság terül el. A XIV. század közepén a megye 82 faluját ismerjük. A vizsgálati szempontunkból érdekes megyerész Bodrog Baranyával határos részén húzódik (vö. GYÖRFFY, i. m. I, 247–68, illetve I, 695–703).

A vizsgált megyék közé sajátos földrajzi helyzete miatt vettem fel Fejér vármegyét. Ugyanis a megye maga is két részre oszlik: a Dunántúli és a Dunán inneni területre. Arra voltam kíváncsi, hogy vajon van-e különbség a két rész névanyagában. Földrajzi szempontból nem két ellentétes felépítésű táj kapcsolódik össze, hiszen a dunántúli rész Mezőföldjének sík vidéke hasonló a Duna–Tisza közének hátságához. A különbség, a két megyerész elhatárolódása a tatárjárástól számítható, amikor a Dunán inneni rész elnéptelenedett, s a megmaradt lakosság a Duna vonala mellé húzódott. Ez a kép jellemezte azután végig a megye Árpád-

kori állapotát. Az 1330-as évekig a Dunántúlon 230, a Dunán inneni részen 95 lakott helyet tarthatunk számon. (Az 1. sz. táblázatban a megye oszlopában a + jel előtti szám jelzi a Dunán túli, a + jel utáni a Dunán inneni részek differenciáló elemeit.) A differenciált nevek megoszlásának vizsgálatakor azt láthatjuk, hogy szinte minden megkülönböztető jelzővel álló település a dunántúli részen található (vö. GYÖRFFY, i. m. II, 321–44).

RÁCZ ANITA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 147–170

DEBRECEN
1997.

Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében

1. A történeti névanyaggal foglalkozva szükségszerűen meg kell állapítanunk: annak ellenére, hogy — személynévrendszerünktől különbözően — a magyar helynévrendszerről mint nagyfokú állandóságot mutató rendszerről beszélhetünk (hiszen legkorábbi helyneveink bizonyítják: a régi névadási gyakorlatot ugyanazok a vonások jellemezték, mint a mait, a régi korokból adatolható helynevek a maiakra emlékeztetnek bennünket), mégis teljesen nyilvánvaló, hogy a névadás egyes időszakaiban más és más helynévtípusok voltak jellegzetesebbek, általánosabbak, ha úgy tetszik „divatosabbak".[1] Abból a feltevésből kiindulva, hogy a helynevek létrehozásának legfontosabb eszköztípusai mindenkor megegyeznek a közszói elemkészlet gyarapítási formáival, e sajátos párhuzam vizsgálatára nyílik lehetőségünk. Közismert, szinte közhelyszerű az a megállapítás, hogy a magyar szóalkotásban régebben a mainál fontosabb szerepet töltött be a képzés, míg újabban az összetétel szerepe nőtt meg (vö. MNyT. 352–8). A régi magyar helynévanyaggal foglalkozva az a benyomásunk támad, hogy mindez igaz lehet e szórétegre is, azaz a régi nyelvben a helynevek létrehozásában is gyakoribb „eljárás" lehetett a képzés, amit a későbbiekben egyre inkább az összetétellel történő helynévalkotás vált fel. A típusváltás[2] a helynevekben tehát általános nyelvfejlődési tendenciákkal magyarázható. S ennek megfelelően aligha fogadható el megszorítás nélkül INCZEFI GÉZA megállapítása, miszerint „a névképzés elég változatos névalkotási mód, de a jelentősége csak csekély az összetételhez képest" (MNy. 62: 77). Megjegyzését legfeljebb az újabb korokra vonatkozóan tekinthetjük érvényesnek, a korai ómagyar korra vonatkoztatva azonban nemigen állja meg a helyét.

A korai ómagyar kor névrendszerében — ha pusztán statisztikai adatokat tekintünk is át — jelentős szerepet játszott a névképzés. GYÖRFFY GYÖRGY történeti

[1] E fogalmon a helynevek esetében némiképpen mást értek, mint a személyneveknél. A helynevek körében egy-egy névadási típus, helynévalkotási mód, névszerkezeti forma jellegzetes, elterjedt használatát tekintem névdivatnak.

[2] A típusváltás fogalmát MEZŐ ANDRÁStól kölcsönöztem, aki rövid tanulmányában több esetére hívja fel a figyelmet. Számomra e típusok közül a „típusváltozás" alpont érdekes, amelyen a szerző a más kronológiai, alaktani vagy jelentéstani típusba átkerülő nevek változását érti (A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából: MNyTK. 183. sz. 143–6).

földrajzának (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–II. Bp., 1966, 1987) első két kötetében 2456 mikrotoponima és 3775 településnév (azaz összesen több, mint 6200 névforma, s ennél jóval több névelőfordulás) található, s ebből helynévképzővel közel 800 keletkezett[3], azaz az összes helynév 12%-a. A képzett helynevek átfogó vizsgálatát igen nagy mértékben nehezíti a személynevekkel gyakran szinte szétbogozhatatlan kapcsolata. A képzők óvatosabb kezelését az is szükségessé teszi, hogy a történeti helynevek egy része megfejthetetlen vagy többféleképpen magyarázható, s ahogy erre már B. LŐRINCZY ÉVA is figyelmeztetett: mindez a képzők jelentését is módosítja, többféleképpen értelmezhetővé teszi, illetve a biztos etimológiákban is nehéz meghatározni a képzők egykori szerepét, jelentését (Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s ~ -cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt. 33. sz. Bp., 1962. 10).

E tényezők arra intenek, hogy a képzett helyneveknek csupán egy sajátos részével foglalkozzam: azokkal a helynevekkel, amelyek a korai ómagyar kor szinkróniájában (az időkorláttól kisebb mértékben azonban néha eltekintek) alternánspárokként léteztek, az alábbiaknak megfelelően.

A denotatív jelentés azonossága mellett — azaz a szinonimitás időben kiterjesztett értelmében — vizsgálódásom körébe vontam a képzett és képzetlen szinonim helyneveket *(Alma ~ Almás)*, a különböző képzőt tartalmazó alakváltozatokat *(Almás ~ Almádi)* és azokat helyneveket, amelyekben a szinonimák egyike egyrészes képzett helynév, a másikban viszont a helynévképző helyén földrajzi köznévi névrészt találunk *(Mogyorósd ~ Mogyorós-berek)*. E fő megfelelés vegyes típusai is előfordulhatnak. A továbbiakban tehát szükségképpen névpárokról, olykor névhármasokról vagy még több variánst felvonultató helynevekről kívánok szólni.

2. Helynévképzésen többféle jelenséget érthetünk. Dolgozatomban azt a felfogást alkalmazom, amely szerint helynévképzésnek tekintjük az olyan eljárást, „amelynek során az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremtődik meg, hogy egy tőmorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk" (HOFFMANN, HnNyEl. 75). A helynévképzés tehát morfematikai szerkesztésnek minősül, amelynek során „a földrajzinév-alakulás szempontjából funkcionális értékű jelekkel, képzőkkel, ragokkal és névutókkal" hozunk létre helyneveket (BENKŐ, Nyárádmente 40), azaz egy nyelvi elem valamely kötött morféma hozzákapcsolása révén válik tulajdonnévvé (HOFFMANN, i. m. 73). J. SOLTÉSZ KATALIN hasonlóan értelmezi a névformáns terminust, amely összefoglaló fogalmul szolgál a helynevekben előforduló elő- és utótagok, a képzők és a „voltaképpen funkciótlan végződések" megjelölésére (Tulajdonnév 19).

[3] A számadat nem tartalmazza a helynévképzés szempontjából legvitathatóbb *-s* képzős neveket, amelyek száma meghaladja az 500-at.

Hasonlóan értelmezi a jelenséget KÁZMÉR MIKLÓS (Alsó-Szigetköz 39) és JUHÁSZ DEZSŐ (NytudÉrt. 126. sz. 16, 31). JUHÁSZ bevezeti a „túlképzés" fogalmát, amelynek során egy már meglevő helynévnek úgy alakul ki újabb változata, hogy helynévképzővel látják el: *Nyírség, Erdélység.* A TNyt. példái is a fentiekkel azonos szemléletet vallanak (vö. I, 247), noha a fejezet szerzője, SZEGFŰ MÁRIA definíciót nem ad.

B. LŐRINCZY ÉVA az *-s ~ -cs* képzős neveket vizsgálva ugyancsak alapelvként szögezi le: csak azokat a képzőket tekinthetjük a helynévképzés szempontjából „aktív részecskék"-nek, amelyek révén a szó helynévvé vált. Azaz például, ha bizonyos személynevek létrehozásában képző is szerepet játszott, s aztán ezek a személynevek mint kész produktumok „bizonyos helynévadási gyakorlat szerint úgy, ahogy voltak helynevekké váltak, a képzőknek ebben semmi szerepük nem volt" (i. m. 83).

Némiképp tágabban értelmezi a névképzés fogalmát INCZEFI GÉZA, hangsúlyozva, hogy „azokat a neveket tekintjük képzetteknek, amelyeknél egy köznév képző hozzájárulása után földrajzi névvé (vagy a n n a k r é s z é v é) válik" (MNy. 62: 77, én ritkítottam: T. V.). A névképzők körének ilyen irányú bővítése nemigen fogadható el, hiszen ha a képző csak a névrész képzője (ahogy ezt INCZEFI definíciója megengedi), akkor a képző a névalkotás szempontjából másodlagos, azaz hogy a *Mogyorósd-patak* első névrésze *-sd* képzőt tartalmaz, az az illető névrész belügye, ugyanis maga a helynév szintagmatikus szerkesztéssel, minőségjelzős szerkezetből jött létre. Keletkezéstörténeti szempontból tehát az ilyen — csupán névrészalkotó — képzőket el kell különítenünk a névegész szempontjából meghatározó képzőktől. Így jár el BENKŐ is, aki szintén csak azokkal a képzőkkel foglalkozik, amelyeknek világosan földrajzinév-alkotó szerepük van (i. m. 40).

Szinte teljesen kiiktatja a helynévadásból a képzést HAJDÚ MIHÁLY, amikor megállapítja, hogy „névelméletileg elképzelhetetlen, hogy egy közszó természetes úton, tehát a népi nyelvhasználatban csak azért változnék alakilag (...), hogy tulajdonnévként (személy- vagy helynévként) lehessen használatos. Ez csak mesterséges (tudatos) tevékenység következtében történhet meg" (TMNyTT. 172).

HOFFMANN a teljes tagadást és HAJDÚ indoklását azzal utasítja el, hogy a népi helynévalkotást is tudatosnak tekinti, azaz olyan szemantikai, alaki jellemzőkkel bíró nyelvi produktumok létrehozásának, amelyek a közösség minden tagja számára helynévként funkcionálnak (i. m. 75).

3. Az általam az alábbiakban vizsgált jelenségre — a képzett helynevek párhuzamos használatára — a szakirodalomban már többen is felfigyeltek és utaltak rá egy-egy megjegyzés erejéig. Részletezően ugyan senki nem tekintette át a kérdést, e néhány megjegyzés azonban megfelelő kiindulási alapul szolgálhat

számomra: felkínálva a lehetőséget, hogy nagyobb névanyag szisztematikus átvizsgálásával alátámasszam, megerősítsem vagy esetleg éppen cáfoljam e megfigyeléseket.

Más szempontból ugyan (a képző funkciójának feltérképezése céljából), de már HAJDÚ MIHÁLY is felhívta a figyelmet azon névpárok vizsgálatának hasznosságára, amelyek egyikében szerepel képző, a másikban viszont nem (Helyneveink *-d*-féle képzőinek funkcióiról. BenkőEml. 161–172), s azt is felvetette, hogy talán megkülönböztető szerepe is lehetett a képzős formának és a képzőtlennek két hasonló nevű közeli település esetében: *Pázmán ~ Pázmánd.*

A *-d* képző kronológiájának meghatározására KRISTÓ GYULA is foglalkozik ilyen névpárokkal (Szempontok 85–8), s megállapítja: „a korábban *-d* képző nélküli helynevek a XIII–XV. században felvették a *-d*-t" (i. m. 87). Ellentétes irányra (a *-d* eltűnésére) is említ példát, jelezve, hogy ez is megvalósulhatott, de alapiránynak hangsúlyozottan a képző névhez kapcsolódását tekinti. KRISTÓ nemcsak a *-d* képzőről szól, hanem az *-i*-vel kapcsolatban is hasonló következtetésekre jut, mondván, hogy „az *-i* végű helynevek jelentős részében az *-i* képző másodlagos alakulás, eredetileg *-i* nélküli alakban szerepeltek" (i. m. 55), s a képzővel való bővülés után a kétféle alak az esetek többségében még hosszú ideig váltakozott egymással. B. LŐRINCZY ÉVA azzal próbálja indokolni a képzővel való „kiegészülést", hogy a képző talán a tulajdonnévvé válás nyomatékos hangsúlyozására került a név végére (i. m. 91).

A *-d* képző vizsgálata során jut már korábban a KRISTÓéhoz hasonló eredményekre BENKŐ LORÁND az *Agár ~ Agárd,* a *Halmas ~ Halmosd* névpárok kapcsán, s a képző utólagos névhez kapcsolódását analogikusnak minősíti (MNy. 45: 317–8). PAIS DEZSŐ a variánsában *-i* képzőt tartalmazó *Lovász ~ Lovászi* adatokról jegyzi meg az adatolásban megmutatkozó néhány évnyi különbség alapján (a képző nélküli adat 1426-ból, a képzős 1431-ből való), hogy a nevek használata között talán időbeli különbség is lehetett, azaz előbb *Lovász,* majd *Lovászi* volt a helység neve (MNy. 60: 287). Ilyen csekély időbeli eltérés láttán talán joggal kételkedhetünk a megállapítás helyességében, ha nincsenek további adataink, amelyek biztosabban alátámaszthatnák e vélekedéseket.

A képzős és képző nélküli helynevek váltakozására a TNyt. az *Endre ~ Endréd, Nádas ~ Nádasd, Kisfalu ~ Kisfalud* neveket hozza példaként (I, 247). Az utóbbiról már INCZEFI GÉZA is megjegyezte, hogy váltakozik „egy időben és különböző korokban" (Makó 57), de KERTÉSZt idézve (Nyr. 68: 68) kétségbevonja a *-d* képző analogikus voltát, s annak eredetibb megléte mellett foglal állást (i. m. 57). MEZŐ ANDRÁS a hivatalos helységnévadás kapcsán, a paronímia esetei között említ *Haraszt ~ Haraszti, Komló ~ Komlód, Berkenye ~ Berkenyes* stb. féle példákat (Hiv. 125–6), és szól még a kérdéskörről KISS LAJOS is a helynevek nyelvi változásáról szóló, nemrég megjelent munkájában (NytudÉrt. 139. sz. 39–40).

Összességében tehát azt mondhatjuk: a kutatók többsége azon a véleményen van, hogy a képzős és képzőtlen névpárok közül többnyire a képzőtlen lehetett az elsődleges, és a képző általában utólag járult a névhez. Ám a fordított irányra is számos példa hozható, vagyis az úgynevezett alapirány kizárólagos érvénnyel nem fogadható el.

A képzős—képzőtlen megfelelések magyarázatára másféle érveket is találunk a szakirodalomban. INCZEFI szerint a váltakozás oka az oklevelezési gyakorlatban keresendő, azaz „az írnokok gyakran önkényesen is elhagyhatták a képzőt a név végéről a képző eleven korában, ha a név jelentéstartalommal bíró köznévből származott" (Makó 109). SZABÓ ISTVÁN megjegyzi, hogy „a képzőtlen helynevek egyike-másika talán nem is volt élő név" (Falurendszer 198). Ugyancsak az írnok „mulasztásá"-nak tekinti a képző nélkül adatolható, képzős alternánspárral rendelkező neveket KÁLMÁN BÉLA is, mondván: a képző „benne maradhatott az írnok tollában", hiszen egyébként is jócskán találkozhatunk elírásokkal minden lajstromban (MNy. 71: 454). A későbbiekben ezekre a megjegyzésekre visszatérek, itt csupán annyit jegyeznék meg, hogy az e típusba tartozó helynévpárok igen magas aránya aligha magyarázható pusztán elírással. Egyes nevek talán valóban az írnok számlájára írandók, mindről azonban nem állíthatjuk ezt.

3.1. Az általam vizsgált névanyagban 225 olyan települést jelölő névpárt, illetve névhármast találtam, amelyek megfelelnek a korábban említett kritériumoknak, vagyis amelyekkel a továbbiakban foglalkozni kívánok. Az adatok csaknem felét a képzőtlen—képzős alternánspárok teszik ki (114). Némileg külön (a településnevektől elkülönítve) kell kezelni a mikroneveket, ezek ugyanis az adatállomány igen csekély, minimális hányadát jelentik csupán: mindössze 10 névpár említhető; közülük három tartozik a képzős—képzőtlen típusba. Ezekről a későbbiekben szólok.[4]

A településnévi adatokat nagy számuk és igen-igen eltérő jellegük miatt fontos lehet további altípusokra bontani. Elöljáróban azonban célszerű azokra a nevekre kitérnünk, amelyek korai ómagyar kori alakjai a későbbiekkel (CSÁNKI[5],

[4] A nevekre vonatkozó összes adat betűhíven, szócikkes formában történő megemlítését szükségtelenné teszi, hogy GYÖRFFY említett művében a településnevek valamennyi adata megyénkénti felosztásban könnyedén visszakereshető. A szemléltetés kedvéért csupán néhány esetben közlöm az adott név adatainak egészét, egyébként jórészt csak a folyamatok lehetséges útját mutatom be, az adatok egy részének ismertetésével. A mikrotoponimák esetében más a helyzet, hiszen a történeti földrajzban — rendeltetése és funkciója miatt — ezek adatai szétszórtan helyezkednek el, megtalálásuk jóval nehézkesebb, tekintve, hogy GYÖRFFY munkájához nem készült mutató. Ezért a mikrotoponimák valamennyi adatát feltüntetem betűhív formában, a megyére és a településre hivatkozva, az előfordulás évével együtt.

[5] CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Bp., 1880–1913. (Hunyadiak kora Magyarországon. Gr. Teleki József művének folytatása gyanánt a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából szerkeszti CSÁNKI DEZSŐ.)

LIPSZKY[6] és a Hnt. 1926.[7], Hnt. 1956.[8] helynévtárainak adataival) összevetve mutatnak képzetlen–képzős megfelelést. A Velencei-tó mellett fekvő mai *Agárd*-nak az Árpád-korban csak *Agár* névformái voltak (1193 [2a], 1264/393/466, 1272: *Agar)*, a képző tehát egészen biztosan később került a névbe, ugyanis a Hunyadiak korában képző nélkül (1425, 1440: *Agar)* és képzővel (1448, 1469: *Agard)* egyaránt adatolható, s a későbbiekben már képzőtlen alakban nem is használatos. A Győr megyei *Csikvánd*-nak a régiségben szintén nem voltak képzős adatai, csakis *Csitván* ([1301 k.]: *Chytuan,* 1304/464, 1324/325, 1325: *Chytwan)* alakban fordult elő. A XV. sz.-ban azonban már nagy számban jelennek meg a *-d* képzős *Csitvánd* alakok (1400, 1415, 1473, 1476, 1480: *Chytwand).* Ugyancsak *-d* képzővel találhatók meg a mai helynévanyagban a Baranya megyei *Ócsárd,* a Fejér megyei *Ondód,* a Győr megyei *Pázmánd* településnevek, holott ómagyar kori adataik között csak képzőtlenekkel találkozhatunk (pl. 1247/412: *Olchar,* 1332–7/Pp.Reg: *Ondo,* 1253: *Paznan).* Az ómagyar kor kései szakaszából CSÁNKI műve révén ismerünk adatokat, s ezek szerint *Ócsárd* település *-d* képzős alakja a XV. sz.-ban már váltakozva adatolható a képzőtlennel (1403: *Olchard,* 1417: *Olchar,* 1478: *Olchard ~ Ochard), Pázmánd* esetében viszont az egyetlen képzős forma 1460-ból származik, talán ez lehetett a képzős településnév első előfordulása (vö. HAJDÚ, BenkőEml. 171). A *-d* képző alakváltozata, a *-di* képzőbokor található a mai *Polgárdi* néven, amely az ómagyar korban *Polgár* (pl. 1277: *Pulgar)* alakban, azaz képző nélkül élt.[9] Az *-i* képzővel való bővülés eredményezte a típusváltást a korai ómagyar korban még *Iván* (1245/588: *Ivan),* ma: *Iványi* Gömör, a régiségben *Orosz* (1269/387: *Wruz,* 1327: *Wrucz),* ma: *Oroszi* Bars, illetve a régen *Simon* (1246/383: *Simun,* 1247: *Symvn ~ Symun,* 1332/Pp.Reg: *Simon),* később: *Simonyi* (1427: *Symoni)* Gömör megyei település esetében. Ezek az adatok azért érdemelnek említést, mert itt a *-d* és az *-i* képző nagy valószínűséggel utólagos (sok esetben talán valóban kései) hozzákapcsolódását figyelhetjük meg.

Ellentétes irányú mozgására, vagyis a *-d* képző eltűnésére láthatunk példát — a korai ómagyar kor időhatárain kívül — az alábbi nevekben. Az 1297-ben még *Kisfalud (Kysfolud)* formában adatolt Abaúj vármegyei településnév LIPSZKYnél képző nélkül, *Kisfalu* alakban található meg. A változás, a képző eltűnése még a kései ómagyar korban sem következhetett be, ugyanis a XV. sz.-i adatok még

[6] LIPSZKY = Repertorium locorum obiectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium, quas aeri incisas vulgavit Ioannes Lipszky de Szedlicsna. Budae 1808.

[7] Hnt. 1926. = Magyarország helységnévtára 1926. Szerkeszti és kiadja a M. kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1926.

[8] Hnt. 1956: = Magyarország helységnévtára 1956. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. [1956].

[9] MOLLAY KÁROLY a képzőbokrot elemeire bontja, s úgy nyilatkozik róla: „A Polgár(d)i adatok *-d*-je magyar földrajzinév-képző (BENKŐ, MNy. 45: 317), *-i*-je pedig ugyancsak magyar birtoknév-képző (vö. MELICH, MNy. 10: 156, PAIS, MNy. 32: 110)" (MNy. 47: 30).

tartalmazzák a képzőt (1425, 1453: *Kysfalud)*. Ugyanezt láthatjuk a Győr megyei *Pityord* > ma: *Pityer,* és a baranyai *Szarkánd* > ma: *Szarkány* esetében is. Valamelyest más jellegű azonban a baranyai *Ormánd* > ma: *Ormány,* valamint a borsodi *Tullusd* > ma: *Tullus* névpárok helyzete, ezen településneveknél ugyanis az ómagyar kor kései szakaszában történik meg a típusváltás: a XIV. sz.-i *Ormánd* adatok után (1335: *Ormand ~ Wrmand)* a XV. sz.-ban a *-d* képzős formával váltakozva, 1467-ben megjelenik a képzőtlen (1409, 1426, 1470, 1478: *Ormand,* 1467: *Orman), Tullusd* településnek pedig a XV. sz.-ban már csupa képző nélküli névelőfordulásai figyelhetők meg (1422: *Twlus,* 1456: *Thwlus,* 1497: *Thullos).* A *-gy* (esetleg: *-gyi)* képző eltűnése játszódott le a csongrádi *Győgyi* (1075/+124/+217: *Gehgi),* XV. sz.: *Győ* (1471, 1472: *Gew),* ma (Fel-) *Győ* településnévben.

A továbbiakban részletesebben a korai ómagyar kori alternánsokkal kívánok foglalkozni. Az áttekintés megkönnyítése végett két szempontot igyekszem egyidejűleg érvényesíteni: a képzők mellett az alapszók jellege, típusa szerint mutatom be a vizsgált településneveket.

3.2.1. Gyakori jelenségnek mutatkoznak az alternánsukban *-d* képzőt tartalmazó képzőtlen helynevek. A képző az alapszó lexikális jellege szerint járulhat állat- vagy növénynévhez. A korábban puszta növénynévi eredetű (noha személynévként is alkalmazott) Bihar megyei *Árpa* (+1214/334: *Arpa)* településnév később, valamivel több mint egy évszázad múltán *-d* képzős *Árpád* alakot nyer (1326, 1332–7/Pp.Reg: *Arpad),* CSÁNKInál (1397, 1424, 1489: *Arpad)* s később is ilyen formában találjuk meg. Eredetileg ugyancsak képzőtlen növénynév szolgált a Baranya megyei *Komló* település nevének alapjául is, de csekély időbeli különbséggel *Komlód* formában is adatolható, ami a két névalak párhuzamos, egyidejű használatát jelzi. Erre utal az a körülmény is, hogy a képzős és képzőtlen alakok a település névadatai között felváltva szerepelnek (1256/410: *Complov,* 1312: *Cumpolw,* 1321: *Komlod,* 1329: *Kumlou,* 1332–5/Pp.Reg: *Konlod ~ Komlod ~ Cumulod).* Az 1542. évi adólajstrom *Komlód*-ként közli, ma azonban ismét *Komló* alakban ismerjük. Szintén Baranya megyei az a *Szederkény* település, amelynek korai adatai között *-d* képzőst és képzőtlent egyaránt találunk: az első adatai *-kény* formánssal (képzőbokorral) ellátott, növénynévi jellegűek (pl. [1272]/281, 1272: *Zederkyn,* 1320: *Zydyrkyn,* 1330: *Zederken* írásképi változatokban), de az oklevelek néhány év alatt átvezetnek az 1330/477-es *Szederkénd (Zederkend)* alakhoz. Alig egy évszázad elteltével ismét a képzőtlen formát tartalmazzák az oklevelek (1420: *Zederken),* s a *-d* képző mára végérvényesen eltűnt a helynévről.

Az alapszavaként talán állatnevet tartalmazó Csanád megyei *Agár ~ Agárd* valamelyest másként alakult, mint az előző településnevek. Első adataként képzett (1211/252: *Agard)* formában láthatjuk, majd rövid idő múlva képzőtlenül is megjelenik (+1256: *Agar).* Egy ideig a két alak talán párhuzamosan élt egymás

mellett, s a képzőt tartalmazó kiszorulását esetleg az olyan kétrészes mikrotoponimák is elősegíthették, mint az ugyancsak itt említett *Agár foka,* illetve *Agár-tó* halastónevek, összetett helynevekben ugyanis csak a képzőtlen alakot találhatjuk meg.[10]

A *-d* képző személynevekhez is kapcsolódhatott a korai ómagyar korban. A Baranya megyei *Peterd* első előfordulása puszta személynévi formát mutat (*1227/443: *Peter),* a *-d* képzős változat mintegy félszáz év múlva jelenik meg (1296: *Peterd),* s a további előfordulások már tartalmazzák a képzőt.

A fenti példák szerint a *-d* formáns hozzákapcsolódása a helynevekhez jellegzetes tendencia lehetett az Árpád-korban, ám ennek ellentétes irányú folyamatát is megfigyelhetjük. Az Arad megyei *Petercséd* első adata képzős volt (1274>340: *Peturched),* a későbbi adatok azonban csak képző nélkül fordulnak elő *Petercse* (1337: *Petherche,* 1444: *Petterche)* formában. Az adatolás a két névforma változatosságát mutatja *Endre ~ Endréd* Bars vármegyei település esetében, ahol a képzőtlen alak a képzősök közé ékelve jelentkezik az oklevelekben, s ezt talán a párhuzamos használat jeleként értékelhetjük. A személynevek és helynevek viszonyát azonban meglehetősen óvatosan kell kezelni, ugyanis soha nem lehetünk teljességgel bizonyosak abban, hogy nem puszta személynévi eredetű-e az illető helynév. A fenti településnevek közül KISS LAJOS például a *Peterd*-et puszta személynévinek tekinti (FNESz. II, 399), azaz szerinte a személynév része volt a *-d* képző.

A *-d* képző olykor hozzákapcsolódhat törzs- avagy vélt törzsnévhez is. Az előbbire Baranya megyéből hozhatunk példát a *Keszü ~ Keszüd* névpárt említve, amelynek némileg kétes voltát az jelzi, hogy csupán egy közbeékelt oklevél tartalmaz képzős adatot, máshol sem a korai, sem a kései ómagyar korból, sem később nincs rá példa. A képzős alak talán nem is volt élő név, vagy ha igen, valószínűleg rövid ideig létezhetett. Pápai oklevél említi a Bihar megyei *Tárkány ~ Tárkánd* települést (1332–7/Pp.Reg: *Tharkand ~ Tharkan ~ Tarkand ~ Tharkan ~ Tarkan ~ Tarkun).* Az alakváltozatok párhuzamos használatúak lehettek, később a *-d* képzős alak kiszorult: CSÁNKInál (1422: *Tharkan)* és az újkori adattárakban (LIPSZKY: *Tárkány,* illetve Hnt. 1926.: *Köröstárkány)* így fordul elő.

Bizonyára térszínforma megjelöléséhez kapcsolódott a képző a két Bihar megyei *Ürögd (Iregd)* településnévben. Mindkét helyen a képzőtlen forma volt az elsődleges (1273/392/477: *Ireg,* illetve +1214/344: *Yrug,* +1229/550: *Irug),* s a néhány évtizeddel későbbi oklevelekben már a képzővel bővült alakot láthatjuk ([1291–4], 1332–7/Pp.Reg: *Irugd,* illetve 1273/392/477: *Irgud).*

[10] KISS LAJOS — a Velencei-tó mentén található *Agárd* kapcsán — másként, más alapszóból magyarázza a helynevet. Véleménye szerint az *ágár* 'fűzcserjékkel benőtt sziklazátony' volt a település nevének alapja (FNESz. I, 57).

Foglalkozásnévhez járul a képző az Abaúj vármegyei *Bolcsárd* település esetében (a *bocsár* 'kádár' alapszóból, vö. FNESz. Bocsárd címszó alatt). Az egyetlen képzőtlen alak közbeékelve fordul elő itt is, elég bizonytalan oklevélben ([1267]), ezért (valamint a XV. sz.-i adatok képzős volta miatt) talán felvethető — bizonyosság nélkül persze — az elírás lehetősége. A foglalkozás eszköze szolgál alaplexémául a Bars megyei *Sarló ~ Sarlód* névpárban (elképzelhető azonban személynévi áttétel is, vö. FNESz.: Nagysalló), amelyben a képzős alak rövidebb ideig élhetett, majd eltűnt, ahogy erre az ómagyar kori adatok mellett a későbbi névformák (LIPSZKY: *Sarló* vel *Salló,* ill. Hnt. 1926.: *Nagysalló, Kissalló)* is utalnak.

Egy további — szerkezeti, lexikális-morfológiai szempontból — különleges névtípusról is szólnunk kell: a *Kisfalud*-féle helynevekről. Egyes kutatók ugyanis azon a véleményen vannak, hogy a *-d* nem helynévképző szerepű, hanem kicsinyítőképzőként értelmezendő a helynevekben is (ahogy erre szóbeli közléseiben például MEZŐ is utalt, s egyes szócikkeiben KISS LAJOS is hasonló nézetet vall). Ez az elképzelés akkor válik különösen érdekessé, ha olyan helynevekkel találkozunk, amelyek a *-d* képzőt is tartalmazzák, és első névrészként a *Kis-* melléknév szerepel bennük. Az általam vizsgált névállományban is számos ilyen névadatot találunk, de e helyütt választott szempontomnak megfelelően csak azzal a néhánnyal foglalkozom, amelyek alakváltozatukban képző nélküliek.

Kisfalu ~ Kisfalud helynévpárok Csanád és Borsod vármegyéből is adatolhatók. A Csanád megyei település +1247/+284//572: *Kyusfalw ~ Kysfalw,* +1256: *Kysfalud,* +1285/572: *Kysffalw,* 1332: *Kysfolud,* 1337: *Kysfolw ~ Kysfalwd ~ Kysfolwd,* a Borsod megyei pedig 1268, 1319: *Kysfolu,* 1332–5/Pp.Reg: *Crisfoluo ~ Kisfolud ~ Kyzfalud ~ Parva villa* változatokban fordul elő. Jól látható, hogy mindkét esetben párhuzamos használatú lehetett a két forma, talán a képző nélküli az elsődleges, s a Borsod megyeiről azt is tudjuk, hogy még a XV. sz.-ban is váltakozik a két alak (1412: *Kysfalwd,* 1464: *Kysfalw),* de ma a képzett forma él.

Bihar vármegyében található a korai ómagyar korban *Kisbátor ~ Kisbátord* néven említett település. Az adatolás érdekessége, hogy a képzett formát mutatja elsődlegesnek (1279/325: *Kyusbaturd,* 1323/325: *Kyusbartud ~ Kyusbarturd ~ Kyusbaturd),* majd a képzős és képzőtlen párhuzamos használatát jelzi egy 1325-ös oklevél *(Kyusbatur ~ Kyusbaturd),* s az utolsó korai ómagyar kori adat képzőtlen (1332: *Kysbatur).* Ha elfogadjuk, hogy a *kis-* előtag funkciója azonos a *-d* képző funkciójával (azaz a kicsinyítés), akkor a képző eltűnését magyarázhatnánk a „tautológia" megszüntetésének igényével, hiszen egy névalakon két azonos szerepű morféma használata fölösleges. Ezzel a következtetéssel azonban óvatosan kell bánni, hiszen a számos ma is élő *Kisfalud* típusú helynév továbbviszi az eredeti, tautologikus formát.

A Borsod vármegyei *Aranyas* szinonimáiként (alakváltozataiként) kell megemlítenünk a *Kisaranyas ~ Kisaranyasd* variánsokat. Az adatok szerint a

Kisaranyasd a korábbi (1291/388: *Kys Aranasd),* a *Kisaranyas*-ra valamivel több, mint negyedszázadot kell várni (1325/347: *Kysaranas),* persze ez nem feltétlenül jelent a használatukban is időbeli különbséget vagy egymásutániságot, akár párhuzamosan is használhatták a két névformát. GYÖRFFY megemlíti (I, 752), hogy *Aranyas* település a XIII. sz. végén kettéoszlott, s a két osztott települést *Kis-,* illetve *Nagy-* előtaggal különböztették meg. *Nagy-* előtagú *Aranyas*-ra sajnos nem közöl adatokat, de másutt sem bukkantam e névforma nyomára, pedig alakszerkezete fontos bizonyíték lehetne a *-d* funkciójára vonatkozóan.

Ugyancsak Borsod vármegyei település neve volt a korai ómagyar korban a *Kisgyőr ~ Kisgyőröd* névpár: az oklevelek tanúsága szerint valószínűleg párhuzamosan, egyidőben használt alternánsok voltak, ugyanis az adatok váltakozva szerepelnek (1261/271: *Kysgeur,* 1319: *Kysgeurud,* 1325/347: *Kysgeur).* Talán a *Kisgyőr* volt az elsődleges, ez szerepel CSÁNKInál (1439: *Kysgewr),* valamint az újkori adattárakban is, azaz a képzett forma tűnt el. A lehetséges okát keresve felmerülhet egy elképzelés, de újból igazolás nélkül: a mai helynévállományban a *Győröd* vagy a *Győr* típusú helynevek gyakorisága-e a nagyobb. Nem azért figyelhető-e meg a *Kisgyőr* településnév fennmaradása, mert mellette *Győr,* sőt éppen a közelben *Diósgyőr* (egykor *Nagygyőr*!) féle helynevek szerepelnek.

S végül még egy *kis-* előtagú *-d* képzős helynevet kell megemlítenünk Baranya vármegyéből: a gyakran előforduló *Gyula* településnév egy 1330-as oklevélben *Kisgyula (Parva Jula),* egy 1335-ösben pedig *Kisgyulad ~ Kisgyulád (Kys-Gyulad)* alakkal váltakozik. A három forma párhuzamos egymás mellett élését tükröztetik tehát az oklevelek, noha a *Kisgyula* csupán latinul fordul elő, ami nagy mértékben csökkenti felhasználhatóságát, sőt talán meg is kérdőjelezi azt. A későbbi adatok ismét a képző eltűnését mutatják: CSÁNKInál és LIPSZKYnél *Gyula,* a Hnt. 1926. adattára szerint pedig *Kisgyula* változat fordul elő.

3.1.2. A korai ómagyar kor helynévképzésében a *-d* mellett az *-é* birtokjelből származó *(-é > -í >) -i* képző is fontos szerepet játszott (vö. TNyt. I, 254–5), s így természetes, hogy az alternánspárok között is nagy számban találunk ilyen neveket. Az alapszó jellegét figyelembe véve, az alábbi névtípusokról beszélhetünk.

Már KNIEZSA ISTVÁN is hangsúlyozta, hogy „a személynévből, vagy foglalkozást, nemzetiséget jelentő közszóból *-i* képzővel alakult helységnevek gyakoriak" (MNy. 45: 100). Ezt támasztja alá az a megfigyelésünk is, hogy nagy számban vesz részt a típusváltásban az *-i* képző foglalkozásnevekhez kapcsolódva: mindössze két névpárban szerepel más képző *(Vadász ~ Vadászó,* illetve a már említett *Bolcsár ~ Bolcsárd).*

Pap ~ Papi településneveket Abaúj, Bereg és Borsod vármegyéből is adatolhatunk. Az első adatok többnyire képző nélküliek, s pár évtized múltán jelenik meg az *-i* képzős forma. Ez alól az abaúji település a kivétel, ennek első adataként ugyanis a *Papi* szerepel (1243: *Popi),* de a hat évvel későbbi keltezésű ok-

levél a képzőtlen alapalakot mutatja (1249/335: *Pop).* A névpárok változatos adatolása arra utal, hogy valószínűleg azonos mértékben használták a korban a két formát, de később — CSÁNKI és az újkori adattárak szerint — a *Papi* maradt használatban.

A Győr vármegyei *Takács ~ Takácsi* névpár ugyan csak személynevekben fordul elő: 1304/464: Seb. de *Takach,* 1330: Lad-o f-o Sal-is de *Takach,* illetve 1315: Greg. f. Alex-i de *Takachy.* A *de* prepozicióval álló *-i* képzős formák akár az alapalakból képzett személynévre is utalhatnának, a későbbi használat (CSÁNKI: 1488: Kapolnas*takachy,* Also-*Takachy,* s minden újabb kori adat) azonban az *-i* elemet helynévképzőnek mutatja. A képzett és a képző nélküli alak hosszabb ideig élhetett egymás mellett, hiszen még a XV. sz.-ból is találunk *Takács* változatot (CSÁNKI: 1437: *Felsetakach).*

A Bars vármegyei *Kovács ~ Kovácsi* település esetében az első adat az +1075/+124/+217-es keltezésű oklevélben *Kovácsi (Kouachi)* alakban szerepel, a két következő, a XIII. sz. első feléből származó oklevél képzőtlen alakokat említ (1209/Pp: *Coach,* 1236: *Cuach),* s majd csak jó évszázad múltán jelenik meg ismét a *Kovácsi* névforma (1331: *Koachy),* hogy aztán napjainkig csakis ilyen alakban éljen.

Királyi vagy ispáni igricek, énekmondók lakták azt a Borsod megyei települést, amelynek neve a kezdeti képzőtlen forma (+1237[1237–42]: *Hirrich* [ɔ: *Hicrich*]) után egyidejűleg lehetett *Igric* (1339: *Hygrech)* és *Igrici* (*1280: *Igrici),* hogy később a képzős alak diadalmaskodjon. A XV. sz.-ban azonban a korábbi *Igrici* formák (1343: *Igriczy,* 1431: *Igrichy)* mellett egy 1466-os oklevélben képzőtlenül is adatolható *(Igrycz).*

Összességében tehát e fenti, foglalkozásnévi eredetű névpárok azt mutatják, hogy többnyire a képzős forma marad uralkodó, a képzőtlen pedig (hosszabb-rövidebb) együttélés után eltűnik. Ettől azonban olykor eltérhet a helynevek alakulásmódja, fejlődése. A királyi tárnokok, udvarnokok és hercegi népek által lakott Fejér megyei, illetve a bihari *Csősz ~ Csőszi* település (< *csősz* 'kikiáltó, hírvivő', vö. FNESz. I, 346: Csősz) okleveles adatai azt mutatják, hogy mindkét helységet elsődlegesen *Csőszi*-nek nevezték (1192/374/425: *Guusci* [ɔ: *Cuusci*], illetve 1213/550: *Seusci),* s közel egy évszázad múltán jelennek meg a *Csősz* féle képzőtlen adatok (1276, 1277, 1279/291, 1291: *Chuuz,* *1328/XVI.: *Chuz,* 1405: *Cheuz,* 1476: *Chewz,* illetve *1312/XVIII.: *Cheus),* hogy máig ez legyen érvényben. Másképp áll a helyzet a Csanád megyei *Tárnok ~ Tárnoki* településnévvel. A korai ómagyarban párhuzamos használata lehetett, az 1332. év okleveleiben például mindkét alak megtalálható *(Tharniky ~ Tarnuk ~ Tarnuky,* de további adatai (1333–5/Pp.Reg: *Tharnuk ~ Tarnuk ~ Tornuk,* 1373: *Tharnuk,* 1495: *Tharnok,* s egy XVI. sz.-i adólajstromban: *Taarnok)* jelzik, hogy később ugyancsak nem a jellegzetesebb forma állandósult, és az 1884/91. térkép alapján tudjuk: határrészként szerepel Makó mellett *Tárnok* alakban.

Mint a szakirodalomból is kitűnik, ugyancsak jellegzetes a korai ómagyar korban az *-i* helynévképző a népnévi eredetű, népnévi alapszót tartalmazó településneveken (vö. KRISTÓ, Szempontok 58–65, KNIEZSA: MNy. 30: 104–6): ilyen alapú helyneveken más képző elő sem fordul az általam vizsgált adatállományban.

Az Abaúj vármegyei *Németi* település osztott voltát jól szemléltetik a település részeinek neveiként adatolható *Alnémet(i), Felnémet(i), Középnémet(i)* helynevek. Valamennyi esetében azt tapasztaljuk, hogy a képző nélküli forma csak az első adat(ok)ban szerepel (az 1219/550-es, illetve az 1220/550-es oklevelekben), a későbbiekben, a XIII–XIV. sz. folyamán csak *-i* képzős alakokban figyelhetjük meg. Sajátos viszont, hogy a település egészének neveként ismert *Németi* egyetlen oklevélben sem tűnik fel képző nélkül. Borsod vármegyéből is ismerünk egy *Németi* települést, amelyre ugyanaz jellemző, mint a fenti osztott településrészek neveire: az első adata még puszta népnév (1219/550: *Nemeth),* később azonban — igen nagy számú és sokféle írású alakkal — beilleszkedik a jellegzetesebb népnév + *-i* képzős helynevek sorába: 1230/285: *Nemty,* 1246/437: *Nempthy,* 1285, 1328>351, 1332–5/Pp.Reg: *Nempty,* 1286, 1293/364, 1332–5/Pp.Reg: *Nempti,* 1293: *Nymthy ~ Nymti,* [1297–300]: *Nymti* (megjegyzendő, hogy a második szótag magánhangzójának — átmenetinek bizonyuló — kiesését is a képző megléte idézhette elő). A korai ómagyar koron túlmutató adatok is megerősítik ezt az alakfejlődési tendenciát, ugyanis a XV. sz.-ban éppúgy csak *Németi* alakban találhatjuk meg (1414: *Nemethy,* 1437: *Nempty),* mint a település mai megjelölésében *(Sajónémeti).*

Szintén Borsod megyei az a két *Horvát ~ Horváti* település is, amely királyi agarászok földje volt a korai ómagyar korban. A régiségben a jellemző utat járják be ezek a településnevek is, azaz puszta népnév válik elsődlegesen helynévvé (1283: *Hurva,* illetve 1293: *Horwaut ~ Horwad,* 1330/771: *Horváth),* majd pár évtized múltán megjelenik rajtuk az *-i* képző (1329/466: *Horwathy,* illetve 1332–5/Pp.Reg: *Hornati ~ Hornaty ~ Hornad ~ Hornat).* Ám a későbbi névformáikat is megnézve, megfigyelhető egy jelentős eltérés: az egyik LIPSZKYnél és a Hnt. 1956-ban is *Horvát,* a másik pedig *Horváti,* vagyis az utóbbi beilleszkedett a jellegzetesnek mondható helynévtípusba, az előbbi azonban némileg különbözik attól. CSÁNKInál a mai *Horvát* képzős és képzőtlen alakban egyaránt adatolható (1413: *Horwathy,* 1449: *Horwath),* azaz a kései ómagyar korban a két alak váltakozása még reális nyelvi tényező lehetett.

A Baranya megyei *Olasz ~ Olaszi* párhuzamosan élhetett mind a korai, mind a kései ómagyar korban: ma *Olasz*-ként ismerik. Az Abaúj megyei *Orosz ~ Oroszi* első adatai képzőtlenek (1280: *Wrz,* 1280>358: *Vrs),* de később képzett formában fordul elő (1324>360: *Vrsi,* 1360: *Vruzi ~ Vruzy).* A Fejér megyei *Orosz ~ Oroszi* első adata képzős (1232: *Vruscy),* a korai ómagyar kor további időszakában viszont képzőtlenül fordul elő (1269/275: *Vrus,* 1326/327>383: *Vroz).* A kései ómagyarban a két forma váltakozását jól szemléltetheti, hogy

ugyanabból az időből mindkettő adatolható (1431: *Oroz ~ Orozy),* mára azonban helynévképző formáns nélküli alakban maradt meg egy puszta neveként.

Gyakoriak a képzős—képzőtlen névpárok között azok az *-i* képzős településnevek is, amelyek alapszava valamilyen földrajzi köznév. Ilyen a Bihar megyei *Ér ~ Éri,* amely elsődlegesen képzőtlen, tehát bizonyára metonímiával keletkezett településnév volt (*1214/550: *Her,* 1219/550: *Er),* majd több mint egy évszázados különbséggel a képzős alak is megjelenik (1326: *Eery ~ Ery).* A két típusú adat között tehát jelentősnek mondható időbeli különbség van.

Az erdélyi Fehér vármegyében ugyanazon település megjelölésére a *Kerek (Kerék) ~ Kereki* névváltozat lehetett nagyjából egy időben használatban: 1324-ből maradt ránk a *Kerek* adat, az 1346-os, majd az 1369-es oklevélben pedig már *Kereky* formával találkozunk. A problémát itt is az okozza, hogy mindkét utóbbi adat a latin *de* szócskával fordul elő, azaz személynévben szerepel. Mindenesetre a magyar nyelvterületen igen jelentős számban előforduló *Kereki* helynevek valószínűsítik e névforma helynévi értékét.

Érdekes kérdéseket vet fel a Csongrád vármegyei *Ság ~ Ságí* helynév. Az *-i*-re végződő adatok meglehetősen korai időből, 1075-ből valók (1075>338: *Sagy,* +1075/+124/+217: *Sagi),* ezért esetleg tőveghangzónak is gondolhatjuk. Másrészt lehet az *-i* ugyanaz a helynévképző is, ami a fent említett *Kereki, Éri* földrajzi köznévi eredetű helyneveken található. A *Ságí*-ból azonban az *-i* később eltűnt, s a XIII–XIV. századi adatai már képzőtlenek (pl. 1372: *Saagh ~ Saag).*

Csongrád vármegyében volt az a *Szeg ~ Szegi* település, amely esetében a két névforma adatolása között pusztán két év különbség van: 1332: *Zeegh,* 1334: *Zegy,* s ezt nyilván a párhuzamos használat jeleként értékelhetjük. A XV. sz.-ban viszont ennek már nem látjuk a nyomát, ugyanis ekkor már *-i* képzős alakkal nem találkozunk (1423: *Zeegh,* 1426: *Zeg ~ Zeeg,* 1471: *Zegh,* 1472: *Zeegh),* s a település ma a *Szegvár* nevet viseli. Ugyancsak a párhuzamos használat jellemezhette a Bereg megyei *Vár ~ Vári* alakváltozatokat, ugyanis adatolásukra a változatos képzős—képzőtlen alakok jellemzőek. Ez utóbbi településnév azonban ha kis mértékben is, de eltér az előző példáktól, hiszen ebben egy mesterséges objektum neveként szerepel a földrajzi köznév, a többi pedig természetes térszínforma vagy képződmény megjelölésére szolgál.

Kapcsolódhatott az *-i* képző olykor puszta személynevekhez is, ahogy ez például a Bihar megyei *Paul ~ Pauli, Felpaul ~ Felpauli,* a Borsod megyei *Marton ~ Martonyi* vagy a Bars megyei *Simon ~ Simonyi* névpárokban megfigyelhető. A képzős és képzőtlen alakok között nincsenek jelentős időbeli különbségek, ami talán az egyidejű használatukat tükrözi, s a *Simonyi* kivételével valamennyiben a képzőtlen, puszta személynévi alapforma volt az elsődleges, később viszont képzős változatukban élnek tovább. A *Simon ~ Simonyi* névpár későbbi, képzőtlen adatát (1332/Pp.Reg: *Syuan ~ Simon)* egyébként is eleve kétségessé teszi a pápai regestrumban való előfordulása (ráadásul éppen egy romlott alak mellett).

Az újabb kori adattárak azt jelzik, hogy a két forma az újabb korban is váltakozott egymással: LIPSZKYnél *Simonyi,* a Hnt. 1926-ban pedig *Simony* alakban találjuk.

Bizonyára más személynévi eredetű *-i* képzős helynevet is tudnánk még említeni, a nagy számú kétséges, bizonytalan alapszavú településnév egy része ugyanis valószínűleg személynévi eredetű.

Formálisan *-i* képzősnek vélhetnénk a vizsgált korpuszomban négy névpárban előforduló településnevet, amelyekben alapszóul törzsnév szolgált. A puszta törzsnév mint településnév alakváltozataként (illetve az adott település egyik részének neveként) *-i* végű törzsnév szerepel személynévi előtaggal. A Bács megyei *Kér ~ Györgykéri,* illetve *Kér ~ Pinkókéri,* az ugyancsak Bács megyei *Nyék ~ Leonárdnyéki,* valamint a Borsod megyéből ismert *Nyék ~ Kelemenesnyéki* mutatják e megfelelést. E névformákban a valós birtoklásra utaló egyes szám 3. személyű birtokos személyrag jelenik meg, az ómagyar korban jellegzetes *-i* változatában (vö. TNyt. I, 253). A *Leonardneky* (1309>399) tehát 'Leonárd Nyékje', 'Leonard birtokában lévő Nyék nevű település' szemantikai szerkezetű. A törzsi helynevek csakis személynévi előtaggal fordulnak elő ilyen formában.

3.1.3. A képzett—képzetlen helynévvariánsok között egyéb képzőket is találhatunk, noha a fentieknél lényegesen csekélyebb mértékben. Az *-s* képző az alábbi adatokban fordul elő: a Bereg megyei *Atya ~ Atyás* személynévi alapszóból alakult (a FNESz. mindkét alakot puszta személynévnek mondja), amelynek — az adatok alapján — az *-s* képzős változata lehetett az elsődleges (1289: *Athas),* sőt ilyen alakban csupán ebben az egy esetben fordul elő, a továbbiakban a település mind az ómagyar korban, mind az újabb időkben *Atya, Vámosatya* (pl. 1327–1489: *Acha ~ Atya ~ Athia,* illetve 1462: *Vamas Atya)* néven szerepel.

Egy időben, azonos keltezésű oklevélben fordul elő a képzős és képzőtlen alak a Gömör megyei, földrajzi köznévi alaplexémát tartalmazó *Erdő ~ Erdes* településnévben (1243/335: *Erdes,* 1243/335/XVII.: *Erdő).* A Baranya megyei *Bálvány ~ Bálványos* formák ugyanabból az oklevélből származnak (1332–5/Pp.Reg: *Paluanus ~ Balva(c) ~ Baluan).* Az adatok hitelességét csökkenti, hogy a pápai tizedjegyzékben fordulnak elő. A név későbbi fejlődésének érdekessége — amennyiben hihetünk a *Bálványos* alak helyességében, s ezt az 1542. évi adólajstrom *Balwanyos* adata némileg támogatja — az, hogy a mai formája *Bános,* azaz alakilag eltér az eredeti *Bálványos*-tól, s alakulását tekintve összerántással (szóbelseji szótag kiesésével) jött létre (vö. KISS LAJOS, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. sz. 27).

S végül még egy *-s* képzős—képzőtlen névpárt említek meg: az erdélyi Fehér megyéből adatolt *Csáklya ~ Csáklyás* településnevet. Mindkét alak egy 1337-es oklevélben található *(Chaklya ~ Chaklyas),* azaz párhuzamos használatú lehetett a korai ómagyar kor ezen időszakában, de ma már képző nélkül szerepel. A változatok értelmezését nehezítik az etimológia bizonytalanságai (vö. FNESz. I, 302).

Az *-s* képző mellett az egyetlen településnéven előforduló *-ó* képzőre kell még kitérnünk. A Bihar megyei *Vadász ~ Vadászó* érdekes típusváltásokat mutat. A település az elsődleges *Vadászó* nevet (+1214/334: *Wodazow)* onnan kapta, hogy királyi vadászok lakták. Több mint egy évszázad elteltével a következő oklevél már *Vadász* néven említi (1341: *Wodaz),* azaz képzett helynévből puszta foglalkozásnévi helynév lett. LIPSZKYnél viszont már *Vadászi*-ként látjuk viszont, vagyis a jellegzetes foglalkozásnév + *-i* típusú helynevek közé (valószínűleg analógiásan) beilleszkedve, majd a Hnt. 1882.[11] névtárában *Vadász puszta*-ként szerepel.

A képzőtlen—képzős településnév-párokról összegezve megállapíthatjuk, hogy a korai ómagyar korban meglehetősen gyakori és változatos típusát, csoportját jelentették a településnévi alakváltozatoknak. Változatosságuk nemcsak használatukra és az ezt tükröző előfordulásaikra érvényes (azaz arra, hogy melyik forma lehetett az eredeti, később egymás mellett élhetett-e a két változat vagy esetleg időben egymást követve), hanem az alapszavaik különböző fogalomköre és képzőik szerint is jelentős eltéréseket, különbségeket mutatnak.

Ha a szakirodalomban megfogalmazódó állásfoglalásokkal összevetjük a kapott eredményeket, azt látjuk, hogy a képzőtlen alak elsődlegessége és a képzővel való későbbi bővülés nemigen tekinthető kizárólagos, általános fejlődési tendenciának. Az adatok ugyanis gyakran éppen ellenkezőleg, a képzős formát mutatják elsődlegesnek.

3. 2. E csoportban néhány mikrotoponima is megemlíthető. A Győr vármegyei Kajár település határában említett fás, cserjés hely neve 1086-ban (bizonyára személynévi áttéten keresztül) *Balog (Bolug)* volt, 1234-ben pedig már *-d* képzővel kibővülve, *Balogd (Bolugd)* formában szerepel. A mintegy másfél évszázadnyi különbség talán azt jelzi, hogy nem párhuzamosan élt a két alak, a képző utólag kapcsolódhatott a névhez. Más a helyzet a Doboka és Beszterce megyékben adatolt, a Sajóba ömlő (ma *Budak* nevű) folyó esetében: néhány évvel ugyan, de a *-d* képzős *Bodagd* alak (1228/378: *Bodagd)* megelőzi a képző nélküli *Bodag* (1243/344: *Bodrug* [ɔ: *Bodwg*]) formát. Az adatolásban megmutatkozó csekély időbeli különbség valószínűleg nem jelentett a két névforma használatában is különbséget. Az 1313-ból való *Bodaht* talán a képző egy változatát mutatja (vö. FNESz. Szászbudak c. a.).

4. A helynévváltozatok között olyan névpárokat is találunk, amelyek a különböző képzők váltakozását, változását, cseréjét mutatják. Az ómagyar kori helynevek között nem ritka, hogy egy névképzőt valamilyen ok miatt újabb, más képző vált fel, jelentékeny változatosságot okozva ezzel a képzett helynevek csoportjában.

[11] Hnt. 1882. = A Magyar Korona Országainak helységnévtára. A legújabb hivatalos adatok alapján a belügyi és a közmunka- és közlekedésügyi m. kir.-i minisztériumok felülvizsgálata mellett egybeállította és kiadja Juhos János. Bp., 1882.

A képzőcsere esetét a szakirodalom is említi. PAIS DEZSŐ (MNy. 37: 60 és MNy. 39: 64) a *-d ~ -gy* képzők váltakozására hoz példákat *(Szórád ~ Szórágy, Almágy ~ Almádi),* MIKOS JÓZSEF a *-gy ~ -sd* váltakozására a *Nyárágy ~ Nyárasd* névpárt említi, utalva arra, hogy amíg élő képző volt a *-gy,* egymás mellett élt a két névforma, majd a *-gy* elhomályosulásával az előbbi alak kiszorul (MNy. 31: 288–309). GYÖRKE JÓZSEF a *Gyiógy ~ Gyiód ~ Gyiós* neveket hozza példaként — ugyancsak e jelenség meglétét igazolva — a *-gy* névszóképzőt vizsgáló tanulmányában (MNy. 36: 34–41).

4.1. A továbbiakban — korábban ismertetett szándékomnak megfelelően — olyan adatokat, településneveket szándékozom bemutatni, amelyekben a képzők cseréje vagy váltakozása a korai ómagyar kor időszakában valósul meg. A képzőcsere fogalmát tulajdonképpen csak akkor használhatjuk teljes érvénnyel (fontos ugyanis hangsúlyozni, hogy a nyelv történetében minden váltást, változást természetesen váltakozás előz meg), ha az egyik képzőt úgy váltja fel a másik, hogy a korábbi végérvényesen kiszorul. Azaz gyakran a későbbi adatok tanúságtételére is szükségünk lehet, így olykor szükséges CSÁNKI történeti földrajzán túl az újkori helynévtárak adataira is utalni.

A *-gy ~ -d* képző váltakozása (illetve hosszabb időintervallumban cseréje) általában növény-, ritkábban állatnévi alapszón figyelhető meg. Adataim között található két Baranya és egy Borsod megyei *Nyárágy ~ Nyárád* településnév, amelyekben a korai ómagyar korban valószínűleg párhuzamosan élt a kétféle képzős alak (amit a *-gy*-t és *-d*-t tartalmazó okleveles adatok váltakozása jelez, például a Borsod megyei település adatai: 1299: *Naragh,* 1317: *Narad,* 1319, 1324: *Narag,* 1325: *Narad),* napjainkban azonban csak *Nyárád* formában találhatók meg.

Ugyancsak növénynév szolgált az erdélyi Fehér vármegyei *Gyiógy ~ Gyiód* településnév alapjául. Számtalan XIII. és XIV. századi adatot találunk a településnév *-gy*-s változatára (például 1264, 1266/290–300, 1269, 1271, 1289/315, 1296, 1299/392, 1300, 1303/400, 1307/347, 1313, 1319>347, 1320/550, 1332, 1332–6/Pp.Reg: *Gyog;* 1272>413, 1274, 1274>413, 1280>413, 1290>413, 1292>413, 1327: *Gyogh* stb.), míg a *-d* csak a korszak végén, a pápai regestrumban jelenik meg *(Gyod).* LIPSZKYnél mindkét variáns megtalálható: *Gyógy* aliis *Diod* formában, s a *-d* ezt követően válik kizárólagossá (Hnt. 1926. *Diód).*

A településnév lexikális alapja a *liba* állatnév volt az Esztergom vármegyei *Libágy ~ Libád* esetében. A két képző egyformán gyakori az ómagyar kori oklevelekben (pl. 1274: *Lybad,* 1287: *Lybag),* ma azonban e településnév is a *-d* képzős formában fordul elő.

E néhány helynév is azt mutatja, hogy az Árpád-kor helynévállományában a *-gy* és a *-d* képző egyaránt gyakori volt, míg a későbbi évszázadok során a *-gy* csaknem teljesen eltűnt, szerepét a *-d* vette át.

Az *-s ~ -d* képzőváltakozást, illetve cserét két településnévben figyelhetjük meg: mindkettő alapszava növénynév volt. Az egyik település a Bodrog megyében található *Borsós ~ Borsód,* amely eredetibb, *-s* képzős alakjában az első oklevél (1333: *Bursous)* után nem fordul elő, a pár évvel későbbi keltezésű oklevelekben éppúgy *-d* képzővel találjuk meg (1341: *Borsod,* 1342: *Borsood),* mint CSÁNKInál (1342, 1400, 1408, 1466: *Borsod)* vagy az újkori helynévtárakban. E település nevében tehát az *-s* képzős forma szorult ki. Ennek az ellenkezője zajlott le az Esztergom megyei *Mogyoród ~ Mogyorós* esetében. Itt a *-d* képző mindössze egyetlen oklevélben fordul elő, s ott is váltakozva a *Mogyorós* adataival, amely később aztán uralkodóvá vált. Valószínű tehát, hogy a *Mogyoród* csak rövid ideig lehetett használatban. A településnév LIPSZKYnél *Mogyorós* aliis *Magyaros,* a Hnt. 1956. szerint pedig a *Mogyorósbánya* névben él tovább.

Füged név *Füged* és *Füget,* valamint *Babod* név *Babod* és *Babot* variánsban fordul elő. Ezek státusának, szerkezetének megítélése nehéz, hiszen a képzők önálló volta és hangtani realizációként való értékelése (vö. PAIS: MNy. 12: 366, MIKOS: MNy. 31: 309, BÁRCZI, TihAl. 148–9, 162–4 stb.) egyaránt elképzelhető, sőt az egyes előfordulásokban további magyarázatok is felvethetők. A kérdésről pontosabban csak az egész ide vonható anyag tüzetes elemzése révén lehetne nyilatkozni.

A *-d ~ -g* képzők váltakozására is van néhány példánk. A Baranya megyei *Iszig ~ Iszüd* első adata a *-d* képzőt ([1290k.]: *Yzud),* a következő pedig már a *-g*-t tartalmazza (1332–5/Pp.Reg: *Yzigh),* s a képzőcsere úgy tűnik meg is valósult, ugyanis a települést ma *Üszög*-nek nevezik. Némileg eltérő az ugyancsak baranyai *Sámod ~ Sámog* helyzete: adatai a legutolsó (meglehetősen kései, 1338-as) oklevél kivételével a *-d*-s formát mutatják uralkodónak, 1338-ban találjuk csak *-g*-vel a település nevét (s az ilyen egyszeri előfordulás persze eleve gyanús), s ma is *Sámod* a neve. A korai ómagyar kori egyszeri előfordulást azonban kiegészíthetjük kései ómagyar kori adatokkal, a *-g*-s forma ugyanis megtalálható több ízben is: az 1404-es oklevélben *Sámog*-ként *(Samogh),* alig egy évtizeddel korábban pedig *Kis-, Nagy-* előtaggal (1391: *Nagsamog, Kissamog)* adatolhatjuk a baranyai település nevét, de ebben az időszakban is váltakozva a *-d* képzős formával. A képzőcsere a *-d* képzőnek kedvezett. Ugyanez történt a Békés megyei *Enyeg ~ Enyed* nevében is: a korai (1219/550, 1301>437) *Enyeg* adatokat egy évszázad leforgása alatt felváltotta, kiszorította az *Enyed* forma (1320>437: *Enyd,* 1322/338: *Eened).*

A képző olykor képzőbokorral váltakozik: növénynevekhez járul az *-s ~ -sd* a Csanád megyei *Egres ~ Egresd,* illetve *Gyiós ~ Gyiósd* településnevekben. Mindkét névnek az *-s* képzős formája volt az elsődleges, s később egy-egy oklevélben együtt adatolhatók az egyetlen *-sd* képzős alakkal (1330: *Egrus ~ Egrys ~ Egresd,* illetve 1331: *Gyos ~ Gyosd).* Ez valószínűleg a párhuzamos használat jele lehet, amely azonban csak rövid ideig állhatott fönn, hiszen a vizsgált kor-

szakban nincs több adat a képzőbokorral ellátott formára, s a XV. sz.-ból mindkét településnév már csak *-s* képzővel adatolható (1451: *Egres,* 1455: *Dyos).*

Az *-s* képző olykor az *-sd*-hez közel álló *-st* képzőbokorral is váltakozhat. E nevekben is növény- és állatnév szolgál a képzés alapjául. A Baranya megyei *Nádas ~ Nádast* a XIII. sz. második feléből (első adatként) *-st* képzővel adatolható ([1268 k.]: *Nadasth,* [1292–7], később 1332: *Nadosth),* majd a pápai regestrumban *Nádas* alakban találkozunk vele (1332–5/Pp.Reg: *Nadas).* Ezt az egyszeri és esetleg kétes előfordulást a későbbiekben (1388, 1392: *Nadasd,* 1451: *Kysnadasd,* 1542: *Kys Nadasd) -sd* képzős formák követik. Hasonlóan értékelhető a Bihar megyében található *Hodos ~ Hodost* településnév: első adatai éppúgy csak az *-s* képzőt tartalmazzák, mint a későbbiek ([1291–4], 1301, 1321, 1323, 1325, 1329, 1334, 1332–7/PpReg: *Hudus,* 1332: *Hodos,* 1332–7/PpReg: *Chodos),* a mai alapformát *(Jákóhodos)* is beleértve. Csupán egyetlen helyen, egy 1310/338-ból való oklevél adataként szerepel a település *-st* képzős *(Hudust)* néven. E forma minden bizonnyal nem élhetett hosszú ideig.

Meglehetősen óvatosan kell bánni azokkal a névpárokkal, amelyekben a *-d* képző a *-di* végződéssel váltakozik. A korai adatolású nevekben az *-i*-t tővégi magánhangzónak is tarthatjuk. A Baranya megyei *Ormánd ~ Ormándi* és a *Kölked ~ Kölkedi* településnevek esetleg így értékelhetők (+1015/+158[220 k.]/323/403/Pp.Reg: *Vrmandy, Kulkedy).*

Hasonló lehet esetleg a Bihar megyei *Ártánd ~ Ártándi* esete. A korai időkben a település *Rikácsi Ártánd* (+1075/+124/+217: *Rikachi Artand),* illetve *Rikács* (1209Pp: *Richaz)* néven szerepel az oklevelekben, majd az +1214/334-es iratban találkozunk az egyetlen *Ártándi* alakkal *(Artandi),* amit a későbbiekben csak *Ártánd* névalak követ ([1291–4], 1332–7/Pp.Reg: *Artand),* s ma is ez a település neve. Az *-i* elem tővéghangzóként való felfogásának talán ellene szól e forma viszonylag kései (XIII. sz. eleji) adatolása, mellette szólhat viszont az, hogy a helynévképző után olykor sokáig nem kopik le a tővéghangzó, ugyanis a nyelvérzék a magánhangzónak is funkciót tulajdonít a helynévképzésben (vö. D. BARTHA, Szóképz. 103, PAPP I.: MNy. 59: 393–408, BÁRCZI, TihAl. 71, LOSONCZY: MelichEml. 239).

A *-d* képző váltakozhat *-sd* képzőbokorral is: a Bihar vármegyei, személynévi alapszavú *Peterd ~ Petresd* esetében e váltakozás azért különleges, mert a fenti alakok mellett találhatunk ugyanabban az oklevélben egy másik *-d* képzős formát is, mégpedig — ha hihetünk a pápai regestrum elég kétes pontosságában — a személynévnek ugyanabból a feltételezett *Petre-* tövéből képezve, ami a *Petresd*-ben megfigyelhető. Később mind a *Petred,* mind a *Petresd* eltűnik, s a települést 1382-től *Mezőpeterd* (1382: *Mezewpetherd,* 1485 k.: *Mezewpeterd)* néven említik.

A *-g* képzőnek a *-gd* képzőbokorral való váltakozását láthatjuk a Bihar megyei *Homorog ~ Homorogd* település nevében. A *-gd* képzős alak csak egyszer

fordul elő, s éppen a pápai tizedjegyzék bizonytalan adatai között (1332–7/PpReg: *Humrugd ~ Humrak ~ Humruk ~ Homrus).* A települést később *Oláh-homorog*-nak nevezik.

A névpárok között olyanokat is találunk, amelyekben nem képzők, hanem képzőbokrok cseréje valósul meg. Ez történt meglehetősen „tiszta" formában a Gömör megyei *Kövesd ~ Kövecses* település esetében. A településnév kezdetben *-sd* képzőbokrot tartalmazott (1323: *Kwesd,* 1323/324: *Kuesd),* később azonban szerepét a *-cses* képzőbokor vette át (1343>351, 1346>351: *Kueches),* s későbbi formája is *Kövecses* mind CSÁNKI (1427: *Koweches),* mind LIPSZKY, mind a Hnt. 1926. tanúsága szerint. Kevésbé egyértelmű a helyzet az *-st ~ -sd* képzőbokrok váltakozását tükröző baranyai *Berkesd ~ Berkest* és *Varasd ~ Varast,* illetve az abaúji *Nádasd ~ Nádast* névpároknál. Utóbbi *-st* képzős alakja a pápai lajstromban fordul elő romlott alakok között (ő maga is *Nadest*-ként). A baranyai nevek egyszeri előfordulásai a tévesztés gyanúját kelthetik.

És végül azokról a településnevekről kell szólnunk a képzőcsere jelenségét vizsgálva, amelyek nem névpárokat, hanem névhármasokat, sőt olykor ennél is több alakváltozatot vonultatnak fel.

Az *-s ~ -t ~ -st* képzők cserélődnek igen nagy változatossággal a Baranya megyei *Füzes ~ Füzet ~ Füzest* település nevében, amely a hasonló hangalakú pataknévből keletkezett metonímiával. Adataik között így gyakran nehéz különbséget tenni, de joggal gyaníthatjuk, hogy a település- és a folyónevet is ugyanaz a változékonyság jellemezte. Az ómagyar kori helység nevét (amely a XV. sz.-ban, valamint az 1542. évi adólajstromban is csak *-sd* képzővel adatolható) egy 1883. kataszteri térkép *Füzes,* illetve *Füzesdi árok* helyneve őrzi, azaz ma is több képzővel fordul elő.

Az *-s ~ -sti ~ -sd* képzők találhatók meg egy Fejér megyei település (és halastó) *Seges ~ Segisti ~ Segesd* névhármasában. Az adatok érdekessége, hogy az *-s* képzős a legújabb (1211: *Secues ~ Segues),* az *-sti* képzős a legrégebbi (1055: *Segisti),* s ezt váltja fel pár évtized múltán a *Segesd* névalak *-sd* képzője (+1092[1325 k.]/+272/365/399: *Segusd).* A *-ti* képzőt — ahogy erre már láttunk példát — a *-di* váltja fel.

Valamelyest eltérő a baranyai *Geresti ~ Gerest ~ Geresd* névhármas helyzete. Az első adatokkal, amelyek *Geresti* hangalakúak, szinte egyidejűleg jelentkeznek a *Gerest* formájúak, majd a XIII. sz. végén megjelenik a *Geresd* is, váltakozva az előbbivel, hogy aztán újból visszaadja neki a helyet. A kései ómagyar kort ismét változékonyság jellemzi ebből a szempontból: a XV. sz.-i *Gerest* formákat (1402, 1478: *Geresth)* az 1542. évi adólajstromban *Geresd (Gewresd)* követi, s ma is így említik a települést.

A *-g ~ -d* és *-gd* képzők váltakoznak az abaúji *Homorog ~ Homoród ~ Homorogd* nevében. A korai ómagyar korban e különböző alakváltozatok meglehetősen csekély időbeli eltérésekkel váltogatják egymást. S ezt a változatossá-

got még LIPSZKYnél is érzékelhetjük: *Homorogd* vel *Homorod* aut *Homrod,* majd a Hnt. 1956.-ban már csak a *Homorogd* formát találjuk.

4.2. A mikrotoponimák köréből három hely névváltozatait említhetjük meg a vizsgált adatok közül. Az egyik Borsod megyéből származik: a Sajó jobb oldali mellékvizét Németi határában a XIII. századi források többnyire *Hangony* néven említik ([1200 k.]: *Hongvn,* 1230/285: *Hongun,* 1246/437: *Hangon),* ám egy 1286-ból származó oklevél *Hangos*-nak nevezi a folyót. A képzőcsere tehát (ha nem téves lejegyzésről van szó) az *-ny* képzőt érintette, s az alapszón a talán ritkább *-ny* helyett a lényegesen gyakoribb *-s* képző jelent meg.

Baranya megyében a Körös jobb oldali mellékvizének az első adatok szerint eredetileg *Füzes* volt a neve (1232: *Phizes),* majd egy meglehetősen bizonytalan adat *Füzest* (1256: *Fyzezth)* formában említi, 1315-ből ismét *Füzes (Fyzes)* alakban találkozunk vele, hogy pár évvel később a *-t* képző váltsa fel az *-s-t* (1321: *Fyuzet),* s végül az utolsó korai ómagyar kori adatok újra a *Füzest* (1329, 1332: *Fyzesth)* használatára utalnak. Azaz három képző (az *-s,* a *-t* és az *-st* képzőbokor) vett részt a képzőcserében, s az adatok olyan sűrűn és olyan változatosan követik egymást, hogy talán azt is feltehetjük: valószínűleg egy időben is használták mind a három formát.

S végül: a Fejér megyei Kolon település határában említenek az oklevelek egy helyet, amely 1055-ben (a TA-ban) *Kövesti (Cuesti),* 1211-ben pedig *Kövest (Cuest)* formában adatolható. Az *-sti* > *-st* képzőcsere feltételezését az kérdőjelezi meg, hogy az első adat *-i* eleme valószínűleg csupán tővéghangzó, nem pedig a képzőbokor hagyományos értelemben vett, képzői tagja. Így ezen névpárban egyszerűen a korban zajló általános nyelvfejlődési tendencia (a tővéghangzók lekopása) eredményezte a két alak különbségét, az adat tehát nem tartozhat a képzőcsere esetei közé (vö. BÁRCZI, TihAl. 54).

A képzők cserélődését, váltakozását áttekintve megállapíthatjuk, hogy a korai ómagyar kor képzőhasználatát, helynévképzését nagyfokú gazdagság jellemezte, s ez a változatosság arra utal, hogy — ha különböző produktivitással, gyakorisággal is, de — a mai helynévalkotástól eltérően, számos képző vett részt a derivációs folyamatokban. Egyes képzettnek tűnő nevek élő voltát, használatuk körét és idejét (azaz névszociológiai státusát) nehéz megállapítani, mindenre kiterjedő, általános érvényű tendenciákat aligha állapíthatunk meg.

5. Lexikális-szemantikai szempontból különlegesek azok a névpárok, amelyek egyike egyrészes képzett helynév, másik tagjában pedig a képző helyén földrajzi köznévi utótag áll. A típusváltás talán azzal az általános nyelvfejlődési folyamattal magyarázható, amely a korai időszakban a képzéssel, később viszont az összetétellel való szó- illetve névalkotást helyezte előtérbe. MEZŐ ANDRÁS például a középkori *Kerekegyház* falu adatai között a XIV. sz. első feléből *Kereki* formát említ (Hiv. 76).

Az efféle változásokban a névformáns értékű helynévképző szerepét a helynévséget markánsabban, pontosabban kifejező (általában földrajzi köznévi) lexéma vette át (vö. HOFFMANN, HnNyEl. 79).

5.1. A képző—földrajzi köznévi utótag váltakozása, illetve cseréje a településnevek körében többféleképpen is megtörténhetett.

5.1.1. Előfordulnak olyan helynévpárok, amelyek nagyobb időintervallumban tükrözik ezt a megfelelést. A Békés megyében az ómagyar korban *Peterd*-ként adatolt helynek ([1330 k.]: *Peterd)* jóval később *Peterhely* felel meg (1807), azaz a *-d* képzőt a *-hely* földrajzi köznév váltotta fel. Az *-i* képző típusváltását láthatjuk a Fejér megyei *Halászi* esetében, amely nevét udvari halász lakóiról kapta, s beilleszkedik a korai ómagyar kor jellegzetes foglalkozásnév + *-i* képzős helyneveinek sorába (1291: *Halasci).* A XV. sz. okleveleiben *Halásztelek* (1424: *Halaztelek,* 1487: *Halazthelek),* későbbi helynévtárainkban pedig *Halászi* (LIPSZKY) és *Halásztelek* (Hnt. 1913.[12]) alakban egyaránt előfordul, azaz a váltakozás valójában nemcsak az ómagyar kor, hanem a későbbi korok szinkróniájában is megfigyelhető.

Óvatosan kell kezelnünk viszont az erdélyi Fehér vármegyéből adatolt *Martoni* ~ ma: *Mártontelke* település adatait. Egy 1319>413/414-ből való oklevélben *villa Mortoni* névadatot találunk, amely talán értelmezhető 'Márton falva'-ként is, azaz a *Mortoni* alak csupán a személynév latin genitivusi formája lehet, s ebben az esetben az adat a *Mártonfalva* latin fordítása.

5.1.2. A korai ómagyar kor időhatárain belül is észrevehetők ilyen képző > földrajzi köznévi utótag jellegű változások. A népnévi alapszót tartalmazó Fejér megyei *Németi* nevében (1325: *Nempti),* az *-i* képzőt valamivel több mint száz év elteltével az *-egyház* lexéma váltotta fel (1453: *Nemetheghaz).* Ugyanezt figyelhetjük meg a foglalkozásnévi alapszavú bihari *Csőszi* település névelőfordulásaiban, ahol az *-i* képzős alak (1214/550: *Cheusci)* helyén közel másfél évszázad múlva már a *Csősztelek* szerepel (1351: *Cheustelek,* 1415: *Cheustelek).*

Hasonló az ugyancsak Bihar megyei *Györgyi* esete, amely pár évtized alatt *Györgytelké*-vé alakul át (1327/469: *Gyorgteluky,* 1332: *Gyurgteluke).* Kétséges az 1292/407-es oklevél t. *Georgy* adatának értékelése: *-i* képzős helynévnek és a *György (Georg)* személynév genitivusi formájának egyaránt tarthatjuk.[13]

Érdekes típusváltásokon ment keresztül az az Esztergom megyei település, amelynek eredeti neve — első adatai szerint — *Szamárdfölde* lehetett (1262: *Zamardfelde).* Egy három évtizeddel későbbi oklevélben *Szamárd* formában jelenik meg, amely a későbbiekben váltakozást mutat a *Szamárvár* névformával

[12] Hnt. 1913. = A Szent Korona Országainak helységnévtára 1913. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1913.

[13] BENKŐ LORÁND egy másik lehetőséget is felvet a hasonló szerkezetű nevek kapcsán. Úgy véli, a személynéven található *-i* a latin *-ius* személynévvégződés *-i* hangját is őrizheti (vö. MNy. 45: 77–8), amit azért tarthatott meg, mert éppen egybeesett a kérdéses *-i* (< *é*) helynévképzővel.

(1292: *Zamard ~ Zamarvar),* azaz a *-d* képző helyén, azzal párhuzamosan a *-vár* földrajzi köznév szerepel.

Néhány névpár fejlődése eltér az általánosabbnak gondolható képző > földrajzi köznév változási iránytól, s éppen fordított sorrendet jelez: a földrajzi köznévi utótagot váltja fel a képző. Az sem ritka, hogy a változás irányát nehéz meghatározni, mert a két névforma egy időben váltakozik egymással.

A Doboka vármegyében található, 1320-ból *Kovácstelke*-ként *(Kuachteleke)* adatolt településnév alig másfélszáz év elteltével *Kovácsi* formában fordul elő (1467: *Kowachy),* vagyis az összetételt váltja fel a képzős alak, s máig az utóbbi továbbélését mutatják az újabb kori helynévtárak adatai. Abaúj megyében a *Jánosi ~ Jánostelke* településnevek ómagyar kori egyidejű váltakozását figyelhetjük meg, a XV. sz.-tól kezdve viszont csak képzős formája ismert, mégpedig *-di* képzővel, *Jánosdi* alakban (1404: *Janusdy,* 1427: *Janosdy).* A későbbiekben *Jánosd* néven szerepel.

5.2. A képző váltakozása vagy felcserélődése földrajzi köznévi utótaggal két ízben a mikrotoponimák között is megfigyelhető.

Az Abaúj megyei Gadna település határában említi egy 1320-ból való oklevél a *Mogyorós-berek ~ Mogyorósd* alternánspárt. A Bodrog megyei Segesd település határában pedig a *Segesd* (1055: *Segisti) ~ Seges-tó* (1400, 1407: *Segestho)* tó nevével találkozhatunk. Itt jelentős időbeli különbség is van az egyrészes és a kétrészes név előfordulása között, amely talán a típusváltás megtörténtét jelzi.

A mikrotoponimákat nem hívhattuk ugyan jelentős mértékben segítségül, de a településnévi adatok alapján talán igazat adhatunk azoknak a véleményeknek. amelyek a képzők földrajzi köznévi névrészértékét, 'hely' jelentését hangoztatják. Adataink gyakran alátámasztják azt a feltevést is, hogy a helynévalkotást ugyanazok az általános nyelvfejlődési tendenciák jellemzik, amelyek a közszók létrejöttét is irányítják, azaz a korai időkben oly gyakori képzést a későbbi századokban az összetétellel való helynévalkotás váltja fel. Kivételek persze mindig akadnak, s így azok a helynévpárok, amelyek fejlődésére az ellentétes irány jellemző, a nyelvfejlődésnek más szempontból általános, a nyelvi tudat ingadozásából adódó jellegzetességét is jelzik egyúttal.

6. Végezetül azokról a helynevekről kell szólnunk, amelyekben több típus keveredését tapasztalhatjuk.

Előfordul, hogy egy település szinonim neveiben a képzők váltakozásán túl a képzőt vagy képzőket földrajzi köznév váltja fel egy későbbi oklevélben. Ez történt Abaúj vármegye egyik települése esetében is, amely az 1221/550-es iratban *Erdej ~ Erdőd (Erdei ~ Erded)* alakban szerepel, az 1272>344-esben pedig már a képzők helyén a *-falva* földrajzi köznévi utótag tűnik fel *Erdőfalva (Erdeufolua)* formában.

Más helynevekben a képzős—képzőtlen név váltakozása mellett a képzők cseréjét is megfigyelhetjük. A Dráva jobb oldali mellékvizét Baranya megye Ny-i részén *Alma ~ Almás ~ Almádi* néven említik, azaz a képző nélküli névalakon kívül két különböző képzős forma is jelöli a folyót. Bars vármegye É-i erdős vidékét a XI. sz.-ban *Sosolgy* (+1075/+124/+217: *Susolgi),* a XIII. sz.-ban mindvégig *Sosol,* majd az 1400-as évek elején *Sosold* néven említik. A kezdeti *-g(y)* képzős alakot tehát a képzőtlen *Sosol* váltja fel, majd a név újból bővül egy képzővel, de már nem a *-g(y),* hanem a *-d* kapcsolódik hozzá (talán az e korban már gyakoribb, elterjedtebb volta miatt). A magyarázatot az etimológia tisztázatlan részletei azonban megnehezítik (vö. JUHÁSZ: NytudÉrt. 126. sz. 98).

Sajátosan alakult a Győr megyei *Ravazd* falu neve: az első okleveles adat *Ravaszti* formájú ([1093]: *Ruozti),* ezt több változat követi: *Rosz* (1137: *Roz) ~ Ravaszti* (1216Pp/225 k.: *Ruozti) ~ Roszd* (1222: *Ruzd) ~ Ravaszd* (1222: *Rvozd)* alakokkal egyaránt találkozhatunk, míg végül a *Ravazd* forma diadalmaskodik (1334Pp./240 k: *Rauasd),* s marad fenn mindmáig. A névalak változását a végső alapjául szolgáló köszó többféle hangfejlődése (vö. TESz. ravasz és róka c. a.) is befolyásolta, ehhez járult a típusingadozás, illetőleg -váltás többszöri megjelenése.

A „vegyes" típusok megjelenésének harmadik formája az az eset, amelyben a képzős—képzőtlen névpár mellett a képzős forma kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynévvel váltakozik. Ezt láthatjuk a Borsod megyében fekvő dédesi vár nevében. A *Dédes* névforma a XIII. sz.-i oklevelek tanúsága szerint a *Dédesköve* és a *Dédesd* alakokkal váltakozik. (Elképzelhető persze, hogy a nevek nem pontosan ugyanarra a denotátumra vonatkoznak: a *Dédes köve* akár a hegy neve is lehetett, amelyen *Dédes ~ Dédesd* vára épült.

Jellegét tekintve hasonló a Csongrád megyei *Szer ~ Szeri ~ Szermonostora* településnév helyzete is: a *Szer ~ Szeri* névpár használata (az igen nagy számú adat alapján feltehetően) éppúgy párhuzamos lehetett (pl. 1325, 1326, 1327: *Zer,* 1326: *Zeyry,* 1328: *Scery),* mint a *Szeri ~ Szermonostora* alakoké (pl. 1329: *Zeermonostora ~ Zery).*

Doboka megyében többféle elnevezése volt annak a településnek, amelyet *Mohar ~ Kismohar ~ Mohalytelke* mellett *Mohaly ~ Kismohalyi ~ Kismohalytelke* néven is említenek, azaz a képzőtlen *Mohaly* forma mellett megtalálhatjuk az *-i* képzős *Kismohalyi,* illetve a *-telke* utótagú *Kismohalytelke* névalakot. S ezek az alakváltozatok egy ízben ugyanabból az oklevélből is adatolhatók ([1326–42]>347: *Muhol ~ Kysmuholi ~ Kysmuholtelke).*

Győr vármegyéből is említhetünk hasonló példát erre a jelenségre, ebben azonban a képző nem földrajzi köznévvel, hanem önálló helynévi lexémával váltakozik. A *Barát ~ Baráti* képzőtlen és képzős alakok használata párhuzamos lehetett a XIII. sz. idején (pl. 1232: *Borat,* 1251/263/398: *Barathy,* +1252[1270]: *Barath),* de ugyanebből az időből adatolható a település

Barátsokoró elnevezése (1262: *Baratsucarov)* is, amely szintén váltakozik a *Barát ~ Baráti* formákkal. Fejlődésében tehát biztos irány nem állapítható meg, de a *-sokoró* névrész formálisan kétségtelenül az *-i* képző helyén áll. Megjegyzendő, hogy a településnek van egy másik, két névrészből álló megjelölése, amely viszont (ugyancsak *-i* képző nélkül) a második névrészként tartalmazza a *-barát* lexémát: *Telekbarát* (1341: *Thelukbarath).* Azaz összetételben — függetlenül attól, hogy elő- vagy utótagként szerepel-e — a *barát* szót képző nélküli formában találjuk meg.

Az Arad megyei *Hodos* nevei többszörösen is vegyes típust alkotnak: található ugyanis közöttük a képzőtlen—képzős megfelelés mellett képzőcserét megvalósító, illetve a képzőt köznévi utótaggal váltakoztató névpár: *Hodos ~ Hodost ~ Hodosd ~ Hodosmonostora.* Az első három névforma valószínűleg egy időben váltakozhatott egymással ([1177]>405: *Hvdust,* 1213/550: *Hudus,* 1278/XVIII.: *Harduld* [ɔ: *Hwdusd*]), egy 1293-ból való oklevél azonban csak a kétrészes helynevet tartalmazza *(Hudusmonostura).* Ám a típusváltás végérvényes bekövetkezését nemigen mondhatjuk ki, mivel a települést később *Hodos ~ Hodosbodrogi* néven említik.

Nem szabad említés nélkül hagyni azt sem, hogy mindezen kiemelt és bemutatott helynevek, helynévtípusok mellett igen magas azoknak a névelőfordulásoknak a száma, amelyek kérdésesek, s amelyekkel így itt nem foglalkozhattunk. Kérdésességük oka általában a személynevekkel való esetleges azonosság vagy az adatok bizonytalansága, romlott, valószínűleg hibás formája, máskor pedig a képzők helynévképző voltának vitathatósága. E helynevekkel tehát csupán a bizonytalansági tényezők nagyobb fokú kiszűrése után foglalkozhatunk részletesebben.

7. A fentiekben bemutatott összeállítással a régi magyar helynévanyag, illetve elsősorban ennek településnévi rétegének változékonyságára szerettem volna ráirányítani a figyelmet. Csupán a változatokban szereplő biztosabb névelőfordulások összefüggéseinek elemzésére vállalkoztam e helyütt, azt feltételezve, hogy azok a jelenségek, amelyek e körben feltárhatók, jellemzőek lehetnek, az egész ómagyar helynévrendszert is jellemezhették. Ennek igazolása azonban további rétegvizsgálatokat és összegzéseket igényel.

TÓTH VALÉRIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 171–182

DEBRECEN
1997.

Csűry Bálint egy meg nem valósult terve: a „Magyar református énekeskönyvek történeti szótára" (1941)

Néhány éve, pontosabban 1993. októberében tett otthoni látogatásom alatt alkalmam volt elbeszélgetni a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen Abádi Nagy Zoltán egyetemi tanár, akkori rektor úrral és Sebestyén Árpád egyetemi tanár úrral, a magyar nyelvészet tanárával, arról a gondolatomról, hogy fel kellene támasztani a Csűry Bálint által 1938-ban alapított, és utóda, Bárczi Géza által 1941 és 1945 közt tovább fejlesztett Debreceni Egyetemi Magyar Népnyelvkutató Intézetet, amelynek én magam előbb tanársegéde, majd 1943-ban történt képesítésem után egyetemi magántanára lettem. Beszélgetésünkön jelen volt Varga László akkori egyetemi főtitkár is.

Gondolataim ismertetése után mindnyájan annak a véleményünknek adtunk kifejezést, hogy az Intézetet, mely rövid néhány év leforgása alatt kialakult kutatási programjával biztosan haladt legfontosabb kitűzött céljának, az egész magyar nyelvterületet behálózó népnyelvi gyűjtőmunkának a megvalósítása felé, és így egyetemünk egyik legfontosabb intézményévé fejlődve valósággal „élő tradíciójaként" vált ismeretessé, a lehetőségekhez képest minél előbb helyre kell állítani.

Beszélgetésünk eredményeként, hogy az egyetem az intézet helyreállítása irányában az első lépéseket könnyebben megtehesse, és ezzel Csűry Bálint eredeti kutatási programját ismét határozott szervezeti keretbe foglalhassa, én egy 150 000 forintnyi kezdeti adománnyal (az akkor folyó „kártalanítás" során kapott szerény örökségem teljes összegével) „magyar népnyelvi szótáralapítványt" tettem, amelynek végleges neve, Sebestyén Árpád javaslatára „Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány" lett.

Ennek a „népnyelvi szótáralapítványnak" az a különleges célja, hogy Csűry Bálint úttörő, 1935–36-ban megjelent, kétkötetes „Szamosháti szótárának" a mintájára és eszmei folytatásaként a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékéhez kapcsolódva egy kuratórium irányítása alatt minél előbb az egész magyar nyelvterület megközelítőleg teljes anyagát begyűjtő és lehetőleg, mint Csűry tette „Szamosháti szótárában", területileg is elhatárolt nyelvjárási szótárakká feldolgozó, rendszeres tudományos munkásságot tegyen lehetővé.

Az említett kuratórium elnökéül javaslatomra Sebestyén Árpádot kértük fel, tagjainak pedig, saját személyemen kívül, Jakab László egyetemi docens, Végh

József címzetes egyetemi tanár, Balassa Iván, Kovács István nyugalmazott egyetemi docens és Újváry Zoltán egyetemi tanárokat (utóbbit mint a Csűry Bálint munkájában egyre fokozottabban érvényesülő elvnek, a „népnyelvi és néprajzi kutatás szoros egységének" gyakorlatát, mint az egyetem néprajzi professzora személyes bekapcsolódásával biztosítsa) kértük fel. Később Kovács István docenst Hoffmann István tanszékvezető egyetemi docens váltotta fel.

Tervezésünk szerint a kuratórium és az irányítása alatt működő alapítvány egyelőre az egyetem költségvetésétől függetlenül, további, magánszemélyektől, vagy közületektől, közalapítványoktól nyert adományokból gyarapítja a működését lehetővé tevő alapokat.

Nekem, mint eredeti alapító és adománytevő tagnak, a távoli Amerikában élvén, az a meggyőződésem, hogy az alapítvány támogatásával kialakuló kutatómunka közvetlen irányításába csak kivételes esetben óhajtok bekapcsolódni, akkor is főleg javaslatok formájában, amelyek végleges megvalósítását vagy módosítását a kuratórium feladatának tekintem.

Adminisztrációs vonatkozásban az első lépés már meg is történt. Jakab László, a magyar nyelvészeti tanszék akkori tanszékvezető tanára, benyújtotta az illetékes debreceni hatósághoz az alapítvány engedélyezése iránti kérelmet, ami 1994. 09. 28-i dátummal meg is történt „Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány" néven.

Megtörtént a második lépés is. Az alapítvány részéről Sebestyén Árpád egyetemi tanárnak, mint az alapítvány elnökének az aláírásával megjelent az első pályázati felhívás népnyelvi szótári gyűjtésekre a Magyar Nyelvjárások 1996. évi 33. kötetének 226. lapján a következő szöveggel:

„Dr. Bakó Elemér, az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusi Könyvtárának nyugalmazott munkatársa a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen »Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány« névvel alapítványt hozott létre.

Az alapítvány azt a célt szolgálja, hogy a néhai Csűry Bálint akadémikus, debreceni egyetemi tanár által 1938-ban létesített Debreceni Egyetemi Magyar Népnyelvkutató Intézet (amelynek első tanársegéde az alapító volt) egykori, félbemaradt programját folytassa, és kutatási elveit fenntartsa. Legfontosabb célja Csűry „Szamosháti szótárához" hasonló, úgynevezett „teljességre törekvő" szótárak anyagának felgyűjtése és kiadásra való előkészítése a Magyarországon és a határokon kívül élő magyar nép köréből. Nem zárja ki azonban a Csűry Bálint életművével kapcsolatos más tudományos kutatóprogramok támogatását sem, beleértve a „Csűry-iskola" néven ismert tudományos irányzat képviselőinek az életművét is.

Jelenleg folyamatban van a debreceni „Cívis szótár" körébe vágó, eddig elkészült, nyomtatott és kéziratos források számbavétele és feldolgozása. Az alapítvány kuratóriuma pályázatot hirdet az ebbe a témakörbe vágó, eddig nem publikált, eredeti, helyszíni gyűjtésre és feldolgozásra, a debreceni népélet és kismesterségek munkamenetének és műszókincsének összeállítására.

A gyűjtések és feldolgozások anyagának hiteles, fonetikus lejegyzésű, magnetofonfelvételekkel is dokumentált, tudományos értékű munkának kell lenniük. A szókészletet szótárszerű feldolgozásban, a jelentések pontos megadásával, példamondatba ágyazva, szükség esetén rajzzal, fényképpel dokumentálva kell benyújtani két példányban.

A pályázatok benyújtási határideje 1996. május 15. A beérkező munkákat a kuratórium tagjai bírálják el, a díjakat (5–15000 Ft) júniusban ünnepélyes keretek közt osztják ki. A pályázatokat a következő címre kell küldeni: Bakó Alapítvány, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézet. 4010.

A pályázattal kapcsolatos felvilágosítás személyesen, postán vagy telefonon (52. körzet, 316-666) ugyanitt kapható.

Debrecen, 1995. október 31.

Sebestyén Árpád
a kuratórium elnöke"

Úgy gondolom, hogy hasznos lesz, ha ez alkalommal röviden idézem a Magyar Népnyelv című intézeti évkönyvünk első kötetében megjelent, Csűry Bálint által személyesen írt „Mit akarunk" című bevezetőből magának Csűrynek három pontba foglalt programvázlatát, amelyet a szintén Csűry által szerkesztett 2. kötet 270–3. lapjain közöltek figyelembe vételével egészítek ki.

Csűryt idézve a Magyar Népnyelvkutató Intézet célja: „a rendszeres magyar népnyelvkutatás állandóvá tétele", s a magyar nyelvatlasz munkálatainak a megindítása. Mivel az utóbbit a Magyar Tudományos Akadémia a II. világháború után megvalósította, és szorosan véve nem is tartozik az általam létesített szótáralapítvány körébe, ezzel a továbbiakban nem is foglalkozom. A Magyar Népnyelv 2. kötetében foglalt munkajelentésében Csűry már közelebbről leírja a „rendszeres magyar népnyelvkutatás" tartalmi jegyeit, a Magyar Népnyelvkutató Intézet már világosan kibontakozó gyakorlata alapján:

„Az első feladatkörbe tartozik hazai, elsősorban tiszántúli nyelvjárásaink szókincsének összegyűjtése és az összegyűjtött anyag alapján tehető vizsgálatok elvégzése." „A második feladatkörbe tartozik az elszakított, vagy szórványokban élő magyarság nyelvének a tanulmányozása." „Harmadik feladatkörünk — fejezte be Csűry Bálint — a debreceni cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozása."

A jelen írásunk címében jelzett „meg nem valósult terv" szorosan kapcsolódik a Csűry Bálint által a magyar nyelvtudomány történetében elsőként megfogalmazott városi nyelv, a debreceni eredeti cívisnyelv szókincsének az összegyűjtéséhez és szótárrá szerkesztéséhez.

A mai olvasó tájékoztatására hadd soroljuk fel Csűry Bálint munkajelentése alapján azokat a helyi (debreceni és közvetlen környékbeli) mesterségeket és más foglalkozásokat, amelyek a jelentés megírásakor már kész szakdolgozatokban,

illetve doktori értekezésekben tudományos célokra használható formát öltöttek. Ezek (a betűrendet mellőzve, ahogy Csűry is tette) a következők: fésűs, gubacsapó, tímár, pipakészítő, hentes, földművelés, varga, szíjgyártó, szabó, szappankészítő, állattartás.

„Már az eddig gyűjtött szókincsanyag is igen értékes adatokat szolgáltat a kutató számára, — állapítja meg Csűry — pedig Debrecen ősi cívis-nyelvének és műveltségének szótári feldolgozása még e munkálatokkal is csak a kezdetig jutott el. Ez a munka az intézet egyik legnagyobb, egyben legnehezebb feladata. Kétségtelen, hogy Debrecen a Tiszántúl, az Alföld, sőt a Dunántúl és a Kárpátalja magyarságának művelődésére is igen nagy hatással volt. Ez a hatás a művelődés számtalan vonatkozásában megállapítható, s természetesen a szókinccsel, a műveltséganyaggal leggyakrabban együtt vándorló nyelvi jelenségekben is. E hatás részletjelenségeire, fokára nézve csak feltevéseink lehetnek. Ezeket a feltevéseket fogja majd tudományos vizsgálat tárgyává tenni az a munka, amely Debrecen és a Debrecennel bármilyen kapcsolatban álló vidékek szótári anyagának összehasonlításával s az ennek kapcsán felvetődő kérdések nyelvtörténeti és művelődéstörténeti vizsgálatával a magyar népnyelvkutatást egészen új feladatok szolgálatába állítja és a magyar nyelvtudomány, de még sok más rokon tudomány búvárait is minden bizonnyal sok új ismerettel és szemponttal gazdagítja."

Csűry Bálintnak ezek a látnoki kijelentései első ízben adták meg az igazi távlatokat egy magyar város társadalom-, nyelv-, művelődéstörténeti, stb. örökségelemeinek fontos voltát illetőleg.

Ezek a sorok az addig megtett út eredményeit tekintve látszólag Csűry végső, kiérett tudományos hagyatékának adnak kifejezést a Debreceni cívis szótár, illetőleg Debrecen művelődés- és nyelvtörténeti kutatása tekintetében. Ugyanis a háború vége felé Csűry Weszprémy utcai háza, a szó legszorosabb értelmében vett minden gyűjteményével, köztük páratlanul értékes, déli-csángó szótári anyagával, kézirataival, szakkönyvtárával és levelezésével együtt egy orosz gyújtóbomba-támadás lángjaiban megsemmisült.

„Nem maradt utána semmink, még egy levelezőlapunk sem" — mondta később Csűry Bálint fia, István, a Debreceni Egyetemi Könyvtár azóta szintén elhalt igazgatója az érdeklődő barátoknak és könyvtári tisztviselőknek, amint azt én 1993-ban tett debreceni látogatásomkor Korompai Gáborné Szalacsi Rácz Máriától, a könyvtár kiváló munkatársától személyesen hallottam.

Nekünk, hátramaradottaknak tehát, akiknek még lehetnek, és bizonnyal vannak is eddig nem közölt emlékeink ennek a nagy magyar tudósnak a közzétételre ki nem dolgozott témáival és terveivel kapcsolatban (nem feledkezve meg életének, tudósi és tanári működésének kisebb-nagyobb, esetleg csak egy-egy tanítványa emlékezetében fentmaradt mozzanatairól sem), fel kell idéznünk és pontosan le kell írnunk ezeket a Csűry Bálinttal kapcsolatos emlékeinket, mielőtt túlságosan

eltelnék az idő tőlünk, egyre öregedő tanítványaitól is, úgyhogy végül is már képtelenek leszünk írásban megörökíteni a különben évtizedeken át friss emlékezetben megőrzött, vele kapcsolatos élményeinket.

Csűry Bálint megvalósulatlan, ismeretlen terve

Ilyen — tudomásom szerint egyedül az én emlékezetemben megőrzött — terve Csűrynek a következő, amelyet igyekszem keletkezési körülményeivel együtt hűen visszaidézni.

1940 decemberében történt, a karácsony előtti, félévvégi kollokviumok idején. Akkortájt már rendszeressé váltak tanárommal együtt tett sétáink, többnyire dél tájban, mert Csűry lehetőleg minden délben pontosan hazajárt ebédelni.

Akkor már tudtuk, Csűry másik tanársegédével, Végh József barátommal együtt, hogy professzorunknak gyógyíthatatlan betegsége (vesezsugorodása) van, amelyet sok munkával terhelt, kolozsvári középiskolai tanári éveiben teljesen ki nem gyógyított, fertőzéses tüszősmandula gyulladásai okoztak. Ezt az értesítést professzorunk orvosának, Végh Pálnak, a debreceni belklinika kitűnő magántanárának köszönhettük, aki a hozzá kezelésre járó Végh József barátomnak mondta el, hozzátéve a következő figyelmeztetést is:

„Fiúk, igyekezzetek minden munkátokat mielőbb befejezni, mert sohasem tudni, hogy ez a veszedelmes betegség mikor végez szegény gazdátokkal. Akkor pedig nemcsak a ti jövőtök, de az ő nagy terveinek a jövője is teljesen az utód kénye-kedvére lesz kiszolgáltatva."

El sem lehet képzelni, hogy milyen állandó belső feszültséget okozhatott mindez a rendkívül érzékeny lelkű Csűry Bálintnak. De voltak más, szinte mindennapos gondjai és szomorúságai is, amelyek folyton az elmúlásra kellett, hogy emlékeztessék.

Értékes déli-csángó szótári gyűjtésének az anyagát félre kellett tennie, mert, amint mondta: „Előbb becsületbeli adósságomat kell rendeznem" — arra gondolva, hogy előbb egykori kolozsvári professzorának és későbbi mentorának, Gombocz Zoltán budapesti magyar nyelvész professzornak a hagyatékából kiadásra elvállalt „Magyar mondattan" sajtó alá rendezését akarta befejezni. Jól emlékszem rá, hogy az 1935-ben, 55 éves korában elhunyt Gombocz korai halálát Csűry állandóan fájlalta, és megjósolta, hogy Gombocz Zoltán ragyogó, sokoldalú szaktudása és inspiráló szelleme nélkül a Magyar etymológiai szótár sohasem fog befejeződni.

Csűry Bálint másik nagy fájdalmát Györffy Istvánnak, a budapesti egyetem néprajzi professzorának, gróf Teleki Pál miniszterelnök közeli barátjának 1939 kora őszén történt váratlan elhunyta okozta. Györffy és ő kölcsönösen partnereknek tekintették egymást a főleg Teleki Pál irányításával folyó magyar szellemi és politikai megújulás munkájában, és az egyre fokozódó német befolyás elleni

küzdelemben. Bár Csűry nem vett részt a politikai publicisztikában, debreceni intézetünket a „Teleki-vonal" egyik fő erősségének tekintették Budapesten.

Végh József barátom és én állandóan megfigyelhettük professzorunknak egyre rosszabbodó, nyomott hangulatát és főleg az orvosától származó értesülésünk miatt megpróbáltunk kihasználni minden szabad órát nemcsak a saját tanulmányaink befejezésére, hanem a Debrecen több középiskolájában szervezett táj- és népkutató csoportjaink tagjainak minél jobb népnyelvi gyűjtőkké való kiképzésére is. Gondoltuk, hogy ha minden kötél szakad, talán ezek a lelkes, jól képzett fiatalok fogják megmenteni az intézetünket.

Szemmel láthatólag Csűry Bálinton is erőt vettek ezek a súlyos, személyi gondok, mert egyszer, 1940 decemberében, amikor nagyerdei sétánk közben kitűnően vizsgázó hallgatóink teljesítményeit dicsérte, megállt az úton, és igen komolyan nézve rám, így szólt:

— De azért, Elemér, van nekem egy nagy mulasztásom, amit, nem is tudom hogyan tudok valaha is helyrehozni.

— Nézd — kezdett bele lassan — valamelyik nap végigtekintettem a Debreceni Cívis Szótár eddig elkészült tanulmányainak szógyűjteményeinek a listáját. S akkor rádöbbentem, hogy akarva-akaratlan én igen egyoldalú irányt adtam annak a munkának. Ahogy most nézem, látom, hogy az eddigi kutatómunka teljesen materiálista irányban haladt: mesterségszavak, ipari, mezőgazdasági munkamenetek, mindenütt csak az anyag, az anyaggal való működés, foglalkozás.

Csűry Bálint ennél a gondolatnál megállt, maga elé nézett, elgondolkozott. Aztán folytatta:

— Pedig, ha meggondoljuk, azok a derék mesteremberek, meg a legényeik, meg hozzá a családtagjaik is, istenhívő, vallásos magyar reformátusok voltak, úgy tudom, mind megannyian! Őket nemcsak a mesterség, az anyaggal kapcsolatos munka vezérelte. Nemcsak az anyag és a testi munka fogalomrendszere töltötte meg az agyukat, mert a magyar reformátusságnak azokban a hosszan tartó, elnyomott korszakaiban, amikor minden derék debreceni polgárnak szinte egyik napról a másikra mindene, családja, műhelye, háza, temploma, jószága, megtakarított kis vagyona veszendőbe mehetett, hiszen sarcolta a török, adóztatták a császári hadak idegen hadvezérei, mi lehetett a lelki erőforrása? Ugyan ki menthette meg őket a kétségbeeséstől, az „eb ura fakó" dacos magyar lelki reakciójától, ha nem volt meg a hite, annak a gyakorta teljesen céljavesztettnek látszó, halálba torkoló magyar életnek a zűrzavarában, ha nem volt meg benne a hit, a reménytelenül is reménykedő, időről-időre az ég felé tekintő, újból és újból talpra álláshoz segítő hite?

Csűry Bálint ismét megállt, mély lélegzetet vett, aztán folytatta a gondolatát:

— Én láttam ezt a hitet Erdélyben, a Szamosháton, Moldovában, a déli csángók között. Éreztem is, hogy mi a forrása, de igazában nem gondolkoztam rajta eleget, hogy mint népnyelvkutató, meg is fogjam a lényegét, azt, ami a szenvedő

magyar ember sorsa mélységeiből kifelé kívánkozik. Ady istenkeresése sokszor egyéni önmarcangolás, amelyből páratlan szépségű versek születtek. De honnan veszi a kifejezés eszközeit az egyszerű magyar kálvinista ember, aki nekünk, népnyelvkutatóknak az elsőrendű kutatási alanyunk? Mi, nyelvészek, ahogy szóról szóra, kifejezésről kifejezésre haladva megkeressük az egyes mesterségek, foglalkozások eredeti, gyakran nem is magyar nyelvű szójegyzékeit, munkamenetleírásait, amelyekből keverve a magyarság mindennapi életének a szókincselemeivel és szólásaival, a magyar életet formáló, szolgáló, jobbító eredmények születtek, meg kell hogy találjuk azt a forrást is, amelyből a speciálisan debreceni magyar kálvinista gondolkozás és hit tudatos elemei a felszínre törtek.

— Talán a Biblia — mondtam — hiszen tudni való, hogy amint Németországban és számos más országban a lutheri reformáció, úgy nálunk, főleg a kálvinista hitújítás magyar nyelvű ajándéka, Károlyi Gáspár nyomtatott bibliája nyitotta meg az utat a nép számára a tragikusan nehéz időkben a hit, a vallás igéinek meghallgatásához.

— Ez igaz — mondta professzorom — de mi nyelvészek vagyunk, és a mi tudománytörténeti látószögünkből nézve elmondhatjuk-e, akár a „debreceni cívist" illetőleg is, hogy a fejében, a tudatában, olyan formában és biztonsággal, mint anyanyelvének, anyanyelvi szó- és fogalomkincsének többi, teljesen begyökerezett elemei, ott voltak a „magyar biblia" megközelítően teljes, az élet sok-sok helyzetére választ adó nyelvi elemei? Mikor, milyen helyzetben sajátította volna el a debreceni, valamely ipart űző cívis a biblia gazdag és terjedelmes nyelvkincsét úgy, hogy ez átment volna a tudatába? Úgy értem, hogy a „teljes biblia" a „teljes emberi tudatállományba." Azt hiszem, nyugodtan mondhatjuk, hogy egész teljességében a Biblia nyelvi anyaga nem válhatott a kálvinista ember legbelső nyelvi rétegévé, mert az túlságosan „nagy falat" lett volna, hanem valami más, amit még nem látunk tisztán, mert egyelőre még nagyon bele vagyunk ragadva a történetileg igazolható mesterségeknek a régi és egészen a máig nyúló szaknyelvi rétegeibe. És ez az, ami engem izgat és zavar, mert attól kell tartanom, hogy nagyon is bele találunk süllyedni egyfajta „történelmi materializmus" könnyen lelketlenné váló, eredeti életét elvesztett, elüresedett kagylóhéj hagyatékába...

Ha jól emlékszem, ez lehetett erről a fontos kérdésről az első beszélgetésünk, amelyet aztán több hasonló követett. Ekkorra már majdnem mindig megérkeztünk a Simonyi útnak ahhoz a részéhez, ahonnan Csűryék utcája, a Weszprémy utca nyílott, és azzal elváltak útjaink.

Közben én ismét elkezdtem beleolvasgatni a saját, hajdú eredetű családom múlt hagyományait kutatva a Hajdúság történetébe, mert az volt a tervem, hogy mielőtt rendszeresen belefognék egy „Hajdúsági Szótárhoz" anyagot szolgáltató hajdúsági szövegkötet összegyűjtésébe, elkészítek egy történeti és tematikus anyagvázlatot, és azzal felszerelve megyek majd ki gyűjteni, ha egy kissé enyhül az idő.

Így akadtam rá ismét a „hajdú címerre", amelyet nézegetve megütötte a szememet a címersisakból kiemelkedő, é n e k l ő hajdú vitéz képe. Igen, azok a református hajdú vitézek szövetségesüktől, a szintén kálvinista Bocskai Istvántól kapott címerükben úgy vannak ábrázolva, hogy, amint a hagyomány tartja, vallásos énekeket énekelve mentek az egész magyar református nép jövőjét eldöntő, a Bihar megyei Álmosd mellett vívott, győztes ütközetbe.

— Igen, ez az — mondtam és szinte felkiáltottam örömömben — Ez az! Egy többezres hajdúseregben talán senkinek sem volt bibliája, de a gyermekkorában megtanult zsoltárokat később is, könyv nélkül is tudta énekelni. Igen, ez a közösségi ének lehetett az első, századokra fent maradt, vallásos nevelőeszköze a református embernek, amelyet, ha egyszer elsajátított, a „civil" életben is tovább gyakorolhatott, akár mint mester is, az inasaival, meg a legényeivel.

Ekkor eszembe jutott kedves, gyermekkori barátom és iskolatársam, Pető József megjegyzése arról, hogy tímár mester apját inas korában a többi inasokkal és legényekkel együtt a mesterük minden reggel „megénekeltette", azzal a magyarázattal, hogy az, aki az Úristen nevével kezdi a napot, nem fogja egykönnyen káromolni azt a nap folyamán, sem nem önti ki a dühét az anyagon, vagy a szerszámokon.

Másnap a legelső dolgom volt közölnöm „felfedezésemet" Csűry professzorral. Ő nagyon megörült a gondolatnak:

— Igen, ez valószínű — mondta — mert mind e mai napig a tiszántúli és erdélyi magyar református népnek alig-alig kell használnia a zsoltároskönyvet az istentiszteletek alatt. Ugyanis amit egyszer abból még gyermekkorában megtanult, attól kezdve már büszkén énekli, gyakran anélkül, hogy esetleg egyetlen egyszer is belenézne a „zsoltárba". Így van ez az én falumban is, de így lehetett századokon át a debreceni kálvinista „cívis" világában is. De azért, nyelvkutatók lévén, nem fog ártani, ha ezt a kérdést alaposabban megvizsgáljuk az erre vonatkozó irodalom lámpafényeinél.

— Már nagyon el voltam keseredve — tette hozzá — hogy a Debreceni Cívis Szótár számára nem sikerül feldolgoztatnom, az anyaggyűjtés teljes hitelességére is alapuló külön nyelvi rétegként a „cívis ember" egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb nyelvi sajátságát, a saját kálvinista jellegét is kifejező szókincsét és szóláskincsét. De most már, hála a te, még címerükben is éneklő hajdú őseidnek, e tekintetben is sikerült megtalálnunk a helyes megoldáshoz vezető utat.

— Ezen a ponton azonban fel kell ismernünk valamit — folytatta Csűry professzor.

— Azt, hogy amint a te hajdú őseid is a török és császári hadak által szétdúlt Magyarország sok-sok tájáról verbuválódtak, magukkal hozván gyermek- és ifjúkoruk már elsajátított kultúráját, így egyházi énekkincsét is, e tekintetben a mi szótári gyűjtésünknek is túl kell lépnie a csak debreceni egyházi énekeskönyvek anyagán, és az egész magyar református énekeskönyv-irodalom nyelvkészletét fel

kell dolgoznunk. Én mint volt kolozsvári tanár, mérhetetlenül szégyellném magam az én volt tanártársaim és tanítványaim, sőt Kolozsvár és Erdély egész református magyarsága előtt, ha valamiféle, történetileg teljesen indokolatlan áltudományos pedantéria miatt valósággal kigyomlálnám a mi gyűjtésünkből az erdélyi, felvidéki és más nyomtatású énekeskönyvek szó- és szólásanyagát.

— Szerintem — mondta egy újabb lélegzettel — az összes, változott kiadású magyar református énekeskönyvet ki kell céduláznunk, persze, minden adatot a forrás pontos megjelölésével. A forrásutalások alapján a debreceni anyagot majd át lehet tenni a Cívis Szótárba. A teljes gyűjtést tartalmazó szótárt aztán, amelynek természetesen önálló műként is meg kell jelennie, már nem is nevezhetnénk Cívis Szótárnak, hanem A Magyar Református Énekeskönyvek Történeti Szótárának. Ez egy nagyon fontos mű lesz, mert benne jelképesen ki fog fejeződni a magyar református egyházi és hitélet művelődési egysége is.

Már január második felében voltunk, amikor „gazdámtól" arról értesültem, hogy sikerült találkoznia Révész Imrével, a tiszántúli református egyházkerület püspökével, a hírneves református egyháztörténésszel, és elkezdeni vele a tárgyalásokat a Kollégium Nagykönyvtárában őrzött énekeskönyv-kiadásokról: hogyan lehetne „soron kívül" hozzájuk jutni és némi kedvezményeket biztosítani az azzal az anyaggal foglalkozó kutatóink számára az énekeskönyvek használatában.

— Sajnos — mondta Csűry — Révész püspök úr nem lelkesedett túlságosan a vállalkozásunkért, mert úgy véli, hogy a teológiai tanárok és a lelkészek nem szívesen adnának ki a kezükből egy ilyen fontos kutatómunkát. Én megmondtam ugyan neki, hogy mi örülnénk a legjobban, ha ezt a kutatást egy csoport fiatal teológus el tudná vállalni, vagy esetleg egy idős, tudományos felkészültségű könyvtáros vagy levéltáros lelkész, de Révésznek olyan aggályai is voltak, hogy a Zsinat egy bizonyos bizottsága, amely éppen most foglalkozik az egész énekeskönyv reformjával, esetleg erős kifogást emelhetne az ellen, hogy mi az ő új határozataikat figyelembe sem véve mintegy „perpetuáljuk" a régi anyagot. Szerinte a jelenleg folyó tárgyalások eredményeként elfogadott új szövegváltozatokat bele kellene dolgozni, ha nem is a Cívis Szótárba, hanem Magyar Református Énekeskönyvek Történeti Szótárába.

— Most tehát — fejezte be tájékoztatóját Csűry Bálint — azt ajánlom, hogy egyelőre tegyük félre Magyar Református Énekeskönyvek Történeti Szótárának a dolgát. Ez olyan fontos, önmagában is, a Debreceni Cívis Szótár szempontjából is, nekem magamnak is, hogy alapos előtanulmányt kell végeznem hozzá. Tehát előbb az őszi félévben, bár máris elég kevés időm maradt az előkészületre, rendes szemináriumként meghirdetem. Addig azonban, ígérd meg, hogy ezt nem említed senkinek, mert nem okozhatnánk nagyobb kárt ennek a most felfedezett, fontos ügyünknek, mint ha központi gondolatát kidobnánk a világba, és így lehetővé tennénk minden „tudományos közírónak", hogy a maga, esetleg avatatlan módján

nekifogva egyszer és mindenkorra aláássa a lehetőségét annak, hogy e mű megvalósítása minden tudományos igényt és bírálatot kielégítő módon történjék meg.

Ezt én természetesen megígértem.

— De mi lesz — kérdeztem még —, ha Révész püspök úr esetleg már meg is említette ezt a dolgot valakinek vagy valakiknek, pusztán a segítés szándékából?

— Nem gondolom — válaszolta Csűry —, de ez aggodalmad helytálló, és még ma fel is fogom hívni, és megkérem, hogy tekintse ezt részemről teljesen bizalmas közlésnek.

Ezzel a beszélgetéssel, úgy emlékszem, le is zártuk A Magyar Református Énekeskönyvek Történeti Szótáráról folytatott beszélgetéseinket. A téli időjárás miatt elmaradtak közös sétáink is.

Majd egy, az egyetemen történt találkozásunk alkalmával Csűry professzor elmondta nekem, hogy sikerült befejeznie Gombocz Zoltán mondattanának a sajtó alá rendezését, és hamarosan Budapestre utaznak feleségével együtt, részben azért, hogy a kéziratot átadja a kijelölt bírálóknak, részben pedig azért, hogy meglátogassák István fiukat, akit sikerült felvétetniük az Eötvös Kollégiumba, és már a budapesti egyetem hallgatójaként végezte egyetemi tanulmányait.

Aztán jött a hír, hogy Csűry professzort agyvérzéssel beszállították a debreceni belgyógyászati klinikára, ahol aztán kétheti szenvedés után éppen 55. születésnapján, 1941. február 13-án elhunyt.

Ez a tragikus fordulat majdnem teljesen megbénított engem is, többi tanítványát is. De amikor észrevettük, hogy a temetést meg sem várva már jelentkezett olyan „kartárs", aki rátette a kezét néhány éve alapított Magyar Népnyelvkutató Intézetünk szerény átalányának a felére, önkényesen meghirdetve Debrecenben is, Budapesten is, hogy „Csűry professzor halálával megszűnt Debrecenben a népnyelvkutatás", akkor Végh József barátommal, gyakornokainkkal, végzett és még nem végzett hallgatóinkkal, sőt középiskolai táj- és népkutató csoportjaink tagjaival is városszerte összefogva megrendeztük a „Csűry Bálint népnyelvi szókincsgyűjtő versenyt", amelynek országosan respektált eredménye nemcsak az intézetet mentette meg, hanem Csűry Bálint kitűnő tudós utóda, Bárczi Géza irányítása alatt újabb kutatási területekkel bővítette munkánkat.

A Magyar Református Énekeskönyvek Történeti Szótárának az ügyét azonban meg sem említhettem, mert nem volt rá megfelelő emberünk.

Eközben hazánk helyzete egyre gyorsuló ütemben haladt a végső tragédia, a háborúvesztés felé. Előbb nekem, majd Végh József barátomnak még sikerült megszereznünk az egyetemi magántanári képesítésünket, amiben Bárczi Gézán kívül Pais Dezső budapesti és Szabó T. Attila kolozsvári egyetemi tanároknak köszönhettünk sokat. Utána azonban jött nemcsak a mi kettőnk, de intézetünk többi tagja számára is a végleges katonai behívó. Az 1944. év végére, de legkésőbb 1945. elejére már a legtöbben olyan katonai egységekben szolgáltunk,

amelyeket hamarosan nyugat felé irányítottak, ahol végül is amerikai, angol vagy francia hadifogolytáborok lakói lettünk.

Hazai egyetemeink helyzetét az ország gyors ütemű, radikálisan változó politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális körülményei forgatagában nem kell ecsetelnem. Én magam amerikai hadifogságból kiszabadulva néhány évig München egyetemén lettem a magyar és a finnugor nyelv és irodalom lektora, majd a finnugor nyelvészet magántanára is. Arról azonban, hogy magyar népnyelvi tanulmányaimat a németországi magyar menekültek életkörülményei között a siker reményében folytathassam, szó sem lehetett.

Főleg ezért vándoroltam ki 1951. augusztusában családommal együtt az Egyesült Államokba: hátha sikerülne elindítanom ott, félmillió amerikai magyar „világában" valamit, hasonlót a debreceni munkánkhoz. Ezt több formában megpróbáltam, amelyeknek akár megközelítően pontos ismertetésére is ez a cikk nem a megfelelő alkalom. Közben lelkem mélyén mindig ott volt a vágyam, hogy megkíséreljem megvalósítani, vagy alkalmas helyzetben megfelelő kutatókkal megvalósíttatni Csűry Bálint utolsó, soha meg nem valósult tervét, A Magyar Református Énekeskönyvek Történeti Szótárát.

A megoldás

Még hosszú évek teltek el, amíg 1993-ban előbb a hatvanadik érettségi évfordulónkkal kapcsolatos találkozónkra ismét Debrecenbe utazhattam, majd később, az ősz folyamán a Debrecen szabad királyi várossá emelésének 300. évfordulóján rendezett emlékülésre meghívást kaptam egy előadás tartására. Ez alkalommal megismerkedtem Fekete Csaba kollégiumi könyvtárossal. Találkozásunk után több irányban is érdeklődtem felőle és a kapott válaszok igen megnyugtattak. Az elvégzendő feladatot ugyanis nem lehetett kezdő kutatókra, még kevésbé időrabló vizsgakötelezettségekkel megterhelt egyetemi hallgatókra bízni, akik, nem tartozván a Kollégiumi Nagykönyvtárhoz, több szempontból hátrányos helyzetben lennének a régi zsoltáros könyvek és bibliák használatát illetőleg. Olyan kutatóra kellett gondolnom, aki valósággal „bent él a könyvtárban", bármikor ráteheti a kezét a régi énekeskönyvekre, bibliákra (mert a két kiadványcsoport sok tekintetben szorosan összefügg) sőt ugyanott megtalálhatja a biblia- és zsoltárkiadásokra vonatkozó régebbi és újabb szakirodalmat is. Az ilyen, igen specializált megbízatás nem oldható meg egy nyílt pályázat kiírásával. A megbízatásnak, ha van rá megfelelő személy, személyhez kötöttnek kell lennie.

Amíg évekig ezen a problémán töprengtem, amint már említettem, sikerült végleges formába öntenünk az egyetemen működő „magyar népnyelvi szótáralapítványt" is, amelynek meglesznek a kapcsolatai ezzel a Nagykönyvtárban folyó szótári munkával, anélkül, hogy azt az eredetileg meghatározott irányától eltérítené.

Most, három év múlva, végre eljött az ideje annak, hogy magával a „jelölttel" is részletesen ismertethettem az énekeskönyvek történeti szótárának a tervét, és örömmel láttam, hogy választásom a megfelelő emberre esett, és Csűry Bálint e nagy gondolatának a megvalósítása tudós kutató megbízható kezeibe kerül.

Igen örülök annak, hogy Sebestyén Árpád professzor, legutóbbi találkozásunk alkalmával a fentiekben ismertetett álláspontomat magáévá tette és mint a kuratórium elnöke, elvállalta A Magyar Református Énekeskönyvek Történeti Szótárával kapcsolatos tevékenység hivatalos ellenőrzését, és ha bármilyen szempontból szüksége mutatkoznék, irányítását is.

Silver Spring, Maryland, 1996. május havában.

BAKÓ ELEMÉR

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 183–192

DEBRECEN
1997.

Igeképzés melléknévből

1. Leíró nyelvtanaink a melléknévből képzett igéket a denominális igeképzésről szóló fejezetben, többnyire a főnévből képzett igékkel együtt tárgyalják, így világosan nem különül el a csak főnévhez vagy csak melléknévhez kapcsolódó képzők csoportja (MMNyR., MMNy.). Mindkét leíró nyelvtan az igenemek alapján három nagy csoportra osztja a denominális igeképzést: 1. a cselekvő igék képzői; 2. a tökéletlen műveltető igékhez h a s o n l ó igék képzői és 3. az álvisszaható igékhez h a s o n l ó igék képzői (MMNyR. 363–71; MMNy. 129–32). A korábbi nyelvtanokban, pl. BALASSA–SIMONYI, Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. Magyar hangtan és alaktan. (Bp., 1895) és D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története (Bp., 1958) című munkájában nem találunk ilyen felosztást. Náluk a jelentés közelebbről való meghatározása (pl. *válik vmivé, vmilyenné* vagy *tesz vmivé, vmilyenné)* található meg, amit a MMNyR. és a MMNy. is megad, de csak a fent említett három csoporton belül.

1.1. A következőkben tekintsük át, hogy a denominális verbumképzők közül egyes nyelvtanaink melyeket említik meg a melléknévből való képzés példái között (olykor el sem választva a főnévből képzettektől). Az összehasonlítás alapjául a fent említett nyelvtanok szolgálnak.

Képző	TMNy.	Szóképz.	MMNyR.	MMNy.
-l	+		+	+
-l(ik)	+	+	+	+
-ll	+	+	+	+
-ll(ik)	+	+	+	+
-hod(ik), -hed(ik)	+	+	+	
-hosz(ik), -hüszik	+			
-höl, -hül		+		
-heszt	+			
-z	+	+	+	+
-ul, -ül (-úl, -ül)	+	+	+	+
-od(ik), -ed(ik), -öd(ik)	+	+	+	+
-úd(ik), űd(ik)	+			

Képző	TMNy.	Szóképz.	MMNyR.	MMNy.
-usz(ik), -osz(ik)	+		+	
-ad, ed	+	+		
-ít	+	+	+	+
-sít			+	+
-kod(ik), -ked(ik), -köd(ik)	+	+	+	+
-lkod(ik), -lköd(ik), -lked(ik)	+	+	+	+
-skodik, skedik, sködik		+	+	+
-gat, -get		+	+	
-ng		+	+	
-ikál			+	
-aszt, -eszt			+	

A fenti táblázat azt mutatja, hogy a régies vagy igen ritka előfordulásoktól eltekintve a melléknevek mellett szereplő igeképzők között lényeges különbséget nem találunk az egyes nyelvtanokban.

1.2. A képzők rendszerének hagyományos felosztása (deverbális nomen- és denominális verbumképzők, illetve ezek további két csoportja) helyett BERRÁR JOLÁN elsőként a szintaktikai — lexikai — szemantikai képzés, ezen belül pedig a szófajváltó — szófajtartó — szófajjelölő hármas szerep elkülönítését tartja szükségesnek (Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában: Tanulmányok a mai magyar nyelv alaktana és szófajtana köréből 123). Az 1974-ben megjelent tanulmányt azonban azóta sem követte modernebb szemléletű, az újabb kutatásokat is szem előtt tartó, rendszeres alaktani leírás. A strukturális magyar nyelvtan (szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1992) néhány fejezetében (pl. Régensek és vonzatok, 299–527) a szóképzést is érinti, de ez csupán a szóképzés egy-egy részletkérdését villantja fel.

1.3. A névszóból képzett igék csoportjainak a MMNyR.-ben — cselekvő, tökéletlen műveltető és álvisszaható igékhez hasonló igék képzői — elnevezése már önmagában is bizonytalanságot sugall, hiszen nem „igazi" tökéletlen műveltető vagy álvisszaható igével van dolgunk, csak ahhoz „hasonló"-val. De miben hasonlítanak hozzájuk?

A MMNyR. a tökéletlen műveltető igéket a következőképpen határozza meg: a tökéletlen műveltető igék alapszava vagy bizonyos állapotban létet fejez ki, vagy bizonyos állapotbeli változást jelöl. Ennek megfelelően a származékok egyrészt azt jelentik, hogy az alany előidézi, eszközli, hogy vki vmilyen állapotban legyen: *biztat, gyönyörködtet.* Másrészt azt fejezi ki, hogy az alany előidézi, okozza, eszközli, hogy vkinek vagy vminek az állapotbeli változása folyamatba lépjen (folyamatban legyen): *fosztat, osztat, érlel* (204).

Az álvisszaható igék csoportjába pedig a belső történést, továbbá a kölcsönösséget kifejező igéket osztja: *csodálkozik, tépelődik,* stb. (205).

Az apróbetűs megjegyzésekben mindkét igefajta esetében azt olvashatjuk, hogy a tökéletlen műveltető és az álvisszaható ige a gyakorító és kezdő értelmű cselekvő igékhez áll közel, és jelentésbeli mozzanatok, valamint alaki hasonlóságok alapján soroljuk őket a műveltető, illetve az álvisszaható igék közé (i. h.). Ennél pontosabb meghatározást a MMNy. sem ad, s ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi tankönyvként használatos, megállapíthatjuk, bizony nincs könnyű helyzetben, aki e meghatározások alapján akarja elemezni vagy rendszerezni a melléknévből képzett igéket.

De nem sokkal könnyebb a cselekvő denominális igék képzők alapján való besorolása sem, mivel jelentésben egymástól nagyon távol álló igék *(apróz, tisztáz, helyesel, kéklik, zöldell, mellékel)* tartoznak ide a cselekvő ige nagyon tágan kialakított fogalomköre miatt.

1.4. Ha BERRÁR JOLÁN fent említett tanulmánya alapján rendszereznénk a melléknévből alkotott igéket, akkor a grammatikai képzés, a szintaktikai és lexikai képzés bizonyos eseteinek szétválasztása okozhat nehézséget:

Arca *szép* a júniusi naptól.

Arcát *megszépítette* a júniusi nap.

KÁROLY SÁNDOR szerint a különbség a *szép* és *szépít* között szintaktikai jellegű, mert „a képzett szó szembeállítható az alapszónak a használatával úgy, hogy a két használat között — a két mondatban — csak a viszonyító funkciójú morfémák különböznek, illetőleg a képzett szó és az alapszó között csak szófaji különbség mutatkozik, s ennek megfelelően változik a szintaktikai szerep (Általános és magyar jelentéstan 350). Ugyanezt a képzett alakot NAGY FERENC lexikai képzésnek tartja, mert csak lexikai transzformáció van: *szépít = széppé* tesz, ahol a kihagyott szintagmatag a képzővel egyenértékű (vö. BERRÁR: i. m. 112). Igaz, más esetekben — kicsinyítés, nagyítás, gyakorítás — egyetértés van a lexikai képzést illetően, de a melléknévből képzett *-ít* képzős igék nagy csoportja valószínűleg átmeneti típus lehet, így e képzőcsoport osztályozásához nem használható teljes biztonsággal ez a felosztás.

BERRÁR szerint a szófajkötő jelekkel és a szófajzáró ragokkal szemben a képzők lehetnek: 1. szófajváltók; 2. szófajtartók; 3. szófajjelölők (i. m. 122). Eszerint a melléknévből képzett igék képzői nagyobb részt az első csoportba sorolhatók: *szép* (mn) — *szépít* (ige), de e csoportba tartoznak szófajjelölők is: pi*rul* — pi*rít* — piron*kodik,* mivel a *pír-* passzív tő, s bár a belőle képzett igék éppen úgy viselkednek, mint a melléknévből képzett igék, a nem élő tövük miatt azonban mégsem tarthatjuk őket szófajváltónak.

2. A melléknévből képzett igék között jól elkülöníthető két csoport: az intranzitív és tranzitív igék *(gyengül — gyengít, melegedik — melegít).* KÁROLY SÁNDOR e jelenség alapján a kettős bázisú, azaz *tranzitív — intranzitív* nyelvek

közé sorolja a magyart, s a denominális igéknek ezt a nagyfokú grammatizáltságát nyelvünk érdekes, tömörítő sajátosságának tartja. E jelenség további kiterjedését látja az *intranzitív — intranzitív* szembenállásban: *szomorodik — szomorkodik* (i. m. 360).

2.1. A fent említett megjegyzések alapján a melléknévhez járuló igeképzőkkel kapcsolatban megállapíthatjuk azokat a legfontosabb jellemzőket, amelyek a szótő és a képző közötti kapcsolat pontosabb meghatározását és az igecsoport világosabb osztályozását lehetővé teszik. Ha KÁROLY intranzitív — intranzitív szembenállását alaposabban megvizsgáljuk, illetve megpróbáljuk átalakítani, a következő eredményre jutunk:

szomorkodik — szomorú lelkiállapotban van
szomorodik — szomorú lesz

Tehát a két intranzitív képző közül a *-kodik* képzős azt fejezi ki, hogy a cselekvő vmilyen állapotban van, az *-odik* képzős pedig inchoatív, azaz kezdő jelentésű, tehát a cselekvő vmilyen állapotba kerül. Ha pedig ezek mellé odaállítjuk az *-ít* képzős származékát ugyanannak a melléknévnek, világosan látható, hogy a képző tranzitív igét eredményezett, mely azt fejezi ki, hogy a cselekvő a cselekvés tárgyát, a személyt, akire a cselekvés irányul, valamilyen állapotba juttatja. Így a melléknévből képzett igék három legfontosabb csoportja:

1. az alapszóban megjelölt tulajdonság állapotként jellemző rá
2. az alapszóban megjelölt tulajdonságúvá válik
3. az alapszóban megjelölt tulajdonságúvá tesz.

Ezt a felosztást találjuk JEAN-MICHEL BLANCHIER, Verbes déadjectivaux du finnois et du français c. kontrasztív tanulmányában (Études Finno-ougriennes 27. 94).

Ilyen alapon a melléknévképzők világos és egyértelmű csoportokba sorolhatók.

2.1.1. Az alapszóban megjelölt tulajdonság állapotként jellemző a cselekvőre. Az egyes képzők között a következő jelentésárnyalatok állapíthatók meg:

— valamilyennek látszik, mutatkozik (főleg színt jelölő melléknevek):

-l (ik): *fehérlik, piroslik*
-ll: *zöldell, sárgáll*
-ll(ik): *kékellik*

— valakinek, valaminek a szerepében működik, valamiként, valamilyenként működik, viselkedik:

-kodik, -kedik, -ködik:	*bátorkodik, irigykedik, hősködik, alkalmatlankodik, gondoskodik, kegyetlenkedik*
-skodik, -skedik, sködik:	*előkelősködik, butáskodik, kíváncsiskodik*
-lkodik, -lkedik:	*lustálkodik, büszkélkedik, gyengélkedik*
-ikál:	*sántikál*
-ng (ritka):	*busong*

-ul, -ül (ebben a csoportban ritkán): *búsul*

-eleg: *szépeleg*

Az e csoportba sorolt képzők mind *intranzitív* igéket hoznak létre.

2.1.2. Az alapszóban megjelölt tulajdonságúvá válik a cselekvő

-ul, -ül: *lágyul, kékül, butul, szépül, szabadul, megkönnyebbül*

-odik, -edik, -ödik: *édesedik, csendesedik, langyosodik, erősödik*

E két képző azonos melléknév mellett is váltakozhat: *lealjasul -lealjasodik*

-ad, -ed: *vígad, kéked* (= kékké kezd válni)

-sz(ik): *betegszik, öregszik*

-hodik, -hedik, -hödik: *újhodik, vénhedik*

-hől, -hül: *vénhül*

-hoszik, -heszik, -höszik: *vénheszik, vénhüszik* (Simonyi, i. m.)

Az e csoportba sorolt igék mind intranzitívak.

2.1.3. A cselekvőt az alapszóban megjelölt tulajdonságúvá teszi, vagy annak mondja, tartja.

— valamilyenné tesz:

-ít: *újít, bővít, szépít, vakít, búsít, bátorít, hosszabbít*

-sít: *célszerűsít*

-z: *apróz, cifráz*

-gat, -get: *ékesget* (ékesítget, azaz ékessé tesz)

— valaminek nevez, szólít:

-z: *nagyságosoz*

— valamilyennek tart, nyilvánít:

-l: *csúfol, helyesel*

— az alapszóban megjelölt tulajdonságot a kelleténél nagyobb mértékűnek tartja:

-ll: *rosszall* (rossznak tart, mond)

Azok az igék tehát, amelyek azt fejezik ki, hogy valakit valamilyenné tesz, illetve az alapszóban megjelölt tulajdonságot állapotként jellemzőnek tartja vkire vagy vmire, ezért úgy nevezi vagy olyannak mondja, mind tranzitív igék.

3. A következőkben megvizsgáljuk, hogy a különböző jelentéscsoportba sorolható melléknevek az itt felsorolt képzők közül melyeket vehetik fel. A vizsgált jelentéscsoportok: külső és belső tulajdonságok, hőmérsékletet és tapintásérzetet kifejező melléknevek és színnevek.

3.1. Néhány külső és belső tulajdonságot jelentő melléknév és a belőlük képzett igék

(Csak az Értelmező kéziszótárban megadott alakokat vettem figyelembe)

Mellék-nevek:	*-l(ik)*	*-ll(ik)*	*-kodik*	*-lkodik*	*-skodik*	*-ul*	*-odik*	*-sz(ik)*	*-ít*	*-ll*	Egyéb
szép						+			+		*-eleg*
csúnya						+			+		
csúf									+		*-ol*
jó-bb						+			+		
rossz				+						+	
lusta				+		+			+		
henye											*-él*
gyors						+			+		
serény			+								
erős			+				+		+		
gyenge				+		+			+	+	
bátor			+						+		
gyáva					+						
szerény			+								
víg											*-d*
vidám						+			+		
szomorú			+				+		+		*-g*
bús						+			+		
bolond						+			+		*-z*
nagy									+	+	*-l*
kicsiny					+				+	+	
apró									+		*-z*
könnyű									+		
nehéz			+			+	+		+		*-tel*
ritka						+			+		
gyér						+			+		
sűrű									+		*-södik*
Össz.:			6	3	2	12	3		21	4	

3.2. Hőmérsékletre és tapintásérzetre vonatkozó melléknevekből képzett igék

Melléknevek:	*-l(ik)*	*-ll(ik)*	*-kodik*	*-lkodik*	*-skodik*	*-ul*	*-odik*	*-sz(ik)*	*-ít*	*-ll*	Egyéb
forró									+		
meleg							+	+	+		
langyos							+		+		
enyhe						+			+		
hűs, hűvös							+		+		*-l*
hideg							+	+			
fagyos			+								
kemény							+		+		
puha						+			+		
lágy						+			+		
szilárd						+			+		
durva					+	+			+		
finom			+			+	+		+		
Össz.:			2		1	6	6	2	11		

3.3. Színnevek és a belőlük képzett igék

Melléknevek:	*-l(ik)*	*-ll(ik)*	*-kodik*	*-lkodik*	*-skodik*	*-ul*	*-odik*	*-sz(ik)*	*-ít*	*-ll*	Egyéb
piros	+						+		+		
fekete		+				+	+				*-z(ik)*
fehér	+					+	+		+		
zöld		+				+					
sárga		+				+			+		
kék	+	+				+			+		
barna		+				+			+		
lila						+					
szürke		+				+			+		
ősz						+			+		
vörös	+						+				
sötét	+					+	+		+		
világos							+		+		
tarka		+							+		*-z*
szőke						+			+		
Össz.:	5	7				11	6		11		

3.4. A fenti táblázatok nem teljesek, mert néhány melléknévhez az itt meg nem jelölt képzők egyike-másika még járulhat *(feketít, zöldít)*, de ezek nem annyira jellemzők az említett melléknevek mellett, mint más esetben, s az Értelmező kéziszótárba ezért nem kerültek be. Nem veszi fel ez a szótár a melléknevekből *-ll* képzővel alkotott, tranzitív igéket, tehát azokat az eseteket, amikor a képző azt fejezi ki, hogy a beszélő az alapszóban megjelölt tulajdonságot a kelleténél nagyobb mértékűnek tartja: *csunyáll* stb.

A táblázatokból leolvashatjuk, hogy a melléknévhez járuló igeképzők közül az *-ít* az alapszóban megjelölt tulajdonságtól függetlenül — egy-két kivételtől eltekintve, pl.: *henye, serény* — szinte minden melléknévhez járulhat. Hasonlóképpen gyakori az *-ul* képző a jelentéstől függetlenül, bár az *-ít* képzőhöz hasonlítva ritkábban kapcsolódhat a melléknevekhez (a fenti táblázatokban *-ít* 43-szor, *-ul* 29-szer), de ha figyelembe vesszük, hogy a 'valamivé tesz' jelentés kifejezésére egyedüli képzőnk az *-ít*, illetve az alakváltozatának tekinthető *-sít*, akkor érthetővé válik ez az eltérés használatuk gyakoriságában. A valamivé válást ugyanis az *-ul* (29) képző szinonimájaként az *-odik* (15) is kifejezheti.

Az egyes képzők használata a leggyakoribb melléknevek mellett az alapszó jelentése alapján is eltérő lehet. A színnevek az alapszóban megjelölt tulajdonság állapotként való kifejezésére (a hajszínre vonatkozó *szőke* és *ősz*, valamint a *lila* kivételével) minden esetben előfordulhatnak az *-l(ik)* vagy az *-ll(ik)* képzővel, viszont egyáltalán nem található meg ez a képző a külső és belső tulajdonságot vagy a hőmérsékletet és tapintásérzetet kifejező melléknevek mellett. A *-sz(ik)* viszont épp az utóbbi kettő mellett fordulhat elő, de nem áll a színnevek mellett.

4. Ha az eddig tanulmányozott, külső és belső tulajdonságra, hőmérsékletre, tapintásérzetre és színre vonatkozó melléknevek vizsgálatát a nyelvjárásokra is kiterjesztjük, azt találjuk, hogy a fentiekben bemutatott denominális verbumképzők más jelentéscsoportba tartozó igékhez is járulhatnak, vagy más, az eddigiekben fel nem sorolt képző is járulhat hozzájuk.

4.1. Az alapszóban megjelölt melléknév a köznyelvben nem társul az adott képzővel. (Mivel a példák mind az ÚMTSz-ból valók, egyenként nem jelölöm ezt.)

-dz(ik): *kékedzik* (csak népköltészeti termékben): kéklik
-lkodik: *csunyálkodik:* illetlenül viselkedik, beszél
-lkozik: *barnálkozik.* Már barnálkoznak felülről a hegyek (Gyöngyös 2161)
-skodik: *bolondoskodik*
-ál: *bolondál* (H.szovát 1397: 276): bolondozik, tréfál. Ugyan ne bolondáljon mán annyit!; *lustál:* lustálkodik
-él: *csunyél:* csúnyul
-áz(ik): *bolondázik:* bolondozik, tréfálkozik
-d(ik): *könnyűdik* (Komádi 745): könnyebbé válik, könnyebbedik
-sz(ik): *bátorszik:* bátorkodik

-ül: *megkönnyül:* könnyűvé válik vmi; *koszosul:* piszkossá, koszossá válik (N.kanizsa 1503: M15)

-ll: *kicsill:* kicsinek tart, kicsinyell (J.kisér 297: 6)

Érdekes továbbképzett alak, mely a valamilyenné tesz gyakori ismétlődését fejezi ki:

-ít+él: *melegítél* (Hugyag 2140: 21): gyakran, többször melegít

4.2. Nem a megszokott alapszóhoz, hanem annak továbbképzett alakjához járulnak az igeképzők:

-ül: *könnyedül, megkicsidül, megkicsinyül*

-ít: *könnyedít; langyít:* langyosít

-ll: *könnyedell:* könnyűnek tart; kicsinyell

4.3. Az igeképző nem a megszokott jelentésben szerepel:

-ul: *bolondul:* bolondozik, tréfál (tehát állapotot jelöl), *melegül:* melege van

-ít: *kékít:* kéklik (állapot)

-kedik: *keménykedik:* keményedik, kemény lesz (válik vmilyenné)

4.4. A megszokott igeképző szemantikai képzőként sajátos, egyedi jelentést eredményez:

-ul: *barnul:* esteledik, sötétedik; *bolondul:* bolondozik, tréfál; *lágyul:* (mulatozásban) lankad, fárad

-d(ik): *kékedik:* (szőlő) érik (Nyi. geszte 1331: 237); *megkönnyűdik:* megkönnyebbül (B.újfalu 325)

-kodik: *bátorkodik:* bizakodik (Ny.egyháza 1331: 237); *bolondoskodik:* csúffá tesz vkit vmivel; *csúfkodik:* veszekedik, perel

-el: *kicsidel:* becéz (Moldva 1153: 469)

-ít: *megkicsidít* (világítóeszközt) kisebb fényre *állít* (Moldva 1153: 469); *csúfít:* különc viselkedésével megbámultatja magát; *csúnyít:* < gyerek > szükségét végzi

-ződ(ik): *melegződik:* (Er.vidék 641): beleeszi magát: (!) A betekségëm belém mölögződött vólt erőssën (uo.)

-get: *kicsiget* (Andrásfalva - Dtúl 332: 26, 179): dédelget

5. Ha az eddig felsorolt viszonylag sok igeképzőt, melyekkel melléknévből képezhetünk igét, gyakoriság szempontjából vizsgáljuk meg, azt tapasztaljuk, hogy a gyakori, alapszóként továbbképzett melléknevek képzői viszonylag ritkábbak, de gyakori használatuk miatt termékenynek érezzük őket. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a magyar nyelv mellékneveit, kiderül, hogy a képzett melléknevekből szintén az *-ít* képző segítségével fejezzük ki, hogy tesz vmilyenné (olykor ez a jelentés azonban el is halványul, s az igeképző inkább a tranzitivitás kifejezője, pl. *fertőtlenít),* a válik vmivé képzője pedig nem az *-ul* a leggyakrabban, mely annyira jellemző pl. a színnevekre, hanem az *-odik,* az

állapot kifejezésére pedig a *-kodik* a leggyakoribb és legtermékenyebb a mai magyar nyelvben. Míg a magyar nyelv szóvégmutató szótára (szerk. PAPP FERENC, Bp. 1969) alapján 136 *-ul, -ül* képzős ige származik melléknévből, addig a szótárba felvett melléknévből képzett igék között 277 *-odik, -edik, -ödik,* 266 pedig *-kodik, -kedik, -ködik* képzős, ami alátámasztja az imént elmondottakat.

6. Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a melléknévből képzett igék rendszerezése sokkal világosabb, ha az állapotot, illetve a valamilyenné válást és változtatást kifejezőket soroljuk egy csoportba. A tranzitivitás — intranzitivitás szempontjából is teljesen egységes ez a rendszer, hiszen az első két csoportba sorolt képzőkkel intranzitív, a harmadik csoportba sorolt képzőkkel pedig tranzitív igéket alkothatunk a melléknevekből.

RÉVAY VALÉRIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 193–212

DEBRECEN
1997.

„Nagyságos puszta", rideg paraszti lélek és írói megközelítése

(Móricz Komor Ló című novellája alapján)

A pusztán nem beszélnek az emberek. Itt csak hallgatnak. Ritka a szó — írja Móricz Komor Ló című novellájában. Éppen ezért jelzésértéke van annak, ha valaki megszólal, azaz: *Mint valami hangütés, ha egy szót szól valaki.*

Móricz nemcsak a pusztai emberek életébe enged bepillantani, nemcsak beszédmódjukat ábrázolja pontosan, hanem **lélektani hitelességű** képet is fest róluk.

1. A kevés beszédű csikósok–pásztorok megszólalásait **egyenes beszéddel,** tömör megfogalmazású, rövid mondatos, sőt többnyire elliptikus **párbeszéddel** adja vissza az író. Ezért elvétve akad függő beszéd a novellában: *Egy bojtár jelenti, hogy elment.* Illetve egy helyen függő kérdésszerű a gondolatformálás: a gondolatjel hiánya miatt nem valódi egyenes beszéd, de nem is tisztán függő a kettőspont és a kérdőjel megléte és a *hogy* elhagyása miatt: *Kérdik a kis csikósbojtárt: miért nem ült be a kocsiba?* Annak, hogy az író az egyenes beszédet részesíti előnyben, nyilván az az oka, hogy ez a realista ábrázolásmód elsődleges hitelesítő eszköze, amely a szereplők gondolkodásának sajátságait, beszédmódjának nyelvjárásiasságát hűen adja vissza.

Ha a hortobágyi világ egészét elképesztő valódi „sztorit" mesélnek el a pusztaiak, akkor is csak a hírértéket jelentő szavakat vetik oda, de beszédük — meglepő módon — még így is meg van terhelve szóismétléssel. Ez részben az információ-kérés *(Milyen asszony? Békülni? Min?),* részben a csodálkozás *(Jön?),* illetve a bizonygatás miatt van *(Most jön.):*

— Mi van?
— Jön az asszony!
— Milyen asszony?
— Erszény Andrásné... A Komor Ló felesége...
Mind megnémulnak. Hihetetlen a szó.
— Jön?
— Jön.
— Harminc esztendeje nem vót kinn.

— Harmincnégy... Most jön... Meg akar halni, azt mondja: békülni akar az emberrel.
— Békülni?
— Mer akkor nagyon összevesztek...
Jancsi is felfigyel.
— Min?
— A Komor Ló akkor még fiatal vót, gazda... Gazdalányt vett... rettentő csúnyát, de rettentő gazdagot...

Bár a novella párbeszédei mind rövid mondatos kérdések és tömör, sőt hiányos válaszok, de csak egyetlen helyen válik a mondatszerkesztés igazán töredékessé: az Erszény házaspár találkozásának megörökítésekor. Esztiből, aki nem kívánta tisztázni ártatlanságát, a 34 évig magában hordott titok — amelyet eddig konokul őrzött — csak nehezen szakad fel. Móricz az ő beszédének gyakori ismétléssel terhelt, sok hiánnyal, többszöri tagadással, sokszori nekirugaszkodással formált szaggatott közlésével érezteti az őszinte, de nehézkesen feltörő vallomásos jelleget. De minden szaggatottsága ellenére is jól strukturált szöveg az Eszti vallomása: amely a *nem vót igaz*-tól sokszoros tagadáson át eljut az *igaz vót* zárásig, de a szövegkörnyezet hatására — a főmondat értelme következtében — az utóbbi ugyanúgy a tagadást jelenti: *— Nem vót igaz....csak azt akarom megmondani, míg élek... Nem vót igaz... Csak úgy csináltam, hogy megijesszelek... Harmincnégy esztendeig kibírtam... de már öreg vagyok, nem bírom... nem tudok avval meghalni, András, hogy azt hidd, igaz vót...* Alighanem a paraszti szemérmesség miatt hallgatja el a *hűtlenség* szót az öreg asszony, mégis az együtt átéltek következtében mindketten erre gondolnak.

A kiváltó okot is felderítő titok-megvallás affektivitása miatt szintén töredékes, tagolatlan, szót ismétlő és ugyanakkor elliptikus vallomásának következő része is: *— Nóta... a nóta vót... akit a lakodalomba húzattál...*

Az Eszti tettének emocionális motiváló okát feltáró beszéd hű nyelvi tükre az asszony lelki gyötrődésének, vallomása hitelességének a *hogy*-ok után és előtt széttördelt, sőt közbeékeléses mondatalkotással. Ezzel jeleníti meg Móricz a 34 évig őrzött titok feltárása után az érzelmek felszínre törését: *— Meg akartam mutatni, hogy... nemcsak a gazdagságért... hogy gyüjj eszedre... magamért is vóna, aki szeret... De a má rigen vót... Talán igaz se vót...*

Az öreg csikós érzelmeinek nyelvi kivetülése is érdekes. A 34 évi különélés után a pusztára kilátogató feleségét megtagadó csikós kemény, durva hangon támad a feleségére: *— Mit akarsz... Buja kanca... megcsaltál!...*

Az öreg házaspár párbeszédében a paraszti szűkszavúságnak a rövid mondatos szerkesztésen kívüli jellemzőjét, a gyakori elliptikusságot is tapasztalhatjuk:
*— Nem vót igaz **(a hűtlenséged)**?*
*— Nem vót igaz **(a hűtlenségem)**.*

— *Isten előtt mondod* ***(ezt)****?*
— *Isten színe előtt* ***(mondom ezt)****, András.*

Majd a komor ember meglágyult szívét mutatja, hogy naiv hittel, izgatottságtól fűtötten, de fenyegetően esketi meg a feleségét, akit már becenevén szólít: — *Mer itt lát... A maga szemivel, Eszti... Ott fenn van az égben... Itt levág a nyilával, ha hazudol...*

A novellában ezt követően hihetetlen váltással az öreg számadó hitelt ad a felesége szavainak, és gyóntató paphoz illően felmenti bűne alól: — *Hiszek neked, Eszti... Többet ne vétkezzél...* Nem túlzás ezt papos gesztusként értelmezni, látszik a feleség reakciójából: *Az asszony ráborul a kezére s megcsókolja a kemény kezet.*

Ez után a megbékélést jelző ellágyulás jeleként a Komor Ló — a röviddel azelőtt még feleségét megtagadó, durván minősítő csikós — kedveskedve: birtokos személyjeles formával szólítja meg öreg feleségét: — *No jól van... Hát Eszti... Esztikém... Hát akkor... elmegyünk a vásárba...* Érdekes tény az, hogy a — valószínűleg nem szerelmi házasságot kötött — Erszény házaspár tagjai kölcsönösen tegezik egymást. Feltételezhetően ezt Eszti társadalmi helyzete: gazdag leány volta magyarázza. De míg a Komor Ló a kicsi asszonyt becenevén szólítja meg, addig a kis öregasszony kellő tisztelettel Andrásnak nevezi az urát.

Sárkány számadó és felesége beszélgetéséből a férfi és a nő pusztai értékrendje egyértelműen kiviláglik: a férj tegezi a feleségét, az viszont magázza őt, nem véletlenül *ura* (ÚMTsz.) ő a feleségének:

Az asszony izgatottan várja az urát.
— *Gyüjjik mán* ***kend****, kész az ebéd(...)* ***Hajja*** *mán.*
— ***No****.*
— *Evvel a jánnyal baj van... Má muszáj megmondani, mer csak ma vagyok itt* ***kenddel****(...)*
— *Mit* ***ugatsz****?*

A *kend* névmás — *maga* értelmében — a paraszti világban egymás között használt tiszteletteljes megszólítás és megnevezés (ÚMTsz.), és kijár a férjnek, ezért szól így az asszony az urának. Másutt Sárkányné természetes módon *apjuk*-ként (*Hun a Jancsi, apjuk?*) szólítja meg a férjét, hiszen ez a férj szokásos megszólítása a feleség részéről többgyermekes családban (ÚMTsz.: Balmazújváros, Debrecen). — Sárkányné a *hajja* tárgy nélküli tárgyas igealakot használja mondanivalója nyomatékos bevezetésére, amikor az urával beszél, mert a bizalmas viszonyban levő, de rangban magasabban álló személyhez (mert a férjuram az!) így szól a parasztember. Máskor ugyanez a forma egy kissé az asszony csodálkozása, megütközése kifejezésére szolgál, a mondandója hangsúlyos lezárására töltelékszóként, a mondat végére vetve (ÚMTsz.), 'ki látott, hallott már ilyet' értelemben: *Nem nyílik annak még szerelem rózsája,* ***hajja.***

A férj feleséget lekezelő magatartásának jele, hogy csak egy puszta *No*-val buzdítja további beszédre, és durván rosszindulatúnak, illetve fölöslegesen, hiábavalóan beszélőnek minősíti a *beszél* helyett a pejoratív értelmű szinonimájával, az *ugat* ige (ÉrtSz.) használatával.

A pusztai férfiember kevés beszédével, sőt a beszédet helyettesítő metakommunikációjával ellentétes a faluban lakó feleség „bőbeszédűsége": *Míg az apjok a cserényben elhallgatja a felesége* ***szapora beszédét****, s egy-egy fejbólintással eldönti: ennek s ennek pedig így kell lenni...*

A Sárkány házaspár lányuk sorsa miatti perlekedése élénk, pattogó stílusú:

— *Nem úgy van a.*

— *Hát hogy?... Te is ellenem vagy?*

— *Én nem vagyok: de a jánynak nem lehet parancsolni. Már nem abba a világba vagyunk... Ü él vele...*

— *Ü él vele?... hát kivel akar* ***ez*** *élni?*

A jellegzetes magyar paraszti családmodellt is a nyelv tükrében rajzolja elénk Móricz a Sárkány családban. Csak a férjnek van akarata, beleszólása a dolgokba. A családfő joga az intézkedés. A gyermekei sorsát is ő tervezi el: *Juliskát férhe adom. Bundi Péter fiát néztem ki neki. Gazdasszonyt teszek belőle.* Ezek megfellebbezhetetlen, határozott kijelentések. A puszta függetlenséget biztosító világában maga fölött semmiféle hatalmat el nem ismerő számadó számára elképzelhetetlen az ellenvetés, ezért amikor a felesége a lánya szándékait fogalmazza meg, ellentmondást nem tűrő modorban torkollja le:

— *Nem akar gazdafiúhoz menni, az a baj.*

— *Nem kérdeztem tülle. Nem tartozik rá. Az az én dógom...*

Jellegzetes az is, ahogy a csikós házaspár beszél a gyerekéről vagy vele. Az anya a lányát *fiam*-nak nevezi, ahogy ez falun szokás. Az apa a köznyelvi *Baj van vele* fordulat helyett a *Baj van* ***azzal***-t mondja. Bár ez grammatikailag helyes alak, de a fia egyfajta lekezelése rejlik benne (mert még nem *ember*, csak gyerek), a személynek inkább kijáró személyes névmás helyett. Ugyanilyen nyilvánvaló a lánygyermek tárgyként kezelésekor is a mutató névmás személyes névmás értékében: *... hát kivel akar* ***ez*** *élni?*, (mert Juliska soha nem lesz *ember*, csak asszony, de most még csak *jány*). — A novella egy másik helyén a fia figyelmeztetésére, hívására és cselekvésre késztetésére Sárkány számadó a dühe és szűkszavúsága miatt mindenféle külön magyarázat nélkül a következőképpen kiált a *te* személyes névmással alkotott szerkesztetlen kapcsolattal: — *Heé, te...* A *hé* indulatszó (azaz *heé* variánsban a szövegben) megszólításként járja Debrecenben.

A pusztai hierarchiát is híven tükrözi Móricz a megszólításokban. A parancsoláshoz szokott Sárkány számadó a megszólítás nyomósítására a Debrecen közelében szokásos (ÚMTsz.) *hé* indulatszót iktatja be figyelemkeltés céljából a kérdése elé: — ***Hé****, a fiam itt van-e?* A megszólított kellő tisztelettel válaszol, hiszen az Alföldön általában idősebb férfiak udvarias — ebben az esetben egy-

oldalú — megszólításaként használják a *kend* névmást a *maga* értelmében: — *Nem láttuk a* ***kend*** *fiát.* — A Komor Lót a bojtárja a parasztgazdát megillető *gazduram* megszólítással (ÚMTsz.) illeti: — ***Gazduram****, ellik a sárga.* — A saját bojtárja Sárkány számadót visszafojtott dühében is *gazduram*-nak szólítja, noha ő a lefattyúzott: — *Hogy gondolja,* ***gazduram****?* — Sárkány a fiát abban a szituációban, amikor a ló ellésénél kell segédkeznie, *csikós*-ként szólítja meg: — ***Csikós****, el ne hadd magad!* A felszólítás tartalmából is nyilvánvaló, hogy a csikós büszkeséget akarja az apa felpiszkálni a gyerekében, és ezáltal a helytállást kívánja benne erősíteni. — Sajátos az, hogy a csikós gyerek a pusztai értelmiségihez: a tanítóhoz fordul, bizonyára tanácsért, bár végül is csak a szívét önti ki. Úgy tűnik, a népies szóhasználat a tanítóra is átragad, hiszen a „mi baj van?", „mi a kívánságod", esetleg „mit akarsz mondani?" kérdés helyett így szól a fiúhoz: — *Mi kell, fiam?* A *fiam* megszólítás nyilván a fiatal gyereknek szól ebben a szituációban.

A női nem alárendelt helyzetét a pusztai világban a megszólítás is jelzi. Sárkány számadó lánya, Julis így szólítja meg a nagyjából vele egykorú csikósbojtárt: — *Igen, Pista* ***bácsi****...*

Móricz köztudottan hűen ábrázolta a parasztságot: életformáját, viselkedésmódját, beszédét. Ezért nem hallgatja el a paraszti durvaságot sem a tettekben és a beszédben. A kemény életmódnak, a faragatlanságnak a velejárói a szitkozódások *(— Hát e mi a zisten... Az apád erre arra... A zisten a teremtésedbe... Hogy, ebatta?)* és a sértegetések *(Vagy csikós vagy, vagy keresztes szamár.; Nekem itt nem piszkítod be a Hortobágyot.; El ám, ha ilyen kódus fattyúnak neveltem vón a jányt.).* A düh táplálta káromkodás „cifrázását", nyomatékosítását „liaison" (a hangkötés) is jelzi: *a zisten.* (Az ÚMTsz. Hódmezővásárhelyről adatolja.)

Elvétve van írói megjegyzést tartalmazó idéző mondat a novella párbeszédeiben **verbum dicendi**-vel, **sentiendi**-vel vagy **intelligendi**-vel. Ezek egyik része jobbára a beszélő személy megnevezése miatt elengedhetetlen: ***hallani*** *az apja hangját;* ***szól*** *rá az apja;* ***kérdik*** *az urak; a feleség* ***megszólal****; (Pista) ennyit* ***mond*** *a lánynak;* ***kérdi*** *a bojtár.* Más részük a megszólaló beszédmódjára utal: ***rikkantja*** *el magát hetykén Sárkány számadó, s akkurátusan* ***elkanyarítja*** (Ezzel a káromkodás sajátos hanglejtését maga az író is jelzi.); ***ordítja*** *az öreg;* ***fújja lihegve****;* ***kiált*** *a fiának; a lóról* ***lekiált****; a számadó* ***felhördül****;* ***suttogja*** *szemrehányó hangon; a fiú* ***kiált****;* ***rikkant*** *a cigányra.*

Sokszor az idéző mondat nélküli kérdés tartalma ad arról felvilágosítást, hogy ki a kérdező: *Láttátok a fiam? Itt van-e a fiam.(?) Hé, a fiam itt van-e? Nincs itthon a gyerek? Hogy gondolja, gazduram?*

A legtöbb esetben nincs az egyenes idézetet megelőző mondatban mondást kifejező ige. Ezek a megnyilatkozás körülményeire világítanak rá: *Sárkány csikós a háta megett áll. — Hát e mi a zisten?; Egyszer csak újra ott az apja mellette. — Ma a Hidi vásár napja.; Az apa újra rajta van lóval a fián. — Hallod...*

Engem ne kunérozz...; Egy bojtár vágtat elő: — Gazduram, ellik a sárga.; A Komor Ló a gyerekre int: — Vegyétek magatok közé.; Másik bojtár vágtat elő: — Még egy ellett.; Vágtatva jön egy bojtár, leszáll a lóról, s hozzájuk lép: — Nagy nap van.; Jancsi is felfigyel. — Min?; Megdöfik. — Ennek mi baja?; Az újonnan jött legényt megtanítják: — Siratja a biciklijét.; Sárkány számadó elkomorodik: — Baj van avval.; A lány összekapja magát, rebbenve fut anyjához: — Édesanyám.; Ez nem érti a német szót, de tudja, mit kérdenek, s szeretettel simogatja meg a kocsit: — Nekem nem árt.; Az asszony izgatottan várja az urát. — Gyüjjik mán kend, kész az ebéd.; De már ekkor a számadó rajta van. — El ám, ha ilyen kódus fattyúnak neveltem vón a jányt.; A legény szeme megvillan. — Hogy gondolja, gazduram?; Ez is lehajlik a földre, s felvesz egy másik botot. — Így is lehet.; Az asszony szipákol. — Tán a vásárba ment a gyerek.; Mikor már itt van, megáll, egyszerűen, szerényen, öreg bánattal: — András.; Ránéz. S a szeme nagyot lobban... A felesége... — Eszti?; Kendője csücskével törli ömlő könnyeit. — Én vagyok, András.; Az ember megroppan. — Nem vót igaz?; Az ember kinyújtja a kezét: — Hiszek neked, Eszti...; Megnézi a kezét. — No jól van...; Nedves gyöngyök borítják el a szeme golyóját, és kövér cseppekben buggyannak ki a pillái alól. — Elmégy?; A fiú kihajlik a kocsiból: — Jó emberek.; Akkor visszanyomja az ülésbe. — Csak vigyázz... Ezek után a többnyire helyzetet, állapotot jelző mondatok után odakívánkozna egy verbum dicendi, például: *Sárkány csikós a háta megett áll,* és így szól neki: *— Hát e mi a zisten?*

2.1. A párbeszéd folyamatos szerepváltást kíván. De a novella néhány pontján a megszólalások **„egyoldalú" párbeszédek.** Sárkány számadó vak dühe első pillanatában azért, mert a fia nem akar csikós lenni, *Ész nélkül ront rá a lóval, s beletapod a biciklibe,* és tehetetlenségében csak káromkodni tud: *A zisten a teremtésedbe...* Kis idő elteltével a csikós számadó — mérge bár nem csillapodik, de — hangot vált, és racionálisabb megközelítéssel próbálja rábírni fiát a maradásra. Az ő beszéde „egyoldalú" párbeszéd, hiszen a fia konok hallgatásba burkolódzik. Az apa először a családi örökségre: a csikós vérre hivatkozik. A kevés szavú számadót a családja miatt büszkeség tölti el, ezért nyugodtan, teljes mondatokkal, méltóságteljesen szól, ugyanakkor a meggyőzés szándékától fűtötten szónokká lesz, és mesterien helyezi el a Sárkány név ötszöri ismétlését a hatásszünetekkel tagolt, fokozást és ellentétet tartalmazó, emocionálisan fűtött beszédében:

— Tudsz te csikós lenni! — szólt rá az apja. — Sárkány-vér vagy... Sárkány az apád, Sárkány vót a nagyapád, minden fejedfoka Sárkány vót... Szántják a Hortobágyot, fogy a csikós... Vége a dicsőségnek. De egy Sárkánynak mindig helye lesz a Hortobágyon... (A pásztor-hierachiában ugyanis a csikós áll legfelül, a kanász, juhász, gulyás után.)

A kérlelés nem kenyere a számadónak, nehezen hagyják el a szavak a száját, ezért a sok megállás következtében szaggatottá válik a gondolatsora. Mégsem tesz

le arról, hogy Jancsit jobb belátásra bírja. Kérdései a felrázást, a lekiismeret-ébresztést szolgálják. Unszolását befejezetlen, szerkesztetlen mondatai, amelyek ráadásul egymáshoz is lazán kötődnek, élethűen adják vissza. Jelzi ezt az a tény, hogy két szál sajátosan fonódik egybe: az egyik a számadó fiára, a másik a csikósbojtárra vonatkozik, mivel a vele való összehasonlítással akarja az apa a fia büszkeségét felpiszkálni. Vagyis az azonos téma nem az egymást követő mondatokban bukkan fel, hanem szinte kiszámítottan a nem szomszédosakban jelenik meg. Így a szövegmondatok sajátos szemantikai összefüggéstelensége miatt (amelynek jele több helyen is a három pont) is az élőszót tükrözi az öreg számadó beszéde:

— Erre hagyjam a ménest?... No, fiam... Tied az. Czibere Pistára?... Mikor te itt vagy?... Ez nem csikós: kondás a lú mellett...

Ennek a szövegegységnek az aktuális tagolását a következőképpen lehet ábrázolni:

T_1 — R_1
T_2
|
T_2 — R_2
T_1 — (R_1)
T_2 — R_3
T_1 — R_4

A következőkben újabb sikertelen próbálkozás után Sárkány számadó érzelmi húrokat pendít meg: atyai gondoskodását jelzi, majd a csikós dicsőséget csillantja meg a fia szeme előtt. A *szerelmes* szóval biblikus, archaikus szépségű vallomás hagyja el az ajkait, jóságos, de határozott családfőként, megfellebbezhetetlen érvényű rövid megállapításokkal rendelkezik lánya jövőjéről. Majd szünettartás után ünnepélyes hangú kijelentést tesz. S mivel sejthető a fia további ellenállása, tréfás felszólítást és megjegyzést hallat. Meglepő, hogy most a legkevésbé szaggatott a beszédstílusa. A meggyőzés kedvéért olyan témába kapaszkodik bele, amely lendületet ad a beszédének:

— Jancsi fiam, hát nem örül a szíved?... Te vagy az én szerelmes gyermekem... Juliskát férhe adom. Bundi Péter fiát néztem ki neki. Gazdasszonyt teszek belőle... Csak tégedet tartalak meg magam mellett a csikós dicsőségbe. No, fiam, ne lógasd az orrod, mert a nyakad közé kanyarítok ezzel az ostorral...

A meg nem szelidült, vad indulatokat konok hallgatással leplező fiút újabb hangulati váltással az apja szapulni kezdi: a becsmérlő megszólítás, a szemrehányások sorozata hű tükre az apa feldúlt lelkiállapotának. Kétségkívül az apa nem tud objektív lenni, az előbb még *„szerelmes gyermekem" „te nyavalyás pondró"* lesz. A grammatikailag nem koherens megszólalás szövegmondatai szemantikailag is lazán kapcsolódnak egymáshoz, a *bicikli* szó előfordulása tartja össze, hiszen a harmadik mondatból is ezt hallgatta el a számadó:

— *Bicikli kell neked, te nyavalyás pondró... Még nem is hajnallik, már a biciklijén ül... Megmondtam: mégse hattál békén...*

Jól érzékeli Sárkány számadó, hogy nem célravezető eszköz a fia becsmérlése, ezért ismét hangot vált, az újabb békítési kísérletében az ezt megelőző témát újítja fel: az egész család életében a mai sorsfordító napot hangsúlyozza újabb érvek felsorakoztatásával többnyire teljes szerkezetű mondatokban, amelyek között a három ponttal jelzett hosszú szünetek mintegy lehetőséget adnak mindkét félnek a gondolkodásra:

— *Ma a Hidi vásár napja. Ma kijön anyád. Kihozzák az elemózsiát... Itt lesz Bundi gazda is: elkendőzzük a jányt... Ketten maradunk, fiam... Csikós nép vagyunk... Emeld fel a fejed...*

Az apa végső kétségbeesését jelzi az utolsó próbálkozása: a legöregebb csikós számadóval fenyegetőzik. A grammatikai koherencia hiánya és a szemantikai csekély volta, a szaggatottság mértéke világosan jelzi, hogy a fenyegetés csak végső eszköze a kétségbeesett apának:

— *Hallod... Engem ne kunérozz... Akár veled beszélek, akár a csikóval: viszlek a Komor Lóhoz, az majd rácba szed... Ott majd megtanulod a magyarok istenét...*

Sárkány számadó hatszor próbálkozott érveivel a fiát meggyőzni, nyilván ösztönösen érezte, hogy a személyesség is hatásos módja a ráhatásnak. Ennek sokféle grammatikai eszköze van: először is a néven nevezés *(Jancsi)*, négyszer-négyszer szerepel a *fiam* megszólítás és a *te* személyes névmás, illetve az egyes szám második személy az igei személyragból tízszer *(tudsz, vagy 3, lógasd, hattál, emeld, hallod, kunérozz, megtanulod)* és a birtokos személyjelből nyolcszor *(apád, nagyapád, fejedfoka, szíved, orrod, nyakad, anyád, fejed)* értendő oda, egyszer fordul elő az egyes szám második személyű birtokos névmás *(tied)* és háromszor a személyes névmás ragos alakja *(téged, veled, neked)*, ezenkívül két igealak implikálja a *téged* tárgyat *(viszlek, ráncba szed)*. Apa és fia együvé tartozását jelzi két többes szám első személyű ige *(maradunk, vagyunk)* és az egyes szám első személyű birtokos személyjel *(gyermekem)*, illetve a *ketten* forma.

De mindeközben a Jancsi fiú hajthatatlan, megingathatatlan elhatározásában, és bár nem mond nyíltan ellent apjának, akit annál jobban szeret és tisztel, de a hallgatása beszél. Az egyik konok ember portréja a beszédéből, a másiké a hallgatásából rajzolódik ki.

3. Valódi monológ csak egy helyen van a novellában. Akkor, amikor Jancsi az autó mellett álldogál. Először az esőfelhőket látva sopánkodik: — *E még megázik.* Megszólalásában az élő beszédet hitelesíti az író a mutató névmás lerövidített formájával. Majd a német nyelvű autóleírást szemlélve a fiú káromkodásba hajló megállapítással bosszankodik: — *Németül van a fene.* Ezekben az esetekben alighanem az érzelmi feszültség felszabadulásával magyarázható a monologikus beszédforma.

4. Az emberi kommunikációnak nemcsak az egyenes beszéd fajtája árul el sok mindent a megszólalóról, hanem a **szabad függő beszéd** is. Bár ez kissé áttételesebb az oratio rectánál, de mégis közvetlenebb az oratio obliquához képest. Ez is hű tükre a paraszti gondolkodásnak és beszédmódnak.

Az egyenes és a függő beszéd határán álló közlés szabad függő beszédként jelenik meg. Például a következő mondat nem oratio recta, mert a tipográfiai jelzések közül csak a kettőspont utal rá, nem oratio obliqua, mert hiányzik a *hogy* kötőszó. A style indirect libre jelleget erősíti az affektivitás jeleként az apa véleményét magába sűrítő *fertelmes* jelző: *Megmondta. A gyerek tudja jól, hogy megmondta: ha még egyszer a kezébe meri venni ezt a* ***fertelmes*** *biciklit, összetöri.*

Móricz remek plasztikus **portrét** rajzol Erszény Andrásról ebben a novellában. Ennek egyik pontján az írói közlés finoman átcsúszik szabad függő beszédbe, mert a halmozott tagadásos tartalmi ismétlés elárulja azt az emocionális többletet, amely nem sajátja az objektív írói bemutatásnak:

Egy emberi alak áll rendületlenül. Egy vénember, az aggság szakadékán: a legöregebb számadó csikós: Erszény András.

A Komor Ló.

Így hívják a pusztákon. Hosszú egyenes bot van a két tenyere alatt, arra támaszkodik, s nyakába vetve dús karikása, körülkanyarítva vállán, dísz.

Szembenéz a kelettel, szemei hunyorítva néznek a végtelenbe.

Harmincnégy esztendő alatt egy reggel nem múlt el, hogy szembe ne nézett volna a nappal: mióta itt van a pusztán. Április negyedikén van a kiverés, október utolján a szítverés. Míg a ménes kinn él, itt áll felette éccakárul éccakára. Egyszer át nem aludta az éjszakát s a hajnalt.

Ha a méneseket szétverik s beterelgetik a Város felé, ő akkor is a pusztán marad.

Nem kívánja a szülőhelyét, nem akarja látni a házát, benne az asszonyát. Nem akarja látni a feleségét. *Rideg ember.*

Harmincnégy esztendő óta.

Az olvasónak meggyőződése: a 34 év óta tartó keménység magyarázatát — bár nincs idézőjelbe téve — az öreg csikós fogalmazza meg. A feleség szolgáltatta ok miatti indulat nem az íróé, hanem a hősé. Viszont a *Rideg ember* konklúzióval az író megint visszavált közlésre.

Hatásos **tablót** fest az író a férfiak uralmáról a pusztán és benne az asszonyok szerepéről:

Asszonyok a pusztán.

A szent hajdanában nőknek a Hortobágyra kimenni tilos volt. Az egész harmincezer holdas mezőt valami száz férfi bírta s élte. (...)

Ma már az asszonyok hozzák ki az elemózsiás szekeret. Felülnek Debrecenben vagy Nádudvaron vagy Újvárosban a szekérbe, s ott van a szekérderékban egy hónapra való eledel. Kijönnek egy napra a két lóval, amit értük küldött a gazda, s nem hálnak meg: mikor a nap lemegy, vissza kell indulni. Legkésőbb, ha a kaszáscsillag feljön... ***No, addig még, úgy éjféltájig, elcicázhatnak odakinn, de akkor el...*** *A pusztát az asszonyok szoknyája nem verheti fel. Mert a pusztai szél is veszedelmes, hanem azért minden viharnál nagyobb kavarodást tud csinálni a fehérnép vasalt alsószoknyája.*

Az írói közlést megakasztja a *No* indulatszó. Ezzel nyilvánvaló, hogy a három ponttal közrefogott szabadon függő beszédben a közösség hangja szólal meg. Árulkodó jel az *elcicáz* szubjektív vélekedést tükröző, talán eufemisztikus tartalmú tájnyelvi szó is, amely a népnyelvben 'a lányt ölelgeti' (ÚMTsz.) jelentésű. Ez az ige csakis a népi hősök gondolatsorába illik bele. A style indirect libreres szövegmondat befejezetlensége az élő nyelvhez közelíti a megfogalmazást.

A novella szereplőjének a szavát vélheti felfedezni az olvasó az írói közlésbe ékelve a mű több pontján is. Így — szabad függő beszédben — értesülünk Juliska **gondolatai**ról, érzelmeiről a következőképp:

... s vége Sárkány számadó minden álmának, Juliska sorsa egy-két mosoly, s már el van határozva: már az ő élete ***ide****kötődik a puszta csillagaihoz, mert* ***itt*** *egyébhez kötni még a sátor kötelét sem lehet.* — Ebben a szövegrészben bár az *el van határozva* határozói igenév még emlékeztet verbum dicendi-re, de az *ide* igekötő és az *itt* mutató névmási határozószó kitétele, illetve az okadás jellegzetesen pusztai látásmódot tükröző jellege már a szabad függő beszéd jellemzője.

A novella következő bekezdéséből is Juliska szavait halljuk ki, mert az ő végleges elhatározását, hirtelen jött, de mély érzelmeit érezzük ki az élőbeszédbeli szólás affektív szavaiból *(kettőbe hasíthatják),* amelyek szinte esküvést jelentenek. Sőt olyan szerelmi vallomás rejlik benne, amely egyben választás is a pusztai világ, a pusztai ember és a falusi élet, a falusi gazda között. Itt a szabad függő beszédre formálisan is felhívja a figyelmet és el is különíti az írói közléstől a kettőspont és a gondolatjel:

Van bogáncskóró, ezt ad neki Pista, ha más nincs: ***őt már kettőbe hasíthatják, neki ez a bogáncs szebb a kiskertek minden bokrétavirágánál*** *— ő már elfut, s viszi lelkében az égő szerelmet... csak anyja sejti majd meg a kisszíve titkát...*

Az anyai megérzés szabad függő beszédben — az írói közlést észrevétlenül felváltva — előre vetítve összegzi a szülői sorsot. Ezt azután újból írói kommentár követi:

Az anyja összeteszi a kezét, s rettenetes félelemmel néz az emberek után. ***Az ember felneveli a gyerekeket s íme...***

Könny fakad az anyai szemből.

Egyértelmű, hogy az anya érzése fogalmazódik meg abban a mondatban, amelynek befejezetlensége — az *íme* utáni csonkult mondat — az egyenes beszédre vall, de jelen esetben úgy is érthető, hogy az anya magában tépelődik, sopánkodik, hiszen nincs kivel megosztania gondolatait.

Az anyai jóság megtestesítője, Sárkányné aggódását tükröző szabad függő beszéd egyszerre vallomás személyes sorsáról, a „csikós szerelemről", illetve lánya és Pista bojtár összetartozásáról. Talán a számhatározóval kifejezett fokozás is Sárkányné egyéni tapasztalatát jelzi:

*Az anya csüggedten néz. **Itt** már nincs segítség. Jól tudja magáról. Csikós-bojtár csak egyszer látja a lányt, akit el fog venni. Ritka **a** már nagyon, ha két-szer, háromszor meg kell nézni, míg elszánja magát... Csikós legény nem udva-rol; ha **itt** az ideje, házasodik, s megvan.* — Ennek a belső monológnak a beszédidéző jellegét mutatja az *itt* névmás használata, ráadásul kétszer is. Az *az* helyetti népies *a* a parasztasszony beszédébe illő csonkult forma. A három ponttal jelzett megszakítás (*elszánja magát... **a házasságra***) és a hiányos mondatszerkesztés (*megvan **a házasságkötés***) is az egyenes beszéd szokásos elhallgatását érzékelteti, mindazt, amit nem kell kifejezni, mert hozzáértjük. Az élőbeszéd elevensége és az asszony gyors beszéde látszik abban, hogy csak egy helyen van a gondolatait tükröző mondatok között három pont. Ugyanakkor a szabad függő beszéd természete szerint — amely egyszerre idézi fel az első és a harmadik személy nézőpontját — ez írói reflexió is az asszonyra, illetve a szituációra.

Olyan hely is akad a műben, ahol egyetlen szövegmondaton belül olvad össze az írói közlés a kisbojtár emócióit hordozó indulatszós kitöréssel:

*A fiú reszketve nézi, ahogy a lú nagy patkója szétzúzza a bicikli finom, hálókülős kerekét, szanaszét rúgja a szerszámokat, holmikat, **jaj, a rádiónak vége**, csak úgy recseg a hajnalban a patkó alatt.*

A Sárkány számadó álmait porba döntő gyermeki akaratok természetes módon jelentkeznek belső monológszerű „kibeszélésben":

*A számadó nem szól. Lovát elővezeti s felveti magát. Megy a vásár felé. Vadul vágtat, aztán bandukol. Kalapját szemébe húzza. **Egész élete, minden álma elfoszlott. Fia biciklin akar élni, a lánya nem akar gazdáné lenni. Pedig a pusztai életnek vége... Azt ő úgy eltervezte már, hogy a jányt bementi a faluba... Nagygazdánét csinál belőle... Hajh...*** — Az írói közlésből finom áttűnéssel — szinte észrevétlenül — jutunk el a csikós számadó gondolatait visszaadó szabad függő beszédig, hiszen kimaradt a szövegből, de odaértjük: *Kalapját szemébe húzza, **(és arra gondol):** Egész...* De pontosan ennek a törlése következtében jön létre a szabad függő beszéd. Az erőtől, tettvágytól duzzadó csikós a sorsnak magát megadó rezignáltságának jelei a szaggatott gondolatkifejezést szimbolizáló három pontok. De különösen az indulatszós lezárás (*Hajh*) a pusztai ember affektivitásának a jele és nem az írói együttérzésé. De a *bementi*

ige is közvetlenül a hős gondolkodását, megnyilatkozását idézi, és ez az írói közlésnél közvetlenebb, elevenebb megjelenítést tesz lehetővé. Nyilván a móriczi magyarázat nem fogalmazódhatott volna így: *Fia biciklin akar élni.* De pontosan ebben a szuggesztív, de nem szó szerint veendő gondolatban érezhető meg az élőszó közvetlensége.

Sárkány számadó morfondírozása szabad függő beszédben észrevétlen követi az írói közlést:

Sárkány számadó ránéz a feleségére. ***Mi baj vóna. Hát máma mindennel baj van?*** — Ezek az affektív kérdések a csikós méltatlankodásának a kifejezői. A *vóna* népies és a *ma* bizalmas stílusba illő *máma* alakja teszi életszerűvé, pusztai módon hitelessé ezt a közlést.

A szabad függő beszéd Erszény András és felesége találkozásakor válik igazán funkcióssá és motiválttá, hiszen mindkét öregember visszaemlékezik a 34 évvel azelőtt történtekre, maga elé képzeli a lakodalmat, jelenként, most leszátszódó valóságként élik át újból. Amikor a Komor Ló visszaálmodja a lakodalmon történteket, álomképét akár az ő gondolatának is tarthatnánk, hiszen a feleségére vonatkoztatott statikus tulajdonságokat az ő minősítésének érezzük. Ez a szabad függő beszédbeli emlékkép felváltja az írói előadást. Az így felelevenítetteket azáltal hitelesíti az író, hogy nem ő maga alkot véleményt kívülállóként, hanem mindent a szereplő szubjektív véleményéből tudunk meg. „A múlt drámai feltámasztásában Móricz utolérhetetlen; ha önmagát és a szereplőit a szabad függő beszéd formulájában egybemoshatta, nyitva állt az út a félbemaradt mondatok, felkiáltások, kérdések, szerkezetlen mondatrészek alkalmazására. Egyúttal az előadás folyamatosságát sem kellett megtörnie az egyenes beszéddel, és részben megőrizhette az írói közlés látszatát" (Herczeg Gyula, A modern magyar próza stílusformái. Bp., 1975. 31):

Mintha álmodnék, látja a lakodalmi táncot, ahol azt a nótát parancsolta:

Hej, mert nem a nagy szépségét szerettem,
szegény legény, gazdagságot kerestem...

Látja a ***kis*** *feleségét, ahogy megtorpan és kihúzza magát.* ***Nem szép, de fiatal*** *s az övé...* — A jelen idő az egyidejű történéseket van hivatva jelezni, és ugyanakkor a hiteles „tanú" közvetlenségével láttatja a történést.

De ezenkívül is ez a találkozási jelenet több helyen át van szőve szabad függő beszéddel. Asszony érkezésének hírére a Komor Ló reakciója is ilyen módon fogalmazódik meg, s az öreg mintegy magának teszi fel a kérdést:

A Komor Ló vihar után a ménesét szedi rendbe, mikor jönnek jelenteni neki, hogy gyüjjék haza a cserénybe, mert asszony keresi.

Az aggastyán megdöbben. ***Asszony, őtet?***

Meg se mozdul.

A kérdő formán kívül — amely az emocionális többletet érezteti — a tárgyrag népies megkettőzése (*őtet*) is a belső beszédet hitelesíti.

A jelenet másik pontján Erszény András gondolatait vetíti elénk az író az alany és az állítmány transzponálása eredményeként — a szabad függő beszéd sajátosságaként — egyes szám harmadik személyben fogalmazva, és ez így egy kissé az írói magyarázatra emlékeztet, mivel magában az öreg csikós bizonyára így fogalmazna: *Csakugyan nem hallottam.*:

Erszény András, csikós számadó meggondolja. ***Csakugyan nem hallott... Nem is kérdezte, az igaz... De rossz hír szárnyon jár... s nem jött a pusztára az asszonyról semmi szó...***

Ha ez lehetséges volna... Hogy hiába vót ez a harmincnégy esztendei keménység... Hej, ez a kutya élet... ez a kutya becsület...

Összességében ez a szövegrészlet a csikós belső vitájának folyamatát, annak érzelmi motiváltságát érzékelteti. Belső vívódásnak, gondolatmenete csapongásának, a hallottakon való meditálásának, esetleg öreges, lassú gondolkodásának vizuális megjelenítése a sok három pont. A nem szabályos mondatszerkesztés: a hiányos konstrukció, a mellékmondat elszakítása a főmondatától az élő nyelv szabálytalan formáira, a köztük levő szünet pedig a hezitálásra enged következtetni. A *Ha ez lehetséges volna...* feltételezéstől morfondírozásában az öreg csikós a gondolatsor következtetésében egyenesen valódi káromkodásba hajló paraszti bosszankodás indulatos nyelvi kifejezéséig jut el.

Erszény Andrásné elszántságának komolyságát szabad függő beszédben megfogalmazott gondolata érzékelteti, amikor — bár az ura megtagadja — ő még sem tágít:

De az asszony csak áll. ***Ha már kijött, nem válik el...***

Móricz kompozíciós művészetét mutatja az a sajátos egyensúly és módszer, ahogy váltogatja az egyenes és a szabad függő beszédet a szereplő gondolatának közlésére.

6. A **metakommunikáció** köztudottan jó kísérője, kiegészítője, helyettesítője az emberi kommunikációnak, ezért jelzi Móricz is több ponton. Például az apai tekintélyérveknek, meggyőzni akarásnak ellenszegülő fiúi magatartásnak konok hallgatás a jele: *A fiú komoran néz maga elé, A fiú nem szelidül, szeme villog, de elfordítja, az apja ne lássa.* — Vagy amikor Sárkány számadó, bár nyakas pusztai ember, de végül mégis áldását adja a fia pályaválasztására, no persze ezt sajátos módon teszi: nem szavakkal, hanem gesztusokkal érzékelteti megbékélését, mintha szégyellné konoksága megenyhülését. Ezt pedig az írói kommentárok közvetítik: *Már nem haragszik. Legyint... Hátat fordít. (...) Kitárja a karját... Megöleli a fiát, aki kihajlik a kocsiból.* És nem véletlenül ekkor vált át az író egyenes beszédre: a fiú itt beszél az apjával először a novella folyamán. Ez jelzi a nagy összeütközések árán megszülető megbékélést: *Édesapám... (...) Jó emberek. Urak. Sofőr leszek.*

Sárkány számadó és a Komor Ló találkozásakor is sajátos „**egyoldalú párbeszéd**" zajlik le. Sárkány *Apám*-ként szólítja meg a tekintélynek számító Erszény

András — akit annyira becsül, hogy rábízza a fia megregulázását —, de mivel nem vér szerinti rokona, bizonyára násznagya lehetett az öreg, azért jár ki neki ez a megszólítás (ÚMTsz.); megnevezésekor pedig a *kend* névmást használja, amely a nép körében az idős, tisztelt férfit illeti meg (ÚMTsz.): — ***Apám, a fiamat hoztam kendnek.*** — A Komor Ló az egyetértését, a feladat vállalását csak **metakommunikáció**val jelzi: amelyben a szinte fenséges, királyi fejbólintás és a paraszti egyszerűség, a végletes szófukarság fonódik egybe: *A Komor Ló bólint.* — Ezt követő megszólalásában Sárkány csikós sértettségét, lefojtott dühét a hiányos és szerkesztetlen mondatok — három pontokkal jelölt — szünetekkel való széttagolása jelzi látható módon. A jellegzetes csikós gondolkodást hitelesíti itt Móricz azzal, hogy Sárkány a „rontást" látja a ló helyett biciklin járásban, a paraszti nyelvhasználatot pedig az érzelmi okok miatt nyomatéktalanná vált határozatlan névelő elhagyásával *(Apjától)* és a *létére* helyett a *létire* formával érzékelteti (ennek a novellának a nyelvjárási jellemzőiről már másutt szóltam: MNyj. 33: 113–20):

— *Meg van rontva... Biciklin akar járni... Nem szégyelli magát... Csikós gyerek létire... Kendre bíznám... javítsa meg nekem... Apjától nem fél.*

Erre Erszény András változatlan reagálását az író változatlan módon jelöli: *A Komor Ló bólint.*

7. Hatásos keretbe foglalja a pusztai ember nyelvhasználatát megjelenítő egyenes beszédet és a gondolatait kivetítő szabad függő beszédet az **írói közlés.** Ennek sajátos fajtái szerint érdemes vizsgálódni.

7.1. Talán nem véletlen, hogy a novella több pontján felsejlik **az emberi és az állati világ összefüggése,** párhuzama. Nyilván nem megalapozatlanul érzi bele az olvasó a két csikó születésébe kétféle embertípus próbálkozását, tenniakarását: az egyik csak segítséggel látja meg a napvilágot, a másik önállóan tud új életet kezdeni, önállóan lábra állni:

A csikós kiszabadítja az újszüllött csikó lábait a lepelből. (...)

A másik ló magától végezte el a természet isteni munkáját. Fekszik a fűvön, mellette a kiscsikó egészen hullaszerűen s lepelben, mint a hal a hálóban.

A kiscsikó megmozdul s eltépi a leplet.

A kanca a fia után néz.

Van úgy, hogy maga Móricz sejteti is a hasonlóságot az emberi és az állati világ között. Például akkor, amikor rövid időkihagyásokkal hol szép szóval, hol szidással igyekszik Sárkány számadó a fiát eltántorítani attól a szándékától, hogy otthagyja a pusztát. A fia nyilván unja a beszédet, de „helyette" az állat fejezi ki ezt az érzést: *Egy ló beleásít.* — Vagy azt követően, amikor Juliska megvallja anyjának a szerelmét, hirtelen váltással az állatvilág hím és nőstény párjainak képét villantja fel az író, majd a puszta emberének és az állatoknak a párkapcsolataira egyaránt vonatkozó mondattal summáz:

— *Hát hogy lött, szójj.*

— Nem tudom, csak megvan.

Gólya kering a levegőben. Rászáll a párjára.

Mén kerülgeti a kancát, a fejek összenyihognak. Harapva egymást.

A puszta szerelme villanásnyi.

A novella egy másik helyén viszont egyértelműen az állatokéhoz hasonlítja az író az emberek viselkedését, az állatok verekedéséhez a pusztai párbajt:

Azzal a két ember egymásnak esik. Nem nézik, hova hull a bot öregebb vége, helybenhagyják egymást.

Mint két bika a páston.

Egy bika a mezőn legel, felemeli fejét, és elbőgi magát.

A verekedés vége.

A nagy, kormos nyakú bika tovább legel.

Férfiak, röstellik a kapott foltokat. Fújnak, kifújják magukat.

Sajátos itt a móriczi szövegszerkesztés: felváltva szól az emberekről és az állatokról.

Az emberi védekező gesztust is az állatvilágból ismert képpel hasonlítja össze az író: *Most ijedten néz az apjára, feláll, s* ***mint a kotlós, testivel védi csibéit.*** Az emberi viselkedést, sőt lelki beállítódást is az állattal való összevetéssel jeleníti meg: *Jancsi a bojtárok között hever a szűrön. Komor,* ***mint egy fiatal bika.***

Az **emberi** szomorúság kifejezésére is az **állat**világban találja meg a párhuzamot az író: *Jancsi nem nevet. Jancsinak* ***lóg az orra, mint a pulykáé.***

A **természeti táj és az állat** viselkedését hatásos módon veti össze Móricz: *A Hortobágy harmincezer holdas háta végigvonaglik. Halk ropogások,* ***mintha a ló ásít, s roppan a csont a pofájában.***

Az emberek és a természeti világ egybekapcsolódása is hasonlattal történik: *A bojtárok már mind kidőltek, s* ***mint sárgombolyagok dőltek el,*** *ki itt, ki ott, elhullottak a lovak után, és cifraszűrjükbe pakolózva hortyognak édesen.*

Az öreg csikós házaspár kibékülésének tanúja is stílusosan maga a hortobágyi szél. Hatásos gondolatritmus erősíti fel a szél szerepét, illetve a metaforikus megszemélyesítések jelentése a természet együttérzését sugallja: *Szél fújja az asszony fekete szoknyáját... Szél lobogtatja a csikós vásott öreg szűrje szárnyát... A hortobágyi szél játszik velük... Kacag a megvénült gyermekeken....*

Nem lehet véletlen a novella befejezésében sem a két ellentétes emberi sors rávetülése a tájra, amelyben viszont eggyé olvad ez a kettő: a pusztulás és az újjáéledés. Sőt a táj „sokat megélt" múltjának bölcs derűjével tud felülemelkedni az emberi gyarlóságon:

Akkor egyedül táncolnak ketten.

Sárkány csikós, akinek ma befejeződött az élet és a Komor Ló, akinek ma újraszületett az élet.

A Hortobágy alkonyodó éggel nevet.

A Hortobágy ezeréves,millióéves gyönyörűséggel nevet a gyarlandó emberi fajzaton.

Nagyon szemléletes hasonlatok adódnak **állat és állat** állapotának összevetéséből: *Fekszik a fűvön, mellette a kisgsikó egészen hullaszerűen s lepelben,* ***mint a hal a hálóban.****; Gulya rohan a pusztán. A roppant állatok,* ***mint özönvízben az ősfenevadak.***

A rideg pusztán a rideg pásztor benne él a természetben, de mintha nemcsak a természet lenne hatással az ember életére, hanem talán az ember lelki változásait is átvenné a táj. **Az emberi, állati és természeti világ összetartozását** különösen azok a részek szemléltetik, ahol párhuzamot érzünk. Egyértelműnek tetszik ez akkor, amikor Sárkány számadó lelkében vihar dúl — hiszen elszökött a fia a Komor Lótól —, s miközben vágtatva keresi a fiát az egész pusztán, ezzel párhuzamosan hatalmas pusztai vihar zajlik, amelyik viszont kihat az állatok magatartására is. Minden felbolydul, minden vágtat:

— Hé, a fiam itt van-e?

— Nem láttuk a kend fiát.

Vihar kezdődik. A tűz úgy vonzza a vihart, mintha csak egyik a másik nélkül nem lehetne. Az égen ***kavarognak*** *a felhők és feketén* ***robognak*** *az égi ménesek.(...) Két ló* ***vágtat*** *a falu felé, elszabadulva valami ménesből. Sötét felhők, a lovak megőrültek és szanaszét* ***vágtatnak*** *a pusztán. (...) Ménes* ***zúg****, utána csikósok.*

Sárkány kiáltása itt is, ott is:

— Láttátok a fiamat?

— Nem látta senki sem.

Gulya ***rohan*** *a pusztán. A roppant állatok, mint özönvízben az ősfenevadak. (...)*

Sárkány csikós ***átvágtat*** *a viharon s hazaér.*

Amikor Jancsi nemcsak az apja, de minden pusztai fül számára képtelen kijelentést tesz, szinte az egész természet megváltozik, mintha az eddig lefojtott indulatok robbanásszerűen kitörnének:

— Nem leszek csikós.

— Hát mi?

— Sofőr.

Csönd. Mindenki hallgat. ***A nap árnyéka borul rájuk. A pusztán végigfut az árnyék. A lovak valamitől megvadulnak, s rohanni kezdenek. Nagy rohanás, nagy robaj a pusztán.***

7.2. Mintha Móriczra is ráragadna a paraszti, sőt pusztai szűkszavúság, egyrészt alig kommentál, hősei „maguk intézik a sorsukat", másrészt az ő megszólalásai is rövid mondatosak s időnként ugyanúgy tájnyelvi beszédet idéznek, mint szerepelőinek a megszólalásai:

A reggel teljes.

(A) Gulya is felkél fektiből. Tehenek nyújtóznak. A gémeskútnál a pásztor felébred. Vizet kezd húzni.

A nap a gémeskútra süt, a gémen megtörnek a sugarai. A pásztor vizet iszik a vödörből.

Az író nagyon részletezően, mint aki jól ismeri a pusztai ember mindennapos dolgait, viselkedését, mutatja be — és ezáltal hitelesíti — az emberi cselekvésmozzanatok egymásutánját: *Lám, a kicsi Juliska is a kemény bojtárszívben nagy fordulást mível. Pista, az első bojtár, aki úgy áll a lovak zászlós serényénél, mint egy sétáló kopjafa, szót se szól, csak megnézi Juliskát, aki megáll mellette, míg ő az ostorát fonja. A nehéz karikásostor, harminckét hasiszíjból. Rámosolyognak egymásra, s mintha semmi se történt volna, Pista többet fel nem néz, ujjai dolgoznak, más gondja nincs... Vagy talán mintha minden el lenne végezve, a barna ujjak már dolgozhatnak: újra rámosolyognak egymásra, s vége Sárkány számadó minden álmának.*

A novella más helyén is az események előrehaladását az író apró mozzanatokra bontva láttatja:

***Lóra veti magát** és utána. A két lovas **elporzik** a pusztán.*

*Az anyja **összeteszi a kezét**, s rettenetes félelemmel **néz** az emberek után. Az ember felneveli a gyerekeket s íme...*

***Könny fakad** az anyai szemből. Botladozva **keresi** a lányát, s ott **leli** a karikást-fonó legény mellett. Ijedten **szólítja**.*

A történések is elevenek a móriczi leírásban:

*Egy szénaasztag **ég**. Nemsokára **kigyúl** a közelben álló kis tanyai ház is. (...) **Ég** az asztag. A lovak **nyugtalanok** a nyári istállóban. **Ég** a kis ház. A szalma ropogva **repül** a tetőről. Égő szalmát **kavar** a szél.*

A kemény pásztor gyermeki megszomorodását a lélekben történtek kivetítésével mutatja be az író, de úgy, hogy tekintettel van a paraszti szemérmességre, a férfiúi keménységre, vagyis nem azt írja: *sír, könnyezik,* csupán körülírja: *Soká nézi. A szeme meghomályosodik. Nedves gyöngyök borítják el a szeme golyóját, és kövér cseppekben buggyannak ki a pillái alól.*

A mozgás keltette dinamizmust remekül adja vissza Móricz verbális stílussal:

*A lovak valamitől **megvadulnak**, s **rohanni** kezdenek. Nagy **rohanás**, robaj a pusztán. Bojtárok lóra s utánuk, **előzik, térítik**, a négyes kúthoz **vágtatnak**, s vizet **húznak**. A hosszú váluk **megtelnek** vízzel. A lovak **feltorlódnak** a válukra s **isznak**. A vedrek **emelkednek**, a víz a válukban **dagad** s **elfogy**, a lovak, mint az iskolás gyerekek. Jó iskolások.*

A helyváltoztatást a legismertebb igékkel fejezi ki Móricz, mégis hatásos, érzékletes, lüktető és ritmuskeltő az elbeszélése:

*Parasztszekerek **mennek** a pusztán hozzákötött lovakkal. A hidi vásárra **mennek**.*

*Egy csikós lovakkal **vágtat**, ez is a vásárra **megy**.*

Jön az elemózsiás szekér.

Az írói elragadtatás a mindennapos történéseket: a falusi állatok viselkedését jó megfigyelő-képességből eredően szemléletesen és elhitető módon jeleníti meg élettel teli, pezsgő életképben:

A puszta reggele csodálatos világ: az állatok reggele. Tehenek mennek a síkon, egyesével, csoportosan, majd roppant gulyákba olvadnak. Bárányok jönnek, birkák, felbukkannak a kis árokparton s felbégetnek a magasba.

Egy tehén a két méter magas domb csúcsán, mintha égbe szökkenne.

Magyar juhok torlódnak előre, hegyes, csavart szarvúak, hosszú gyapjas bundájuk lebeg. Nem férnek egymástól a roppant pusztán, egymást törik, gyúrják.

Libák szállanak ki vijjogva, s ellepik a pástot.

Disznók röfögnek. Túrják a talajt.

Megelevenedik a puszta.

Móricz stílusa hozzáidomul a novellája tárgyához. Nincs benne semmi mesterkéltség, hiszen parasztivadék az író is. Ugyanakkor költői vénával megáldott alkotó, aki megkapóan, mesterien szép tájábrázolást fest a pusztai hajnalról a novella legelső mondataival egyszerre realistán és szürrealista képben:

Hajnalodik.

A Hortobágy harmincezer holdas háta végigvonaglik. Halk ropogások, mintha a ló ásít, s roppan a csont a pofájában. Puha párák szakadnak fel, s foszladozva szállnak szanaszét.

A ménes fölemeli a fejét a földről, s a halványuló csillagok felé nyerít.

A szómondatos felütés után egymásba kapcsolódó metaforák (*a Hortobágy háta; a háta végigvonaglik*) teremtik meg a hangulati aláfestést. A tájábrázolás hangutánzással egybefonódó szemléletes hasonlattal folytatódik. Majd a folytatás finom, szinte légies költőisége a *p*-s és *sz*-es alliterációk és a sziszegők dominanciájának köszönhető.

Az írói leírás tehát sohasem igazán objektív, de egy helyen egy váratlan felszólítás egyértelműen szubjektívvé változtatja a bemutatást, a hangnemet, mert ezzel az író mintegy kiszól az olvasóhoz a figyelemkeltés szándékával: *A kisbojtár a cserény megett, a reggeledő világosságnál valamit fabrikál. **Nézd** csak, bicikli.*

A hídi vásár hang- és emberkavalkádját, hangulatát, sokszínűségét expresszionista képben festi meg Móricz. Az apró montázsok mozgalmasságot sugároznak az erőteljes cselekvést vagy történést kifejező igék hatására: *kavarog, alkusznak, verik, hajtanak, fújja.* A nyüzsgést egyszerre adja vissza az író nominális és verbális stílussal. A névszóival a tárgyak összezsúfolódását (*Rezesbanda. Parasztszekér, hozzákötött lovakkal.*), az igeivel a pusztaiak sürgését-forgását (*Vásárosok alkusznak. Paroláznak.*). Az izolált szavak képzetkeltő erejűek, jelzésértékűek egy-egy vásári tárgy megnevezésével: *Ringlispil.* A jól formált szövegmondatok közé ékelt expresszionista tagolatlan, szerkesztetlen mondatok

mintha maguk is a rendezetlenül torlódó tárgy-, állat- és embertömeget jelenítenék meg: *Falovak, rajta csikósbojtárok.* Egyes szavak és egyben motívumok variált ismétlése vagy rokon értelmű szóval való megnevezése ritmust keltő hatású, amely a szabad vers formába tördelt sorokban a vásári nagytotál apró képekre bomlását szuggerálja:

Vásárosok ***alkusznak.*** *— Rongyoscsizmás pásztorok* ***alkusznak*** *a jócsizmás vevőkkel.*

Egy juhnyájat ***hajtanak át a kőhídon.*** *— Teheneket* ***hajtanak át a hídon.*** *— Szekereket, lovakat* ***hajtanak át a hídon.*** *— Rengeteg marhát* ***hajtanak át a kőhídon.***

Verik ***a bilyeget*** *az eladott birkákra. — Sütik* ***a bilyeget*** *a marhák szarvára.*

Réztrombiták. *—* ***Rezesbanda.*** *— Egy* ***trombitás*** *szakadásig fújja. — Egy* ***trombitás****, két* ***trombitás, rezesbanda.***

Ringlispil. *— A forgató gyerekek a* ***körhintán.***

Parasztszekér*, hozzákötött* ***lovakkal.*** *—* ***Szekerek, lovak.***

Nem ok nélkül állapítja meg a vásári nagytotálról Móricz: *A híd a középpont a Hortobágy megfoghatatlan végtelenségében.* Hiszen ez a kulcsmotívuma ennek az egységnek.

A látványt a vásár expresszív képei adják, a hanghatást pedig a harsány, fülsértő vásári zenét idéző zeneszerszámok:

A hidi vásár kavarog.

Ringlispil. Falovak, rajta csikósbojtárok. ***Réztrombiták.***

Vásárosok alkusznak. Paroláznak.

Verik a bilyeget az eladott birkákra.

Rongyoscsizmás pásztorok alkusznak a jócsizmás vevőkkel.

Sütik a bilyeget a marhák szarvára. Füstöl a szaru.

A forgató gyerekek a körhintán.

Egy juhnyájat hajtanak át a kőhídon.

Rezesbanda.

Parasztszekér, hozzákötött lovakkal.

Egy trombitás szakadásig fújja.

Teheneket hajtanak át a hídon.

A cintányér.

Szekereket, lovakat hajtanak át a hídon. A híd a középpont a Hortobágy megfoghatatlan végtelenségében.

Nagydob, nagydobos.

Rengeteg marhát hajtanak át a kőhídon.

Egy trombitás, két trombitás, rezesbanda. *Szekerek, lovak.*

Nem sorolom Móricznak ezt a novelláját a legsikeresebb írásai közé. Jó közepes filmnovella, ennek minden hátrányával és előnyével. A többször előforduló jelentős váltásokat, indokolatlan lelki-érzelmi fordulatokat, a hely és idő

némelykor szükségtelennek tűnő ugrásait a film — amelynek érzelmi-hangulati egynemű közege a szervező ereje — jól elbírja. A hagyományos értelemben vett novella aligha. Hírét ez az alkotás a belőle készült filmnek köszönheti. Nyelvileg viszont érdekes, értékes ez a szöveg. A Hortobágy mellékén használt népi-pásztori beszédet többnyire következetesen használja Móricz, és éppen a nyelvi jellemzéssel állít mintegy nyelvi emléket e táj embereinek.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 213–248

DEBRECEN
1997.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A romániai magyar nyelvjárások atlasza I. (Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ, szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította JUHÁSZ DEZSŐ). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995. (543 lap)

Azt, hogy a sok évtizedes, hihetetlenül gazdag nyelvjárási, nyelvföldrajzi adattárak miért nem jelenhettek meg elkészültükkor Erdélyben, miért kell nekik itthon, megkésve nyomdafestékhez jutniuk, a ma élő nemzedékeknek nem kell bővebben magyaráznunk. A Trianon óta változatlan román nemzeti politika fő törekvése volt a magyar nemzetiség bekebelezése, felemésztése, asszimilálása. A nyelvtérképeken dokumentált magyar lakosság bemutatása éles ellentétben áll ezzel a (tudomány)politikai alapállással, így érthető a nyelvatlaszok kiadásának elmaradása. A mi számunkra viszont erkölcsi kötelesség, hogy a magyar és nemzetközi tudományos világ előtt felmutassuk ezeket az eredményeket. Csak elismerést érdemel tehát az a kiadói tevékenység, amely GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA székely nyelvatlaszának lexikai anyagát szótári formában megjelentette (Székely nyelvföldrajzi szótár. Bp., 1987), majd térképen hozzáférhetővé tette a különlegesen érdekes regionális atlaszt, A moldvai csángó nyelvjárás atlaszát (MNyTK. 193. sz., vö. SEBESTYÉN: MNyj. 31: 128–31).

Most — harmadikként — a romániai magyar nyelvjárások általános nagyatlaszát vehetjük kezünkbe. Általános, mert egyaránt törekszik a legfontosabbnak ítélt hangtani, alaktani és szóföldrajzi jelenségek megmutatására, és nagyatlasz, mert területileg kiterjed minden romániai magyar vidékre. Nincs itt rá mód, hogy e műfaji jellegből adódó sajátságait részletezzük. Szükség sincs rá, mert éppen évkönyvünkben jelent meg több mint két évtizeddel ezelőtt MÁRTON GYULA kitűnő tanulmánya, amelyben a regionális atlaszok és a nagyatlasz sajátságait és viszonyát elemezte (MNyj. 21: 3–32). Ebből, meg BÁRCZI GÉZA már korábban kifejtett véleményéből tudjuk: az általános nagyatlasz feladata a fő nyelvföldrajzi sajátságok sok térképen, ritka kutatóponthálózaton való szemléltetése, amit azután a teljes sűrűségű regionális atlaszok pontosítanak.

Laikus fejjel azt is kérdezhetnénk: mi szükség van egy erdélyi általános nagyatlaszra, ha egyszer már van országos, de a határainkon kívüli magyarlakta területekre is kiterjedő nyelvjárási atlaszunk? Sajnos, a nagy magyar nyelvatlaszban a határon kívüli területek képviselete igen hézagos. Különösen igaz ez a romániai részekre, ahol rengeteg magyar község létezik és még a tervbe vett számú kutatópontot sem sikerült a gyűjtést elvégezni: „A romániai gyűjtés, mely (...) igen biztató előjelekkel indult, sajnos, különféle, a munkaközösségen kívül álló okok miatt félbeszakadt, és végleg csonkán maradt" (BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelvatlaszkutatás története: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Bp., 1975. 45). Sejthető, hogy e finom megfogalmazás mögött román politikai akadálytámasztás rejlik.

Egyébként az erdélyi magyar nyelvjárásterület olyan nagy kiterjedésű, és olyan nagyfokú belső tagoltságot mutat, hogy a MNyA. kereteit szétfeszítette volna egyenrangú feltárása. Arról nem beszélve, hogy akkor a többi szomszéd állambeli helyzetet is a határainkon belüli módszer szerint kellett volna a képhez hozzáilleszteni. Az egész Kárpát-medence magyar tájnyelveinek egy térképen való ábrázolása adatbeírásos térképlapokon eleve elképzelhetetlen.

Helyesen jártak tehát el a kolozsvári magyar nyelvészek, amikor a tucatnyi belső területet megcélzó regionális atlaszokkal párhuzamosan, az 1950-es évek közepén megtervezték a saját nagyatlaszukat. A tervezés, gyűjtés, feldolgozás kérdéseiről már a most megjelent munka rövid bevezetőjéből értesülünk MURÁDIN LÁSZLÓ tollából (5–8). Megtudjuk, hogy A romániai magyar nyelvjárások atlaszának (RMNyA.) első vezetője SZABÓ T. ATTILA volt. Koncepciójának kialakításakor törekedtek a magyar nagyatlasz elveihez igazítani lépéseiket. Csakhogy annak 1396 kérdésével szemben 3540 térképlapot terveztek, ami végül 3379-re csökkent. A hangtani és alaktani célú kérdésekhez képest a szóföldrajziak vannak túlsúlyban, arányuk négy-ötszörös. A kutatópontok számát 136-ban rögzítették. A helyszíni gyűjtéseket két főállású kutató kezdte el: GAZDA FERENC és NAGY JENŐ. Jellemző, hogy rövidesen mindkettejüknek politikai okokból kellett távoznia, így a terepmunkába 1957 végén bekapcsolódott MURÁDIN LÁSZLÓ, aki 1959-től, NAGY JENŐ kiválásától egyedül végezte a hihetetlen mennyiségű gyűjtést, majd feldolgozást.

A kutatópont-hálózat nem egyenletes sűrűségű. A moldvai csángó nyelvjárást képviseli 4 falu, a székely nyelvjárástípust 51, a mezőségit 41, Kalotaszeget 6, Szilágyságot 8, a Szamoshát és Érmellék körzetét 6, Kővár vidékét 3, Bihart 8, Bánságot 6, Máramarost 2 kutatópont.

A nyelvjárási adatok fonetikus pontossága szempontjából az egy gyűjtős kényszerű megoldás garantálja az egyöntetűséget. Magyar szemmel nézve hihetetlenül gazdag az árnyalatok jelölése. Ez a sokszínűség már korábban is megjelent TEISZLER PÁL, MÁRTON GYULA, GÁLFFY MÓZES munkáiban. Néha szinte hitetlenkedve szemléljük a számunkra elképzelhetetlenül finom jelölésű realizációs

különbségeket: a magánhangzók monoftongusos és diftongusos sorozatait, egy-egy fonéma 15-25 realizációs árnyalatát, az elöl-, illetőleg hátul képzett magánhangzók vízszintes nyelvhelyzet szerinti eltolódásait, amelyeket tovább színez nemcsak a függőleges nyelvállás szerinti, itthon is jól ismert nyíltabb vagy zártabb változatok sora, hanem a labiálisok illabializációja és az illabiálisok labiálisabb ejtése is. Igazat kell azonban adnunk MURÁDIN LÁSZLÓnak, aki az adatközlők egyedi hangadását maximális hűséggel feljegyezve ezt írja: „Sematizálni, tipizálni az adatok felhasználásakor, utólag is lehet, nem érdemes tehát már eleve lemondani a valós vagy vélt hangszínárnyalatok sokféleségéről" (7). Nyilvánvaló, hogy az árnyalatok nagy száma mögött nemcsak a hagyományőrzés és belső újítás, környezethez és köznyelvhez igazodás, egyéni és társaslélektani igazodás rejlik, hanem a sok évszázados román tájnyelvi és államnyelvi hatás is — különösen a velarizálódás eseteiben.

Ekkora terjedelmű kérdőívnek ilyen sok kutatóponton való felgyűjtése egy ember számára szinte lehetetlen feladat. Nem csoda, hogy MURÁDIN LÁSZLÓ arra kényszerült, hogy olykor csak egy adatközlővel dolgozzon. Ez bizonyos szociolingvisztikai hátrányt jelentett, kiszolgáltatottságot a véletlennek. A sok gyűjtővel dolgozó magyar nyelvatlasz ebben a tekintetben többet ad, bár a modern, reprezentatív, sok adatközlővel számoló szociolingvisztika azt is elégtelennek minősíti. De a nagyatlasz feladata elsősorban a figyelem felkeltése, a mikroszkopikus rajz a regionális térképek feladata.

Az embertelenül nehéz terepmunkát a nem kevésbé fáradságos feldolgozás követte. Ráadásul mire ez elkövetkezett, végleg elhervadtak a publikációs remények. Mint MURÁDIN LÁSZLÓ fogalmazza: „Akkoriban, a hetvenes évek végén, politikai okokból egyre valószínűtlenebbé vált, hogy erdélyi magyar nyelvtérképet, bizonyos mértékig az erdélyi magyarság településeit felmutató nyelvatlaszt meg lehessen jelentetni" (8). Az ebből adódó következtetés, hogy akkor szótárszerű elrendezésben kell publikussá tenni az értékes adattár egy részét — a Székely nyelvföldrajzi szótár próbálkozását is ismerve — nem lett volna a térképezéssel egyenértékű. Hálásak lehetünk, hogy mégis kézbe kaphattuk a térképeket.

Legalábbis az első 300 térképet. Mert a teljes adattár közzétételéhez még további 10 ekkora kötet lesz szükséges. Ma megmondani, hogy lesz-e minderre anyagi lehetőség, találgatás lenne. Az első kötet anyaga azt bizonyítja, nagy nyereség lenne, amiben reménykedni nem szűnhetünk meg.

MURÁDIN LÁSZLÓ bevezetőjének francia nyelvű változata után JUHÁSZ DEZSŐ rövid összegzését olvashatjuk a kiadásról (13–4). Úgy látszik, a vezetése alatt működő munkacsoportnak sikerült a (pénz)szükségből erényt kovácsolnia: az adatok számítógépes feldolgozásával jobb térképlapokat szerkeszteni, mint a nagy magyar atlasz lapjai. Megbirkóztak a fonetikai jelek tömkelegével, a beírások tiszták, olvashatók. A 30 × 28 cm-es tükörméretű térképek méretarányosan ábrázolják a nyelvterületet, úgy, hogy nyugat–kelet irányban kissé megnyújtják a

képet. Így az atlaszlapok baloldali páros lapszámozású oldalán a nyugati, velünk szomszédos területek kutatópontjai, a jobboldali, páratlan oldalakon a keleti részek kutatópontjai helyezkednek el. Ilyen módon teret nyertek az adatok szellős beírására. Kár, hogy legalább a kutatópontokat magyarul és románul megnevező lapon nem tüntetik fel a folyók nevét a jobb tájékozódás kedvéért (30–31).

A térképlapok bal felső sarkában 10 × 14 cm-es kockában találjuk a térkép sorszámát, magyar címszavát és annak román és francia fordítását. Alattuk szögletes zárójelben a kérdőív szerinti kérdést eredeti sorszámával. Ide olykor megjegyzések kerülnek, de az esetek többségében a tér kihasználatlan. Ez adja azt a gondolatot, hogy ha a jobb felső fekvő mezőből (20 × 7 cm) az ott esetenként előforduló rajzot a bal felső mezőbe telepítenék, a jobb felső mező lehetőséget adna a lexémaváltozatok szimbólumos jelölésével az egyes típusok statisztikai előfordulásának jelzésére. Ezt a gépre vitt anyagból viszonylag könnyen meg lehetne szerkeszteni.

Ebből már az is látszik, hogy a lapok, a fonetikus beírások mellett esetenként egy-egy lexémát mértani szimbólummal is jeleznek, tehát ábrázoló jellegű segítséget nyújtanak az áttekintéshez, amivel nálunk VÉGH JÓZSEF Őrségi és hetési nyelvatlasza próbálkozott 1959-ben. Ha a hangtani realizációkat nem tekintenénk, a lexémaváltozatok száma és az előfordulásuk mennyisége elférne a jelenleg kihasználatlan jobb felső mezőben, ahol a kutatópontok fölött bőven lenne hely. Ha lesz folytatása a sorozatnak, talán még lehetne ésszerűsíteni.

A bevezető oldalakon megtaláljuk még a hangtani és egyéb jelöléseket (19–22), a címszavak mutatóját a térképek sorrendjében és betűrendben (23–26), a kutatópontok jegyzékét a térképek hálórendjében és betűrendben (27–8). Hasznos az atlasszal foglalkozó tanulmányok bibliográfiája, benne MURÁDIN LÁSZLÓ félszáznyi cikke. Kár, hogy ezekhez — mivel többségük a NyIrK-ben jelentek meg — Magyarországon nehéz hozzájutni.

Az impozáns kötetben szereplő 300 térképlap címszavai zömmel a mezőgazdaság fogalomköréből valók. Sok címszó foglalkozik a búza, kukorica fogalomkörével, az eke, a szántás a szekér részeivel, a fogatolás, ökörhajtás fogalomkörével, a kasza és a takarmánykészítés kérdéseivel, az aratás, cséplés eszközeivel, munkáival, végül a veteményeskert és a kerti zöldségek körével.

Se szeri, se száma a kitűnő, gondolatébresztő térképlapoknak, amelyek nyilván minden olvasónak mást mondanak. Egy néhányat megemlítek.

A *földön* (9) lapján a SzamSz. *főűdönn* típusú adataitól eltérően Egriből a köznyelvies *fȍldön* szerepel. De a keleti részeken szinte tipikus a szóvégi hosszú nazális. Talán oda még nem jutott el a köznyelvi hatás.

A *vályogos* (16) lapján szinte mellbevágó a megnevezések változatossága, tarkasága: legalább egy tucat eltérő valódi tájszó sorjázik a szemünk előtt, bizonyítván, hogy a föld minőségével bajlódó gazda milyen változatos módon tudja jellemezni munkája tárgyát. A köznyelvies *agyagos, vájogos, vizes, lágy, szikkatt,*

vizenyős sok hangváltozata mellett már Egriben felbukkan a *zop* (talán a *zok* variánsa), majd a *klikosz, gománcsos, gajács, szikos, szivájkos, szivàj, tippant, tippanos, szikom, szikony, szikonyos, szikányos, tikoszas, cikáj, cikájos, szikeres, sikán* stb., legtöbbjük számos hangtani realizációval. Ilyenkor lenne nagy érték a beírások mellett egyébként is szereplő szimbólumok kiemelése, és a lapon előfordulási arányuk számszerű jelölése.

A *mezsgye* (20) lapján a Szatmárból jól ismert *mezsge* további előfordulásain akad meg a szemem: kihívás a *gy : g* megfelelések típusához.

A *göröngy* (21) általam Szatmárból ismert *gör* változata mellett egy sereg játékosnak tűnő lexémát és változatot mutat: *doroncs, döröncs, dorincs; göröncs goroncs* stb., nem beszélve a *gàj, galy, gàjd* lexémaváltozatokról.

A *vetettük* (26) lapján jól elválik a keleti részek rövidebb *vettük* formája (G, M, P, R, T mezők).

Számomra érthetetlen, hogy a mag *kikel* (27) lapján mi lehet az oka a sok adathiánynak (F, L, M, U mezők), hiszen ez is mindennapi szó. Vajon mit mondanak helyette?

Szép a *kukorica* (52) szóföldrajzát mutató lap: jól kirajzolódik a *tengeri, kukorica, töröbúza, máléj, puj* területe.

A lexikailag monotonnak ígérkező *tengely* (111) lapja szinte tobzódik a hangtani változatokban: a *t* és *g* kivételével minden elem mindennel kombinálódik: egy egész tájnyelvi hangtan.

A *napraforgó* (293) lapja itt is a legmozgalmasabb. De míg a magyar nyelvatlaszban a lexikai tarkaság ragad meg, itt a magánhangzók időtartameltérései, illetőleg a monoftongusos és diftongusos realizációk tobzódása szédíti meg a szemet.

Akad egy-két meghökkentő jelenség is. A *mező* (2) lapján a kérdés szövege ez volt: „Hova járnak dolgozni a földműves emberek?" Erre azt a választ várnám: a *mezőre.* De a rag egyetlen válaszban sem szerepel. Vagy a gyűjtő egységesen törölte? De azt meg kellene jegyezni. A következő kérdés ezzel rokon: *mezőről* (3) „Este honnan jönnek haza a földműves emberek? — Itt minden válasz az elvárható ragos formában szerepel.

A *kisül* (32) lapján ez a kérdés szerepel: „Mi történik nagy szárazság idején a terméssel?" — A válaszokból azt lehet sejteni, hogy az adatközlők egy része a búza növényre értette a kérdést *(kisül, kiszárad, lesárgül* stb.) más részük a búza kalászára, szemére: *megszorùl, megléházik, léhásam marad* stb. Ezt érdemes lenne jegyzetben jelezni.

Az *ekhós szekér* (100) kérdésében szereplő ernyő alighanem provokálta az *èrnyős* válaszok egy részét.

Teljesen összezavarodtam a *baloldali ökör* (165) és a *jobboldali ökör* (166), illetőleg a *hajsz!* (167) és *csá!* (168) lapjain. Eddigi ismereteim szerint — a 165-ös lapnak megfelelően — a baloldali ökör a *csás,* azért, mert ha jobbra kell for-

dulni, erre szól és csap rá a mögötte ülő gazda: *csá, csára!* Ekkor az ökör a járom bélfájával jobbra nyomja a rudat s vele együtt a másik, jobboldali ökröt. A jobboldali ökör is azért *hajszos, hojszas,* mert balra kanyarodás esetén ő kapja a parancsot és az ostorcsapást: *hajsz!,* és ő tolja a rudat a baloldali társa felé. — Csakhogy ha ez így van a térképlapokon, hogy lehet, hogy a 167. lapon a *hajsz!* kérdése ez: „Mit mondanak, amikor jobbra hajtják az ökröt?" az előző lapok szerint jobbra nem a *hajsz!* hanem a baloldali, *csás* ökörnek szóló *csára!* parancs hatására fordul a szekér. Hasonlóképpen a 168. lap is hibásan akarja balra terelni a fogatot a *csá!* paranccsal, mert ez a jobbra fordulás szava. Így van ez a Szamosháti szótárban is. Így van zömmel az Új magyar tájszótár megfelelő címszavai alatt is, bár ott egy-két gyér adat fordítva jelzi az irányokat. Most aztán végképp nem tudom, mi az igazság Erdélyben.

Mindent összevetve A romániai magyar nyelvjárások atlaszának I. kötete kincsesbányája az érdekes és értékes nyelvi, nyelvjárási adatoknak. MURÁDIN LÁSZLÓ méltán lehet büszke az évtizedek szorgalmas munkájával elvégzett gyűjtésre és feldolgozásra, mi csak hálásak lehetünk neki érte. De köszönet illeti a térkép megszerkesztőit és kiadóit is: gyorsan változó, a nyelvjárásokat is változtató korunkban egyre nagyobb jelentősége lesz a hiteles adattáraknak. Ezek nem változnak, nem avulnak el, nemzedékek számára adnak kutatási lehetőséget. Reménykedünk a folytatásban.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Új magyar tájszótár. Harmadik kötet. **K–M.**
Főszerkesztő: B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1992. (1341 lap)

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Szerkesztő: Hosszú Ferenc. A szerkesztésben részt vett: Gyenese Ilona, Ittzés Nóra, Kóródi Bence, Pirityi Mária, Villó Ildikó, Vitányi Borbála. Írták: Balogh Éva Rózsa, Balogh Nóra, Bánki Judit, P. Előry Vilma, Gyenese Ilona, Ittzés Nóra, Kéthely Anna, Kiss Csilla, Kóródi Bence, Lakatos Erika, Marosi Annamária, Cs. Nagy Lajos, Pirityi Mária, Salánki Zsuzsa, T. Somogyi Magda, Szabó Márta, Villó Ildikó, Vitányi Borbála.

A szakemberek joggal tekintik a hazai dialektológia jelenlegi legnagyobb vállalkozásának az Új magyar tájszótár megjelentetését. Örvendetes tény, hogy négy évvel a második kötet után, 1992-ben napvilágot látott a szótár harmadik kötete is, amely 1341 lapon a K, L, Ly és M betűvel kezdődő szavak anyagát foglalja magába, és mintegy 30 ezer szócikket és néhány ezer utaló címszót

tartalmaz. A nagy vállalkozásról és konkrétan a tájszótár első kötetéről nemcsak a nyelvjáráskutatás, hanem a néprajztudomány jeles képviselői is megfogalmazták véleményüket (pl. KISS JENŐ: MNy. 86: 427–35, SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. 23: 165–69, GUNDA BÉLA: Nyr. 104: 395–401). Az ismertetések nem fukarkodnak az elismerő szavakkal, a tájszótár értékeinek dicséretével. De szerzőik az alapjában véve helyes szerkesztési koncepció gyakorlati kivitelezésének kisebb hiányosságait, következetlenségeit is szóvá tevő észrevételeik, megjegyzéseik mellett annak a várakozásuknak is hangot adtak, hogy a további kötetek remélhetőleg rövidebb időközönként követik majd egymást, hiszen az 1960-ban lezárt anyaggyűjtés után majdnem két évtizedet kellett várni az első kötet (A–D, 1979) megjelenésére. A második kötet szűk egy évtized alatt készült el (E–J, 1988). Egyik ismertetője, JAKAB LÁSZLÓ (MNyj. 30: 146–50) azonban még mindig joggal rótta fel a túlzottan elhúzódó kiadást, melyet a szerkesztői, munkatársi gárda személyi összetételében bekövetkezett változások csak némiképp magyaráznak, indokolnak.

Az előttünk fekvő harmadik kötet már elfogadható „távolságban" követte a másodikat (pedig a munkatársak körében most is több „helycserére" került sor), hiszen négy év egy ilyen hatalmas anyag megszerkesztéséhez, nyomdai munkálataihoz nem tekinthető időpazarlásnak. De mivel már szinte bizonyosra vehető, hogy az eredetileg négy kötetesre tervezett mű legalább öt kötetből fog állni, csak reménykedhetünk abban, hogy az ezredfordulón az Új magyar tájszótár teljes korpusza ott sorakozhat majd a szakemberek és érdeklődők könyvespolcán.

Mindezek előrebocsátása után szemelgessünk a kötet gazdag anyagából, elévülhetetlen értékeiből és kisebb hiányosságaiból egyaránt megemlítve néhányat. Hibás címszónak tekinthető a *kirakgat,* mert alapszava ugyanúgy tagolódik, mint az *ak (aszt)* + *gat* = *aggat.* A szó az ÉKsz.-ban *raggat* (és *aggat)* formában található, a helyes alak tehát itt is a *kiraggat* lenne. A *kenderdörzsölő* szócikkében nincs utalás a *dörzsölő*re (csupán a *kenderszöszdörzsölés*re), pedig a két szócikk megfogalmazása hasonló, mindkettő a jelentés meghatározásához mintául szolgáló SzamSz.-beli *dörzsölő*vel tart rokonságot. — A népnyelv kimeríthetetlen gazdagságának bizonyítékai, hogy egyes szavaknak igen sok alak- és ejtésváltozatát rögzítette a szótár. A *karó* például a nyelvterület különböző részein *karro, karrúó, kạru, kóró,* a *kígyó: kíjjó, kényó,* a *keszkenő: keskenő, keszkendő, keszkenyő,* a *kiabál: kábál, kajabál, kàjbá, kijábál,* a *kiált: kajált, kát,* a *kolompér: klompír, kolompír, kompér* alak- és ejtésváltozatokban él. A *kocsma* szócikkében azonban nem szerepel a *korcsma* alak, a tájszótár a *korcoma, korcsima, korcsoma, kucsma* változatokat közli. A SzamSz.-ban egyébként a *korcsma* a címszó, ott a köznyelvi *kocsma* csupán utalóként fordul elő. Az ÚMTsz. említett szócikke nem hivatkozik a SzamSz.-ra, így az előbbi olvasói aligha tudhatják meg, hogy északkeleten a szónak *korcsma* az általánosan elterjedt alakja. A *kiló*-nak Mátészalkáról közölt *gila* változata pedig aligha valóságos

ejtésen alapul, a szót Szatmárban sohasem és sehol sem mondták így (vö. SzamSz.). Ehhez kapcsolódva utalnék SEBESTYÉN ÁRPÁD ismertetésének egy gondolatára: „A feldolgozott forrásanyag igen eltérő értékű: nemcsak a gyűjtők személyi különbözőségeiből eredően, hiszen a felölelt 70 esztendő [1890-től, SZINNYEI tájszótárától az 1960-ig terjedő időszakról van szó] óriási fejlődést hozott magában a nyelvjárástudományban is. Ez azonban csak azt jelenti, hogy a szótár hangtani jelenségek tekintetében nem irányadó, adatai ellenőrzésre szorulnak" (i. m. 166).

A szócikkek igen fontos részét alkotják a jelentésmeghatározások, melyeket a szótár készítői természetesen a felhasznált források alapján fogalmaztak, fogalmazhattak meg. Emiatt azonban néhány pontatlansággal is találkozhatunk. A *kendermagos* szócikkében a szótár nem utal a SzamSz.-ra, ahol a szónak 'pettyes szürke, tarkás szürke (tyúk)' jelentése olvasható. Az ÚMTsz. csupán 'szarvasmarha- és lószín' jelentését ismeri. Vidékünkön azonban a *kendermagos* főként a baromfi színének megjelölésére használatos. Az északkeleti nyelvjárás jellegzetes helynévi alapelemének, a kabalaútnak a szótárban 'dűlőút' a jelentése. (Bizonyára a SzamSz.-ból átvéve.) A szót azonban Szatmárban leginkább 'szántóföldek között vezető keskeny szekérút, melyen az ekét ekecsúszdán (kabolán) is lehet vontatni' jelentéssel ismerik, míg a *dűlőút* a szélesebb mezei utak neve. Ugyanígy a *kutyaszorító* 'nagyon keskeny, szűk utca' magyarázatot is ki lehetett volna egészíteni a szatmári helynévi adatok alapján: 'zsákutca' (KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. 497–98). A *kotú*-ra vidékünkről, Tyukod és Tunyogmatolcs községekből említ a szótár adatot 'hajlat, mélyedés; mély gödör a folyómederben' jelentéssel. Ismereteim szerint az Ecsedi-láp vidékén, ahová az említett falvak is tartoznak 'lápos, zsombékos terület növényzetépnek korhadt maradványa, illetve az ebből keletkezett laza, porszerű talaj' jelentésben (is) él a szó, a Közép-Tisza-vidékéről közölt adatokéhoz hasonlóan. Nem egészen világos számomra, miért vesz fel a szótár *kotus*[1], *kotus*[2] szócikket, hiszen az utóbbi jól beilleszthető lett volna az előbbi szócikkébe, mivel jelentése rokon az előbbinél említettekkel.

A források szeszélyes területi megoszlása miatt az egyes szavak, fogalmak szóföldrajzi megoszlására csak óvatos megállapítást tehetünk. E kijelentés jogosságát igazolja többek között a *kölyű* is, melyre északkeletről csupán a beregi Tivadarról van adat. Mivel a szó a SzamSz.-ban sem szerepel, azt hihetnénk, hogy ezt a népi munkaeszközt vidékünkön másutt nem ismerték. A szatmári helynévgyűjtemények adatai azonban arról tanúskodnak, hogy a *kölyű* errefelé korábban általánosan el volt terjedve.

Ez a kötet is számtalan adatot szolgáltat a jelentésváltozás különböző típusainak vizsgálatára. Mutatóba most egyet említenék. A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés beszédes példája a *kibabrál,* mely eredetileg a fa, csont, szaru stb. faragásával volt kapcsolatban, és 'a nagyjából kifaragott mintát finoman kidol-

gozza' jelentését a népnyelv még ma is őrzi, míg az ÉKsz. már csak az általánosan ismert 'ravaszul elbánik vele, rászedi' jelentését közli *biz* minősítéssel.

A szavak morfológiai gazdagságára is idézhetünk példákat. Így a *lesz*-nek a szótárban található különböző módú, számú és személyű alakjai a létige nyelvjárási paradigmájához szolgáltatnak értékes adatokat: *leenek, lecek, legyik, lejen, leszen, leszön, lesszek, lödne, lödni, lönne* stb.

A szócikkek lényeges részét alkotják a többnyire jól megválasztott példamondatok is. Rendeltetésük az általában tömören megfogalmazott jelentések kiegészítése, megvilágítása. Tömegével lehetne idézni az idevonatkozó, minden szempontból találó, jól megválasztott példákat. Ezért inkább azokról tennék említést, melyekkel kapcsolatban fenntartásaim vannak. Több szócikkben a példamondatok alig különböznek egymástól, így például *„Láttam már karón varjút, de elrepült!"* (Csenger), *„Karón varjut láttam én mán [...] de elrepült"* (Kisvárda); *„Kímín mellé került a csidma"* (Karcag), *„Kémény mellé került a csizmája"* (Koltó), *„Kémény mellé került a csízmája"* (Debrecen). Ez utóbbinak (kémény) a szócikkében többször szerepel a *„Felírjuk a kéménybe"* szólás is. (De érdekes, hogy a Szatmárban általánosan használt *„Felírja a kéménybe korommal"* változat nincs adatolva. Mivel a SzamSz. sem ismeri, bizonyára újabb keletűnek tekinthetjük.) És még sorolhatnám a sok hasonló tartalmú (és nyelvi formájú) példamondatot. Közlésüket talán még indokolni lehet azzal, hogy különböző helyekről származnak. A bőbeszédűség különösen akkor szembetűnő, amikor ugyanazon helyről olvashatunk ehhez hasonlókat. Pl. *„Száraz kéztü szakad." „Száraz kéztül szakadt." „Jaj de száraz kéztül szakadt."* Mindhárom Szegedről való. Ilyeneket találunk a *kárlátó, kenyér, macska* stb. szócikkekben is. Mivel itt nem a szerkesztői elvek utólagos megváltoztatásáról lett volna (lenne) szó, célszerűnek tartanánk a takarékosabb helykihasználás érdekében az ehhez hasonló ismétléseket elkerülni. Indokolná ezt még az is, hogy a példamondatok jelentős része a források kifogásolható hangjelölése miatt nem alkalmas hangtani vizsgálódásra, sőt inkább félrevezetik a kevésbé tájékozott olvasót.

A kötet (és természetesen a tájszótár) értékét nagyban növelik a szócikkekben előforduló állandósult szókapcsolatok (szólások, szójárások, szóláshasonlatok stb.). Főként azok érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, melyek a köznyelvből általánosan ismert mintákkal tartanak rokonságot. Pl. a *„Bámul, mint borjú az új kapura"* szóláshasonlat Tiszabökényben *„Ne bámulj annyira, mint Jakab az új kapura"* változatban él. Az *„Úgy ül, mint majom a köszörükövön"* Csengerben *„Úgy ül, mint macska-j-a köszörükövön"* formában ismeretes. E két példa már átvezet bennünket a tájszótár használatának egy másik, már korábban is említett fontos területére. A szótár gazdag anyaga joggal tart igényt a néprajzos szakemberek érdeklődésére is. Ezt bizonyítják az alábbi kiragadott példák is: *„Annak a kapuja alatt se foj ki a víres viz"* — mondják Hajdúböszörményben arra, aki nem öl disznót. Vagy: *„Kapu alatt esküdtek"* — tartják tréfásan

Jászkíséren arról a házaspárról, melynek az esküvő után kilenc hónapnál korábban születik gyereke. De állandósult szókapcsolatok sokaságával találkozhatunk a *kása, kenyér, kéz, macska* stb. szócikkekben is. Igazolva ezzel a tájszótár főszerkesztőjének az Előszóban megfogalmazott gondolatait: „... az Új Magyar Tájszótár nem kizárólag mint a nyelvjárási szókincs elemeinek gyűjteménye lesz jelentős a magyar nemzeti műveltség és művelődés szempontjából, hanem egyúttal — az adott időhatárokon belül — népünk paraszti rétegének életkörülményeiről és gondolkodásmódjáról, tárgyi és szellemi világáról is vall majd" (ÚMTsz. I, 10).

KÁLNÁSI ÁRPÁD

KISS LAJOS, **Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.**
Nyelvtudományi Értekezések 139. sz. Budapest, 1995. (65 lap)

A jeles szakember újabb hézagpótló munkával örvendeztette meg a hazai helynévkutatást. A Földrajzi neveink nyelvi fejlődése című körülbelül 60 lapnyi terjedelmű kis kötetnek a jelentősége messze túlnő terjedelmén. A szerző — miként bevezetőjében írja — e művével a Földrajzi nevek etimológiai szótára (Bp., 1988) két kötetének gazdag anyagához kapcsolódik. Dolgozata „...voltaképpen nem más, mint vázlat a FNESz[4]-nek bizonyos jelenségek szerint elrendezett tárgymutatójához". Részletesebb magyarázatot csupán akkor ad, ha a szótár megjelenése óta valamelyik kérdésben változott a véleménye, vagy ha a szóba hozott név nem szerepel szótárának anyagában. A szerző célja, hogy „a FNESz[4] tanulságainak elemzése nyomán a rájövés, felfedezés, megoldás lehetőségeire... útbaigazítást" nyújtson (i. m. 3).

A dolgozat a helynevek nyelvi alakulásának különböző eseteit könnyen áttekinthető formában, ábécérendben tárgyalja, így a kisebb egységek lexikoncikkeknek, szócikkeknek is fölfoghatók. Felépítésük hasonló: Első helyen a nyelvi jelenség tömör értelmezését olvashatjuk (jól megválasztott köznévi példákkal illusztrálva), majd ezt a kérdéskörrel foglalkozó alapvető szakirodalomra (BÁRCZI, Htört.[2], HADROVICS, Jel., MMNyR. stb.) való utalás követi. A továbbiakban a jelenséghez vonható helynévi példák sorjáznak, melyek jól elkülönülnek az egyes altípusok szerint. A szerző a helynevek nyelvi fejlődésének 43 típusát tárgyalja. Most nézzük őket közelebbről, de korántsem a teljesség igényével!

Olvashatunk itt a két nyílt szótagos hangtörvényről *(Nemti < Németi)*, a bontóhang betoldásról *(Kanizsa < Knizsa)*, a depalatalizálódásról *(Millér < Mélyér)*, az elhasonulásról *(Sikaszó < Szikaszó)*, a névszépítésről *(Lóingató < Lófingató)*, a hangátvetés eseteiről *(Derecske < Derekcse, Rendek < Rednek* stb.), a hangrendi átcsapásról *(Parasznya : Peresznye, Géberjén : Gábrián)*, az

inetimologikus hang betoldásáról *(Csegöld < Csegőd)* stb. De a név eleji hangzóvesztés *(Inota < Jonata)*, a név belseji mássalhangzóvesztés *(Porcsalma < Porcshalma)*, a névhasadás *(Gáborján : Géberjén)*, az összerántódás *(Melentő < Malomtelelő)*, a szórványos hangváltozások *(Szakmár < Szatmár, Lenti < Nemti, Enyed < *Egyed* stb.), a tapadás „zésülés" *(Zerge-híd < Erge-híd)*, a téves felbontás vagy másképpen szóhatártévesztés *(Mádéfalva < Amadéfalva)*, az utólagos kiegészülés képzővel *(Bürgezd < Bilgoz)*, a zöngésülés *(Zala < Szala)*, a zöngétlenülés *(Fajzat < Fajzad)* stb. típusai is bemutatásra kerülnek.

Az ismertetés írója megkülönböztetett figyelemmel tanulmányozta a nyelvi fejlődésnek azokat az eseteit, amelyekre saját szatmári gyűjteményeiben is találhatók példák, vagy amelyekhez (valamilyen apropóból) kiegészítő megjegyzés kínálkozik. Szatmárból az affrikálódás példái között szereplő *Cingető <*Szénégető* változás közbülső fázisa is adatolható: *Szenegető,* Garbolc (KÁLNÁSI–SEBESTYÉN, A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen 1993. 201). Az 1864. évi kántorjánosi **Czinegetőhegy* pedig az affrikálódás mellett a népetimológiás változásra is példa lehet (KÁLNÁSI, A Mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen, 1989. 127). A beleértés példái között olvashatjuk a *Batár* pataknak a nevét, melyet — a magyarázat szerint — az 'üveges hintó' jelentésű *batár* köznévvel azonosítanak. Tudtommal a Tiszabecsnél a Tiszába torkolló folyócska elnevezését vidékemen senki sem kapcsolja az említett köznévhez, ugyanis a szót errefelé nem ismerik. Igaz, ettől még mások „az etymologisalni igen szerető némelly müveltebbek" (RÉVÉSZ: Új Magyar Múzeum 1855. II, 420) fűzhettek a folyónévhez ilyen magyarázatot, de ez aligha szűkebb hazámban keletkezett. Az inetimologikus hang beiktatásának példái sorában az általánosan ismert *Miskolc < Miskóc, Szolnok < Szónok* stb. helynevek mellett Szatmárból is vannak a szerzőnek adatai: *Garbolc < Garbóc, Csegöld < Csegőd* (és ilyen lehetne még *Csaholc < Csahóc* is). A második névpárhoz kívánkozik az alábbi megjegyzés: Érdekes módon az *-l-* hangbetoldás — melyről azt tartjuk, hogy későbbi eredetű az egyes nevekben —, itt már az első, igen korai okleveles említésben felbukkan: 1332/37: *Chegeld, Chegüd.* A *Csegőd (Csegőüd)* alakot ma nem ejtik, a hivatalos névformához közelítő kiejtés *Csegöld.* A falunév a népnyelvben labiális kiegyenlítődéssel *Csügőüdnek* hangzik (KÁLNÁSI–SEBESTYÉN, i. m. 30). Különösen gazdag példaanyagot vonultat fel a szerző a népetimológiával keletkezett nevek csoportjában: *Keserűs < Keselyűs, Vesztő < Vejszető, Tóváros < Tótváros* stb. Vidékünkről is találunk a kötetben példákat: *Porcsalma < Porcshalma, Méhtelek < Mélytelek.* Az utóbbi községnév kialakulását bizonyára elősegítette az is, hogy a szatmári népnyelvben a *méh* és *mély* szavakat hasonlóképpen ejtik (vö. SzamSz.: *mëi* 'méh', *mëi* 'mély'), és a *méhes*nek is van *méhes ~ méjhes* ejtésváltozata. De a falunév problémájához még más is hozzátartozik. Ha BOROVSZKY (Szatmár vármegye. Bp. 1907. 113) 1322-ből említett *Michustelek*-e (Míhüstelek) a községre vonatkozik, akkor a *Mélytelek*-et kell népetimológiás

alaknak tekintenünk. Ezt azonban csak több adat birtokában lehetne eldönteni. Tanulságosak a névvégi rövidülés fajtái, melyekhez KISS LAJOS odasorolja a *falu < falva* változást is: *Bácsfalu < Bácsfalva, Kácsfalu < Kácsfalva* stb. Bizonyára idevehető a KÁZMÉRtól monografikusan feldolgozott kérdéskör (A „Falu" a magyar helynevekben. Bp. 1970) néhány más esete, pl. a *-fa < falva (Misefa < Miksefalva)* típusú névrövidülés is. Jellegét tekintve ez utóbbival tart rokonságot a *-ta < tava* névrövidülés. A szakirodalomban eddig nem vizsgált jelenségre Szatmárból (zömmel a Csengeri járásból) vannak adataim: *Bánta* (1665: *Bantova, Bánta), Botosta* (1713: *Botos tava), Tibota* (1686: *Tibota tava!), Szógota* (= ? *szolga + tava), Espánta* (= ? *ispán + tava), Malomta* (= ? *malom + tava).* Az előbbiek analógiás hatására keletkezhettek a *Laposta, Meggyesta* helynevek. (Bővebben lásd KÁLNÁSI, Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. 87–8.) Szerzőnk a többesjel-szilárdulás általánosan ismert esetei *(Kárpátok, Alpok, Andok* stb.) után a *Gödrök, Kenderföldek, Rókalikak* stb. példáinál említi a *Borzokos* adatot is. Idézett forrása ezt írja róla: „...dombos hely Beszterec határában, ahol egykor nagyszámú borz tanyázott" (RRétk. 26). A besorolás alapján a név egy *borz + k* többesjel + *-s* ellátottsági képző tagolást sugall. A szatmári helynévgyűjteményekben található *borzok* adatok tanúsága szerint talán helyesebb a beregi helynevet is az eredetileg 'borzlyuk(as hely)' jelentésű nevekhez kapcsolni. A botpaládi *Borzok* PESTY FRIGYES 1864. évi gyűjtésében ugyanis még *Borzlyuk* alakban fordul elő (KÁLNÁSI, A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen 1984. 17). Az átmenetre CSŰRY Szamosháti szótára (Bp., 1935–1936) szolgáltat adatot, itt a név már *Bőrzuk* formában szerepel. Hasonlóképpen keletkezhetett a fábiánházi *Borzok* is (KÁLNÁSI, Mátészalka. 15). Más oldalról, úgy vélem, ez utóbbi származtatás helyességét támogatja az is, hogy a fenti szerkezetű névtípussal a névgyűjteményekben nem találkozunk. Az általam átnézett megyei és járási adattárakban nincsenek *Medvékes, Nyulakos, Farkasokos* stb. helynevek. Így a *Borzokos*-t — a *Borzok*-hoz hasonlóan — a népetimológiával keletkezett nevek csoportjában célszerűbb tárgyalni. Létrejöttében a többfelé meglévő *Borzas, Farkasos, Medvés, Nyulas,* illetve a ritkább *Nyulasok, Medvések* stb. névalakok is bizonyára szerepet játszottak.

A kötetet a Rövidítésjegyzék (43–44), valamint az igen hasznos Földrajzinévmutató (45–59) és Szómutató (60–63) zárja.

Végezetül, mintegy összegzésképpen ismét a szerzőt idézném: „Bízom benne, hogy jelen dolgozatommal hozzá tudok járulni ahhoz, hogy földrajzi neveink nyelvészeti interpretációját a jövőben szilárdabb alapra lehessen helyezni: kevesebb legyen az ötletszerűség, a találgatás, és több legyen a tényeken, analógiákon nyugvó megfontolt érvelés" (i. m. 4). A magam részéről ehhez még hozzátenném, hogy a Földrajzi neveink nyelvi fejlődése című kötet nemcsak a

névtanos kutatóknak nyújt majd hasznos segítséget, hanem joggal tarthat igényt a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

KISS JENŐ, **Társadalom és nyelvhasználat.** (Szociolingvisztikai alapfogalmak). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. (318 lap)

Számos eddigi kitűnő dialektológiai és szociolingvisztikai tanulmány, anyaggyűjtés és rendszerezés után ebben a művében elméleti jellegű összegzésre, a szociolingvisztika alapkérdéseinek felvázolására, alapfogalmainak tisztázására vállalkozik a szerző.

Feladatvállalásának jelentőségét az adja meg, hogy a nyelv használatának társadalmi vonatkozásaira irányuló, a részletkérdéseket gondosan feltáró hazai kutatások és publikációk ellenére a problémákat teljességében áttekintő, az eredményeket összefoglaló, s így akár tankönyvként, egyetemi jegyzetként is használható mű még nem jelent meg ebben a témakörben. Nem csökkenti művének értékét a vele szinte egy időben kiadott hasonló tárgyú könyv, WARDHAUGH munkájának (WARDHAUGH, RONALD, Szociolingvisztika. Bp., 1995) fordítása sem, hiszen egyrészt ez is éppen az ilyen jellegű írások szükségességét mutatja, másrészt KISS JENŐ könyve rengeteg magyar vonatkozást beépítve nyújt kiváló szintézist.

Szerencsés már a kötet címválasztása is, hiszen a megadott két kulcsszó rávilágít a tudományterület kérdésköreinek lényegére. A könyv tanulmányozása során az alcímnek ellentmondva valójában nemcsak az alapfogalmakra derül fény, hanem nagy vonalakban felvázolódik előttünk a társadalom és a nyelv összefüggéseinek teljessége.

KISS JENŐ a szociolingvisztika hatalmas problémahalmazából jó érzékkel választja ki azokat az elemeket, amelyek lényegesek lehetnek az átfogó kép megalkotásában. Anyagát tíz, római számmal jelzett nagyobb egységre tagolja, amelyek nagybetűvel jelölt fejezetekre, azok pedig számozott alfejezetekre bomlanak.

Az első egység előszavában megfogalmazott alapvető szándéka „sztenderd ismeretek összefüggő közvetítése" (9) elsősorban főiskolai és egyetemi hallgatók számára; ez teszi indokolttá a mű bizonyos sűrítéseit és a didaktikai szempontok fokozott érvényesítését. A könyv anyagának áttekintését és megértését ugyanis vastag betűs kiemelések, a fejezetek közötti előre- és hátrautalások könnyítik meg.

A bevezetőt követő első tartalmi rész (11–13) meggyőzően igazolja azt, hogy egy-egy nyelvközösség nyelvhasználatának eltérései nagyrészt a beszélők nyelven

kívüli, társadalmi jegyeivel vannak kapcsolatban. Már ez, a társadalom és nyelvhasználat alapvető összefüggését bemutató egység előre jelzi az egész munka szemléletes, a megértést hatékonyan segítő példákkal tarkított stílusát, hisz olyan, az olvasó számára is eleven példákat vonultat fel, mint, hogy Bécsben az 1989–1990-es változások után olyan mértékben megnőtt a magyar nyelv iránti érdeklődés, hogy a nyelviskolákban az angol utáni második helyre került (12).

A különböző érintkező tudományok eredményeinek értő felhasználására is példát találhatunk már a szerep fogalmának szociológiai szempontú meghatározásánál is (13).

Félrevezető lehet azonban — hiszen a könyv alapfogalmak tisztázására törekszik — az alfejezet címének (11) szóválasztása (A társadalmi rétegzettség és a nyelvhasználati rétegződés), amely a *rétegzettség* és a *rétegződés* szavak eltérő jelentését sugallja, holott a tartalmi kifejtés nem tesz köztük különbséget.

A következő alfejezetet (14–15), amely a szociolingvisztika mint interdiszciplináris tudományág tömör és világos meghatározását nyújtja, tudománytörténeti visszapillantás (16–29) követi. Ez a történeti áttekintés — igen helyesen — nemcsak a szociolingvisztika mint önálló tudományág születésének időpontjául megjelölt hatvanas évektől veszi számba az eredményeket, hanem bemutatja az előzményeket, a társadalom és a nyelv összefüggéseire vonatkozó korábbi külföldi és magyar megfigyeléseket is. Éles határvonalat húz azonban: oly módon, hogy a korábbi közelítésekből a kommunikatív kompetencia belső szerkezetének feltárását hiányolja, anélkül, hogy indokolná annak szükségességét. A bemutatott „előzménymozaikok" éppen azáltal válhatnának a mai tudomány számára is élővé, ha nemcsak említésszintű elismerésükre kerülne sor, hanem feldolgozásukkal, eredményeik megismerésével aktív recepciójuk is megtörténne. Magyar vonatkozásban sem szükségszerű tényként elfogadni azt, hogy „kiaknázatlan maradt az a lehetőség, amit a nyelvhasználat társadalmi variációjával összefüggő addigi szórványos vizsgálatok illetőleg tapasztalatok kínáltak" (24), hisz ezek kiaknázása és beépítése akár a mai magyar szociolingvisztika egyik feladatának is tekinthető. Különös az is, hogy a magyar kutatások történetéről szólva a nyugati gyökerek szerepének hangoztatása mellett a nyelvjárásokkal foglalkozó gyűjtések és kutatások eredményeit nem emeli ki kellőképpen a szerző, holott ő maga is ezen az úton indult el. Azzal, hogy a nyelvjáráskutatásban jelentkező szociolingvisztikai előzmények feldolgozását a dialektológia tárgykörébe utalja át (28), mintha önnön eredetét tagadná meg. Jelentős erénye a fejezetnek, hogy részletesen tárgyalja a különböző országokban zajló kutatások irányultságát, és szinte évről-évre haladva mutatja be a születő magyar eredményeket.

Az összefoglaló mű második nagyobb egysége (30–57) — kár, hogy ezek nem kaptak tematikus címet — a szociolingvisztikai kutatások módszertanát foglalja magában. A könnyen érthető s az egyetemi hallgatók számára igen hasznos fejezet azért is kerülhetett a különböző résztémakörök tárgyalása elé, hogy illusztrálja az

elméleti kérdések megvilágítását elősegítő nyelvi adatokhoz való hozzáférés módját. A kutatások alapját képező nyelvi adat fogalmának meghatározása után az anyaggyűjtés céljairól és alapelveiről, a minta kiválasztásának lehetséges módjairól, a gyűjtő jelenléte miatt létrejövő paradox gyűjtési helyzetről, a gyűjtött anyagok felhasználhatóságának etikai dilemmájáról, a szükséges gyűjtési előismeretek mértékéről és a szociolingvisztikai interjúról tájékoztat. Ezekben az alfejezetekben is feltűnő a nyelvjárási gyűjtések során szerzett tapasztalatok említésének mellőzése, pedig a dialektológiai kutatások éppúgy élő nyelvhasználati vizsgálatok, mint bármely egyéb, a nyelv társadalmi meghatározottságára irányuló vizsgálat, s ráadásul ezek Magyarországon számottevő módszertani tapasztalatanyagot is felhalmoztak. Hasznos lenne, ha más adatszerzési módokat is bemutatna ezen a fejezeten belül a szerző, hisz léteznek olyan szociolingvisztikai problémák (pl. a névhasználatban, a sajtó nyelvében megjelenő társadalmi vonatkozások stb.), amelyekről egyébként a későbbiekben szót ejt, ahol a vizsgálat alapját képező adatokhoz egészen másként juthatunk hozzá. Tanulságosak a mellékelt kérdőív-mutatványok, amelyek nagymértékben a hallgatók segítségére lehetnek a különböző kutatásokban való részvétel, illetve az esetleges saját kutatások megtervezése során. Szervesebb egységet alkothatna azonban az általános ismeretanyaggal ez a rész akkor, ha utalna a szerző a későbbiekben felhasznált kutatások módszereire, illetve, ha a kutatások ismertetése közben térne vissza egyes módszertani kulcskérdésekre.

A harmadik nagy tematikus egység (58–73) a nyelvnek a beszédben megvalósuló sokféleségével foglalkozik, az ezzel kapcsolatos fogalmakat, röviden, érthetően határozza meg. A nyelvhasználat és a nyelvi változó, a kommunikatív kompetencia, a beszédhelyzet és a nyelvhasználati színtér fogalmának megértését szemléletes sematikus ábrák, a délvidéki és amerikai magyarok nyelvhasználati színtereit és nyelvválasztását bemutató táblázatok is segítik. Ez a fejezet sok olyan információt tartalmaz, amelyekkel egy magyar szakos hallgató a különböző nyelvészeti részdiszciplínákat — általános nyelvészet, nyelvtörténet stb.– tanulmányozva már részletesebben megismerkedhetett, de talán éppen azáltal válik tisztázó erejűvé, könnyen érthetővé, hogy már ismert, mélyebb összefüggésekbe ágyazott dolgokra épít.

A mű negyedik egységét (74–85) szenteli a szerző annak a témakörnek, amely a nyelv és a társadalom összefüggéseit vizsgálva már a középiskolai oktatásban is részt kap: a mai magyar nyelvhasználat tagolódásának, a réteg- és csoportnyelvek kérdésének. Mivel ez a szociolingvisztika egyik legismertebb részterülete, rövidnek tűnhet ez a pár oldalnyi összefoglalás; azonban épp a kérdéskör kidolgozottsága, a felhasználható széleskörű magyar nyelvű szakirodalom teszi lehetővé azt, hogy a szerző pusztán a lényegi elméleti kérdések ismertetésére szorítkozzék. E szűk vázlaton belül is szerencsés döntés az, hogy nem a merev kategorizálás, a belső nyelvváltozatok határainak kijelölése a fő cél, hanem a nyelvi tagolódás

dinamikájának megrajzolása, amit hatékonyan egészít ki két lehetséges nyelvrétegosztályozás közlése. A mai magyar beszélt köznyelvről írott alfejezetének megállapításai tanulságosak, viszont nélkülözik az empirikus alátámasztottságot. A mindannyiunk által érzékelt nyelvhasználatbeli változások — a beszélt köznyelv funkciókörének bővülése, a köznyelvi nyelvhasználat szlengesedése, a csoportnyelvek jelentőségének növekedése — valós irányának, mértékének feltérképezése és nyelvi adatokkal való alátámasztása, a módszertani fejezetben hangoztatott kvantitatív szemléletnek megfelelve, az eddigi kutatások hiányában legalábbis kijelölendő feladat lehetne. Az adatok és példák hiányát jelzi itt az is, hogy a regionális köznyelviség terjedésére vonatkozó létező kutatási eredményekre sem utal a szerző.

A következő nagyobb szakasz (86–149) az egyén társadalmi meghatározottságára koncentrálva a nyelvi szocializáció problémáját, a különböző szociológiai változók — életkor, nem, vallási hovatartozás — nyelvhasználattal való összefüggését és a nyelvi attitűd fogalmát tárgyalja. A nyelvközösség részévé válásnak kultúránként eltérő folyamatát érzékletes példákkal, tömören, lényegre törően mutatja be. Az életkor, a nem, a vallás által előidézett nyelvhasználatbeli különbségek ismertetése azért lehet különösen izgalmas és meggyőző, mert az ez irányú kutatási eredményeket részletesen ecseteli. Talán kissé hosszúra nyúlt a felekezeti kérdések tárgyalása, de ezzel együtt is nagyon fontos fejezete a könyvnek, hiszen olyan, a kisebbségben élő magyarság szempontjából is fontos, de keveset hangoztatott kérdésekről is szót ejt, hogy a vallás sok esetben nyelv- és etnikummegtartó tényezővé is válhat.

Az áttekinthetőséget, rendszerezettséget szolgáló alpontok kijelölése és sorrendje egyedül ebben az egységben töri meg a tárgyalás logikai menetét. A nyelvi hátrányos helyzettel és a nyelvi attitűddel foglalkozó alfejezetek követhetnék közvetlenül a nyelvi szocializációs folyamat tárgyalását, hiszen az attitűd a szocializáció folyamán alakul ki, a nyelvi hátrányt pedig a szocializáció folyamatának deformált volta, a nem ideális szociokulturális környezetben lezajló szocializációs folyamat idézi elő.

Ebben a szerteágazó fejezetben is érvényesül ennek az összetett munkának az a hatalmas erénye, hogy megfelelő egyensúlyt teremt a magyar és külföldi példák között, s hogy a legismertebb elméleti elképzeléseket (pl. a BERNSTEIN-hipotézist), gyakran bírálataikkal, cáfolataikkal együtt, igényes, de közérthető módon ismerteti.

A könyv hatodik részében (150–194) kerül sor olyan alapfogalmak tisztázására, mint nyelv és nyelvjárás, nyelvközösség és nemzet, anyanyelv és idegen nyelv, élő és holt, természetes és mesterséges nyelv. Számottevő értéke ennek a fejezetnek a térségünkben oly fontos államnyelvi és kisebbségi nyelvhasználat következményeivel való számvetés, a nyelvpolitikai kérdések számadatokkal alátámasztott, tárgyilagos bemutatása. Valós kutatási eredményekkel igazolja pl.

azt a tényt, hogy a kisebbségi nyelvhasználók közül az alaptantárgyakat anyanyelvükön tanulóknak lényegesen nagyobbak a boldogulási esélyei. A magyar nyelvközösségről, a kisebbségben élő magyarokról, de a magyarországi kisebbségekről is friss (1995-ös is) adatokat összegezve szól. Ezt azért is fontos kiemelnünk, mert ezeket a kérdéseket ilyen alapossággal még csak a szerző egy évvel korábban megjelent, ezt a kérdéskört tárgyaló könyve mutatta be (KISS JENŐ, Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat. Bp., 1994).

A következő egység (195–240) a nyelvek érintkezésének kérdéseit tárgyalja, ennek az általános nyelvészetben is vizsgált izgalmas problémakörnek szintén a társadalmi vonatkozásait helyezve előtérbe. A nyelvkontaktológiai alapfogalmak megismerése a különböző nyelvtörténeti folyamatok megértésében is segítséget nyújthat a magyar szakos hallgatóknak. A bilingvizmus és a diglosszia szemléltetéséhez érdekes magyar példaanyagot dolgoz fel, s ebben a részben látványosan felhasználja nyelvjáráskutatásunk eredményeit is. Jó szemléleti alapot teremt azzal, hogy itt is kiemeli a nyelvek beszédben megvalósuló működésének dinamizmusát. A fejezet pidzsin és kreol nyelvekre vonatkozó példasora különösen érdekes területre vezet el.

A nyelv társadalmiságának tudatos oldalával, a nyelvi tervezéssel és a nyelvpolitikával illetve a világnyelvek kérdésével foglalkozik a mű ezt követő egysége (241–267). A nyelvi tervezés mibenlétének magyarázatát előbbé tehetné, ha a szerző részletesebben szólna egyes ide kapcsolható ismeretekről: a nyelvújításról, a nyelvi és helyesírási egységesülésről és a nyelvművelés feladatairól.

A nyelvpolitikáról szóló rész a törvényileg szabályzott nyelvhasználatot törvényszövegekkel illusztrálva mutatja be. Ezen a fejezeten belül nem egészen indokolt az, hogy külön alfejezet foglalkozik a politikai nyelvhasználattal, hiszen valójában szituációtól függő stilisztikai változatról van szó.

A kötet utolsó római számmal jelölt egysége (268–287) a bibliográfiát, a tárgymutatót, a képek és ábrák jegyzékét foglalja magában. Alapos, a további tájékozódásban remekül használható, a fontosabb angol és német munkákat is felsorakoztató szakirodalmi jegyzékének külön érdeme, hogy ilyen szélességben összegyűjtve nem állt eddig rendelkezésre a vonatkozó magyar nyelvű irodalom. A szociolingvisztikai írások sorát a határtudományok alapművei is kiegészítik. Növelhetné e bibliográfia értékét, ha nem pusztán betűrendben közölné a szerző a felhasznált szakirodalmat, hanem — akár a könyv tematikus felosztásának megfelelően — problémakörök szerint rendezné el azt. Tárgymutatója jól használható, hatékonyan segíti a tájékozódást. E fogalomtár funkciókörét bővíthető lenne azáltal, ha a fogalmak angol, sőt akár német nyelvű megfelelőjét is megadná. A tartalmi részben KISS JENŐ írásában is megfigyelhető az az újabb szociológiai munkákra jellemző tendencia, amely arra törekszik, hogy közölje ezeket az idegennyelvű terminus technikusokat; így egy kisebb kiegészítéssel ez a tárgy-

mutató a hátteret nyújtó szakirodalom megismerését elősegítő kisebb szakszótár szerepét is betölthetné.

A mű témakörein végighaladva megfogalmazott elismerő és kritikai észrevételek után meg kell állapítanunk, hogy KISS JENŐ kiváló összefoglalása teljes mértékben eleget tesz célkitűzésének: olyan hiánypótló mű született meg, amely képes lehet betölteni az egyetemi oktatásban ebben a témakörben meglévő űrt, s amely interdiszciplináris jellege révén tovább árnyalhatja a magyar szakos hallgatók látásmódját. Sőt, azért is örömmel üdvözölhetjük ezt a kiadványt az egyetemi oktatásban hatékonyan használható könyvek között, mert azáltal, hogy egy ilyen, nemcsak az alapismereteket egybegyűjtő, hanem egységes szemléletmódot közvetítő tankönyv adható az egyetemisták kezébe, a középiskolai nyelvi oktatásban is előnyös változás következhet be, növelve a közműveltség szintjét ezen a területen.

KISS JENŐ művére azonban, mivel összefoglaló jellege ellenére tartalmaz új meglátásokat, részletesen kifejt az eddigi magyar szakirodalomban nem tárgyalt elméleti kérdéseket, és az olvasók számára eleven, gyakran egészen friss magyar példaanyagra épít, nemcsak tankönyvként, hanem tudományos értékű szintézisként is szükség van.

DOMONKOSI ÁGNES

SZATHMÁRI ISTVÁN, **Bárczi Géza.** (A múlt magyar tudósai). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. (154 lap)

Bárczi Gézának, a kiváló tudósnak a portréját eleveníti meg — halálának huszadik évfordulóján — tanítványa, SZATHMÁRI ISTVÁN ebben a monográfiájában. A nyelvtudományban ma is élő és mindennap ható európai hírű kutatónak, tanárnemzedékek nevelőjének, „többünk szeretett mesterének" eredményekben gazdag életútja igen tanulságos lehet a következő generációnak is, és nem csupán a magyar nyelvtudomány művelőinek.

SZATHMÁRI a következő fejezetekben tárgyalja a tudós pályáját: Az indulás évei (12–28), Bárczi Géza, a középiskolai tanár (29–45), A debreceni egyetem professzora (46–57), Az Eötvös Loránd Tudományegyetem katedráján és a nyugdíjas évek (58–64), Bárczi Géza életműve és a magyar nyelvtudomány (65–117), Bárczi Géza, az ember (123–43), Egy tudós élet öröksége (144–7). A kötetet a Bárczi Gézáról szóló fontosabb irodalom bibliográfiája zárja le (148–54).

A szerző jól ismerte Bárczi Gézát, tanítványa, majd több évtizeden át kollégája volt, könyvének minden sorából érzik mestere iránti tisztelete, szeretete. Végigkíséri mestere életútját (1894–1975) a zombori gimnáziumi évektől a

nyugdíjas évekig. Bemutatja a kezdetben turkológusnak készülő, de szinte minden iránt érdeklődő fiatalember látókörének tágulását. Megtudjuk művéből, hogy Bárczi 1911-ben a budapesti egyetemen magyar–görög–latin szakra iratkozik be, az Eötvös-kollégium tagja lesz, majd hamarosan felveszi a francia szakot is. A kollégium segítségével jut ki ösztöndíjasként Franciaországba 1914-ben. A világháború kitörése után internálótáborba kerül, ahol súlyosan megbetegszik, a Nemzetközi Vöröskereszt közbenjárására engedik át Svájcba 1917-ben. Itt a lausanne-i egyetemen négy féléven át tanul romanisztikát, a francia mellett olasz és spanyol nyelvet. Csak 1919-ben tud visszatérni Magyarországra.

Bárczi Géza 1919-től 1941-ig középiskolában tanított. A tanári munka mellett jutott ideje tankönyvírásra, tudományos munkára is. A középiskolák valamennyi osztálya számára írt francia nyelvkönyvet. Tudományos munkái kezdetben a romanisztika területéről kerültek ki, majd foglalkozott francia — magyar történeti kapcsolatokkal, és a magyar nyelv francia jövevényszavaival. 1926-ban szerzett egyetemi doktori címet francia nyelvtörténetből a szegedi egyetemen. 1932-ben a szegedi és 1938-ban a budapesti egyetemen lett magántanár az ófrancia nyelv témaköréből. Mint magántanár bekapcsolódott az egyetemi oktatásba is. S ebben az időszakban írja meg máig használt kitűnő etimológiai szótárát, a Magyar szófejtő szótárt. Tudományos eredményeiért 1939-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.

Bárczit 1941-ben nevezték ki egyetemi tanárnak Debrecenben a korán elhunyt CSŰRY BÁLINT utódjának a magyar és finnugor nyelvészeti tanszékre, és ő lett a CSŰRY által létrehozott Népnyelvkutató Intézet vezetője is. 1952-ig állt a tanszék élén. A háború végéig egyetlen kinevezett oktatója volt a két intézménynek, csak fizetés nélküli munkatársak voltak mellette. Valójában a Debrecenben eltöltött tizenegy év alatt teljesedett ki magyar nyelvészeti munkássága. Az „egyetemen előadta az egész magyar nyelvtörténetet, ezenkívül a fonetikát, nyelvföldrajzot, általános nyelvészetet, és természetesen nem felejtkezett meg a finnugor stúdiumokról sem. Tanította a finn és az osztják nyelvet, adott elő a finnugor népekről és nyelvekről, több félévben tárgyalta a finnugor összehasonlító nyelvtan egyes fejezeteit" (vö. MNyj. 22: 87). Tudományos téren is folytatta a tanszék hagyományait. CSŰRY a Népnyelvkutató Intézet egyik fontos feladatának tűzte ki a magyar nyelvatlasz elkészítését. Bárczi kinevezése után azonnal megkezdte a nyelvatlaszmunkálatok előkészítését, és elvégeztette a próbagyűjtéseket is. Előbb SZABÓ T. ATTILÁval, majd egyedül szerkesztette a Népnyelvkutató Intézet évkönyvét, a Magyar Népnyelvet. Sajnos, 1949-ben megszüntették a Népnyelvkutató Intézetet, és megszűnt az évkönyv is. Bárczi azonban két év múlva, 1951-ben megindította az egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványát, a Magyar Nyelvjárásokat. Az ő irányításával kezdődött el a tanszéken az Új Magyar Tájszótár anyaggyűjtése. De Bárczi elsősorban nyelvtörténész volt. Számos nyelvtörténeti dolgozata mellett Debrecenben írta meg „A Tihanyi

Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék" című monográfiáját, ekkor jelent meg „A magyar szókincs eredete", valamint a Fonetika című egyetemi tankönyve, de későbbi nyelvtörténeti kézikönyvei is egyetemi előadásaiból, jegyzeteiből alakultak ki. Tudományos munkásságának elismeréseként 1947-ben a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja lett.

E tömör áttekintésből is látszik, milyen hatalmas munkát végzett Bárczi Debrecenben. SZATHMÁRI ISTVÁN könyvéből megtudjuk, hogy Bárczi maga is „élete legtermékenyebb évtizedének nevezte" a Debrecenben eltöltött időszakot (56). A tudományos eredmények mellett számos kitűnő nyelvészt is nevelt ebben az évtizedben Bárczi tanár úr. S még nagyobb lesz elismerésünk, ha visszagondolunk arra, milyen évtized volt ez. 1979-ben ezt írtam róla: „A legnehezebb korszakban állt a tanszék élén, a II. világháború alatt, majd később a marrizmus idején akkor, amikor a tudományos életben nem az érvek súlya számított. Szilárd meggyőződéssel verte vissza az alattomos támadásokat, és amikor gátlástalan karrieristák és egyes félrevezetett tájékozatlan fiatalok nyíltan lázítottak a magyar és finnugor nyelvészet és az ezeket oktató professzor ellen, akkor Bárczi kiváló szakemberek egész sorát nevelte fel a nyelvtudomány számára" (MNyj. 22: 87). De nemcsak ő, hanem beosztottjai sem lehettek biztonságban. Tanársegédét, Papp Lászlót koholt vádak alapján 1950-ben elítélték, és több évre börtönbe zárták. S nem jó szemmel nézték az illetékesek, hogy Papp László felesége, Hidvégi Andrea továbbra is a tanszéken maradt. Igaz, az ún. sztalini nyelvtudományi cikk megjelenése után valamit enyhült a helyzet, ekkor a Tihanyi Apátság alapítóleveléről írt könyvéért megkapta az akkori legmagasabb tudományos elismerést, a Kossuth-díjat, de én úgy gondolom, az előbbi körülmények közrejátszottak abban, hogy Bárczi elpályázott Debrecenből, és magával vitte munkatársait.

Meleg szavakkal mutatja be SZATHMÁRI Bárczi Gézát, a közéleti embert és a mindennapok emberét, kapcsolatát barátaival, hallgatóival. Külön kiemeli helytállását, tántoríthatatlanságát, erkölcsi tartását (127). Nem árt pontosítani ezeket a fogalmakat legalább egy debreceni éveiből vett példával. Hisz lassan egy fél évszázad telt el azóta, és az idő sok mindent jótékony homállyal fed be. Ez ismertetés írója jelen volt 1949 őszén a Nyelvtudományi alapismeretek című kollégium azon óráján, amelyen Bárczi ismertette az akkori ún. „haladó marxista nyelvtudomány", a marrizmus alapelveit, majd a maga szokott udvarias modorában értékelte: „ez józan emberi ésszel felfoghatatlan". Egy ilyen kijelentés akkoriban főben járó bűnnek számított, a professzor ennek tudatában is vállalta tudományos meggyőződését.

Úgy vélem, amikor egy tudós emberi magatartásáról beszélünk, az állampárthoz való viszonyát nem hallgathatjuk el. Bárczi Géza erkölcsi tartásához hozzátartozik, hogy sohasem volt párttag. Nem lépett be a negyvenes évek végén, és nem lépett be 1956 után sem. Ez a tény jelzés értékű volt tanítványainak, kollégáinak, legalábbis azoknak, akiknek volt érzékük az ilyen jelzések vételére. A

magyar nyelvtudomány szerencséjére Bárczihoz hasonló kiváló egyéniségek vezették azokban a nehéz időkben az egyetemek nyelvészeti tanszékeit.

Bárczi 1952 szeptemberétől 1970-ig volt az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. Budapesten — írja SZATHMÁRI — „azt folytatja, amit Debrecenben elkezdett" (60). Oktatott, nevelte az ifjabb nyelvésznemzedéket, folytatta tudományos munkáját. 1963-ban jelentette meg nagy összefoglaló nyelvtörténeti művét, A magyar nyelv életrajzát (1966[2], 1975[3]). Ezért a kiváló alkotásáért 1970-ben az Állami Díj I. fokozatával tüntették ki. Nyelvtörténeti munkássága mellett nem zárkózott el a mai magyar nyelv vizsgálatától sem. Egyik irányítója volt például A magyar nyelv értelmező szótára munkálatainak. Már nyugdíjas korában adta ki Nyelvművelésünk című könyvét. A nyugdíjas évek ugyanis ugyanúgy szorgos munkával teltek el, mint az előzők. Ezen a könyvön kívül nyugdíjasként még számos tanulmányt is megjelentetett.

SZATHMÁRI ISTVÁN Bárczi Géza fél évszázados nyelvtudományi munkásságát értékelve összegzi az egyes diszciplínákban elért eredményeit. Szerinte a legtöbb eredményt hozó munkaterülete Bárczinak a magyar szókincs története. Sok-sok szófejtő dolgozata, valamint több összefoglaló tanulmánya és két szintézise jelent meg erről a területről, az egyik a Magyar szófejtő szótár (1941), a másik A magyar szókincs eredete (1951, 1958[2]).

A magyar hangtörténetet és vele együtt a helyesírástörténetet Bárczi egyik legkedvesebb kutatási területének nevezi SZATHMÁRI. Szerinte „a szókutatás mellett minden bizonnyal itt hozta a legtöbb újat, ezt a diszciplínát lendítette leginkább előre" (72). Vizsgálta egyes hangok létrejöttét, fejlődését, valamint egyes hangfejlődési tendenciák alakulását A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék című kötete többek között a korai ómagyar helyesírás- és hangtörténet kifejtése. Magyar hangtörténet (1954, 1958[2]) című kézikönyvében az elődök eredményeit saját kutatásaival egészíti ki, s amint E. ABAFFY ERZSÉBETtől idézi a szerző, „a részleteket egységes egésszé, rendszerré fogta össze, s a nyelvi változásokat a rendszer változásaiként ábrázolta" (75). A magyar nyelv története című máig használt, kitűnő egyetemi tankönyvben ő írta a hangtörténeti részt (1967. 95–180).

Bárczi a történeti alak- és mondattan keretében foglalkozott számos képző, jel és rag kialakulásával, a tárgyas igeragozás használatának történetével. A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék című munkája ezen a területen is első összefoglaló jellegű alkotása. Az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban 1958-ban megjelenteti a Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek című művét, amelyben összefoglalja a névszó- és igetövek fejlődésének történetét. Egyetemi előadásainak kéziratából rendezte sajtó alá E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése (1982) és A magyar igeragozás története című kötetét (1990).

Bárczinak a nyelvi rétegekre irányuló vizsgálatai SZATHMÁRI szerint a következő négy területet érintették: a magyar nyelvjárások szinkrón vizsgálata, a történeti nyelvjáráskutatás, az irodalmi nyelv és az argó (80). Bárczi a nyelvjáráskutatás terén, amint már láttuk, Debrecenben tovább folytatta CSŰRY örökségét. Szóltunk két hatalmas munka, a Magyar Nyelvatlasz és az Új magyar tájszótár létrejöttében betöltött fontos szerepéről. Alapvetően újat hoz azonban a magyar történeti nyelvjáráskutatás megteremtésével. Nyomdokait követve több tanítványa dolgozott eredményesen ezen a területen. A történeti nyelvjáráskutatástól jutott el Bárczi a magyar irodalmi nyelv kialakulásának vizsgálatáig. Több tanulmányában is foglalkozik ezzel a témával. A magyar nyelv életrajza című kötetében pedig részleteiben is kidolgozza az irodalmi nyelv fejlődésének folyamatát. A történeti vizsgálat mellett nem feledkezett meg kora irodalmi nyelvének tanulmányozásáról sem. — Bárczi már tudományos munkásságának kezdetén, a harmincas évek elején felfedezi a „városi népnyelvet", az argót. Ő jassznyelvnek nevezi. Kijelöli helyét a többi nyelvi réteg között, tárgyalja eredetét, leírja jellemző vonásait, és utal a további feladatokra.

Ezek voltak Bárczi Géza legfontosabb kutatási területei, ezeken alkotta a legtöbb maradandót. De minden iránti érdeklődése élete végéig megmaradt. Vizsgálta kora magyar nyelvének egyes jelenségeit, példamutató stilisztikai tanulmányokat is írt, foglalkozott nyelvműveléssel, lexikográfiával, általános nyelvészeti kérdésekkel és tudománytörténettel. Sőt általános nyelvészetből Bevezetés a nyelvtudományba címmel összefoglaló egyetemi tankönyvet is adott ki (1953, 1955[2], 1957[3]).

SZATHMÁRI ISTVÁN példamutató alapossággal dolgozta fel a Bárczi Gézáról és munkásságáról szóló irodalmat. Minden sorából látszik, hogy szoros szálak fűzték hozzá, tanítványa, kollégája volt, nem csak munkáiból és mások tanulmányaiból ismerte a kiváló tudóst. Könyvéből a következő nyelvésznemzedékek megismerhetik azt a széles körű tudományos életművet, amelyet nehéz lesz hamarosan túlszárnyalni, megismerhetik belőle az alkotót és az erkölcsi magatartásból példát adó embert is.

JAKAB LÁSZLÓ

Thewrewk-kódex. 1531. (Régi Magyar Kódexek 18. szám).

Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályán. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1995. (672 lap)

A kulturális emlékeink feltárására és kiadására indított sorozat, a Régi Magyar Kódexek 18. számaként jelent meg ez az apácák számára készült imakódex szép kiadásban. A kódex eredetijét a MTA Könyvtárában őrzik. Nyomtatásban először Volf György adta ki a Nyelvemléktár II. kötetében (263–355). Jelen kiadásunk tartalmazza a kódex hasonmását és a jegyzetekkel ellátott betűhív átiratát, valamint a közzétevők bevezető tanulmányát. A hasonmás igen jól olvasható. A bevezető tanulmány (7–39) gondos munka. Tulajdonképpen a kódexről szóló eddigi irodalom feldolgozása, mindent megtudunk belőle, amit a forrásról eddig írtak. Csatlakozik hozzá egy részletes irodalomjegyzék is (36–9).

A kódexet Ponori Thewrewk József fedezte fel 1843-ban Érsekújváron, a ferenciek zárdájának könyvtárában, és később róla nevezték el Thewrewk-kódexnek. Golessényi Pantaleo ferences rendfőnök ajánlotta fel, majd utóda Koppan Jenő provinciális ajándékozta a Tudós Társaságnak 1854-ben (14).

A kódex mindennapi használatra készült imakönyv, ilyen a XVI. századtól kezdve több is van magyar nyelven. Későbbi betoldás a kódexben egy ún. lelki tükör is. Ezek forrása két latin nyelvű imagyűjtemény a Hortulus animae és az Antidotarius animae. A forrásunkban fentmaradt imák más kódexekben is szerepelnek. Az imák latin megfelelőinek lelőhelyeiről és más magyar nyelvű kódexekben való előfordulásukról szemléltető táblázatot állítottak össze a kötet közzétevői (18–27).

A kódexben található szöveget hét kéz másolta. Az alapszöveg 1531-ből származik, ez az első, a harmadik és az ötödik kéz munkája. Az első anyagát kiadványunk 50–256., 266–280., 298–354., 410–604. lapjain olvashatjuk. A harmadik kéz írása megegyezik Sövényházi Márta írásával (30). Az általa másolt rész a 282–288. és a 604–656. lapokon található. Az ötödik kéz szövege pedig a 354–369. és a 656–671. lapokon van. A második, negyedik, hatodik és hetedik kéztől származó szövegek a XVII. században keletkeztek. A második kéz anyaga a kötet 256–265., 292–298., a negyediké a 288–292., a hatodiké a 370–409. és a hetediké a 46–48., valamint a 180. lapon szerepel.

A közzétevők foglalkoznak a kódex kezeinek helyesírásával is. Külön-külön táblázatban foglalják össze a XVI. századi alapszöveg három másolójának, és a XVII. századi négy kéz hangjelölésének írássajátosságait (33–4). A nyomtatott átírásban ezeket a sajátosságokat betűhíven követték. Nyomdatechnikai szempontból azonban kívánatos volt egyes eltérő betűformákat *(r, s, z)* egységesíteni.

Az *i* és az *y* fölé írt mellékjeleket is egységesen ponttal írták át, az *i* fölött egygyel, az *ÿ* fölött kettővel (35). Az utóbbi fölül azonban olykor elmarad a mellékjel: *fenyem* (47/5), *Neylvem* (!) (47/6), olykor az eredetihez híven megmarad az egy pont: *zyksegÿmbe* (235/1), máskor viszont oda is tesznek két pontot, ahol a kéziratban nincs: *zenyw* (65/14), *myth* (71/12), *bynesnek* (77/1) stb. (Hivatkozásomban az első szám a kiadvány lapszámára, a második a sorszámra utal.) A bevezetőben azt is olvashatjuk, hogy a szövegben található *etc.* jeleit egységesen *stb*-nek írták át (35). Ezzel szemben a nyomtatásban — helyesen — mindenütt *etc* van (69, 73, 79, 83, 89, 105 stb.).

Az átírást egybevetettem az eredetivel, és megállapítottam, hogy a közzétevők alapos munkát végeztek. Néhány apróságra azonban a továbbiakban is hadd hívjam fel a figyelmet. Szókihagyást csak egyszer vettem észre, a 131. lap 7. sorában kimaradt egy *Kyry*^{on}. Olykor a nyomtatásban egybe van írva, ami az eredetiben világosan két szó: *keserwsegos kenth* (191/13). Előfordul, hogy az eredetihez képest többlet betű van a szóalakban: *ǿryezeteth* helyesen: *ǿryzeteth* (223/10), *atyadffÿaÿanak* helyesen: *atyadffÿaÿnak* (427/5), *wotomemert* helyesen: *wotomert* (513/5). A 47. lap 10. sorában ezt olvassuk: *minden érszékenségimtűl megh fosztatom.* Az összefüggésből kiderül, hogy az *-m* birtokos személyrag beleillik a szövegbe, az eredetiből azonban hiányzik: *érszékenségitűl.*

Kötetünk közzétevői nyilván használták a korábbi kiadást, ez nem baj, ezzel könnyítettek munkájukon. Néha azonban átvették Volf hibás olvasatát. A *k* hangot jelölik a kódexben *c* betűvel is. A mi kiadásunk 53. lapjának 12. sorában ez áll: *predicacyodrol.* Ugyanígy van ez a szó a Nytár. II. kötetében is (266/14). Az eredetiben azonban így szerepel: *predikacyodrol.* A *v* hang jele lehet *w* is a kódexben, de a 87. lap 8. sorában levő *kyuel* szóalakban *u* betűvel van írva. Volf kiadásában (269/17) és ebben is *w*-vel találjuk. Kiadásunk 377. lapjának 3. sorában találjuk az *asásÿ* szóalakot, Volfnál is mellékjel van a második *a* betű fölött: *asàsy* (311/5). Ha azonban jól megnézzük az eredeti szöveget akkor kiderül, hogy a mellékjelnek vélt vonás a fölötte levő *p* betű szárához tartozik. Hasonló *p* van a 373. lap 1. sorában, de ott az alatta levő *artas* szóalakot egyik kiadás sem írta *ártas*nak.

A fentiekből látszik, hogy komoly hiba nincs az átírásban, az említett apróbb pontatlanságok semmit sem vonnak le a kötet közzétevőinek az érdemeiből. Értékes, megbízható munkával gyarapították forráskiadványaink számát, és reméljük, hamarosan újabb kódexek kiadásait is olvashatjuk a sorozatban.

JAKAB LÁSZLÓ

KÁLNÁSI ÁRPÁD, **Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.** A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 67. sz. Debrecen, 1996. (274 lap)

A tudományban általában — így a nyelvtudományban is — a kutatásnak két szakaszát szoktuk elkülöníteni egymástól: az első szakasz az adatgyűjtés, a tények, ismeretek felhalmozásának az ideje, a második pedig az összegyűjtött anyag rendezése, elemzése, a logikai következtetések levonása, az „új" ismeretek rögzítése.

Két évtizedes munkássága során KÁLNÁSI ÁRPÁD e klasszikusnak nevezhető kutatói munka mindkét szakaszát végigjárta. 1984-ben jelent meg „A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei" című könyve, ezt követte három évvel később a JAKAB LÁSZLÓval közösen írt „A Nyírbátori járás földrajzi nevei". 1989-ben ismét önálló munkaként tette közzé „A Mátészalkai járás földrajzi nevei"-t, majd 1993-ban SEBESTYÉN ÁRPÁDdal közösen adták ki „A Csengeri járás földrajzi nevei" című kötetet. A „Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük" című könyv a korábban összegyűjtött helynévanyagnak, a négy adattárnak — „a közművelődésben, iskolai oktatásban is hasznosítható" — tudományos igényű feldolgozása.

A kötet Bevezetőből (3–9), hét — a különböző helynévtípusokat tárgyaló és térképeken ábrázoló — fejezetből (10–215), Irodalomjegyzékből (216–219), Névmutatóból (220–254), német nyelvű összefoglalóból (255–272) és Tartalomjegyzékből (273–274) áll.

Az eddig összegyűjtött magyarországi helynévanyag elemzésének a fontosságát indokolja az a meglehetősen lehangoló tény, hogy az 1960-as években fellendülő helynévgyűjtő mozgalom napjainkra szemmel láthatóan megtorpant, és „az ezredforduló küszöbén hazánk területének még csupán a feléről rendelkezünk korszerű adattárakkal", nem készült el többek között Hajdú-Bihar megye helyneveinek adattára sem. A teljes helynévanyag összegyűjtését illetően nincs okunk derűlátásra, az elemzést már most el kell kezdeni.

A helynevek feldolgozásának a módszerét — a névélettani és névtörténeti tipológia legjellemzőbb vonásainak összevetése után — a szerző így fogalmazza meg: „Dolgozatomban a szinkrón tipológiai és helynévtörténeti rétegek szembesítésére teszek kísérletet." Abból a felismerésből indul ki, hogy a napjainkban élő helynévrendszer nem ma jött létre, egyes típusai előbb, mások később alakultak ki: „A mai állapot kialakulása hosszú folyamat eredménye, melyben egyes nevek (típusok) történelmünk legrégibb korszakából (vagy még korábbi időkből), mások későbbről származnak, megint mások pedig nemrég kerültek be a rendszerbe." A dolgozat célja, hogy e korszakok névállományát elkülönítse

egymástól, a szinkrón rendszerben elfoglalt helyüket bemutassa, s meghatározza, milyen súllyal vesz részt egy-egy típus a névrendszerben. A több tízezer adatot a kezelhetőség szempontjából objektumtípusok szerint tagolni kellett. Így a főbb helynévtípusok a következők lettek: településnevek, belterületi nevek, határrésznevek, víznevek, tanyanevek és létesítménynevek. A kötetben valamennyit külön fejezet tárgyalja.

A magyar névtudomány egyik legeredményesebb és legnépszerűbb területe a települések (városok, falvak) elnevezésének eredetével, jelentésével foglalkozik. A névtannak ez az ága különösen az ország trianoni feldarabolása után fejlődött erőteljesen, de napjainkban is születnek jelentős művek. KÁLNÁSI ÁRPÁD a településnévadásban három nagy korszakot különít el: a falurendszer kialakulásának a névadása (X–XV. század), a pusztásodás és a betelepítések korszakának névadása (XVI–XIX. század vége) és a hivatalos helységnévadás kora (XIX. század végétől napjainkig).

Az első korszak helynevei között több történeti-kronológiai alcsoportot különít el: törzsi helynevek *(Kér, Gyarmat, Besenyő* stb.), katona- és szolganépek foglalkozásából keletkezett helynevek *(Szekeres, Daróc, Hodász),* fejedelemkori személynevekből és tisztségnevekből származó helynevek *(Bátor, Gyulaj, Kölcse* stb.). Igen jelentős a puszta személynevekből és a köznevekből alkotott helynevek csoportja. Nem kevés a szláv eredetű *(Léta, Rozsály)* és a latin, német stb. nyelv magyarrá lett személyneveiből *(Máté, Zajta)* származó településnevek száma sem. A kereszténység elterjedése után keletkeztek a védőszentek nevét őrző falunevek: *Szentmárton, Szentmiklós, Szentábrány.* A vizsgált területen sok a természeti név: vízrajzi eredetű helynevek *(Ökörítő, Hódos),* a tájra utaló nevek *(Magosliget, Mélytelek),* a növényzetre és állatvilágra utaló nevek *(Kóród, Erdőd, Szunyogszeg).*

A pusztásodás korából csupán néhány helységnév található az adattárakban, ezekben a helynevekben szinte állandó elem a *puszta* szó: *Pusztasándor, Pusztaterem, Sándori-puszta* stb. A hivatalos helységnévadás korát a helynevek egységesítése, a kötelezően használandó településnevek megállapítása jellemezte. A vizsgált területen 34 helységnevet változtattak meg (többnyire részlegesen), pl.: *Bátor → Nyírbátor, Csécse → Tiszacsécse.* Országos viszonylatban sokkal jelentősebb volt a beavatkozás. A románok és szlovákok lakta vidékeken sok száz olyan település kapott magyar nevet, amelynek soha nem volt magyar lakossága és magyar elnevezése sem.

A településnevek tipológiáját gondosan megszerkesztett táblázatok segítségével mutatja be a szerző (külön a természeti, ismét külön a műveltségi, majd a hivatalos neveket), végül egy negyedik táblázatban összesíti a korábban vizsgált településnevek legfontosabb jellemző jegyeit.

A belterületi nevek (utcanevek) vizsgálata során a történeti rétegek számát eggyel növelnie kellett a szerzőnek, mert a hivatalos névadás harmadik szaka-

szában (az 1990. évi rendszerváltástól napjainkig) igen lényeges változások következtek be az utcák, terek, parkok elnevezésében. Az utcanevek tipológiáját külön alfejezet egészíti ki, mely a motivált és motiválatlan megkülönböztető elemek használatáról szól.

A határrésznevek (szántók, erdők, rétek, legelők, gyümölcsösök stb.) történeti rétegeinek vizsgálata során ismét a szokásos hármas tagolással találkozunk. A legrégibb rétegben számos szláv, illetve nyelvjárási alakot fedezhetünk fel. Nagyon érdekes része a könyvnek a népetimológiával keletkezett nevek vizsgálata: *Eresztvény* (erdő), mert a perben elvesztették, „eleresztették", *Banda-hegy,* mert ott mulatoztak stb. Tanulságos a két sváb település, Mérk és Vállaj helyneveinek a vizsgálata. A határrésznevek tipológiájában külön alfejezet elemzi a természeti névi alapelemeket (4957 adatban 271 közszó, mint pl.: *hegy, alj, hát, szeg, domb, oldal, köz, völgy* stb.), illetve a műveltségi névi alapelemeket (9253 adatban 197 közszó, mint *dűlő, kert, föld, rét, kaszáló, sor* stb.)

A víznevek vizsgálata Magyarországon jelentős múltra tekint vissza. A XIX. századi leírások azonban történeti szempontú elemzések voltak, a vízrajzi szakszókincs magyarázatát vagy értelmezését nem találjuk meg bennük. Az első szerzők nem törekedtek a magyar vízrajzi szókincs elemeinek bizonyos korszakokra, illetve területekre való elhatárolására. Lényeges változás csak a XX. század közepén történt SZABÓ T. ATTILA kalotaszegi tanulmányának megjelenésével.

A szatmári víznevek kronológiai jellegű vizsgálata során KÁLNÁSI ÁRPÁD négy réteget különít el, bár egységes szempontot itt sem talált: egyes esetekben népiségtörténeti (szláv eredetű nevek), másutt a gazdaságtörténeti (vízszabályozás) vagy egyéb fogódzók segítségével alakította ki az egymástól többé-kevésbé elkülönülő korszakokat. Az első, viszonylag vékony réteget a honfoglalás előtti (őskori és ókori) víznevek alkotják *(Tisza, Szamos, Batár).* Jelentősebb a második réteg, a honfoglalás körüli idők szláv eredetű víznevei *(Resztika, Neccse, Kálnok, Baláca, Kraszna, Túr* stb.). A leggazdagabb réteg a magyar középkorból (a feudalizmus korából) maradt ránk. A korszak vízneveiben igen gyakran a *patak* szó fordul elő *(Gyékényespatak, Szarkás pataka* stb.), de vannak adatok a *sár, árok, ásvány, morotva, láp, fertő* stb. víznévi alapelemek használatára is. Több adat a középkori hal- és vízgazdálkodás helynévi emlékének tekinthető *(Gyalmostó, Halastó).* Érdekes megfigyelés, hogy a *patak* szó a vizsgált területen a földhátak közötti vízzel telt mélyedést jelöli, nem a gyors folyású vizeket. A negyedik réteget azok a víznevek alkotják, amelyek a XIX. század közepétől (a vízszabályozás kezdetétől) napjainkig keletkeztek. Ennek a rétegnek két szakasza van: 1. A Tisza, majd a Szamos és Kraszna, végül a Túr szabályozása eredményeként keletkezett víznevek: *Halvány* (levágott mederszakasz), *Új-Szamos, Ócska-Szamos, Régi-Kraszna, Öreg-Túr.* 2. A belvízrendezés korában keletkeztek az olyan víznevek, mint *Tapolnok-főcsatorna, Gőgő-Szenke-főcsatorna, Megye-árok, Gebe-Csaholyi-mellékfolyás, Teremi-tározó* stb.

A fejezet második része a víznevek tipológiájával foglalkozik. Az alapelemeket két nagy csoportra osztja a szerző: természeti névi alapelemek (vízrajzi köznevek és víziállatok nevei), illetve műveltségi névi alapelemek. Igen gazdag a magyar nyelv vízrajzi köznevekben: *patak, tó, ér, fok, láp, folyó, folyás, erge, víz, forrás, halastó, kátyú, sár, balkány, gödör, áztató, fürösztő* stb. Az elemzett 1390 víznévben 70 vízrajzi köznevet találunk. Ritkábban fordul elő víznevekben a vízi állatok neve *(hód, csuka, vidra, harcsa, rák):* 15 adatban 5 közszó. A műveltségi névi alapelemek *(csatorna, árok, oldalág, vájás, tározó, sáncárok stb.)* jelentősebb, 1424 adatban 30 közszó.

A tanyanevek vizsgálata a legutóbbi évtizedekig a magyar névtannak meglehetősen mostoha területe volt. Ennek egyik oka az lehetett, hogy — több kutató szerint — a „szimpla elnevezési formák nem sok tanulsággal szolgálnak", a másik pedig az, hogy a tanyák elnevezése a tulajdonos megváltozásával rendszerint gyorsan megváltozik. Az első tanyák a közhiedelemmel ellentétben nem a török hódoltság idején jöttek létre a nagy határú mezővárosok és óriásfalvak lakóinak széttelepülésével, kirajzásával, hanem az 1700-as években a paraszti földtulajdon kialakulásának eredményeként. A Felső-Tisza vidékén pedig „csak a XIX. század második felében, a jobbágyfelszabadítás után alakultak ki a tanyák". A tanyanevek megszületését tehát csak ettől az időtől követhetjük nyomon. Az első korszakban a *tanya* szót 'halásztanya, halászóhely' jelentésben is használták, az **Oláh tanyája, *Torday tanyája* elnevezések tehát nem a mai értelemben vett tanyákat jelöltek.

Történelmi-politikai okokkal magyarázható, hogy a tanyanévadásnak legalább három rétegét kell elkülönítenünk. Az első, a klasszikus korszak a XIX. század közepétől a század végéig tartott, a második a XX. század elejétől az 1950-es évekig (a tagosítástól, a nagybirtokok felaprózódásától a téeszszervezésig), a harmadik pedig az 1950-es évektől napjainkig tart. Érdekes megfigyelés, hogy a tanyanevekben csak műveltségi névi alapelemeket találunk (2248 tanyanévben 10 kötőszót): *tanya, telep, major, tag, központ, szállás* stb. A tanyanevek többsége egyszerű szóösszetétel: a tulajdonos neve + *a tanya, tag* stb. szó *(Fodor-tanya, Emma-major).*

KÁLNÁSI ÁRPÁD a létesítményneveket (*utak, ösvények, révek, hidak, zsilipek, gátak, malmok, házak* stb.) indokoltan külön csoportban elemzi, annak ellenére, hogy „a szakirodalom az idevonatkozó helyneveket általában más, nagyobb csoportokon belül tárgyalja". A létesítményneveknek három történeti rétegét különíti el: a legrégibb időktől a XIX. század végéig, a XIX. század végétől 1945-ig és végül 1945-től napjainkig keletkezett nevek. Egy-egy rétegen belül külön vizsgálja az adott korszak útneveit, a gátak, kutak, aklok, malmok, szeszfőzdék, révek, csárdák, temetők, jeles házak stb. elnevezését. Első látásra talán mesterkéltnek tűnik a létesítménynevek — pl. a temetők — ilyen kronológiai tagolása, de a példák ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. Nyilván-

valóan nem napjainkra, hanem az elmúlt századokra jellemzőek a következő temetőnevek: *Kolerás-temető, *Kóldus-temető, Urak temetője, Gencsy-kriptály. Az Új-temető, Köztemető, Baptista-temető* elnevezések viszont napjaink modern temetőire vonatkoznak. A létesítménynevek tipológiája című alfejezetben 315 névelemet (*út, dűlő, rámpa, allé, híd, töltés, gát, karám, akol, malom, bánya, vágóhíd, homokgödör, tároló, sportpálya, templom, állomás, fogadó, erdészlak, kastély, kúria, temető, kereszt, kapu* stb.) vizsgál 5193 földrajzi nevében.

KÁLNÁSI ÁRPÁD munkája — a feldolgozott helynévanyag hatalmas mennyiségét és az eredményes tipologizálási módszert tekintve — példaértékű. A „Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük" című, külsejében is impozáns könyv igen komoly eredményekkel gazdagította a magyar névtudományt. Értékéből semmit nem von le az a néhány szedési hiba, amely az egyébként igen nehéz szerkesztői munkát igénylő szövegben benne maradt: a *honfoglalás kori* szavakat (11) külön kell írni, a *dűlő* szó (16. lap alján) kis kezdőbetűvel írandó, az *irt* szóban (79) rövid *i* van, az *ilyen* szóban az *a* helyett *e* betűt kell írni (102), a határrésznevek tipológiájáról szóló alfejezet tévesen új lapon kezdődik (121), a térszínformanévi alapelemek között a *havas* szó kétszer is előfordul (126), a szláv *roztok* szó nem összefolyást, hanem elágazást, szétfolyást jelent (146), a vízrajzi köznevek között a *mocsár* szó kétszer szerepel (155), a tartalomjegyzékben a *világháború* szó külön írva is előfordul (273).

LÉVAI BÉLA

HADROVICS LÁSZLÓ, **Magyar frazeológia.** (Történeti áttekintés). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. (410 lap)

A frazeológiai egységek gyűjtése és tanulmányozása a magyar nyelvtudományban is gazdag hagyománnyal rendelkezik. A nagy elődök (BARÓTI SZABÓ DÁVID, KERTÉSZ MANÓ, TOLNAI VILMOS, CSEFKÓ GYULA és mások) után O. NAGY GÁBOR dolgozta ki a napjainkban is érvényes frazeológiai elméletet. Az elmúlt évtizedekben több frazeológiai témájú bölcsészdoktori és kandidátusi értekezés is született. Ezek egyikében-másikában már tapasztalhatók olyan vizsgálatok nyomai, amelyek hiányát O. NAGY GÁBOR is megfogalmazta: „Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy frazeológiai kifejezéseinknek, közelebbről nézve pedig szólásainknak csak az egyik, mégpedig valószínűleg a kisebbik része az, amelynek a megfejtéséhez, magyarázatához elegendő a művelődéstörténetnek, néprajznak vagy valamely más, nem nyelvtudományi diszciplinának a segítsége. A frazeológiai kapcsolatok nyelvi alakulatok, sajátságaiknak a megismeréséhez a nyelvtudomány módszereivel kell hozzáfogni"

(Nyr. 85: 345). HADROVICS LÁSZLÓ ilyen vizsgálatra vállalkozott, s eredményeit az 1995-ben megjelent könyvében összegezte, amelyben a frazeológiai irodalomból régóta hiányzó munkát üdvözölhetünk.

HADROVICS LÁSZLÓ — amint a könyv előszavában írja — már a Magyar történeti jelentéstan írása közben gondolt arra, hogy az oly korán eltávozott O. NAGY GÁBOR helyett megírja a magyar frazeológia történeti áttekintését. A készülő mű vázlatáról 1992-ben a Magyar Nyelv 88. évfolyamában olvashattunk (Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról: i. h. 129–141). Szerencsénkre HADROVICS LÁSZLÓnak megadatott a szellemi és fizikai erő, hogy a tervezett frazeológiai munkát megírja.

A könyv címe arra utal, hogy a vizsgálat kiterjed a teljes magyar frazeológiai készlet történeti áttekintésére. A feldolgozás módját és célját a szerző így fogalmazza meg: „A frazeológiát és ezen belül a szólásokat nem szakítottam ki a nyelv egészéből, hanem azt igyekeztem megfigyelni, hogy „nyelvünk virágai" hogyan tenyésznek táptalajukban, és hogyan élnek közösségben a mindennapi nyelvhasználat semleges zöldjével. Ezért elsősorban nem a szakirodalom nyomán indultam el, hanem prózai és költői műveket olvasva a kódexek korától napjainkig, főleg ezekből gyűjtöttem nagyrészt eddig még fel nem használt anyagot. Ebből igyekeztem kielemezni a rendszerezés kritériumait, és kialakítani magát a rendszert" (26). Az idézetből kiderül, hogy HADROVICS LÁSZLÓ nem az ismert gyűjteményekből (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966, 1976[2]; ZOLNAI BÉLA, Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi. Bp., 1895, UŐ, Szálló igék lexikona. Bp., 1906; BÉKÉS ISTVÁN, Napjaink szállóigéi. Bp. 1968, 2. jav. bőv. kiad. 1–2. köt. Bp. 1977) vette vizsgálati anyagát, s nem a művelődéstörténeti vonatkozású, tárgyi magyarázatot kívánó szólásokat vizsgálta, mert ezt szerinte O. NAGY GÁBOR Mi fán terem? című munkájában mintaszerűen bemutatta. A szerző szerényen azt is megjegyzi, hogy a magyar frazeológia történeti vizsgálata e könyv egyik részében sem nyújthat kimerítő feldolgozást, mert ennek sokkal szélesebb körű anyaggyűjtésen kellene alapulnia. Ám a többoldalas forrásjegyzék (17–23.), amely többek között húsz kódexet, régi irodalmunk szinte valamennyi kiemelkedő alkotását tartalmazza, azt bizonyítja, hogy HADROVICS LÁSZLÓ megbízható mennyiségű adattal dolgozik. A források többsége XVI. sz. előtti, illetve XVI. századi, amikor még nincs nyelvjárás fölötti írott nyelvváltozat, hiszen erről BÁRCZI GÉZA szerint csak a XVI. sz. utolsó harmadától beszélhetünk (A magyar irodalmi nyelv kialakulása: MNyj. 12: 9). Következésképpen a bemutatott frazémák nagy része nyelvjárási eredetű. A későbbi évszázadokban ezek némelyike általánosan elterjedtté, köznyelvivé válik, mások megmaradnak nyelvjárási szinten, ami jól tükröződik O. NAGY GÁBOR említett gyűjteményében is.

A frazeológiai anyag csoportosítása előtt a szerző eljárását elméletileg indokolja. Már a könyv előszavában leszögezi, hogy a frazeológiát elsősorban nyel-

vészeti diszciplínának tartja, ezért főleg a grammatikával és a stilisztikával érintkezteti. Elfogadja a hagyományos értelmezést, amely szerint a frazeológia a különleges jelentésű szilárd szókapcsolatok tana. Ám a frazeológia határát szerinte két irányban kell tágítani. Egyfelől foglalkozni kell a magányos frazémaszerű és a valamikor frazéma tagjaként szereplő, majd magukra maradt igékkel (pl. *felsült, levitézlett; kimúlt* stb.), másfelől figyelembe kell venni azokat a teljes (egyszerű és összetett) és csonkult mondatokat, amelyek sajátos jelentések hordozói, tehát frazémák. Nagyon fontos megállapítást tesz HADROVICS LÁSZLÓ a szólás mibenlétéről. A magyar nyelvtudományban a szólás olyan állandósult szókapcsolatot jelent, amelynek értelmét a tagok jelentésének összegéből nem lehet kikövetkeztetni. E meghatározás alapján a szólások körébe csak olyan szókapcsolatok sorolhatók, amelyek művelődéstörténeti alapon fejthetők meg. HADROVICS LÁSZLÓ viszont azt az álláspontot képviseli, hogy ezt a tartományt bővíteni kell: „Számos olyan kifejezésünk van ugyanis, ami nem képszerű, mert már az elvont síkon keletkezett, nem is régies, eredetét is pontosan érzékeljük, és mégis mást jelent, mint amit a tagok jelentése alapján várni lehetne" (30). Ennek alapján valóban sok minden szólásnak minősíthető, amit hagyományosan nem tekintettek annak. Érdemes lenne azon is elgondolkoznunk, nem kellene-e az ilyen „új típusú szólásokat" más néven nevezni.

A frazeológia határainak a magányos szótól az összetett mondatig tágításával HADROVICS LÁSZLÓ a tágan értelmezett frazeológiát képviseli. A frazeológia ilyen értelmezése természetesen nem önkényes, mert a különböző forrásokból származó frazeológiai egységek változatossága támasztja alá. Ebből az is következik, hogy az egész frazeológia történeti feldolgozását, amint erre a szerző is rámutatott, nem lehet egy előre meghatározott, egységes szempont szerint elvégezni. Ezért a frazeológiai anyagot egy olyan több szempontú rendszerben helyezi el, amely a frazeológiát tápláló forrásokra épül.

Az első és legterjedelmesebb csoport vizsgálatában a grammatikai megformálás a vezérelv. A szókapcsolatok frazeológiája fejezetben együtt szerepelnek az állandó nyelvtani kapcsolatok és a szintaktikai kapcsolaton túl jelentéstöbbletet megvalósító frazémák. A tárgyas (pl. *számát veszi, szemét veti* stb.) és határozós (pl. *bízik vkiben, vmiben* és *vkihez, vmihez* stb.) szintagmák az idézett szövegekben jól mutatják, hogy milyen grammatikai változásokkal kerülnek a konkrét síkról elvont síkra. Ezek között leggyakoribb jelenség a birtokviszony felbomlása, új vonzat megjelenése: *vkinek a szavát (meg)fogadja — szót fogad vkinek — szót fogad = vki engedelmes.* A több vonzattal rendelkező igék (pl. *végbe(n) visz, véghez visz* és *végre visz vmit* stb.) esetében elvont síkon nem okoznak lényeges jelentésváltozást a különböző határozók. HADROVICS LÁSZLÓ szerint ezek természetes szüleményei az elvont fogalomvilágnak, s idővel valamelyik kapcsolat uralkodóvá válik, a többi pedig feledésbe megy. A tipikus esetek mellett a ritkább előfordulású szólásokra is

találunk példát. Ilyen pl. a *lúddá tesz vkit,* amit az ismert *lóvá tesz* ('becsap, rászed') szólás népnyelvi alakjának *lúvá tesz* félrehallásával magyaráz a szerző.

Névszói kapcsolatok cím alatt szerepelnek a jelzős szerkezetek, amelyekre ugyancsak jellemző, hogy a kapcsolat valami mást jelent, mint amit a tagok jelentéséből várni lehetne. Melléknévi jelzővel pl. *a jó firma, komisz kutya* és az egybeírt *jómadár* szerkezetek sorolhatók ide. Birtokos jelzős szerkezet pl. *anyámasszony katonája, vénasszonyok nyara* stb., a *fából vaskarika* pedig a határozói jelzőt szemlélteti.

Újszerűnek nevezhető a mellérendelő szószerkezetek és szóösszetételek frazeológiába sorolása, amit szintén az elvont síkra való átvitellel magyaráz HADROVICS LÁSZLÓ. Tárgyalásuk szófajonkénti csoportosításban olvasható: igék: *lót-fut, cseng-peng, jön-megy,* stb.; főnevek: *híre-neve, ága-boga;* ragos alakban is *hegyen-völgyön, kézzel-lábbal* stb.; melléknév: *tarka-barka, újdon-új, elegy-belegy* stb.; névmás: *ez-az, ilyen-olyan* stb.; határozószó: *elöl-utól, félig-meddig, örökkön-örökké* stb.

A szintaktikai kapcsolatok vizsgálata és szemléltetése után az egész mondatok, mondatrészlegek (töredékek) elemzése következik. A szókapcsolatokhoz hasonlóan az egész mondatok és mondattöredékek között is vannak olyanok, amelyek a gyakori használat során szilárd egységgé váltak, a megszokás következtében valamennyit veszítettek eredeti jelentésükből, és mint sztereotíp fordulatok, klisék, sablonok bármikor felhasználhatók. Ide sorolja HADROVICS LÁSZLÓ az egyszerű mondatok közül a köszönés, a bocsánatkérés régi és új formuláit *(ajánlom magamat, jó napot kívánok; megkövetem, bocsánat, ezer bocs* stb.); az olyan kérdő mondatokat, amelyekben a kérdő forma nem eredeti értelemben szerepel *(Hát te mit keresel itt? Mi közöd hozzá? Mit mondtam?* stb.); a kérést vagy felszólítást megelőző formulákat *(kegyeskedjék, méltóztassék, szíveskedjék* stb.).

Nem maradnak figyelmen kívül a szervetlenül csatlakozó mondatok sem, amelyek a közlésben elfoglalt helyük szerint lehetnek bevezető, közbevetett vagy befejező mondatok. Érzelmi tartalmuk alapján vannak köztük érzelmileg közömbös formulák (pl. *ami azt illeti; mit volt mit tenni; hogy egy szóval megmondjam; elég az (hozzá)* stb.); érzelmileg színezett formulák (pl. *nem állhatom meg, nézze meg az ember; várj csak, légy nyugodt, hagyj békét,* stb.). E mondatok voltaképpen egy másik mondattal összetett mondatot alkotnak, de HADROVICS LÁSZLÓ szerint a szintaktikailag is laza kapcsolódás miatt csak látszólagosan jelzői, határozói stb. jellegűek (vö. KESZLER BORBÁLA, Az egyszerű és az összetett mondat határeseteinek típusai: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Bp., 1994. 133).

Az összetett mondatok közül a mellérendelő típusban aránylag kevés frazéma található. Néhány kapcsolatos és választó *(Ezt akarom és punktum! Le is út, fel is út! Széna vagy szalma? Vagy megszokik, vagy megszökik* stb.), valamint ellen-

tétes mondat, főleg általános érvényű közmondásszerű megállapításokban fordul elő (pl. *Kecske sem menne vásárra, de ütik hátul* stb.). Sokkal több alárendelő összetett mondat minősíthető viszont frazémának. Találhatók példák a helyhatározói *(Ott vagyunk, ahol a part szakad)*, időhatározói *(Addig üsd a vasat, amíg meleg)*, következményes mértékhatározói *(Úgy lesoványodott, hogy csak csont és bőr)* mondatokra. A legtöbb frazeologizmus a hasonlító mellékmondatokból alakult. Ide tartoznak a hagyományos szóláshasonlatok is. Ezek is olyan mondatok, amelyek közkeletűek, a mindennapi nyelv készre formált elemei, amelyeket a kontextusba jól be lehet szerkeszteni. Felosztásuk alapjául HADROVICS LÁSZLÓ azt a dolgot választotta, amihez valamit hasonlítunk. Első helyen áll a hasonlítás az emberhez (pl. *iszik, mint a kefekötő)*, aztán következnek a természet tárgyai, növények, állatok stb. (pl. *fekete, mint a szurok; kemény, mint a gyémánt; él, mint hal a vízben; repül, mint a nyíl* stb.).

Azt sem rejti véka alá HADROVICS LÁSZLÓ, hogy vannak olyan hasonlatok, amelyek eredetét nem tudjuk megfejteni. Ilyenek főleg a személyneveket tartalmazók (pl. *Kapkod, mint Bernát a ménkühöz; Boldogul, mint Szuhai malma* stb. — O. NAGY GÁBOR gyűjteményében 280 ilyen szóláshasonlat szerepel).

A frazeológiai anyag grammatikai elemzése a többi fejezethez képest igen terjedelmes, amit a szerző azzal indokol, hogy ez a terület igen elhanyagolt volt eddig. Kétségtelen, hogy az itt tárgyaltakból sok minden a mondattanba tartozik, és ott részben fel is van dolgozva. Ennek ellenére a frazeologizmusok ilyen feldolgozása igen hasznos, mert láthatóvá és érthetővé teszi a szókapcsolatok, mondatok frazémává válásának folyamatát.

A grammatikai frazeológia tárgyalása után a frazeologizmusok két legtermékenyebb területe, a képes beszéd és a körülírás következik. Ezek eredetileg stilisztikai jelenségek, amelyek nyelvi megformálói állandósult és gyakran különös jelentéssel bíró szókapcsolatok, ezért a frazeológiának is kell velük foglalkoznia. A két típus közötti különbséget a szókapcsolatnak a tárgyi valósággal való összefüggésében látja HADROVICS LÁSZLÓ. A képes beszédben a tárgyi valóság alapján, vagyis a konkrét síkon kialakult szókapcsolat mindenestül átmegy az elvont síkra (pl. *túlfeszíti a húrt; a maga malmára hajtja a vizet* stb.). A körülírás pedig egy főnévnek vagy igének régóta használatos egyszavas kifejezését egy olyan szókapcsolattal helyettesíti, aminek a tárgyi valóságban esetleg nincs alapja (pl. *megnyújtják a nyakát = felakasztják)*. Ez a szétválasztás csak a könnyebb áttekintés kedvéért célszerű, de nem lehet abszolút érvényű. (Erre egyébként a szerző is utal.) A fenti különbség miatt más-más szempont érvényesül a frazémák csoportosításában. A képes beszéd esetében a frazémát eredményező tárgyi alap szerint mintegy 60 oldalon sorakoznak a *fej, szem, szív, láb, kutya, ló* stb. főnévvel alakult frazeologizmusok. (Eltekintek a teljes felsorolástól, mert túlságosan megnövelné az ismertetés terjedelmét.) A körülírás különböző formáinak elrendezésében a fentiek alapján maguk a körül-

írt dolgok (személyek, más lények, tulajdonságok, állapotok, cselekvések stb.) szerepelnek kiindulásul (pl. betegség, halál, hazugság, lopás tb.). Meg kell említeni, hogy itt egy jelentés többféle frazémával is kifejezhető: a részeg ember pl. *a pohár fenekére nézett; felöntött a garatra; szűk neki az utca; fejébe állt a Boris néni; feltette Bence sapkáját; felhúzta a Samu nadrágját* stb.

Közmondásokat és hasonló kész kis beszédműveket sorol a szerző a harmadik nagy csoportba. A régi szövegekben való előfordulásuk alapján így jellemzi a közmondásokat: szervesen beépülnek a szövegbe, általában valamilyen megszokott formulával: pl. *régi mondás ez; igen helyös mondás; régi közmondás* stb.; *mint* kötőszóval kapcsolódnak: pl. *úgy járt, mint ...; mint ahogy* mondják; nem annyira zárt, végleges formájúak, ahogy ma ismerjük őket: pl. Tudj *más kárán tanulni* (RMKT. 17. sz. 10: 382.), Vaj ki *boldog* az, ki az *más kárán* tud *tanolni* (Magyari 51). További példákat a betűrendes kis közmondástárban olvashatunk. Ebben azok a közmondások szerepelnek (összesen 290), amelyeket az olvasott szövegekben talált HADROVICS LÁSZLÓ. Néhány közülük nem szerepel O. NAGY GÁBOR művében, mások pedig mint variánsok a megfogalmazás, a szövegbeépülés szempontjából lehetnek érdekesek a mai olvasó számára. O. NAGY GÁBOR gyűjteményében a szövegösszefüggésből kiragadott zárt egységként szerepelnek a közmondások, amelyekhez sem hozzátenni, sem elvenni belőlük nem lehet. Ugyanilyen előre megformált, kész idomoknak tartja a szerző az olyan irodalmi eredetű apró beszédműveket, mint szállóigék, irodalmi idézetek és reminiszcenciák. Ezek forrásai a magyarban és minden európai nyelvben a biblia, a klasszikus görög és római irodalom, a világirodalom nagyjainak művei és a saját nemzeti irodalom. Ebben a sorrendben olvashatjuk a szemléltető példákat is.

A beszélt nyelv útján átvett tükör frazémák csoportjában azt vizsgálja HADROVICS LÁSZLÓ, hogyan mutatható ki róluk kétségtelenül az idegen eredet. Ez azért nehéz és nagy körültekintést igénylő feladat, mert a különböző nyelvekben nagyon sok a magyarral szó szerint egyező kapcsolat, aminek oka lehet az azonos szemléleten alapuló párhuzamos fejlődés. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy bizonyosan csak akkor lehet fordításról beszélni, ha az átadó nyelvben olyan tárgyi vagy nyelvi mozzanat van, ami az idegen származásról tanúskodik: pl. *a lándzsát tör vki mellett* németből fordított *(eine lanze für jemanden brechen),* mert a régi magyar bajvívások egykorú említésében a vitézek nem *lándzsát,* hanem *kopját törnek.*

Végül az idegen alakban átvett frazémák következnek, amelyek régebbi nyelvünkben nagyon gyakoriak voltak, s szinte jövevényszókká váltak. Erre is elegendő mennyiségű példát találunk a latin *(ab ovo, in medias res* stb.), német *(rittig, berdó, kisztihand* stb.), francia *(par excellence)* stb. nyelvből.

A frazeológiai anyag feldolgozását Függelék követi, amely 15 olyan szólás magyarázatát tartalmazza, amellyel HADROVICS LÁSZLÓ szerint eddig nem foglalkoztak részletesebben (pl. *ráforrt a gégédre, nem elég az üdvösségre),* illetve hiányzik a hiteles forrásvizsgálat (pl. *lassan páter a kereszttel* stb.). A magyarázatok igen tanulságosak és példamutatók a további kutatás és a fiatal kutatók számára.

A könyvet a HADROVICS LÁSZLÓtól más munkáiban már megszokott precíz apparátus zárja: szakirodalmi utalások az egyes paragrafusokhoz, névmutató, idegen nyelvi egyesített szó- és szólásmutató, magyar szó- és szólásmutató. Mindezek a részletesen tagolt tartalomjegyzékkel együtt jól áttekinthetővé és könnyen használhatóvá teszik a könyvet.

A fentiekkel talán sikerült érzékeltetni, hogy HADROVICS LÁSZLÓ könyvében a nagy mennyiségű példaanyagban nagyszerűen tükröződik a magyar frazeológia sokszínűsége. A példákhoz kapcsolódó elméleti megállapítások az eddigi kutatások összegzésén túl előre is mutatnak, jó alapul szolgálnak a további kutatásokhoz. Jelentőségét növeli, hogy az első olyan mű, amely ilyen átfogó áttekintést ad a magyar frazeológiáról. Éppen ezért nagy haszonnal forgathatják a magyar nyelv múltja és jelene iránt érdeklődő szakemberek és a művelt nagyközönség is.

P. CSIGE KATALIN

M. E. HAFUZ, **Russzko–karaimszkij szlovar.** (Krümszkij gyialekt). Rosszijszkaja Akagyemija Nauk, Obscsesztvo vosztokovedov. Otvetsztvennüj redaktor D. D. Vasziljev. Moszkva, 1995. (215 lap)

Magyar nyelvjárási évkönyvben valószínűleg szokatlan olvasmány egy karaim nyelvjárási szógyűjtemény ismertetése. Hogy mégis van jogosultsága, és hogy éppen egy Debrecenben megjelenő magyar nyelvjárási évkönyvben, azt az alábbiakból látni fogjuk.

A karaimok egy, a török nyelvcsalád kipcsak ágához tartozó nyelvet beszélnek. E nyelvnek ma három nyelvjárása ismert, mely nyelvjárások a XIV. század végén differenciálódtak a délorosz sztyeppén: a troki nyelvjárást Litvániában beszélik, a galíciait Lengyelországban, és végül a krímit a Krím félszigeten, Oroszországban. A karaimul beszélő népesség összlétszáma nem haladja meg a 2500 főt. A kihalás nagyon erősen fenyegeti mindhárom nyelvjárást, ezért kell üdvözölni minden olyan munkát, amely rögzíti és megőrzi az utókor számára e nyelv sajátosságait.

Hafuz szótára a feodosziai, jevpatorijszki és bahcsiszeráji karaimok nyelvének mintegy 8000 szavát örökíti meg. Hafuz nem turkológus, csak beszéli e nyelvet — Radlov klasszikussá vált hasonlata szerint *madár*, nem pedig *ornitológus*. E körülmény magyarázza, hogy miért egysíkú a szócikkek szemantikai felépítése, a karaim anyag miért nem karaim–orosz szempontú szerkesztési elv szerint foglal helyet a szótárban, és hogy a vázlatos karaim nyelvtant, mely a szójegyzéket a könyvben megelőzi (6–68), miért más szerző munkájából (O. JA. PRIKK, Ocserk grammatyiki karaimszkogo szlovarja. Mahacskala, 1976) emelte be a szerkesztő a kötetbe. Ezek az egyenetlenségek azonban nem okoznak komolyabb gondot a karaim nyelv krími nyelvjárása szókincsének megismerésében.

A nyelvtani összefoglalón túl van a könyvnek még egy szerkezeti egysége (68–86), mely gyarapítja a karaimokról szóló ismereteinket: a karaim női- és családneveket felsoroló fejezet. És ez az a rész, amely az általános névtannal és a történeti Magyarország helynévanyagával foglalkozó kutatók számára fontos lehet. A krími karaimok ugyanis etnikai tekintetben sok gyökerűek; etnogenezisükben részt vettek a kazárok leszármazottai, a kunok, az alánok, a gótok stb. elődei. Közismert, hogy névanyagában minden nép gondosan őriz archaizmusokat. Olyan szavakat, melyek jelentése rég elhomályosult a hétköznapi beszédben, de névként megőrződtek, és a tudomány meg tudja szólaltatni az általuk őrzött információt. A karaim névanyag tükrözi az etnikai sokféleséget, archaikus jellegét pedig a russzifikált szerkezetek hiánya bizonyítja. Magyarország keleti régióiban, ahová úzok, besenyők olvadtak be, a Duna-Tisza közén, ahová jászok, kunok telepedtek le, a mikrotoponímia szükségszerűen tartalmaz iráni és kipcsak eredetű elemeket. Ezek egy részének már ismert az eredete, szerkezete, kora. Más részük azonban megfejtésre vár, és a személynévi eredetű helynevek hangtani, alaktani, szerkezeti sajátosságainak feltárásában a karaim névanyag minden bizonnyal hasznos párhuzamokat fog szolgáltatni.

AGYAGÁSI KLÁRA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 249–255

DEBRECEN
1997.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Csángó szöveg Klézséről

(Beszélgessünk a nuntáról!)

Ëgy nunta[1] mikor akar indulnij[2], a lęgény meggondolkozik, hogy nu vęszeértekezett[3] ëgy lịányval, induljanak el ők ës. S megmongya, hogy ne[4] másik vasárnap ęlindulnak az ◡ő nyámságjával[5], odamënnek, ęlkérik[6] s ąsztá indissák később ë[7] nuntát. Ėlbeszélték[8], s az ◡ő tesvéreji, nyámsági, az ◡egész odamënnek e ľëánhoz, bäszélgetnek ott, még glumilnak[9], hogy ëggyik e másval[10], osztá œsszeértnek[11] uty hogy ęlviszik aszt a lyëánt. S ëty hónap mulva vaj[12] három hét mulva kęzdül[13] ë nunta. Hązamënnek akkor, ąbbą az ◡üdőbe gyütnek[14] mendent mi kell ë nuntába, kärëskednek[15], hijogatnak, hìják meg ë népséget, hogy melik mënnyen a nuntába.

(Hogyan hívják meg őket?)

Tesznek hivogatókot, legényeket, mejikek mënnek botval e falun hásztol házig, méịkek közél[16] e, az e nyirelhez[17], ugy mongyák e legénnek, melik

[1] nunta: (rom.) lakodalom
[2] indulnij: kezdődni
[3] vesszeértekezett: összeértekezett, megegyezett
[4] ne: na
[5] nyámság: rokonság
[6] elkérik: elkérik a szülőktől, megkérik a kezét
[7] e: a
[8] elbeszélték: megegyeztek
[9] glumilnak (rom.): tréfálkoznak
[10] másval: másikkal
[11] œsszeértnek: megegyeznek
[12] vaj: vagy
[13] kezdül: kezdődik
[14] gyütnek: gyűjtenek
[15] kereskednek: beszereznek mindent
[16] melikek közél: akik közül
[17] nyirel: vőlegény

házasodik, nyirel', a lyánnak nyirásza[18] *. S megmonnak e néhány legénnek, hogy ne mehesz tę ide, s hiod äszt, annak*[19] *e lisztát, felirják, te męk hiod äszt, valémedd'ig*[20] *ők megmongyák. S osztá odamene ne legén, mekhíja, ne, mongya: Hiom e nuntába, ennek e lęgénnek e nuntájába, kínek e fija, megmongya, mikor indul, mikor e nunta. Hącsak huzza szivik jöjön ës, jöjenek ës, ąsztán e mënek. Ąsztá hązamënnek, s ev van szombatǫ. Osztá ęlindulnak, hogy äl kel menni misére, e nyirel s e nyirászáal mäk kel gyónni, hogy ąsztán másik napra. De ąbba az‿üdőbe odadül*[21] *e népség ottelé*[22]*, melikek szomszéccság, a ząsszonyok, zemberek ada kęl segíteni. S ąkkòr ząsszonyok segitnek, csánnyák*[23] *az‿ételeket, zemberek segétnek a, vágják e fát, horgyák a vizet ąkkormit oda. Od bänn e nyirel bäszél, min csak mongya meg e halgatóknak, hogy még meliket kifęlejtették, ők nę fälejcsék, még mennyenek el ecce*[24]*, s hosztá*[25]*, jönek haza hivogatók, męgebéltetik*[26] *ők, ąkkor ęstére készek nekik*[27] *. Osztá nyirel ęlmene, ha ęlveszi nyirászát ëz ünnep, ęlmene misére, męggyónnak, męgáldoznak, jönek haza. Nyirásza nem menen haza nyirel'hez, mene hąza nyirászahez, nyirel viszi haza, hezza nyirászához, oda hol ő, s ë nyirel mene haza, s kezdül e nunta oszt a másik nap. Másik nap ëty tizenetykor*[28] *nálunk e miselröl ki. Nyirël ës mënën el a ző nyámságjával, tesvérségvel, ottalé szomszédsággal menel lę a templomhoz,* OD DÜlnek æssze a nyirásza és éppenD *ugy az ő nyámságival, lejányokval. Ha, mennek oda, s ott æsszegyülnek. Mennek oda, menneg bé templomba, ott indul e mise. Pąp läkezeli*[29]*, mint kitelik*[30] *e mise, jönek nép haza. Akkor ës ez egész mene haza, nyirel e hezza, nyirásza hezza.*

(Külön-külön?)

Külön-külön, nem mennek együtt. Nyirel, mi hązaértek, ülneg bé népség, hąmarébb e l'ányok, ąkkor az‿ąsszonyok nem bé mennek oda oll'an hamar, mind a miséröl mennek haza. Csak e szomszéccság, s e, nem e szomszéccság ez e tesvérség, se melik[31] *nyám. Másikok mennek haza miséröl, s osztá odamennek késöcskébben egy nétykor vaj hąmar kébes, ki mikor kébzi.*[32] *S leülnek hemarébb*

[18] nyirásza: menyasszony
[19] annak: adnak
[20] valameddig, itt: milyen rokonsági fokig
[21] odadül: odagyűl
[22] ottelé: ottani
[23] csánnyák: csinálják
[24] ecce: egyszer, megint, ismét
[25] hosztá: aztán
[26] megebéltetik: megebédeltetik
[27] estére készek nekik: a gyónási nap estéjére készen lesznek
[28] ety tizenetykor: úgy 11-kor
[29] lekezeli: kezet fog velük, gratulál nekik
[30] kitelik: véget ér
[31] se melik: egyik sem
[32] vaj hamar kébes, ki mikor kébzi: vagy ki milyen hamar tud

e ľányok, hogy, no, tegyenek ki nekik hamarébb ételt. Menen e nyirel e csókos páhárval.[33]

(Az micsoda?)

Csókos páhár. Melikvel e liányok, hogy mongyam, odaadják páhárt a nyireľ, s mekcsókolja keziket, nem tom mi, s osztą ľányok adnak páhárt neki, azér csókos páhár, ki mennyit akar. No most felmentek készász frankra[34] *nállunk. Ecs csókos páhár. Ha még nyámobb*[35] *ad, akkor asz többet. S asztą mind elvégzette nyireľ e csókos páhárt e ľányoknak od bänn, hoznak keresztápák illen ételt a liánoknak, liánok fognak enni, nyirel menen ki nyirsékhez*[36]*, melik odagyült hezza nuntába. Azok ülnek künn az agrádába*[37]*, emezek a ľányok benn e házba, olľan ez tortaság*[38] *nálunk. Osztá nyirel käzdi mincsak e zasszonyoknak azoknak e, szomszéccság, melik odagyült, hoty kezze csókos páhárt, min csak medďig, ki végzi az egésztöl.*[39] *Oszta üle kapunál, hogy még várja, hogy ki még jö. Látja hogy egy messzünnet, s no oszkot*[40] *es primer legény*[41] *mint ezek, ha jönnek liányok, teszi bé ez ífjusákhoz oda bä, mennek olľan párossak, illenekek meg vannak házasodva, viszi oda másikokhoz az ograddába. Oszt ott esznek azok ës, abba az üdőbe esznek liányok ës. Ľányok, ha elvégzik hamaréb, hogy egyenek, tesznek három módu ételt.*[42] *Igen hamarép tesznek kozonákot*[43] *a pálinkához, oszta tesznek geluskát*[44] *borval, s mincs csak levet*[45]*, siltet*[46] *min csak borval. Oszt amin megették e ľányok oszt, mennek ki táncolni. Ot künn, ha nem végzettek ez asszonyok, mert ők későcskébben jöttek, mennek e liányok más helre s táncolnak. Vaj egy más házba*[47]*, vaj az ograddába, ha van hej, ha nem, mennek ki zugba. Mind ez asszonyok ës végzettek hogy ettek, jönek ki ők ës, s dütik*[48] *fel az asztalokat, s fognak táncolni. Elé ëggy estig*[49] *ëty hatkorig, hétkorig, medďikka jönek nyirászáért nyireltöl. Nyirel jön e nyámságjával, tesvérségvel, szomszéccság, melik odagyült e nuntába. S abba timba*[50] *amelig-*

[33] csókos pohár: a lányok ún. csókos pohárt (poharakat) visznek a vőlegénynek ajándékba
[34] frank: pénz, lej
[35] nyámobb: közelebbi rokon
[36] nyirség: a vőlegény által meghívott vendégek (nyirászság: a menyasszony vendégei)
[37] ográda (rom.): udvar
[38] tortaság: társaság, vendégség
[39] ki végzi az egésztől: befejezi
[40] oszkot es: azokat is
[41] primér legény: egyedüli legény vagy elsőként érkező legény
[42] három módú (étel): háromfogásos (étel)
[43] kozonákot: kalácsot
[44] geluskát: töltött káposztát
[45] levet: levest
[46] siltet: sültet
[47] más házba: az udvaron lévő másik lakóépületbe
[48] dütik fel: összetámasztják
[49] elé egy estig: kb. úgy estig
[50] timba (rom.): időben

be[51] *tạncolnak, jönek valami hivogatók e nyirászától, hogy ettől e nyireltől, hoty keressék meg e servetet*[52]*, meliket a nyárásza adott, valami legéneknek, hogy dugja el ạkormẹre, ety fára, ety házbạ, eggy, ạkormerre.*

(Mit dugnak el?)

Ety servetet, egy ojan batiszta féle, hogy mongyam. (Közbeszólás: zsebkendőt.) *S osztál dugják vạlamerré, de dugnak attól még egyebẹket ës ity hèrcikégbe*[53]*, hogy nu gondolják az, melikek odajönek, hogy gondolják, hogy az ety servet. S abbạ*[54] *van lehet ety hajma*[55]*, vaj egy geluska, vaj ety kö, vaj mit akarnak kibé*[56] *tenni. Hogy még ạsztá kacagják, hogy méjkek*[57] *felmásztak a fára, mennyi időt ẹltőtöttek. Osztá, aki mekkọpja*[58]*, oszt e servetet, az veszi el, az az övé. Ha nem kạpják meg aszt a, lẹveszik, s nem tom oszt a kinek aggyák oda. Ha nem ẹlhaggyák*[59] *magiknak*[60]*, hogy miért nem vótak azok oľan, oľanok, hogy mekkapják. Oszt a mék táncolnak elé azok ës, azok e hivogatók, még akik odajöttek e nyirászához, s táncōnak ed darabig, medďig min csak ëty hétkor, vaj hatkor, mikor számissa nyirel, hogy jön e nyirászához vaj mesinval*[61]*, vaj szekẹrekvel. Ha van mesínnya ilyen kicsikä, akkor ő ugy ës, most ugy vették elő, hogy a nyirel s a keresztapáje e mesinvà, s osztá jönnek szekeresek männyi van neki nyámság vaj kapott e faluba. S älmennek, bécsánnyák*[62] *e kapukat e, abba az‿időbe imä ke, mikor kébzik, hogy érkezik oda nyireľ, bécsánnyák e kapukat, hogy ne jöjjön bé, vaj ke, mintha nem ẹresztenék bé, ugy lenne zạbicse*[63]*. Oszt a odajönek, s másznak fel a kạpura, teszik mintha törnék le, hogy nạ másszonok átạl, olyan. Oszt ed darabig tàrcsák ott, hogy nẹm mintha tennék mikor nem ẹresztig bé, de oszt addig livik*[64] *a kapukat, hogy ës más vész*[65] *ki kerten, hoty talál, ki hol kébzi, hogy bé birna menni ez‿ográdába hàmarébb. Oszt a, kinyissák ügyessek kapukot ed darabig, ha lássák, hogy nem birnag bémenni, oszt azok kicsánnyák e nyirászától. Bémennek s oszt ạ bérohannak az egész, hoty talál oda a zohrádába, fognak tạncolni mit, énekelődnek azok a cigánok nekik, it vannak e nyirászánál. S fognak táncolni, s keresztapák menneg bé hogy,*

[51] meligbe: amikor
[52] servet: házilag szőtt csíkos zsebkendő
[53] hercikégbe: ?
[54] s tabba: s abba
[55] hajma: hagyma
[56] kibé: ki mit
[57] méjkek: némelyek, egyesek
[58] mekkopja: megtalálja
[59] elhagyják: meghagyják
[60] magiknak: maguknak
[61] mesin: gépkocsi
[62] bécsánnyák: becsinálják
[63] zabiccse (rom.): szokás
[64] livik: lövik, támadják
[65] vész ~ vesz: próbál

hozzák ki a nyirászát. Nyireľ megvárja az‿ajtóba, bé ö ës ez ográdába a két lëánval, gyòrtyákal, s ha van virágos pálcája, de nálunk mos nem csánnyák ugy. Bémene, s megvárja ott az ajtóba, s e hivogatók menneg bé bę ëty keresztapáal, s kérik ki nyirászát, veszik ki, annatt e kolcbòl[66]*, posszubòrbol*[67]*, ugy mongyák nálunk. Kihuzzák s megáltassák*[68] *ott, nyirászát házbą, s vannak körülle velemi illen asszonyok nekik fel vannak őtözve illen pòrba*[69] *mint nállunk, hogy mongyam ingbe, fātābą*[70] *s johtossák*[71]*, hogy märre viszik, hogy lessz, mi csán lessz ö ott*[72]*, nem tom mi. Bánnya lessz, hogy eladódott*[73]*, vaj ulyanokat johtąt neki, hogy mék kącągják e másikok, hoj bőgjön a nyirásza, azér. Oszt a mektáncoltassák ety háromszor, s viszik ki. Mind męgértekeznek*[74] *ők, hogy osztá adott-e ez a keresztapa itt a nyirászātōl*[75] *e nyirászát, másikaknak. Mennek ki, kü, viszik ki nyireľhez, nyireľ nem tom mit szól neki ott, vaj ke megizél e, ne bőgjön e nyirásza, s meksiriti*[76] *háromszor, im má most nem végbeli*[77] *bot van, de ęzelőt vōt uty, hogy vót egy bot, hogy meksiritte háromszor. Oszt-e joktossák ez asszonyok, hogy aggyiG annyi verésvel maraggyo, mennyit ad akkor. S viszi ki, e zográdábą ez asztalhoz, ot van egy asztal, meliknél œsszegyüle, odahiják e nyirászának ez‿annyát s ez‿apját, s leüle ety székre ez‿anya s ez‿apja, másik felibe nyirásza s e nyirel. S van eggy ember, keresztapa, mellik csitil*[78] *egy olyan bucsusztątást. Oszt az elcsitili, hogy nu hogy vót ez‿élet, hogy lessz im má, vaj ke nyirászának. Asą*[79]*, nemcsak rivolla*[80]*, min mikor a lányok zegész adódnak, arrol csitilli el aszt a bucsusztatást. Oszt a énekelnek mint ki végzi ö, egy olan lemultszánt*[81]*, hogy nu, agyik* [?] *e ęgésség vaj mendę, s má viszik e, s oszt a vätnek ety servetet e vállára e keresztapának, hogy ö älcsitilta, oszt egyeb [?] meksegitette őket, hogy elcsitilta, s oszt a fogják énekelni lemulcán aszt az éneket, s kerülik meg az asztalt háromszor, s viszi ke nyireľ e nyirászát, hogy rendbä, älöl e hivogatók, nyirel nyirásza, s e másik lëányok s nyámsági neki. Viszik ki e mesinhozához, mesint is mękkerülik háromszor. Ąbbą az üdőbe van*

[66] (annatt e) kolcbol: sarokból
[67] posszuborbol: böjti borból
[68] magáltassák: megáldják
[69] porba (rom. port) népviseletbe
[70] fata: párta
[71] johtossák: oktatják, tanítják
[72] mi csán lessz ö ott: mit fog ott csinálni
[73] bánnya lessz, hogy eladódott: bánni fogja-e, hogy elvették
[74] megértekeznek: megtanácskozzák
[75] adott-e ez a keresztapa nyirászótól: a nyirásza keresztapja átadta-e a kiképzés, kioktatás után a lányt a másik keresztapának
[76] meksiriti: (enyhén) megütlegeli
[77] végbeli bot: vékony bot, a bot vége
[78] csitil (rom.): olvas
[79] asa (rom.): így, úgyhogy
[80] rivolla: sírt ~ rítt
[81] lemultszán (rom.): köszöntő

egy ember, melik jár ety kalácsval a kẹzibẹ, s ő ës mẹkkerüli, s mekcsókoltassa e, aszt e kalácsot a nyirelvel s a nyirászáal, s oszt a szakazval[82] *egy-egy darabot az egésznek, népségnek teli kik vannak ott. S igy mā bucsuznak el ez egésztöl, ez e nyirásza, s teszi fel aszt a mesinba vaj a szekérbe, amivel jött e nyirel'. Osztą felülnek, s nyirászának hòrgyák ki e keresztapák a zésztréit*[83]*, mije van mobilája*[84]*, rongyaji*[85]*, mit szüött üö, lẹpedö, kẹndezők*[86]*, mije van neki párnaji, viszik, teszig bé e szekérbẹ, s ọszta még ülnek ety kicsit, ki még akar ülni. Ha nẹm, mënnek el, oszta mënnek le nyirel'hez. Mikor lementek e nyirelhez, az_akkor egy része ül bé, hogy vätnek.*[87] *Egyike oszt e parát*[88]*, meliket othatytak e näkik, segéccséget. Ülneg bé az_asztalhoz, hàmaréb vẹtnek, ki akar, akkor abba a rendbẹ, oszt amikor ök visszajönek még e nyirászátòl, mert oszt e még jönek fel e nyirászához eggyütt, nyirel s nyirásza, hogy vẹssenek ki le fel es. Hàméreb vẹtnek*[89] *mondom oda lẹ, oszt a felnek ide fel. Itt ës vetnek az egész, ki näm vetnek mikor ot van e nyirásza s e nyirel, aggyák oda a parát vaj az apjának, vaj az annyának, vaj tesvérjének, kinek kébzik. De már mos megvárják a nyirászát hogy no, szigorobbak*[90] *legyenek. Ọsztàl mennek vissza nyirászátol még e nyirel'hez. De abba az_üdőbe, mikor levitték eszt e nyirászát a nyirelhez, akkor vätkesztetik le arról' e rokolyárol. S őtösztetik fel ill'en fatába, ingbẹ s kerpábą*[91]*, hogy aki im nem lány, s menyecske ime. S ąkkor im mennek fel, s bèprimélik*[92]*, nincs e ki zannya se zapja, ott nyirászát, im menyecskét, s ez_uj emberecskét. S ez nyirel ës ha van oll'an őtözettye, felőtözik ollyan fata, ill'en ingbe s e bernét*[93] *s öv. Hą nincs, marąd abba a kasztonnyába*[94]*, melligbe van ö. Oszt ott ës vätnek, s az ẹltart majD regvelig. Oszt a szóródnak ẹlke, regvel felé egy, ety háromkor, nétykor. Máccer nép hamerébb ës. Oszt a másik ẹste, nem marattak el vasárnaptol, melikek nem vättek. Maj eszt ezek e, szomszéccság, disztó*[95] *szomszéccság s neki nyámsági, nem vätnek, ąkkor. Ąkkor vẹtnek másikok, melikek jöttek más herünet, mässzünnet, még vecsinek*[96] *s ezek még, szomszéccság. Oszt a másik nap indul ästefelé, az az_izvár.*[97] *Hogy mënnek oda*

[82] szakazval: leszakítva, letörve
[83] zésztrét: (rom. zestre): hozományt
[84] mobila: bútor
[85] rongyai: ruhái
[86] kendezők: kendők
[87] ül bé, hogy vetnek: ülnek le, ahogy jönnek, sorban
[88] parát: pénzt
[89] vetnek, itt: nyilvánosan odaadják, odanyújtják (a pénzt)
[90] szigorubb, itt: komolyabb, figyelmesebb
[91] kerpa: fehér vászon alsónemű
[92] béprimélik: befogadják (a legényes házhoz)
[93] bernét (bernice): díszes, szőtt öv(et)
[94] kasztony: kosztüm
[95] disztó (rom. distanca): távolabbi szomszédság
[96] vecsin(rom.): szomszéd
[97] az iz vár: ?az is vár (a lányos háznál is elvárják, hogy oda is menjenek a násznépből)

nyirászához, hogy ot vęt az ‿egész. Ki mi visszamaratt, hogy nem atta oda e dàrját, hoj mongyam, ajándékját. Mongyák, hogy dàr. Oszt a ki mit akar asz visz akkor, más visz tyukot, más visz pujt[98]*, bọb*[99]*, no nekik mi legyen e, zők házigba. Visz neki ne szervicsokat*[100]*, kupát*[101]*, ilyen pàhárokval, ki mit akar, seprüket. Nu, hogy, kezdik e zéletet, uj életet hogy mongyam, akkor legyen nekik a mendę. Oszt ạkkor este még ülnek ott, tesznek egy rend asztalt*[102]*, oszt avval vätnek azok, s táncolást oszt a meggyig regvel kivirad, vaj ki mikor akar, akkor ęlmene. Kam az az.*[103]

Adatközlő: Gyurka Magdaléna, született Klézsén (Románia) 1963-ban. Román iskolában tanult, 10 osztályt végzett, római katolikus vallású. Foglalkozása: szerződéses kötőnő. A magnetofonfelvétel 1991. augusztus 19-én készült Debrecenben, a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. Bizonyos fonetikai jelenségek következetlenségét (pl. *l, r, j* nyújtó hatása) az adatközlő fiatal kora és bejáró életmódja is magyarázhatja.

A csángó nyelvjárási szöveg értelmezésében Elekes Zoltán (1952) jelenleg Tiszakóródon tanító marosvásárhelyi születésű fizika-kémia szakos általános iskolai tanár volt segítségemre. A tanár úr első munkahelye (1975–77 között) a moldvai csángók egyik településén, Pusztinán volt. Fáradozásáért ezúton is köszönetet mondok.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

[98] puj (rom.): nagy csirke, jérce
[99] bob: szemes gabona, termény (búza, kukorica stb.)
[100] szervics: szerviz, készlet
[101] kupa: kancsó
[102] tesznek egy rend asztalt: (újból) megterítik az asztalt
[103] kam (rom.) az az: kb. ez az (amit mondani akart)

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXIV, 257–260

DEBRECEN
1997.

MEGEMLÉKEZÉSEK

Nagy Jenő
(Kolozsvár, 1916. július 17. — 1996. szeptember 12. Kolozsvár)

Ismét eltávozott közülünk Csűry Bálint legendás népnyelvkutató iskolájának egy tagja. Több mint fél évszázados tudományos alkotótevékenységében szétválaszthatatlanul fonódik össze a nyelvészet és a néprajz kutatása, úgy, ahogyan a nagy tanítómester, Csűry Bálint életművében is. Sokszor, szívesen és büszkén emlegette debreceni pályakezdésének szép emlékeit, a népélet komplex kutatásának szemléletmódját. Csűry az elméleti és gyakorlati felkészítés során útravalóul arra hívta fel tanítványai figyelmét, hogy megfigyeléseik a választott nyelvészeti témán kívül általában a népi életforma minden megnyilatkozására terjedjenek ki, hiszen a nyelv és a mögötte rejlő tárgyi világ szoros összefüggésben van egymással, egyiket a másiktól elszakítva vizsgálni nem lehet.

Debrecenben jelent meg első, mintaszerű, népnyelvi és néprajzi szempontból is kitűnő dolgozata, doktori értekezése: „A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg)". A téma kapcsán megírta, és a Magyar Népnyelv első kötetében közzétette „Magyarvalkói vállfőminták" című dolgozatát, bizonyítva a népi hímzőművészet és viseletkutatás iránti érdeklődését is, szinte előre vetítve életpályájának két fő kutatási területét.

Csűry ekkor már tervezte a magyar nyelvjárások nyelvföldrajzi kutatását is, ezért küldte kitűnő tanítványát németországi tanulmányútra az ottani nyelvjárási és nyelvföldrajzi kutatások megismerésére. Eredményeiről terjedelmes beszámolót közölt az intézeti évkönyv második kötete: „A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása" (MNny. 2: 124-81.

Csűry halála és a háború vihara szétzilálta a nagyratörő terveket. Nagy Jenő a háború után Kolozsváron Szabó T. Attila, Márton Gyula és Gálffy Mózes mellett találta meg a helyét. Egy ideig az erdélyi nyelvföldrajzi munkálatokban vett részt, később a néprajzi-népművészeti munka keretében összegyűjtötte a kalotaszegi, a székely (kászoni), a moldvai, a szilágysági, a torockói és a Kis-Küküllő vidéki

magyarság népviseletének gazdag anyagát, tanulmányok sorát publikálva gyűjtéseinek eredményeiből.

Az erdélyi nemzetek egymás mellett élése, népi, nyelvi kölcsönhatásainak vizsgálata számos kitűnő tanulmány megírására késztette Nagy Jenőt. A szászok eredetének és nyelvjárásának, az erdélyi szász helynévkutatásnak, a magyar-szász nyelvi kölcsönhatásnak kutatása, a kétnyelvűség és nyelvcsere kérdése visszatérő vizsgálatokra késztette.

Életművéről kitűnő keresztmetszetet kaphatunk 1984-ben megjelent „Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok" című gyűjteményes kötetéből (Kriterion, Bukarest. 390 l.). Itt új jegyzetekkel kísérve tárja elénk legfontosabbnak érzett munkáit három nagy területről: a népi életforma, a nyelvjáráskutatás és a nyelvi kölcsönhatások köréből. Negyedikként megemlékezéseket kapcsol a kötethez Csűry Bálintról, Vámszer Gézáról és Tarisznyás Mártonról.

Életének utolsó korszakában pótolhatatlan munkát végzett a legnagyobb magyar nyelvtörténeti szótár szerkesztőbizottságában, Szabó T. Attila Erdélyi magyar szótörténeti tárának munkálataiban. Rá hárult a német értelmezések felelősségteljes munkája — egyebek mellett.

Nagy Jenő élete végéig szeretettel viseltetett Debrecen iránt. Első publikációi itt jelentek meg, érdeklődése itt formálódott, ifjúságának egy darabja volt az egyetem. Amikor a változások lehetővé tették, ismét szívesen közölte évkönyvünkben írásait. Itt jelent meg „Szótörténet-viselettörténet" című cikke (MNyj. 30: 83-87), bennünket tisztelt meg „A tanítvány emlékezik" című írásával, amelyet Egriben, 1992-ben, a Csűry tiszteletére felállított emléktábla avatásán adott elő, végül évkönyvünkben számolt be a szótörténeti tár kiadási helyzetéről (Az Erdélyi magyar szótörténeti tár megjelenésének feleútján: MNyj. 32: 39–48).

Nagy Jenőt nemcsak az erdélyi magyar tudományosság gyászolja. Hiányát Debrecen és az egész magyar nyelvtudomány is sokáig fájdalmasan fogja érezni.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Papp László

(Hosszúpályi, 1924. január 6. — 1996. május 11. Budapest)

Papp László már úgyszólván gyermekként bekapcsolódott a debreceni egyetemen folyó népnyelvi kutatásba. A debreceni Református Kollégium Gimnáziumának tanulójaként figyelni, gyűjteni kezdte szülőfalujának, Hosszúpályinak népnyelvi, néprajzi sajátságait. Gimnáziumi tanára, Végh József, Csűry Bálint

tanársegédeként szakkört vezetett a gimnáziumban, és éles szemmel felfigyelt a tehetséges gimnazista fogékonyságára, szorgalmára, kutatói lelkesedésére. A tanulók önképzőköri felkészítés után írt dolgozataiból 1942-ben önálló kötetet szerkesztett ezzel a címmel: „Táj- és népkutatás a középiskolában" (Budapest, 1942). Ebben a kötetben Papp László érettségiző diáknak egyszerre három írása is megjelent a hosszúpályi földművelésről, lakodalmi szokásokról, illetőleg gyermekjátékokról. És ugyanebben az évben már a magyar nyelvtudomány központi folyóiratában, a Magyar Nyelvben is napvilágot látott egy szómagyarázata.

Ezek után szinte törvényszerűnek tekinthetjük, hogy egyetemi tanulmányait a debreceni egyetem magyar–latin szakján kezdte meg. Ekkor ott már a korán elhalt Csűry Bálint utódaként Bárczi Géza, századunk egyik legnagyszerűbb tudósa volt a tanszékvezető. Ő nagy súlyt helyezett arra, hogy a Csűry által elindított kutatások folytatódjanak. Igaz, a háborús nehézségek akadályozták a Népnyelvkutató Intézet évkönyvének folyamatos megjelenését, de az 1946-ban megjelent ötödik kötetben Papp László ismét két írással képviselteti a Csűry iskolában kialakult „jelenségmonográfiai" irányzatot. „A hosszúpályi népnyelv *í* és *é* hangjai" címmel az élőnyelvi adatok mögé nyelvjárástörténeti háttér megrajzolását is megkísérli, hogy a fejlődési vonalak kirajzolódjanak (MNny. 5: 23–39).

A háború után a politika is beleszól az intézet és Papp László sorsába. A Magyar Népnyelv hatodik kötete (1947–49) még egy hosszúpályi tanulmányt közöl Papp Lászlótól, de ezzel a kötettel az évkönyv — gyanús, „narodnyik" ízű címe okán is — megszűnik, a Népnyelvkutató Intézettel együtt. (Bárczi Géza rugalmas ügyességére jellemző, hogy „Magyar Nyelvjárások" címen 1950-ben újraindul.)

Rosszabbul alakult Papp László személyes sorsa. 1950-ben egy koholt politikai „izgatási" bűnügy egyik vádlottjaként több éves kényszermunkára ítélik. Veszélybe kerül sziporkázóan tehetséges feleségének, P. Hídvégi Andreának egzisztenciája is, akin talán csak az segített, hogy Bárczi Géza — miután 1952-ben Kossuth-díjat kapott, és Budapesten külön tanszéket állítottak fel számára — magával vitte a debreceni tanszék többi oktatójával együtt.

Papp Lászlót nem törte meg a rabság. Bár egészsége megszenvedte, tudományos lendülete nem tört meg. Egyetemi oktató nem lehetett, de az akadémiai Nyelvtudományi Intézet legszorgalmasabb és legtermékenyebb munkatársai közt dolgozott a nagy „kollektív témákban", fő erőssége volt a Történeti-etimológiai szótárnak, ahol szócikkek tömegét szerkesztette, írta.

Közben négy önálló kötetet jelentetett meg. Nyelvjárástörténeti témájú a „XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása" (Bp., 1959. NytudÉrt. 19. sz.). Tapasztalatait elvi síkra emeli a „Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika" (Bp., 1963), amelyet a statisztikai módszer alkalmazásáért 1961-ben akadémiai első díjjal jutalmaztak. Latin szakjának és levéltári kutatásainak értékeit mutatja harmadik kötete, a „Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században" (Bp., 1964. NytudÉrt. 44. sz.). Mindezek összegezéseként a 16. századbeli

normanyelvi fejlődés folyamatát elemzi negyedik önálló kötetében: „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában" (NytudÉrt. 25. sz.).

Fő kutatási területe, a 16. századi magyar nyelvjárástörténet mellett számos más területet is magas színvonalú tanulmányokban vizsgált. A szótörténet, az etimológia, a névtan, sőt a stilisztika és a szövegtan kérdéseit is többször tárgyalta 200-nál több dolgozatában.

Évkönyvünk mindig örömmel fogadta Papp László tanulmányait, mert invenciózus, új módszereket alkalmazó, új ismereteket feltáró írásai sokszor vidékünk tájnyelvét vagy városunk nyelvét is érintették, mint például amikor a debreceni 16. századi városi jegyzőkönyvek *ö*-ző adatait tárta fel (*„Ö*-ző nyelvjárás Debrecenben. MNyj. 4: 3–23).

Papp Lászlóban egy nehéz sorsú, sok megpróbáltatáson átment, de termékeny tudóst, szelíd embert, igaz barátot veszítettünk el, akinek eredményeit még sokáig fogjuk használni.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

PETŐFI SÁNDOR JÁNOS: Kultúrák metszőpontján 3
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Kétszázéves a „Debreceni Grammatika" 21
JUHÁSZ DEZSŐ: A nyelvtörténet a magyar dialektológiában 43
CS. NAGY LAJOS: Az egyes számú 3. személyű birtokos személyjel párhuzamos alakjainak realizációi... 51
B. GERGELY PIROSKA: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában 65
ZILAHI LAJOS: Gondolatok tájszótári munkálatok közben 75
JAKAB LÁSZLÓ: Az illabiális *ë*-zés és *é*-zés a Guary-kódex *ö*-ző nyelvjárásában 87
BÍRÓ FERENC: Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén 93
MIZSER LAJOS: Szatmári helységnévmagyarázatok 115
RÁCZ ANITA: Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról 125
TÓTH VALÉRIA: Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében 147
BAKÓ ELEMÉR: A Csűry Bálint egy meg nem valósult terve: a „Magyar református énekeskönyvek történeti szótára" (1941) 171
RÉVAY VALÉRIA: Igeképzés melléknévből 183
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: „Nagyságos puszta", rideg paraszti lélek és írói megközelítése 193

Ismertetések, bírálatok

A romániai magyar nyelvjárások atlasza (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD) 213
Új magyar tájszótár Harmadik kötet. K–M. (Ism. KÁLNÁSI ÁRPÁD) 218
Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése (Ism. KÁLNÁSI ÁRPÁD) 222
Kiss Jenő, Társadalom és nyelvhasználat (Ism. DOMONKOSI ÁGNES) 225
Szathmári István, Bárczi Géza (Ism. JAKAB LÁSZLÓ) 230
Thewrewk-kódex. 1531. (Ism. JAKAB LÁSZLÓ) 235
Kálnási Árpád, Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. (Ism. LÉVAI BÉLA) 237
Hadrovics László, Magyar frazeológia (Ism. P. CSIGE KATALIN) 241
M. E. Hafuz, Russzko–karaimszkij szlovar (Ism. AGYAGÁSI KLÁRA) 248

Nyelvjárási adatok

KÁLNÁSI ÁRPÁD: Csángó szöveg Klézséről 249

Megemlékezések

SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nagy Jenő 257
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Papp László 258

Szerzőink figyelmébe

Kérjük szerzőinket, hogy a Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkeiket az alábbi technikai kívánalmak szerint készítsék el.

A cikkeket 6.0-ás WinWord vagy valamilyen más MS-Windows operációs rendszer alatt futó szövegszerkesztővel (ha lehetséges, WinWord formátumban elmentve) készítsék el, és a szerkesztő címére lemezen (floppyn) és kinyomtatva is juttassák el. Nem szövegszerkesztővel készített cikkeket csak korlátozott számban áll módunkban elfogadni.

A Magyar Nyelvjárásokba szánt cikkek hivatkozásaiban, címleírásaiban a magyar nyelvtudomány hagyományos jelölési rendszerének (vö. BENKŐ: MNyTK. 129. sz.) évkönyvünk utóbbi köteteiben alkalmazott, némileg módosított változatát kérjük használni. Ennek megfelelően a szerző és a mű címe között vessző, a közlemény és lelőhelye között kettőspont álljon; a folyóiratok, sorozatok évfolyamait, köteteit arab, a többkötetes könyvek egyes köteteit pedig római számmal kell jelölni (pl. ANGYAL ENDRE, Röpcsi: Nyr. 77: 313–4; GRÉTSY LÁSZLÓ, Ifjúsági nyelv: NyKk. I, 968–72). A hivatkozásokat kérjük a szövegbe beépítve megadni, külön irodalomjegyzéket csak indokolt esetben közlünk. A Magyar Nyelvjárásokban használt rövidítésekre nézve a TESz. és a NyKk. rövidítéseit, illetve rövidítési gyakorlatát tekintjük irányadónak.

A Magyar Nyelvjárásokba küldött cikkekben a következő kiemelésformákat használják:

kurzív (nyelvi adatok kiemelésére)	*normál kurzív (dőlt, italic) betűstílussal*	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kapcsolják (*séd*-del); a tapadó írásjelek: , ; . : - – ! ? … „ ” ’ ( ) szintén kurzívak.
kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)	KAPITÄLCHEN (KIS KAPITÁLIS, KIS NAGYBETŰ, SMALL CAPS) BETŰSTÍLUSSAL	A szóhoz a toldalékot közvetlenül kell kapcsolni (BÁRCZIval), a többjegyű betűvel kezdődő nevek első betűjének csak az első eleme nagybetű (CZUCZOR).
félkövér (címek és mondanivaló tagolására szolgáló számok, betűk, kiemelésére)	**félkövér (bold, semibold) betűstílussal**	A szóhoz a toldalékot kötőjellel kell kapcsolni (**séd**-del); a tapadó írásjelek általában szintén félkövérek.
kövér (címszavak kiemelése, szemben az utaló címszavakkal)	**kövér (bold, extrabold) betűstílussal**	Ld. a félkövérnél.
ritkítás (értelmi kiemelés jelölésére)	3 p o n t t a l r i t k í t v a	A szóhoz tartozó toldalékot és a tapadó írásjeleket is ritkítani kell a szó előtt és után álló szóközzel együtt.
ritkított kurzív (szöveg vagy mondat terjedelmű nyelvi adat közlésén belüli kiemelésre)	*k u r z í v r i t k í t v a h á r o m p o n t t a l*	Ld. a kurzívnál és a ritkítottnál.

Amennyire lehetséges, kérjük, kerüljék a tabulátorok használatát, a szövegtagolást bekezdésformázással és (vonalazás nélküli) táblázatok alkalmazásával oldják meg.

A Magyar Nyelvjárások technikai szerkesztésének adatait, gyakrabban használt rövidítéseit részletesebben az Interneten a **http://dragon.klte.hu/~mnytud/mnyjtech.htm** címen találják meg az érdeklődők.

Olvasóink figyelmébe

1997-től a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke az Interneten is hozzáférhetővé teszi a tudományos és oktatói tevékenységének egyes dokumentumait, a tanszék oktatóinak bemutatkozó oldalait. Nyitólapunk címe: **http://dragon.klte.hu/~mnytud/**. Ezeken az oldalakon a 32. kötettől kezdve a Magyar Nyelvjárások egyes számainak legtöbb cikke teljes terjedelmében is olvasható (amennyiben ezt a HTML formátum lehetővé teszi). Ezen kívül a tanszék kiadványainak és oktatóink máshol megjelent cikkeinek egy részét — az anyagot folyamatosan gyarapítva — szintén hozzáférhetővé tesszük az Interneten keresztül. Az Interneten közzétett munkákat az egyes oktatók publikációs listájában (**http://dragon.klte.hu/~mnytud/okt_publ.htm**), valamint a tanszéki kiadványok listájában (**http://dragon.klte.hu/~mnytud/kiadvany.htm**) megjelöltük. A Magyar Nyelvjárások e kötetének közvetlen címe: **http://dragon.klte.hu/~mnytud/mnyj/xxxiv/**.